ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

№2(151)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**
PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Акижанова Диана	PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әшірбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	PhD, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Минцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф.,Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail**: vest_phil@enu.kz
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж. №KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.06.2025 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Zhanat Aimukhambet**
Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Deputy Editor-in-Chief: **Manshuk Yeskindirova**
PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aituganova Saulesh	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Akizhanova Diana	PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Alipbai Bibol	PhD, Teacher, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Candidate of Philology, Prof., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Candidate of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof. Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Candidate of Philology, Acting Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhsta
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint National Committee on Languages and International Education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz
Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.
Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 30.06.2025
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Зам.главного редактора: **Маншук Ескиндирова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Акижанова Диана	PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жанылдык	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Казакстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Казахстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кементгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского государственного университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Сериккул	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.:+7(7172) 709-500 (вн. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz
Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.06.2025 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, 2025 жылғы №2(151)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Айтхожаева С.Т., Мәмбетова М.К., Нұрланғазықызы Б. Ас даярлау етістіктерінің прагмалингвистикалық ерекшеліктері....8
Амандыков О.М., Жакупов Ж.А., Ибраева Ж.Ж. Қазақ синтаксисіндегі период ұғымы....23
Әбітай Д.М., Исмаилова Ф.К. Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі «уақыт» ұғымы....37
Ешимов М.П., Нұртілеуова С.Р., Мұсаева Г.Ә. Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар: амандасу рәсімінің түрлері....49
Жүнісова Б.А., Баймұрынов Ж.М., Күлейменова Л.М. Бірлән шылауының қазіргі сипаты мен қызметі....62
Иманғаликова Ж.М., Кусманова К.А. Теледискурстағы эмпатия....78
Көпбосынов Б.К., Әлімбаев М.Е., Серкебаева Г.Ы. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың сипаты және сингармонизмі....89
Қошанова Ж.Т. Проксемикалық амалдардың коммуникацияда қолданылуы....103
Макулбаева А.А., Байдрахманов Д.Х., Ибраева Ж.Б. Қарым-қатынастағы жастар киберсленгі....116
Өмірбекова Ж.Қ. Ұлттық корпус: этномәдени бірліктердің сипаты....127
Таласпаева Ж.С., Сабиева Е.В., Какимова М.Е. Солтүстік Қазақстан облысы түркі топонимдерінің лексика-семантикалықсипаты....143
Тәубеева Т.Ә., Игиликова И.С. Ырықсыз етісті қолданудағы салғастырмалы талдау....155
Төкенқызы Г., Қаирбаева Қ.Т., Саликжанова Ш.Б. Абай мұрасы: Оралхан Бөкей прозасындағы интертекстуалдылық....167

ӘДЕБИЕТТАНУ

Бейсенова Ж.С., Горожанов А. И., Джакипова Г. Әлібек Асқаровтың прозасындағы жеке тұлғаның көркемдік тұжырымдамасы....179
Галымжанова З.Т., Байтанасова Қ.М. Мемуардың жанраралық сипаты....193
Есенова Қ.Ө., Кесикбаева Ә.Қ. Очерктің прозалық жанр ретіндегі ерекшеліктері....206
Исмакова А. Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс....218
Қадыл Т. Абай дәстүрі Мағаз Разданұлы өлеңдерінде....230
Қамзабекұлы Д., Қажымұрат А., Екижи М. Абай мен Алаш тұлғалары еңбектеріндегі ұлттық және мәдени код үдерісі....247
Насирдинов Б.П., Өмірзақов С.Д., Омаров Н.Қ. Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасуы....258
Нұрғали К.Р., Баймагамбетова Г.М., Токсанова С.К. Балалар көркем сөз өнері тарихындағы әдеби ертегі – көп жанрлық құбылыс....273

АУДАРМАТАНУ

Абдрахманова Ж.Б., Амалбекова М.Б. Қазақтың мақалдарын орыс және ағылшын тілдеріне аудару прагматикасы (Сәкен Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» әңгімесі негізінде)....287
Жұмай Н., Мараш Л. Қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының ағылшын тіліне аударылуы (О. Бөкейдің «Ардақ» әңгімесі негізінде)....301
Шәріп А.Ж. Мағжан Жұмабайұлының Гёте мен Гейнеден жасаған аудармалары....321

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Assan N.B., Baigutova D.N., Moldanova Zh.I. ЖОО-да жаңа медиа ресурстары арқылы қазақ әдебиетін оқытудың тиімділігі....333
Бейсенбаева Л.Ж., Ахмедова А.К. Мнемоникалық тірек сөз әдісінің ағылшын тілінің лексикалық оқыту процесіне әсері....345

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №2(151)/2025

CONTENTS

LINGUISTICS

Aitkhozhayeva S.T., Mambetova M.K., Nurlangazykyzy B. Pragmalinguistic features of cooking verbs.....8
Amandykov O.M., Zhakupov Zh.A., Ibrayeva Zh.Zh. The concept of period in the Kazakh syntax.....23
Abitay D.M., Ismailova F.K. The concept of 'Time' in Kazakh and English proverbs.....37
Yeshimov M.P., Nurtileuova S.R., Mussayeva G.A. Nonverbal components in communication: types of greeting.....49
Zhunussova B.A., Baimurynov Zh.M., Kuleimenova L.M. Modern character and functions of the function word "and" (birlan).....62
Imangalikova Zh.M., Kusmanova K.A. Empathy in television discourse.....78
Kopbossynov B.K., Alimbayev M.Y., Serkebayeva G.Y. Character and synharmony of consonants in the Kazakh language.....89
Koshanova Zh.T. The use of proxemic means of interaction in communication.....103
Makulbayeva A.A., Baidrakhmanov D.K., Ibrayeva Zh.B. Youth Cyberslang in communication.....116
Omirbekova Zh.K. National corpus: characteristics of ethnocultural units.....127
Talaspayeva Zh.S., Sabieva E.V., Kakimova M.E. Lexical and semantic character of the Turkic toponyms of the North Kazakhstan region.....143
Taubeyeva T.A., Igilikova I.S. Comparative analysis of using Passive Voice 155
Tokenkyzy G., Kairbayeva K.T., Salikzhanova Sh.B. Legacy of Abai: Intertextuality in Literary Prose of Oralkhan Bokei.....167

LITERATURE STUDIES

Beisenova Zh. S., Gorozhanov A.I., Jakipova G. The artistic concept of personality in the prose of Alibek Askarov.179
Galymzhanova Z.T., Baitanasova K.M. The inter-genre nature of the memoirs.....193
Yessenova K.O., Kesikbayeva A.K. Specifics of the essay as a prose genre.....206
Ismakova A. Writings of Mirzhakyp Dulatuly: decolonial discourse.....218
Kadyl T. Tradition of Abai in the poems by Magaz Razdanuly.....230
Kamzabekuly D., Kazhymurat A., Ekici M. The process of national and cultural code in the works of Abai and the personalities of Alash.....247
Nasirdinov B.P. , Omirzakov S.D., Omarov N.K. The foundations of Kazygyrt-Karatau Regional Literary School formation.....258
Nurgali K.R., Baimagambetova G.M., Toksanova S.K. Literary fairy tale as a multi-genre phenomenon in the history of children's fiction.....273

TRANSLATION STUDIES

Abdrakhmanova Zh.B., Amalbekova M.B. Pragmatics of translating Kazakh proverbs into Russian and English (on the material of Saken Zhunusov's story 'Zamanai men Amanai').....
Zhumay N., Maracz L. Kazakh traditions and rituals in English translations (based on story 'Ardak' by O. Bokey)...301
Sharip A.Zh. Magzhan Zhumabayuly's Translations of Goethe and Heine.....321

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Assan N.B., Baigutova D.N., Moldanova Zh.I. The effectiveness of teaching Kazakh literature through new media resources in universities.....333
Beisenbayeva L. Zh., Akhmedova A.K. The impact of the mnemonic keyword method on English lexical learning process.....345

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
Серия Филология, №2(151)/2025

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Айтхожаева С.Т., Мамбетова М.К., Нурлангазыкызы Б. Прагмалингвистические особенности глаголов приготовления пищи....8
Амандыков О.М., Жакупов Ж.А., Ибраева Ж.Ж. Период в казахском синтаксисе....23
Абитай Д.М., Исмаилова Ф.К. Понятие «время» в казахских и английских пословицах....37
Ешимов М.П., Нуртилеуова С.Р., Мусаева Г.А. Невербальные компоненты коммуникации: виды приветствия....49
Жунусова Б.А., Баймурынов Ж.М., Кулейменова Л.М. Современный характер и функции служебного слова «бірлән»....62
Имангаликова Ж.М., Кусманова К.А. Эмпатия в теледискурсе....78
Копбосынов Б.К., Алимбаев М.Е., Серкебаева Г.И. Характер и сингармонизм согласных в казахском языке....89
Кошанова Ж.Т. Использование средств проксемики в коммуникации....103
Макулбаева А.А., Байдрахманов Д.Х., Ибраева Ж.Б. Молодежный киберсленг в коммуникации....116
Омирбекова Ж.К. Национальный корпус: характеристики этнокультурных единиц....127
Таласпаева Ж.С., Сабиева Е.В., Какимова М.Е. Лексико-семантический характер тюркских топонимов Северо-Казахстанской области....143
ТәубееваТ.Ә., И.С. Игиликова Сравнительный анализ использования страдательного залога....155
Токенкызы Г., Каирбаева К.Т., Саликжанова Ш.Б. Наследие Абая: интертекстуальность в прозе Орал-хана Бокей....167

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Бейсенова Ж.С., Горожанов А.И., Джакипова Г. Художественная концепция личности в прозе Алибека Аскарова....179
Галымжанова З.Т., Байтанасова К.М. Межжанровый характер мемуаров....193
Есенова К.О., Кесикбаева А.К. Особенности очерка как прозаического жанра....206
Исмакова А. Творчество Миржакыпа Дулатулы: деколониальный дискурс....218
Кадыл Т. Традиции Абая в стихах Магаза Раздануды....230
Камзабекулы Д., Кажимурат А., Екижи М. Процесс национального и культурного кода в трудах Абая и личностей Алаш....247
Насирдинов Б.П., Омирзаков С.Д., Омаров Н.К. Формирование Казыгуртско-Каратауской региональной литературной школы....258
Нургали К.Р., Баймагамбетова Г.М., Токсанова С.К. Литературная сказка как полижанровое явление в истории детской художественной словесности....273

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Абдрахманова Ж.Б., Амалбекова М.Б. Прагматика перевода казахских пословиц на русский и английский языки (на материале повести Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай»)....287
Жумай Н., Мараш Л. Казахские традиции и обряды в переводах на английский язык (по рассказу О. Бокея «Ардак»)....301
Шарип А.Ж. Гёте и Гейне в переводах Магжана Жумабайулы....321

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Асан Н.Б., Байгутова Д.Н., Молданова Ж.И. Эффективность преподавания казахской литературы через новые медиа ресурсы в вузе....333
Бейсенбаева Л.Ж., Ахмедова А.К. Влияние метода мнемонических ключевых слов на процесс лексического обучения английскому языку....345

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.51 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-8-22*
Ғылыми мақала

Ас даярлау етістіктерінің прагмалингвистикалық ерекшеліктері

С.Т. Айтхожаева [1*], М.К. Мәмбетова[2], Б. Нұрланғазықызы[3]
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: [1]a.t.saltanat@mail.ru, [2]mmanshuk@gmail.com, [3] balnurbaitileuova@gmail.com)*

Аңдатпа. Бұл мақалада аспаздық етістіктердің прагмалингвистикалық тұрғыдағы әртүрлі мағыналары қарастырылады. Күнделікті қарым-қатынаста, мамандандырылған дискурста немесе метафоралық трансферттекөрінетінсөзбе-сөзсемантикаменконтекскетәуелдімағыналық нюанстар арасындағы өзара әрекеттесу басты назарда болды. Зерттеу көрсеткендей, бұл етістіктер іс-әрекеттерді сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар мәдени тәжірибелерді, әлеуметтік нормаларды және жанама білімді жеткізеді. Әдістемелік тұрғыдан талдау интепретацияға контекстікәсердікөрсетуүшінсапалымысалдардыпрагмалингвистиканың теориялық модельдерімен біріктіреді. Нәтижелер аспаздық етістіктерінің тілдік дәлдік пен жағдаяттық бейімделу арасындағы байланыс қызметін атқарғанын көрсетеді: ас даярлау етістіктерінің мағынасы сөйлеушінің ниеті, ситуациялық жағдай немесе мәдени орта сияқты факторларға байланысты тек қолдануда пайда болады. Бұл мәдениетаралық қарым-қатынасқа, тіл дидактикасына және аудармаға әсер етеді, өйткені тек лексикалық эквиваленттер көбінесе коннотативті айырмашылықтарды көрсетпейді. Мақалада прагматикалық аспектілерді қамтитын кеңірек семантикалық көзқарастың дәлелдері келтірілген және басқа тілдерді немесе салаларды салыстырмалы зерттеу ұсынылады. Жалпы, мақалада күнделікті етістіктер контекстік ендірудің арқасында тілдің динамикасын әлеуметтік құбылыс ретінде тереңірек түсінуге мүмкіндік беретіні атап көрсетілген.

Түйін сөздер: азпаздық етістік, прагматика, семантика, контекст, концептуалды метафора, мағына, прагмалинвгистика.

Түсті: 01.04.2025; Жөнделді: 20.05.2025; Мақұлданды: 05.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Әр тілде ас әзірлеуге қатысты нұсқауларды берудің ерекше дәстүрлері мен тәсілдері бар, бұл рецепт мәтіндерін талдауды зерттеудің маңызды саласына айналдырады. Қолданбалы лингвистиканың бір саласы саналатын аспаздық лингвистика осы мәтіндерді талдауға және түсінуге бағытталған. Бұл сала – пәнаралық және морфология, синтаксис, семантика және прагматика сияқты әртүрлі лингвистикалық салаларды қамтиды. Тіл мен ас/тағам әр халықтың мәдениетін беру құралы ретінде қызмет етеді. Тағамға байланысты тілді аспаздық лингвистика арқылы зерттеуге болады. «Аспаздық» (culinary) сөзі грек тілінен шыққан және «пісіру» дегенді білдіреді және ас даярлаудың синонимі [1]. Ас әзірлеу мәдени дәстүрлерді қалыптастыру үдерісіне байланысты. Осылайша, аспаздық тәжірибені тамақ арқылы мәдениетті зерттеу әдісі ретінде қарастыруға болады.

Бұл мақаланың мақсаты – қазақ, орыс, және ағылшын тілдеріндегі аспаздық етістіктердің прагмалингвистикалық семантикасын салғастырмалы талдау. Зерттеудің өзектілігі тіл білімінің қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ас әзірлеу етістіктерінің семантикасын прагмалингвистикалық талдауға көбірек көңіл бөлуіне байланысты. Бұл тақырыпқа тұрақты қызығушылықты көрсететін жаңа зерттеулермен расталады. Бұл қызығушылық әртүрлі тілдер мен мәдениеттерде аспаздық етістіктерді қолданудың прагматикалық ерекшеліктеріне негізделген аударманың теориялық және практикалық аспектілерін зерттеуде бірдей көрінеді.

Зерттеу нысаны ретінде қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ас даярлау үдерісін білдіретін етістіктер қарастырылады. Олардың көпшілігінде полисемия болғандықтан, олардың лексикалық-семантикалық нұсқасы – (LSV) талдау бірлігі. Етістіктер прагмалингвистикалық сипаттамаларын ескере отырып, бастапқы түрінде талданады. Бірдей категориялық-лексикалық семантикасы бар бір түбір етістіктер бір лексикалық бірліктің формалары ретінде қарастырылады.

Тағам тілі немесе аспаздық тіл әртүрлі грамматикалық құрылымдар мен үлгілерге бай. Сонымен қатар, ол синтаксис пен лексикамен тығыз байланысты [2, 20]. Аспаздыққа қатысты сөздер мен мағыналарды семантика және прагматика сияқты лингвистиканың салалары арқылы талдауға болады.

Прагматика – тілдік формалар, олардың қолданушылары мен тілді қолданатын контекст арасындағы байланысты зерттейтін тіл білімінің негізгі саласы. Дж. Мэй (2001) прагматиканы әлеуметтік жағдайларға байланысты орындылыққа баса назар аудара отырып, тілдің қарым-қатынаста қолданылуын зерттеу ретінде анықтайды [3]. Сол сияқты, Д. Кэмерон (2001) прагматиканы тілдің нақты әлемдегі жағдайларда сөзбе-сөз түсіндіруден тыс мағынаны қалай жеткізетінін зерттеу ретінде қарастырады [4]. Х.М. Алакраш пен Е.С. Бустан (2020) сияқты зерттеушілер прагматика сөйлеушінің ниетіне де, тыңдаушының түсіндіруіне де назар аударып, мағынаның қаншалықты жиі көрсетілетінін және анық көрсетілмейтінін айқын деп тұжырымдайды [5].

Генеративті семантика етістіктердің лексикалық семантикасын екі түрге бөліп көрсетеді: кейбіреулері нәтижені білдіреді (bake – «пісіру»), басқалары әрекет ету тәсілі (stir – «араластыру») [6]. Комплементарлық гипотезаға сәйкес, бір етістік мағынаның екі компонентін бір уақытта кодтай алмайды.

Зерттеулер көрсеткендей, өнімділіктің грамматикалық көрінісі тілдер арасында әртүрлі болады. Ағылшын және неміс тілдерінде ол анық ұсынылған [7], ал испан және

каталан тілдерінде нәтижені білдіретін арнайы конструкциялар жоқ [8]. Алайда, кейбір етістіктер мағынаның екі компонентін де біріктіре алады [6].

Бұл зерттеу әмбебап және ерекше семантикалық сипаттамаларды анықтай отырып, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі тағам дайындау етістіктерінің прагмалингвистикалық ерекшеліктерін талдайды. Орыс тілінде тиімділік префикстермен (варить – сварить), ал қазақ тілінде аффикстермен немесе аналитикалық конструкциялармен көрсетіледі. Бұл айырмашылықтар грамматикалық және мәдени ерекшеліктерге байланысты.

Аспаздық етістіктердің прагматикасын зерттеу өте маңызды, өйткені олардың таңдауы тек пісіру әдісін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени аспектілерді де көрсетеді. Мысалы, ағылшын тілінде roast («қуыру») үдеріс пен нәтижені болжайды, ал орыс және қазақ тілдерінде мұндай айырмашылықтар сөзжасамдық элементтер немесе контекст арқылы беріледі.

Прагмалингвистикалық тұрғыдан аспаздық етістіктерді салыстырмалы-салғастырмалы талдау негізінде әртүрлі тілдік және мәдени контексттерде директивті сөйлеу әрекеттерінің қалай жұмыс істейтіні байқалады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеуде бірнеше теориялық және практикалық әдістер қолданылды. Зерттеудің алғашқы әдісі – прагмалингвистика, концептуалды метафоралар және контрастивтік анализ үшін қажет тіларалық вариациялар бойынша бар зерттеулерді талдаудың теориялық негізі ретінде жүргізілген әдебиеттерді талдау болды. Бұл қадам біздің зерттеуіміздің негізін құру, негізгі ұғымдарды анықтау және әртүрлі тілдерде ас даярлау етістіктерінің прагмалингвистикалық семантикасын талдауға байланысты алдыңғы нәтижелерді түсіну үшін қажет болды.

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі тағам дайындау етістіктерінің жиналған мысалдары, яғни, зерттеу нысаны – өкілдікті қамтамасыз ету үшін жүйелі іріктеу әдісін пайдалана отырып жиналды. Бұл тәсіл метафоралық өрнектерге ғана емес, ас әзірлеу етістіктердің жалпы семантикалық, грамматикалық және лексикалық аспектілеріне де қатысты болды. Тілдік ерекшеліктердің кең ауқымын қарастыра отырып, біздің зерттеуіміз тамақ дайындауға қатысты лексика мен оның тұжырымдамалық сәйкестіктерін жан-жақты тіларалық салыстыруды қамтамасыз етеді.

Прагмалингвистикалық мағынаның мысалы ретінде қолданылған ас әзірлеу саласындағы етістіктердің метафоралық өрнектері, жалпы қабылданған және конвенцияланбаған, тілдің үлкен өкілдігін қамтамасыз ету үшін онлайн-корпустарды қолдана отырып, нақты дискурстан алынды. Нәтижелердің жалпылануы мен сенімділігін арттыру үшін корпус-лингвистикалық тәсіл қолданылады [16]. Корпус-лингвистикалық тәсіл өте маңызды, өйткені ол семантикалық және прагматикалық зерттеулерде объективті және жалпыланған нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін нақты тілдік деректерді талдау арқылы эмпирикалық сенімділікті қамтамасыз етеді.

Зерттеуде қолданылған келесі әдіс – контрастивті анализ. Бұл – лингвистикалық зерттеулерде маңызды, өйткені ол әмбебап заңдылықтарды да, мағынасы, грамматикасы мен қолданылуындағы ерекше айырмашылықтарды да анықтау мақсатында тілдерді жүйелі түрде салыстырады. Семантикалық шекараларды, синтаксистік құрылымдарды және

прагматикалық функцияларды зерттей отырып, контрастивті анализ ас әзірлеу сияқты ұғымдардың әртүрлі тілдерде, соның ішінде метафоралық кеңейтулер мен идиомалық қолдануда қалай көрінетінін көрсетеді. Бұл тәсіл тіларалық концептуализацияны түсінуге, аударма мен тілді оқытуды жақсартуға және тілге мәдени әсерді анықтауға пайдалы.

Салғастырмалы талдау аспаздық етістіктердің семантикасы мен прагматикасындағы тіларалық айырмашылықтарды анықтағанымен, бұл етістіктердің шынайы дискурста қалай жұмыс істейтінін зерттеу үшін дискурстық анализ қолданылды.

Дискурстық талдау сөйлеушінің мағынасын, әлеуметтік өзара әрекеттесуін және ниетін қалыптастыру үшін аспаздық етістіктердің контексте қалай жұмыс істейтінін зерттейді. Олардың аспаздық нұсқаулықтарда, рецепттерде қолданылуын талдай отырып, бұл тәсіл олардың коммуникациядағы прагматикалық рөлін көрсетеді.

Келесі кезеңде біз тамақ дайындау етістіктерінің прагмалингвистикалық кеңірек зерттеу аясында қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде метафоралық түрде қалай кеңейетінін анықтау үшін фреймдерге негізделген контрастивті метафораны талдауды қолдандық (Frame-based contrastive metaphor analysis). Бұл тәсіл маңызды, өйткені ол метафораларды қолданудың әмбебап және мәдени-спецификалық заңдылықтарын ашып қана қоймайды, сонымен қатар тіл қолданушыларының метафоралық өрнектер арқылы мағынаны, эмоцияны және мәдени перспективаларды қалай жеткізетінін көрсететін коммуникациядағы осы метафоралардың прагматикалық функцияларын көрсетеді.

Әдебиеттерге шолу

Прагматика контекстің мағынаны түсіндіруге қалай әсер ететінін зерттесе, семантика сөздер мен сөз тіркестерінің ішкі мағыналарына назар аударады. Осы екі саланың өзара әрекеттесуі етістіктердің қарым-қатынаста қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін өте маңызды. Прагматика етістіктердің мағыналары ситуациялық контекстке, сөйлеушінің ниетіне және тыңдаушының түсіндіруіне байланысты өзгеретінін атап көрсетеді. Мысалы, «to give» (беру) етістігі контекстке байланысты «to give a speech» немесе «to give a gift» сияқты әртүрлі әрекеттерді білдіруі мүмкін [9].

Етістіктер сөйлем құрылымында негізгі рөл атқарады, қатысушылардың іс-әрекетін немесе күйін білдіреді. «Agent», «patient», and «experiencer» сияқты семантикалық рөлдерді түсіну олардың сөйлемдегі қызметін нақтылайды [10]. Сөздердің әртүрлі рөлдерін қарастыратын бұл тәсіл лингвистерге етістіктердің айналасындағы басқа сөздермен қалай жұмыс істейтінін және бұл мағынаға қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Етістіктердің прагмалинвистикалық талдауы әртүрлі контексте қолдану үлгілерін анықтау үшін олардың аргументтік құрылымдарын зерттейді. Мысалы, ас даярлау етістіктері көбінесе сөйлемнің басқа элементтерімен тіркесуіне әсер ететін ұқсас мағыналық қасиеттерді көрсетеді. Бұл талдау формальды семантика мен прагматиканың қиылысында, етістіктердің белгілі бір тілдік жағдайларда мағынаны қалай беретінін зерттейді.

Прагматикалық тәсіл когнитивтік факторлар мен мәдени білімді қамтиды, мағынаның тұрақты емес, жеке тәжірибе мен әлеуметтік нормалар арқылы қалыптасатынын атап көрсетеді. Мәдени айырмашылықтар аспаздық етістіктердің әртүрлі тілдерде қалай түсіндірілетініне әсер етеді. Етістік таңдау сөйлеушінің ниеті жайлы нюанстарды бере алады. Мысалы, «to explain» және «to argue» сөздері арасындағы таңдау түсіндіру

дәрежесіндегі сәйкессіздікті көрсетуі мүмкін, бұл өз кезегінде тыңдаушының қабылдауына әсер етеді [11].

Джон Роджерс Серл сөйлеу әрекеттері туралы негізгі жұмысты етістіктердің іс-әрекетті сипаттап қана қоймай, сонымен қатар оларды орындайтынын көрсетті. Дж. Остиннің бақылауларына сүйене отырып, Дж.Р. Серл орындаушы етістіктер олардың айтылымы арқылы әлеуметтік әрекеттерді орындайтынын көрсетті. Бұл идея етістікті таңдау прагматикалық күшті қалыптастыратынын зерттеген С. Левинсонның жұмысында одан әрі дамыды. Соңғы зерттеулер бұл теорияларды етістік семантикасын жүйелі түрде модельдеу үшін есептеу прагматикасын біріктіру арқылы кеңейтті. Сонымен қатар, П. Браун мен С. Левинсонның «Politeness theory» (Сыпайылық теориясы) сияқты әлеуметтік-мәдени перспективалар етістік таңдауының әлеуметтік конвенцияларды қалай көрсететіні туралы түсінігімізді байытты.

Прагмалинвистикалық зерттеулердегі жетістіктер маңызды практикалық қолданбаларға ие. Р. Эллис етістіктердің прагмалинвистикалық ерекшеліктерін меңгеру екінші тілді меңгеруде коммуникативтік құзыреттілік үшін шешуші мәнге ие екенін атап өткен. Бұл түсінік тілді оқыту, біліктілікті бағалау және мадениаралық қарым-қатынас үшін құнды [12]. Аударма зерттеулерінде Дж. Хаус (2015) прагматикалық мағынаны сақтау мәдени эквиваленттілікке назар аударуды қажет ететіні жайлы тұжырымдады [13].

Ас даярлау етістіктері мәдени тәжірибені, тілдік экспрессияны және техникалық аспаздық білімді байланыстыратын өмірлік маңызды лексикалық категорияны құрайды. Бұл етістіктер физикалық әрекеттерді сипаттап қана қоймай, сонымен қатар мәдени дәстүрлерді, техникалық дәлдікті және тағам дайындаудың әдістемелік тәсілдерін кодтайды. Ағылшын тілінде де (to boil, to fry, to bake), қазақ тілінде де (қуыру, қайнату, пісіру) мұндай етістіктер іс-әрекетті ғана емес, сонымен қатар метафоралық мағынаны, дискурс стратегияларын білдіреді. Маңыздылығына қарамастан, ағылшын және қазақ аспаздық етістіктерін салыстырмалы түрде зерттеу шектеулі болып қала береді.

Аспаздық етістіктер тағам дайындаудағы технологиялық жетістіктер мен мәдени артықшылықтарды көрсететін адамзат өркениетімен бірге дамыды. Тарихшы Рэйчел Лаудан «Cuisine and Empire» (Ас үй және Империя) еңбегінде атап өткендей, мамандандырылған аспаздық терминологияның дамуы пісіру техникасының дамуымен қатар жүрді. Аспаздық етістіктердің дәлдігі әртүрлі аспаздық басымдықтарды көрсете отырып, мәдениеттер бойынша өзгереді.

Мысалы, француз аспаздық лексикасы таңқаларлық ерекшелікті көрсетеді:

– «Sauteer» дегеніміз – лақтыра отырып, қатты отта, тез қуыру

– «Pocher» дегеніміз – тағамды сұйықтықта, баяу отта пісіру

– «Braiser» дегеніміз – құрғақ түрде және ылғалды түрде пісіру әдістерін біріктіреді [14].

– Аспаздық етістіктердің семантикалық жіктелуіне келсек, Юрафский оларды пісіру температурасына және механикалық өңдеуіне қарай екі түрге бөлді.

Ас даярлау температурасына байланысты:

– Тікелей қыздыру (қуыру, гриль, пісіру).

– Сұйықтық негізінде қыздыру (қайнату, бұқтыру, пісіру).

– Аралас әдістер (бұқтыру, бумен пісіру).

Механикалық өңдеу етістіктері:

– Бөлу (турау, кесу, кесу).

– Комбинация (араласу, араластыру, біріктіру).

– Трансформация (илеу, шайқау, крем жасау) [15].

Аспаздық етістіктерді прагмалингвисткалық зерттеу тілдің мәдени және техникалық білімді қалай кодтайтыны туралы құнды түсініктер береді. Аспаздық етістіктер іс-әрекетті сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар әлеуметтік нормаларды, кәсіби тәжірибені, аспаздық дәстүрдегі өзгерістерді көрсетеді. Олардың семантикасы мен прагматикасын түсіну лингвистикалық талдауды да, аудармада, тілді оқытуда және есептеу модельдеуде практикалық қолдануды да жақсартады. Болашақ зерттеулер прагмалингвистика, жасанды интеллект және аспаздық лингвистиканың қиылысуын зерттеуді жалғастыра алады, бұл етістіктердің домендер арасындағы қарым-қатынаста қалай жұмыс істейтіні туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Талқылау және нәтижелер

Жоғарыда айтылған зерттеуге сәйкес Африка тілдеріндегі аспаздық етістіктерді зерттеу екі негізгі категорияға бөлінеді. Е. Догбей сияқты зерттеушілер Батыс Африка тілдерін зерттеу етістікті таңдау тағамның түріне және оны дайындау әдісіне байланысты екенін көрсетеді [17]. Керісінше, банту тілдерін зерттеу аспаздық лексикаға, тамақ дайындау әдеттеріне және тағамды жіктеуге бағытталған [18].

Батыс Африка тілдерінде тағамның атауына да, оны дайындау әдісіне де байланысты әртүрлі етістіктер қолданылады. Мысалы, Игбо тілі ям немесе балық сияқты белгілі бір тағамдарды пісіру, қуыру, ұнтақтау және пеште пісіру арасындағы айырмашылықты анықтайды [19].

Ұқсас айырмашылықтар орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде бар. Орыс тіліндегі ас әзірлеу етістіктері көбінесе процесті және аяқталуды білдіру үшін түр префикстерін пайдаланады, мысалы, варить, сварить, жарить, поджарить. Қазақ тілінде пісіру тәсілдерін белгілеу үшін қайнату, қуыру, буға пісіру сияқты түрлі етістіктер қолданылады. Ағылшын тілінде to boil, to roast, to fry, to grill (қайнату, қуыру, гриль жасау және пеште қуыру) бар олардың әрқайсысы әртүрлі пісіру әдісін білдіреді.

Бұл тілдік ерекшеліктер аспаздық терминологияға мәдени әсерді көрсетеді. Батыс Африка тілдерінде етістіктер ингредиенттерге байланысты таңдалатыны сияқты, орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде тамақ дайындаудың нюанстарын білдіру үшін әртүрлі лексикалық және грамматикалық стратегиялар қолданылады.

Сонымен қатар аспаздық етістіктер әмбебап когнитивті заңдылықтарды да, белгілі бір мәдени айырмашылықтарды да бейнелейді, бұл оларды тілдегі метафоралық тұжырымдаманың (conceptual metaphors) құнды мысалы етеді.

Көптеген тұжырымдамалық метафоралар тәжірибеге негізделген, өйткені олар сенсомоторлы қабылдаудан туындайды [20]. Пісіру адамның негізгі әрекеті болғандықтан, ол метафораларды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Әртүрлі тілдерде тамақ дайындау көбінесе трансформациямен немесе өзгерумен байланысты. Мысалы, ағылшын тілінде boiling with anger немесе stewing over a problem ашулану үшін «ызалану», «ашудан қайнау» немесе «қиындықтан азап шегу» сияқты тіркестер эмоционалды қызуды жеткізу үшін тамақты суда дайындау немесе басқа сұйықтықта қайнату арқылы дайындау үдерісін

білдіретін to boil «пісіру» етістіктерін пайдаланады. Орыс тілінде закипать от злости («ашудан қайнау») сияқты салыстырмалы метафоралық кеңейтулер бар, ал қазақ тілінде буы бұрқырау («ашудан қайнау») ыстыққа негізделген ұқсас метафораны көрсетеді.

Мәдени факторлар метафоралардың өзгергіштігіне әсер етеді, белгілі бір тәжірибеге баса назар аударады [21]. З. Кевекс (2015, 2019, 2020) метафоралық вариацияның үш түрін ажыратады: сәйкес (әртүрлі мәдениеттердегі жалпы схеманы қолдана отырып), балама (бір мақсатты тұжырымдама үшін әртүрлі бастапқы аймақтарды қолдана отырып) және бірегей (бір мәдениетке тән) [22]. Пісіруге байланысты метафоралар метафоралардың барлық үш түрін көрсетеді.

Зерттеу тақырыбының тәжірибелік бөлімінде әртүрлі тілдердегі ас даярлау етістіктерінің прагмалингвистикалық семантикасы көрінісін толығырақ талдап, түсіндірейік.

Аспаздық тәжірибелер мәдени сәйкестікке терең енген және біз ас даярлауды сипаттау үшін қолданатын тіл жиі метафоралық өрнектердің бай репозиторийі ретінде қызмет етеді. Әртүрлі тілдерде ас даярлау етістіктері – мысалы, қайнату, қуыру немесе илеу – көбінесе олардың сөзбе-сөз мағыналарынан асып түседі және эмоцияларға, әлеуметтік динамикаға және интеллектуалды үдерістерге қатысты дерексіз ұғымдарды жеткізеді. Бұл метафоралар мәдени құндылықтар мен тарихи тәжірибені бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар ана тілінде сөйлейтіндердің күнделікті іс-әрекеттің объективі арқылы әлемді қалай түсінетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл практикалық зерттеу әртүрлі мәдени, тарихи және геосаяси контекстерде қалыптасқан үш тілде – қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде тамақ дайындау етістіктерінің метафоралық қолданылуын қарастырады. Осы тілдік жүйелерді салыстыра отырып, біз метафораларды қалыптастырудағы әмбебап тенденцияларды да, мәдени-спецификалық заңдылықтарды да анықтауға тырысамыз. Мысалы, ағылшын тіліндегі «stirring» аспаздық етістігі қақтығыс тудыруды талқылауға қалай метафоралық түрде аударылады?

Аспаздық етістіктер прагматикалық және метафоралық мағыналарды қамту үшін сөзбе-сөз «пісіру», «ас даярлау» шеңберінен шығып кетеді деген пікірді когнитивтік лингвистика, атап айтқанда концептуалды метафора теориясы (Conceptual Metaphor Theory) және іске асырылған таным теориясы (Embodied cognition theory) қолдайды. Дж. Лакофф пен М. Джонсон (1980) тұжырымдаған концептуалды метафора теориясы (КМТ) абстрактілі ұғымдар физикалық тәжірибеге негізделген метафоралар арқылы құрылымдалатынын дәлелдейді [23]. Ас даярлауды қамтитын әмбебап адам әрекеті дерексіз идеяларды түсіндіруге көмектеседі. Мысалы, «simmer down» (тура аудармасы: қайнату температурасын төмендету) тіркесі адамның эмоциясын тыныштандыру немесе эмоцияны басқарумен байланыстырылады. Сол сияқты, «fermenting ideas» (тура аудармасы: идеяларды тұздау немесе ашыту) ойлардың немесе идеялардың өсуін, көбеюін сипаттау үшін ашытудың баяу үдерісін пайдаланады.

Осындай мағыналар аспаздық етістіктердің бізді үдерістер, өзгерістер және шығармашылық туралы ойлауға әкелетіндігімен түсіндіріледі. Фреймдік семантикасына сәйкес (Frame semantics) (Чарльз Дж. Филмор, 1982), ағылшын тілінде «to grill» (қаз.: қуыру, гриль) сияқты етістіктер тек қана нақты «қуыру» фреймін ғана емес, сонымен қатар «біреуді тергеу» мағынасын беретін «to grill someone» етістігіне қатысты прагматикалық фреймдерді белсендіреді [24].

Және де «half-baked ideas» (қаз.: жартылай пісірілген идеялар/ойлар) жеткіліксіз ойластырылған жоспарларға мін тағу үшін аяқталмаған нәрсені дайындау идеясын пайдаланады. Бұл тамақ дайындау сияқты белгілі бір салаларға қатысты сөздердің әңгімеде жиі қолданылуының әсерінен жаңа мағынаға ие болатынына дәлел.

Іске асырылған таным теориясы осы құбылыстың негізінде жатыр: сенсорлық және моторлық тәжірибе (мысалы, араластыру, қыздыру) метафоралық дисплейлер жасауға мүмкіндік беретін нейрондық желілерді құрайды. Психолингвистика саласындағы зерттеулер «boil with anger» сияқты метафораларды өңдеу физикалық жылумен байланысты сенсомоторлы аймақтарды белсендіретінін растайды [25]. Әртүрлі салалар арасындағы бұл байланыс дерексіз жағдайларда ас даярлау етістіктерін қаншалықты табиғи түрде қолданатынымызды көрсетеді. Сонымен қатар, қозғалыс етістіктері олардың мағынасын танымдық қабылдауға қатысты ең күрделі болып саналады, бұл студенттердің осы материалды орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде игеру процесін қиындатады [26].

Кросс-лингвистикалық талдау бұл үрдісті растайды. Мысалы, жапон тілінде «煮詰まる(ницумару)» сөзбе-сөз аударғанда «қайнау температурасына немесе қайнау деңгейіне жеткізу», ағылшын тілінде «boil down to» «дайын болғанша қайнату» етістіктері «қорытындыға келу» деген тіркесті де білдіреді. Метафорға әсер ететін нақты ингридиенттер немесе әдістер сияқты мәдени нюанстардың болуына қарамастан, метафоралық кеңеюдің жалпы үлгісі тұрақты болып қалады және әмбебап когнитивтік механизмнің болуын болжайды.

Осылайша, аспаздық етістіктер сөзбе-сөз қолданылу шеңберінен шығып, олардың нақты тәжірибедегі тамыры және концептуалды метафорлар арқылы абстрактілі үдерістермен құрылымдық байланысы арқылы өтеді. Бұл етістіктер теориялық негіздермен де, эмпирикалық зерттеулермен де қолдау тапқан материалды емес ұғымдарды тұжырымдау үшін материалды тәжірибені пайдаланатын когнитивтік құралдар ретінде қызмет етеді.

Әртүрлі тілдерде қайнау әдетте күшті эмоциялармен байланысты болғанымен, мәдени айырмашылықтар оның түсіндірілуін анықтайды. Қазақ тілінде «қайнау, қайнату» етістігі өзінің төзімділік шегіне жеткен адамды білдіру үшін метафоралық түрде қолданылады. Сонымен қатар, ағылшын тілі метафоралық түрде орыс немесе қазақ тілдерінде сирек кездесетін қатты ыстықты (it's baking outside) сипаттай отырып, «қайнату, пісіру» ұғымын кеңейтеді. Сол сияқты, Батыс Африка тілдерінде, мысалы, игбо және эве, пісіру етістіктері белгілі бір пісіру әдістерін сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар олардың метафоралық қолданылуына әсер ететін мәдени маңызды аспаздық дәстүрлерді көрсетеді.

Осылайша аспаздық етістіктер прагматиканың, концептуалды метафоралардың және мәдени танымның қиылысы туралы түсінік береді. Дене тәжірибесі барлық жерде метафоралық құрылымдарды қалыптастырса, мәдени және лингвистикалық факторлар метафораларды қолданудағы тіларалық айырмашылықтарға ықпал етеді.

Аспаздық етістіктер тарихи, экологиялық және әлеуметтік факторлардың әсерінен қалыптасқан өзіндік гастрономиялық тәжірибелер мен сөйлеушілердің мәдени басымдықтарын көрсетеді. Лингвистикалық салыстырмалылық (Сепир-Уорф гипотезасы) тіл ойлауға әсер етеді деп тұжырымдайды [27], ал аспаздық лексика бұған мысал бола алады: етістіктер мәдени маңызды ас дайындау әдістерін, ингредиенттерді немесе текстураларды кодтайды.

1. Жапон тілінде «煮る» (ниру) сорпада қайнату дегенді білдірсе, «茹でる» (юдэру) суда қайнатуды білдіреді, осы арқылы жапон асханасының негізінен сорпа дайындаумен байланысты екенін көрсетеді.

2. Тай тіліндегі «ผัด» (пад) хош иісті дәмдеуіштермен қуырылған дегенді білдіреді және осындай тағам түрі Тайландтың көше тағамдарының негізгі бөлігі болып табылады.

3. Испан тілінде «sofregir» аспаздық етістігі Жерорта теңізі тағамдарына қажет софрито сияқты дәмдік негіздерді жасау үшін пиязды баяу қуыруды білдіреді.

4. Итальян тілінде «mantecare» ас даярлау етістігі крахмалдың эмульсиялануын білдіреді, бұл итальян асханасының тамақтың текстурасына ерекше мән беретінін көрсетеді.

5. Кәріс тілінде «찌개» (джиге/чиге) тек ашытылған ингредиенттерді бұқтыруды білдіретін аспаздық етістігі кәріс асханасының консервілеу дәстүрін көрсетеді.

6. Хинди тіліндегі «(भून 天ना» (бхунна) етістігі хош иістерді шығару үшін дәмдеуіштерді майға қуыруды білдіреді, бұл үнді карриін жасау үшін өте маңызды

Мұндай лексикалық ерекшелік аспаздық етістіктердің тек техникалық терминдер емес, гастрономиялық сәйкестікті сақтайтын және жеткізетін мәдени артефактілер екенін растайды.

Қорытынды

Прагмалингвистикалық семантиканы қолдана отырып, ас даярлау етістіктерін зерттеу олардың сөзбе-сөз мағынасы мен тілдегі контексттік құндылығы арасындағы өзара әрекеттесуді анықтады. «Қуыру», «бұқтыру», «қайнату» сияқты етістіктер өздерінің денотативті функцияларынан асып түседі және мәдени тәжірибелерді, метафоралық тіркестерді және әлеуметтік лингвистикалық нюанстарды қамтиды. Зерттеу бұл етістіктердің әртүрлі коммуникативті контексттерге қалай бейімделетінін талдайды және семантикалық дәлдік пен прагматикалық бейімделгіштік арасындағы байланысты көрсетеді. Аспаздық етістіктер әртүрлі тілдік қауымдастықтарға тән мәдени білімді, жалпы тәжірибені және құндылықтарды көрсетеді. Бұл мәдениетаралық қарым-қатынас, тілдік педагогика және аударма үшін өте маңызды.

Болашақ зерттеулер бұл тақырыпты әртүрлі тілдердегі аспаздық етістіктерді салыстыру немесе олардың әдебиет, жарнама немесе адам мен компьютердің өзара әрекеттесуі сияқты мамандандырылған салалардағы рөлін зерттеу арқылы кеңейте алады. Сонымен қатар бұл нәтижелерді компьютерлік лингвистикаға біріктіру табиғи тілді өңдеу жүйелерін жақсарта алады. Бұл машиналарға контекстке тәуелді мағыналарды жақсырақ тануға мүмкіндік береді. Сайып келгенде, бұл зерттеу тілдің күнделікті өмірдің бір бөлігі екенін растайды, мұнда ас даярлау сияқты күнделікті әрекеттерге байланысты қарапайым етістіктер де мағынаны қалыптастыруда, бөлісуде және түсінуде шешуші рөл атқарады.

Мүдделер қақтығы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі С.Т. Айтхожаева мақаланың негізгі материалдарын жинау, сұрыптау, жүйелеу жұмыстарымен айналысып, мақаланың негізгі бөлігін жазды. М.К. Мамбетова мақала материалдарын саралап, мақалаға қатысты әдебиеттер тізіміне шолу жасап, жазылу барысын қадағалап, толық жетекшілік етті. Б. Нурлангазыкызы

жиналған материалдарға талдау жасап, толықтыру жұмыстарымен бірге мақаланың ресімделуіне өз үлесін қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Esbrí-Blasco M. Cooking in the Mind: a Frame-based Contrastive Study of Culinary Metaphors in American English and Peninsular Spanish: PhD thesis. – Castellón: Universitat Jaume I, 2020. – 350 p. DOI: http://doi.org/10.6035/14110.2020.189904

2. Gerhardt C., Frobenius M., Ley S. Culinary linguistics: The chef's special. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2013. – 322 p. – Available at: https://library.oapen.org/bitstream/id/3e84d21b-1c57-4b2a-a382-a15a02d3e4d2/643255.pdf (accessed: 01.01.2025).

3. Mey J. (Ed.). Concise Encyclopedia of Pragmatics. – Oxford: Elsevier, 2009. – Available at: https://books.google.co.ls/books?id=GcmXgeBE7k0C&printsec=frontcover (accessed: 01.01.2025).

4. Cameron D. Working with Spoken Discourse. – London: SAGE Publications, 2001. – 216 p. – Available at: https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/working-with-spoken-discourse/book206990 (accessed: 01.01.2025).

5. Alakrash H.M., Bustan E.S. Politeness Strategies Employed by Arab EFL And Malaysian ESL Students in Making Request // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – 2020. – 10(6). – Pp. 10–20. DOI: http://dx.doi.org/10.6007/IJARBSS/v10-i6/7257

6. Beavers, J.; Koontz-Garboden, A. Manner and Result in the Roots of Verbal Meaning / J. Beavers, A. Koontz-Garboden // Linguistic Inquiry. – 2012. – Vol. 43, No. 3. – Pp. 331–369. DOI: https://doi.org/10.1162/Ling_a_00093

7. Devos M. Makwe Cooking: A Laborious Journey from Crop to Plate / M. Devos // In: Devos, M.; Ricquier, B. (Eds.), Cooking with Linguists. – Tervuren: Royal Museum for Central Africa, 2022. – P. 179–250. – Available at: https://www.africamuseum.be/sites/default/files/media/docs/research/publications/rmca/series/studies-social-sciences-humanities/book_cooking%20with%20linguists%20pour%20Web.pdf (accessed: 01.01.2025).

8. Mateu J., Rigau G. Verb-Particle Constructions in Romance: A Lexical Syntactic Account / J. Mateu, G. Rigau // Probus. – 2010. – Vol. 22, No. 2. – P. 241–269. DOI: https://doi.org/10.1515/prbs.2010.009

9. Graci R., Capone A. Perspectives on the Semantics/Pragmatics Debate: Insights from Aphasia Research / R. Graci, A. Capone // Frontiers in Psychology. – 2023. – Vol. 14. – P. 125-170. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1250170

10. Course L.S.A. Lexical Semantics of Verbs I: Introduction and Role-Centered Approaches to Lexical Semantic Representation. – Available at: https://web.stanford.edu/~bclevin/lsa09intro-sr.pdf (accessed: 01.01.2025).

11. Allahverdiyeva A. M. General Pragmalinguistic Overview of Some Lexical, Syntactical and Rhetoric Units in Argumentation //First International Volga Region Conference on Economics, Humanities and Sports (FICEHS 2019). – Atlantis Press, 2020. – C. 281-285. DOI: https://doi.org/10.2991/aebmr.k.200114.066

12. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition [Electronic source]. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – 824 p. Available at: https://archive.org/details/studyofsecondlan0000elli (accessed: 01.01.2025).

13. Wenhe Z., Jun W., Sanjun S. Translation Quality Assessment: Past and Present, by Juliane House / Z. Wenhe, W. Jun, S. Sanjun. – New York: Routledge, 2015. – 160 p. – Available at: https://www.routledge.com/Translation-Quality-Assessment-Past-and-Present/House/p/book/9781138795488 (accessed: 01.01.2025).

14. Donahue J.F., Laudan R. Cuisine and Empire: Cooking in World History / J.F. Donahue, R. Laudan // The American Historical Review. – 2014. – Vol. 119, No. 5. – P. 1646–1647. DOI: https://doi.org/10.1093/ahr/119.5.1646.

15. Cook G., Jurafsky D. The Language of Food: A Linguist Reads the Menu / G. Cook, D. Jurafsky // Applied Linguistics. – 2016. – Vol. 37, No. 1. – P. 139–142. DOI: https://doi.org/10.1093/applin/amv021

16. Biber D. Corpus-Based and Corpus-Driven Analyses of Language Variation and Use / D. Biber // The Oxford Handbook of Linguistic Analysis / ed. by B. Heine, H. Narrog. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 159–191. – Available at: https://academic.oup.com/edited-volume/28050/chapter/211985741 (accessed: 01.01.2025).

17. Dogbey E. The Concept of Cook and Eat: A Semantics Aspect of Cook and Eat Verbs in Ewe / E. Dogbey // International Journal of Psychology and Education. – 2020. – Vol. 4, No. 4. – P. 17–28. – Available at: https://journals.uew.edu.gh/index.php/ijope/article/view/25 (accessed: 01.01.2025).

18. Petzell M. Cooking in Kagulu / M. Petzell // Cooking with Linguists: Culinary Lexicon and Recipes in Selected Bantu Languages / ed. by M. Devos, B. Ricquier. – Tervuren: Royal Museum for Central Africa, 2022. – P. 149–177. – Available at: https://www.africamuseum.be/sites/default/files/media/docs/research/publications/rmca/series/studies-social-sciences-humanities/book_cooking%20with%20linguists%20pour%20Web.pdf (accessed: 01.01.2025).

19. Okeke C., Igbeaku B. Igbo Verbs of Cooking: A Lexical Semantic Analysis // Language Matters. – 2015. – Vol. 46, No. 1. – P. 81–97. DOI: https://doi.org/10.1080/10228195.2014.983146

20. Yu N. Metaphorical Expressions of Anger and Happiness in English and Chinese // Metaphor and Figurative Language: Literary and Cross-Cultural Perspectives / ed. by P. Hanks R. Giora. – New York; London: Routledge, 2012. – Vol. 3. – P. 328–359. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327868ms1002_1

21. Ogarkova A., Soriano C. Variation within Universals: The 'Metaphorical Profile' Approach to the Study of ANGER Concepts in English, Russian, and Spanish. In: Metaphor and Intercultural Communication / ed. by A. Musolff, F. MacArthur, G. Pagani. – London: Bloomsbury, 2014. – P. 93–116. – Available at: https://archive-ouverte.unige.ch/unige:98101 (accessed: 01.01.2025).

22. Kövecses, Z. Some consequences of a multi-level view of metaphor. In: Navarro i Ferrando, I. ed. Current Approaches to Metaphor Analysis in Discourse. – Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2019. – pp. 19-34. DOI: https://doi.org/10.1515/9783110629460-002

23. Lakoff, G., Johnson M. Conceptual Metaphor in Everyday Language // Shaping Entrepreneurship Research. – London: Routledge, 2020. – P. 475–504.

24. Boas H.C. Construction Grammar and Frame Semantics. In: X. Wen, J. R. Taylor, editors. The Routledge Handbook of Cognitive Linguistics. (Routledge, New York; London, 2021, pp. 43–77). DOI: https://doi.org/10.4324/9781351034708

25. Boulenger V., Hauk O., Pulvermüller F. Grasping Ideas with the Motor System: Semantic Somatotopy in Idiom Comprehension. Brain Research. – 2009. – Vol. 1253. – P. 128–136. – Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006899309000188 (accessed: 01.01.2025).

26. Бижкенова, А., Кенжебекова, Р. К вопросу аспектуальности глаголов в русском, казахском и английском языках (на примере глаголов движения в спортивном дискурсе) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия филология. – 2021. – №137(4). – Б. 38–48. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-38-48

27. Regier T., Xu, Y. The Sapir-Whorf Hypothesis and Inference under Uncertainty / T. Regier. Y. Xu // Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science. – 2017. – Vol. 8, No. 6. – P. 1440. – Available at: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/wcs.1440 (accessed: 01.01.2025).

С.Т. Айтхожаева*, М.К. Мамбетова, Б. Нурлангазыкызы

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Прагмалингвистические особенности глаголов приготовления пищи

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные значения кулинарных глаголов с прагматической лингвистической точки зрения. Основное внимание уделялось взаимодействию между буквальной семантикой и контекстно-зависимыми семантическими нюансами, проявляющимися в повседневном общении, специализированном дискурсе или метафорическом переносе. Исследования показывают, что эти глаголы не только описывают действия, но и передают культурные обычаи, социальные нормы и неявные знания. Методологически анализ сочетает качественные примеры с теоретическими моделями из прагматики, чтобы продемонстрировать влияние контекста на интерпретацию. Результаты показывают, что кулинарные глаголы служат связующим звеном между языковой точностью и ситуативной адаптацией: значение кулинарных глаголов проявляется только в процессе использования и зависит от таких факторов, как намерение говорящего, ситуативный контекст или культурная среда. Это имеет значение для межкультурной коммуникации, языковой дидактики и перевода, поскольку одни лишь лексические эквиваленты часто не отражают коннотативных различий. В статье приводятся доказательства в пользу более широкого семантического подхода, включающего прагматические аспекты и предлагающего сравнительные исследования других языков или областей. В целом в статье подчеркивается, что повседневные глаголы благодаря контекстуализации позволяют глубже понять динамику языка как социального явления.

Ключевые слова: кулинарный глагол, прагматика, семантика, контекст, концептуальная метафора, значение, прагмалингвистика.

S.T. Aitkhozhayeva*, M.K. Mambetova, B. Nurlangazykyzy

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Pragmalinguistic features of cooking verbs

Abstract. This article examines the variety of meanings of cooking verbs from a pragmalinguistic perspective. The focus is on the interaction between the literal semantics and context-dependent nuances of meaning that manifest themselves in everyday communication, specialist discourse,

or metaphorical transfer. The study shows that these verbs not only describe actions but also convey cultural practices, social norms, and implicit knowledge. Methodologically, the analysis combines qualitative examples with theoretical models of pragmalinguistics to capture contextual influences of interpretation. The results show that cooking verbs function as an interface between linguistic precision and situational adaptability: Their meaning only emerges in use, depending on factors such as the speaker's intention, situational setting, and cultural background. This has consequences for intercultural communication, language didactics, and translation, as lexical equivalents alone often do not reflect connotative differences. The article argues for a broader semantic view that includes pragmatic dimensions and suggests comparative studies of other languages or domains. Overall, it emphasizes how everyday verbs offer deeper insights into the dynamics of language as a social phenomenon through their contextual embedding.

Keywords: culinary (cooking) verb, pragmatics, semantics, context, conceptual metaphor, meaning, pragmalinguistics.

References

1. Esbrí-Blasco M. Cooking in the mind: A frame-based contrastive study of culinary metaphors in American English and Peninsular Spanish [PhD thesis] (Universitat Jaume I, Castellón, 2020, 350 p.).

2. Gerhardt C, Frobenius M, Ley S. Culinary linguistics: The chef's special (John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2013, 322 p.). – Available at: https://library.oapen.org/bitstream/id/3e84d21b-1c57-4b2a-a382-a15a02d3e4d2/643255.pdf (accessed: 01.01.2025).

3. Mey J. Concise encyclopedia of pragmatics (Elsevier, Oxford, 2009). Available at: https://books.google.co.ls/books?id=GcmXgeBE7k0C&printsec=frontcover (accessed: 01.01.2025).

4. Cameron D. Working with spoken discourse (SAGE Publications, London, 2001, 216 p.). – Available at: https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/working-with-spoken-discourse/book206990 (accessed: 01.01.2025).

5. Alakrash H.M., Bustan E.S. Politeness Strategies Employed by Arab EFL And Malaysian ESL Students in Making Request. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 10(6), 10–20. DOI: http://dx.doi.org/10.6007/IJARBSS/v10-i6/7257

6. Beavers, J., Koontz-Garboden, A. Manner and result in the roots of verbal meaning. Linguistic Inquiry, 43(3), 331–369 (2012). DOI: https://doi.org/10.1162/Ling_a_00093

7. Devos, M. Makwe cooking: A laborious journey from crop to plate. In: M. Devos & B. Ricquier (Eds.), Cooking with Linguists (Royal Museum for Central Africa, Tervuren, 2022, pp. 179–250).

8. Mateu, J., Rigau, G. Verb-particle constructions in Romance: A lexical syntactic account. Probus, 22(2), 241–269 (2010). DOI: https://doi.org/10.1515/prbs.2010.009

9. Graci, R., Capone, A. Perspectives on the semantics/pragmatics debate: Insights from aphasia research. Frontiers in Psychology, 14, 125-170 (2023). DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1250170

10. Course L.S.A. Lexical Semantics of Verbs I: Introduction and Role-Centered Approaches to Lexical Semantic Representation. – Available at: https://web.stanford.edu/~bclevin/lsa09intro-sr.pdf (accessed: 01.01.2025).

11. Allahverdiyeva, A. M. General pragmalinguistic overview of some lexical, syntactical and rhetoric units in argumentation. In: First International Volga Region Conference on Economics, Humanities and Sports (FICEHS 2019) (Atlantis Press, 2020, pp. 281–285).

12. Ellis, R. The study of second language acquisition. (Oxford University Press, Oxford, 1994, 824 p.). Available at: https://archive.org/details/studyofsecondlan0000elli (accessed: 01.01.2025).

13. Wenhe Z., Jun W., Sanjun S. Translation Quality Assessment: Past and Present, by Juliane House (Routledge, New York, 2015, 160 p.) – Available at: https://www.routledge.com/Translation-Quality-Assessment-Past-and-Present/House/p/book/9781138795488 (accessed: 01.01.2025).

14. Donahue, J.F., Laudan R. Cuisine and Empire: Cooking in World History. The American Historical Review, 119(5), 1646–1647 (2014). DOI: https://doi.org/10.1093/ahr/119.5.1646

15. Cook, G., Jurafsky, D. The language of food: A linguist reads the menu. Applied Linguistics, 37(1), 139–142 (2016). DOI: https://doi.org/10.1093/applin/amv021

16. Biber, D. Corpus-based and corpus-driven analyses of language variation and use. In: B. Heine & H. Narrog (Eds.), The Oxford handbook of linguistic analysis (Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 159–191).

17. Dogbey, E. The concept of cook and eat: A semantics aspect of cook and eat verbs in Ewe. International Journal of Psychology and Education, 4(4), 17–28 (2020).

18. Petzell, M. Cooking in Kagulu. In: M. Devos & B. Ricquier (Eds.), Cooking with linguists: Culinary lexicon and recipes in selected Bantu languages (Royal Museum for Central Africa, Tervuren, 2022, pp. 149–177). – Available at: https://www.africamuseum.be/sites/default/files/media/docs/research/publications/rmca/series/studies-social-sciences-humanities/book_cooking%20with%20linguists%20pour%20Web.pdf (accessed: 01.01.2025).

19. Okeke, C., Igbeaku, B. Igbo verbs of cooking: A lexical semantic analysis. Language Matters, 46(1), 81–97 (2015). DOI: https://doi.org/10.1080/10228195.2014.983146

20. Yu, N. Metaphorical expressions of anger and happiness in English and Chinese. In: P. Hanks, R. Giora (Eds.), Metaphor and figurative language: Literary and cross-cultural perspectives, (Routledge, New York; London, 2012, pp. 328–359). DOI: https://doi.org/10.1207/s15327868ms1002_1

21. Ogarkova, A., Soriano, C. Variation within universals: The 'metaphorical profile' approach to the study of ANGER concepts in English, Russian, and Spanish. In: A. Musolff, F. MacArthur, G. Pagani (Eds.), Metaphor and intercultural communication (Bloomsbury 2014, pp. 93–116). – Available at: https://archive-ouverte.unige.ch/unige:98101 (accessed: 01.01.2025).

22. Kövecses, Z. Some consequences of a multi-level view of metaphor. In: I. Navarro i Ferrando (Ed.), Current approaches to metaphor analysis in discourse (De Gruyter Mouton, 2019, pp. 19–34). DOI: https://doi.org/10.1515/9783110629460-002

23. Lakoff, G., Johnson, M. Conceptual metaphor in everyday language. In Shaping entrepreneurship research (Routledge, 2020, pp. 475–504).

24. Boas, H. C. Construction grammar and frame semantics. In: X. Wen & J. R. Taylor (Eds.), The Routledge handbook of cognitive linguistics (Routledge, 2021, pp. 43–77). DOI: https://doi.org/10.4324/9781351034708

25. Boulenger, V., Hauk, O., Pulvermüller, F. Grasping ideas with the motor system: Semantic somatotopy in idiom comprehension. Brain Research, 1253, 128–136 (2009). – Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006899309000188 (accessed: 01.01.2025).

26. Bizhkenova A., Kenzhebekova P. K voprosu aspektual'nosti glagolov v russkom, kazahskom i anglijskom yazykah (na primere glagolov dvizheniya v sportivnom diskurse) [On the problem of aspects of verbs in Kazakh, English and Russian (based on the example of movement verbs in sports discourse)]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 137(4), 38–48 (2021). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-38-48 [in Russian]

27. Regier, T., Xu, Y. The Sapir-Whorf hypothesis and inference under uncertainty. WIREs Cognitive Science, 8(6), e1440 (2017). – Available at: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/wcs.1440 (accessed: 01.01.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Айтхожаева Салтанат Тулегеновна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: a.t.saltanat@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-1359-2064.

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: mmanshuk@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8870-4787.

Нұрланғазықызы Балнұр – оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: balnurbaitileuova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0003-0033-6911.

Айтхожаева Салтанат Тулегеновна – автор для корреспонденции, Phd докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: a.t.saltanat@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-1359-2064

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: mmanshuk@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8870-4787.

Нурланғазыкызы Балнур – преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: balnurbaitileuova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0003-0033-6911

Aitkhozhayeva Saltanat Tulegenovna – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: a.t.saltanat@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-1359-2064.

Mambetova Manshuk Kudaibergenovna – Candidate of Philology, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mmanshuk@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8870-4787.

Nurlangazykyzy Balnur – Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: balnurbaitileuova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0003-0033-6911.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

IRSTI 16.21.43
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-23-36

The concept of period in the Kazakh syntax

O.M. Amandykov[1], Zh.A. Zhakupov[2], Zh.Zh. Ibrayeva[3]
[1,3]Quantum STEM School, Astana, Kazakhstan
[2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: [1] amandykovolzhas@gmail.com, [2] zhan.zhak58@gmail.com,
[3]zhainagul.ibraeva@quantum.edu.kz)

Abstract. The study of the syntactic phenomenon in Kazakh linguistics dates back to the works of A. Baitursynuly and N. Sauranbayev. However, despite its historical roots, the concept remains underexplored and has not been fully established within modern linguistic studies. This article provides a comprehensive analysis of the period, identifying its structural and functional features in various linguistic contexts. The research examines the period's presence in different discourse styles, including artistic, journalistic, and official communication, demonstrating its critical role in structuring complex sentences. Specific examples illustrate how the period enhances textual coherence and rhetorical expressiveness. The syntactic composition of the period is explored, highlighting its stacked, counted, and contiguous elements, as well as the inclusion of a summarizing or generalizing segment. The study incorporates the contributions by Zh. Zhakupov, who expanded the classification of the period in Kazakh linguistics, refining its syntactic and stylistic roles. The research also compares similar structures in other linguistic traditions, drawing on the works of R.Jakobson, N.S. Valgina, M. Lomonosov, A.B. Shapiro, E.Sapir, and N.Chomsky to contextualize the period's relevance in broader linguistic theory. By providing a detailed structural and syntactic analysis, this study contributes to a more profound understanding of periodic structures in Kazakh and their role in linguistic organization.

Keywords: period, stylistic figure, parallelism, protasis, apodasis, syntactic structure.

Received: 28.02.2025; Revised: 17.03.2025; Accepted: 31.05.2025; Available online: 25.06.2025

Introduction

In Kazakh linguistics, there is one distinctive linguistic feature that has not been researched. This is what is called in general linguistics the‘period’. The nature of the period is governed by the laws of unity in syntactic construction, which is a category that has long been established in Russian linguistics (the history of its study in Russian linguistics begins with the period of M.V. Lomonosov). At the same time, researchers in the area of syntactic phenomena, such as single members, intersectionality, competitiveness, and stylistic phenomena such as parallelism, have continued to ignore the ‘period’. To examine this language unit in this paper, its linguistic and structural features will be analysed. The period is created in a homogeneous relation between the words in a sentence. In this way, the sentences in it are interconnected - that is, the parts are stacked, counted and convenient, and it is summed up by the subject or final part.

The relevance and novelty of the problem raised by the article lie in the fact that the period was not recognized as an independent unit in Kazakh linguistics. In this regard, the purpose of the article was to determine the position of the period in related speech. To achieve this goal, the following tasks were performed:

- demonstration of syntactic and stylistic characteristics of the period in the Kazakh language;
- show the role of the period in linking syntactic units;
- analysis of the representations of the period at syntactic levels.

Literary review

Two researchers studied the use of the period in the Kazakh language: A. Baitursynuly and N.T. Sauranbayev [1], [2]. When A. Baitursynuly classifies sentences ‘by construction’ in a ‘language-tool’, he refers to one of its types – ‘expressive sentences’. “When you speak, there is a place to briefly express a thought. There will also be a place to express thoughts more lengthily. In short, the thought will be the kind that goes and returns. Such forms of speech are called expressive speech” [1, 173]. The examples given by him in coming to this conclusion correspond to the concept called in modern linguistics the ‘period’.

A.Baitursynuly also notes that such unity is a stylistic phenomenon. It was considered in ‘literary expressiveness’ as a factor in the melodiousness of speech – a broader thing than syntactic construction. Such sentences are termed ‘expressive sentences’. He warns that expressive sentences can be both poetic and non-poetic. In this regard, it is noteworthy that, according to the author, ‘everything that ends the poem belongs to the group of melodic speech’ [2, 179]. Therefore, we must distinguish ‘expressive sentences’ in the word profanity.

Zh.A. Zhakupov, for the first time in Kazakh linguistics, postulated the fundamental principles of constructing Kazakh periodic speech. He incorporated A. Baitursynuly’s ideas on “compound” into scientific discourse [10-11].

Beyond Kazakh linguistics, various scholars have contributed to the understanding of periodic structures from syntactic, stylistic, and communicative perspectives. Roman Jakobson examined the period as part of linguistic parallelism and poetic function, emphasizing its role in structuring speech rhythmically [5].

N.S. Valgina analyzed the influence of the period in modern Russian syntax, highlighting its significance in sentence organization and meaning construction [6].

Mikhail Lomonosov first introduced the term "period" in Russian linguistics, laying the groundwork for understanding its structured nature in Slavic languages [7].

A.B. Shapiro explored the periodic structure's rhetorical effectiveness in Russian formal speech, while Edward Sapir linked periodic syntax to speech culture and style [8]. Additionally, Noam Chomsky examined periodic constructions within transformational-generative grammar, offering insights into their syntactic formation and logical coherence [9].

These works reinforce the period's importance in structuring complex speech, providing a comparative foundation for analyzing its role in Kazakh discourse.

Materials and methods

In the periodic study, the structural method was taken as a basis; in particular, the structure (parallelism) was used to distinguish the period. And in interpreting the period as a syntactic unit, we relied on the semantic method.

The study's methods and techniques were determined by the grammatical and semantic features of the object of the article. Reasoning 'from structure to meaning' is not enough to analyze syntactic usability, and thus, following functional grammar, the method used for analysis was to argue 'from meaning to structure'. As a result, the relationship of convenience in the period was clearly manifested. In it, the connection of the parts with each other and the function they perform are determined.

Results and Discussion

Akhmet Baitursynuly gives the following description of 'expressive sentences' in the 'literature guide': 'expressive sentences are those in which the beginning of compound sentences are connected and formed in embroidery. Such sentences are pronounced with a pattern. When you speak an expressive sentence, the voice rises and falls, and the speaker returns and sharpens. Therefore, an expository sentence is called a sequence (or a sequence). The cycle will be two-membered. One member has an opinion topic, and the other has an opinion report. Therefore, the first is said to be a subject member, and the second is said to be a narrator member. An Expressive sentence can be turned into a simple sentence by spinning and contracting. A simple sentence can be spread out and turned into an expression sentence. It is also possible to express the opinion in small (simple) sentences" [2, 179-180].

The researcher then divides them into nine groups: causal, purposeful, analogous, contradictory, conditional, continuous, spring, distinction, and alloy, depending on the function performed by the narrator member (semantic relations) in relation to the subject member [2, 180 -186].

Academician N. T. Sauranbayev writes that V. V. Radlov was surprised by the eloquence of Kazakhs: 'the use of rhythmic-melodic means is the main thing, devotion is the presentation, the conclusion in simple proposals in long periods.', - [3, 204]. As evidence, Kazybek bi to a guest:

Сен - темір де, мен - көмір
Еріткелі келгенмін.
Екі еліктің баласын
Теліткелі келгенмін.
Сөз бермейтін шешенді

Кеміткелі келгенмін.
Егесетін ер шықса,
Иіліткелі келгенмін.
Жаңа үйреткен жас тұлпар
Шабысқалы келгенмін.
Танымайтын жаттарға
Танысқалы келгенмін,
Қазақ, қалмақ баласы,
Табысқалы келгенмін
Табысуға келмесең,
Тұрысатын жеріңді айт

You are iron and I am coal
I wanted to dissolve.
The children of two roe deer
I wanted to talk to
Eloquent who does not give a word
I wanted to listen to.
New taught young horse
I was about to jump.
To unrecognizable memories
I was about to meet,
Kazakh, Kalmyk child,
I was going to earn
If you didn't succeed
Say where you stand.

This term is translated in the 'dictionary of linguistics' as 'period'. It says: 'period' (Greek. periodos-rotation), Eng. period, Fr. Gr. Periode is a compositional-stylistic part of expressive syntax. It contains a rhythmic, systematic, uniform structure parallel to parts such as strict order of arrangement, the coincidence of the species-periodic parts of the narrators, and repetitive vocabulary. The stage is characterized by a gradual increase in tone and a slowdown in tone at first, with a consistent deep delay. In accordance with this, the period is divided into the introductory part, or protasis, and the final part or apodosis. ...The period is characterized by completeness of expression of thought, completion, and versatility of a complex sequence, which is the main reason for its widespread use in fiction and journalistic literature [4, 270].

The following characteristics of the period are thus known in Kazakh linguistics:

1. It will be longer in size;

2. In terms of composition, it is divided into the subject part and the narrator part (the first of these is called protasis in general linguistics and the second is the apodosis);

3. The thought transmitted will be more complete;

4. When spoken, the tone of voice (tone) continues to rise and fall;

5. It has characteristic compositional and stylistic features.

In Russian linguistics, the description of the 'period' was given at this level. As an argument, there are two or three examples:

"A period is a multicomponent complex sentence or a very common simple sentence, characterized by completeness and completeness of content.

According to the meaning and intonation features, the period is usually divided into two components: "increase" and "decrease". Between these parts, when pronouncing the period, a significant pause is made, in place of which a dash is placed, and if a comma is required by the structure of the preposition, then a comma and a dash. According to the structure, the period can be a multicomponent compound, compound, non-union sentence, as well as a complex sentence with different types of communication. The period can also take the form of a simple sentence [8].

It may be noted that since the Russian language is called 'period', it was known that there are syntactic and stylistic units that 'lie' in the Kazakh language as early as the beginning of the last century. Do we call it as A. Baitursynuly called it 'expressive'? Or should we give it a different name? In modern linguistics, there is a belief that the characteristics of expression and packaging are different from the 'period'. Thus, this term does not correspond to the concept of today to designate the boundaries of the character of this unit. If so, you can make the following proposal. In the grammar of A. Baitursynuly, there is such a thing as a 'compound-complex sentence'. If we look at the description and examples of the researcher himself, the " compound-complex sentence' does not go beyond the scope of the period. In this regard, we propose to call such sentences 'compound-complex sentences'.

Compound-complex sentences appear in all genres – artistic style, journalism, and official style. Examples from journalism:

Example #1: Қағидаттарда Қазақстан Республикасындағы кадрлық саясат пен мемлекеттік қызметкердің қарекеті міндеттілік сипатында болатыны; нормалар және ескертулер жүйесімен реттелетіні; қоғам, билік, жеке адам – үшеуінің арасында үйлесімді қатынастар тудыруға бағытталатыны; жоғары деңгейдегі құзыреттілік, кәсібилік, жауапкершілікті талап ететіні тұжырымдалған.

Translation: *the principles stipulate that the personnel policy in the Republic of Kazakhstan and the attitude of a civil servant are mandatory; regulated by a system of norms and comments; aimed at creating harmonious relations between society, Power, individual – three; requiring a high level of competence, professionalism, and responsibility.*

This sentence is an example of a compound-complex periodic structure, where the subject "principles" introduces a series of clauses that elaborate on various aspects of personnel policy. The periodic structure is characterized by:

- A hierarchical structure, where the main idea (principles) is supported by subordinate clauses.
- A rhythmic buildup, creating a cumulative effect through successive enumerations.
- Parallelism, reinforcing key concepts and making the information more structured.
- Summarization at the end, emphasizing the legal and ethical responsibilities of civil servants.

This structure exemplifies how periodic sentences function in official and legal discourse, ensuring clarity, coherence, and emphasis on essential elements.

Example #2: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар *(1):*

әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек *(2);*

екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек *(3);*

үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек *(4);*

төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек» (5) (Абай, *31*-сөз*).*

Translation: 'There are four different reasons why you should not forget what you hear (1):

first - the chest must be strong with a tie (2);

the second is that when you hear or see the same thing, you must be taught, satisfied, satisfied, and enthusiastic (3);

third-it is necessary to think about the same thing from the inside for a while and fix it in the mood (4);

the fourth is that thought should be kept away from evil things' (5) (Abay, word 31).

In this example, the 1st is the subject part (... Cause), 2-, 3-, 4-, 5-parts - a narrative part that stands in a single line explaining the topic. The verb is at the compound level.

This sentence demonstrates how periodic structures function in a literary context. It is characterized by:

- Parallel syntactic structures create a rhythmic and logical flow.
- Incremental elaboration, where each subsequent clause expands upon the preceding one.
- Climactic ordering, where the final clause provides a summarizing conclusion.

This example illustrates the stylistic and rhetorical effectiveness of the period in Kazakh literature, ensuring that the ideas are systematically presented and reinforced.

Example #3: Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай*?*

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі құрбыдан айрылып азайып отырса да, бірі мен бірінің бітім қылмайтұғыны қалай*?*

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-беріден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай*?*

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да, танымайтұғыны қалай*?*

Бір жолаушы алыс жерге барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбап-сыбап, қайтып келген соң, сол барған, көрген елін, жерін мақтап өтірікті сыбайтұғыны қалай*?*

Қай қазақты көрсем де, қай баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң суық тартағұны қалай*?*

Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық берекеде алысуға табылмай барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятұғыны қалай*?*

Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай*?*

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтұғыны қалай*?*

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатұғыны қалай*?*

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алыспайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай*?*

Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай*?*

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егер де бір жетілсе, бағанағы досына бітімі жоқ дұшпан сол болатұғыны қалай?

Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде, үйіндегі малының бәрін де айдап келіп, өз үйіне кісі барғанда бар малын далаға айдап жіберетұғыны қалай?

Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғын несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсісін тыйып, бойын тқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі?

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай?

Translation: *Zinhar, I have something to ask you.*

How is it that there is no evil in the dead of our Kazakh, and there is no harm in the living?

It is important to remember that the most important thing is not to be afraid of the consequences of your actions, but to be aware of the consequences of your actions.

How can a person in one country see a community as if they were born together, love it, come to the country, and then run away again?

How can you not find out if someone sees that he is 'shining', and someone in his country is what he is?

No matter which Kazakh I saw, no matter how young he was, no matter how cold he felt after walking on his head?

In a long time, someone would say that when I was in trouble, the Light Horse would drive me to the ground, until I died.

If the son of a rich man is poor, he will not be able to steal, how can he be able to start a rich man?

Two good can't live in a kissing friendship in the same country. How can some anthracians be too friendly?

How can a person almost die from a friend who gets his tongue every day to an enemy who sometimes gets his tongue?

Many people do not want my friend to mature, if one matures, how can the enemy who has no peace with his friend in the column be the same?

Some people are not able to find a person who can tell the truth. How can you stay away from a person who recognizes the brush of his sword?

How can someone come to someone's house, drive all the cattle in their house, and when a person goes to their house, drive all the cattle out into the field?

If people who cannot find peace see peace, How can they not get up for a moment and not get up from the silence?

What makes the country so crazy? What is the poor thing?

What is the meaning of tokal Katyn? What's wrong with a bad man? What's wrong with the poor man?

This passage, deeply rooted in rhetorical questioning, demonstrates the stylistic and argumentative effectiveness of the period. The periodic structure is marked by:

- Repeated interrogative constructions, compelling the audience to reflect critically on societal contradictions.

- Cumulative elaboration, where each subsequent clause builds on the previous, intensifying the rhetorical effect.

- Parallelism, reinforcing key ideas through structurally similar sentence constructions.

- A climactic effect, leaving the reader with unresolved yet thought-provoking dilemmas.

This example exemplifies how the period functions in oral rhetoric and discourse, particularly in traditional Kazakh oratory, ensuring a strong persuasive and didactic impact. The rhetorical technique used here is also reflective of traditional Kazakh wisdom and poetic expressions, creating a heightened emotional and philosophical resonance. The structure of the sentences builds up tension and expectation, guiding the listener or reader towards deep reflection on the issues being presented

The peculiarity of this example is that the ambiguity is expressed at a higher level than the sentence, at the level of complex syntactic integrity, and text.

The compound-complex sentence is often found in the official style, in particular, in documents. Such a point is especially characteristic of texts that are translated from Russian. If we put the pragmatic and practical needs of the language at the forefront, it would be useful to put such processes on the agenda of teaching and research at the present stage.

For example, I did not stop at how the following returns will be formatted, and everyone decides in their own way:

Example #4: - адамның білімі, қабілеті, еп-дағдылары, денсаулығы мен мәдениеті экономика дамуының басты қозғаушы күші ретінде анықталады;

- жас бала және жасөспірім кезден бастап адами капиталды қалыптастыру қарастырылады;

- еңбек нарығының тез өсіп отыратын сұранысын жоғары білікті кадрлармен қанағаттандыру проблемасын шешу, олардың ұтқырлығын қамтамасыз ету жолдары көрсетілген;

- қызметкерлерді тұрақты түрде қайта даярлау қажеттігі, оларды өндіріс үстінде кәсіби даярлау ескерілген;

- қазіргі мамандық аясында озық жаңа бағыттар бойынша білім алу қарастырылған.

Translation: *within the framework of the draft concept:*

- knowledge, abilities, skills, health and culture of a person are defined as the main driving force for the development of the economy;

- the formation of human capital from a young child and adolescence is considered;

- solving the problem of meeting the rapidly growing demand of the labor market with highly qualified personnel, ways to ensure their mobility are outlined;

- taking into account the need for regular retraining of employees, their professional training in production;

- within the framework of the current profession, it is planned to study in advanced new areas.

This example represents a structured periodic sentence in official discourse, with the following characteristics:

- Enumeration-based structure, where each point contributes to a larger thematic whole.
- Sequential and logical arrangement, reflecting an administrative and policy-oriented tone.
- Parallel syntactic construction, ensuring coherence and formal clarity.
- Gradual buildup, culminating in a broad vision of human capital development.

Such periodic structures are commonly found in policy documents and administrative discourse, where clarity and structural organization are critical

Example #5: Ал тікелей басшы не мемлекеттік органның басшылығы мемлекеттік қызметкердің өтінішінен соң немесе басқа көздерден ақпарат алған болса, мүдделер қақтығысын болдырмау және реттеу жөнінде дер кезінде шаралар қабылдауға тиіс, атап айтқанда:

1) мемлекеттік қызметкердің мүдделер қақтығысы пайда болған я пайда болуы мүмкін мәселелерге қатысты лауазымдық міндеттерін басқаға тапсыруға;

2) мемлекеттік қызметкердің лауазымдық міндеттерін өзгертуге;

3) Қазақстан Республикасы заңнамасында белгіленген ретпен мемлекеттік қызметкерді оның өз келісімімен басқа лауазымдық қызметке ауыстыруға – тиіс.

Translation: *and the immediate supervisor or the management of a state body should take timely measures to prevent and resolve conflicts of interest if they have received information after the application of a civil servant or from other sources, namely:*

1) delegate official duties of a civil servant in relation to issues in which there is a conflict of interest or may arise;

2) change of official duties of a civil servant;

3) transfer of a civil servant to another official position with his consent in accordance with the procedure established by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

This example illustrates a legal periodic sentence, characterized by:
- Regulatory precision, ensuring compliance with legal norms.
- Hierarchical structuring, where general principles are followed by specific provisions.
- Formalized syntax, typical of legal language to avoid ambiguity.
- Emphasis on obligation, using modal verbs and imperative constructions.

Legal periodic structures like this ensure clarity in legislative and regulatory documents, reinforcing a logical and structured approach to legal interpretation.

In Example #4, the subject is placed at the beginning of the opening part and the listed actions (narrator) are presented in the form of convenient sentences. The peculiarity of example # 5 is that the subheading (period) after the subject member is presented in an irregular form, and they are supported by one word (should).

These have different shapes and structural features. The presence of a part that is common to all, that is combined, that is convenient, the presence of a part that has a common relationship with them, or parts (subject or summary, or both)

Experts can agree on the question of the punctuation of expressive sentences. We would suggest the following rule: put a colon after the subject member, put a semicolon between the consonants that make up the main part; put a dash in front of the part that fixes the paragraph, if possible, write the summarizing part (if the period is formed at the paragraph level) on a new line without citing a paragraph.

The structural and syntactic characteristics of the period in the Kazakh language reveal its hierarchical and cumulative nature, making it a key feature in constructing complex sentences. The period is defined by its ability to organize clauses systematically, ensuring logical flow and

rhythmic balance. It consists of an initial segment that introduces the main idea, followed by a series of subordinate clauses that elaborate on the concept, leading to a concluding statement that encapsulates the entire thought. This sequential organization enables the period to function effectively in different discourse types, including legal, literary, and journalistic texts.

One of the primary characteristics of the period is parallelism, where syntactic elements are repeated to create a structured rhythm within a passage. This feature is particularly evident in rhetorical and literary styles, where repetition strengthens emphasis and enhances textual cohesion. Additionally, the period frequently employs enumeration, a technique widely used in legal and administrative discourse to present multiple interrelated points in a logical order. This method ensures clarity and coherence, making complex ideas more accessible to readers.

The period also exhibits cumulative progression, wherein the initial clause sets the stage for subsequent expansions. Each additional clause provides further details, creating a layered and comprehensive explanation. This characteristic is prevalent in journalistic and literary writing, where a gradual buildup of information heightens the impact of the message. Furthermore, in rhetorical contexts, the period often incorporates interrogative and rhetorical forms, engaging the audience by prompting critical reflection and reinforcing key arguments.

Another defining feature of the period is summarization at the end, where the concluding part serves as a generalizing statement that synthesizes the preceding clauses. This structure is frequently employed in policy and legal documents, ensuring logical progression and precise articulation of ideas. The use of formalized syntax in official discourse further highlights the period's role in structuring directives and obligations, enhancing readability and reducing ambiguity in legislative texts.

Overall, the period in the Kazakh language is characterized by its hierarchical arrangement, rhythmic balance, and cumulative structure. These features make it a powerful syntactic tool that enhances clarity, coherence, and stylistic impact across various textual forms. Understanding the structural and syntactic properties of the period provides valuable insights into its functional significance in Kazakh discourse, emphasizing its role in shaping both formal and artistic expressions of language.

The analysis of periodic structures in different discourse types highlights several significant findings. First, the hierarchical and structured nature of the period ensures logical progression and coherence across various styles, including legal, literary, journalistic, and rhetorical discourse. The extensive use of parallelism and repetition serves to reinforce key ideas and enhance textual clarity, particularly in persuasive writing and formal communication.

Second, periodic structures contribute to an increased expressiveness in literary and rhetorical contexts. The rhythmic buildup and interrogative forms engage the audience, making the message more impactful. This characteristic is evident in classical Kazakh oratory, where periodic syntax is used to evoke strong emotional and intellectual responses.

Third, in legal and policy documents, periodic structures serve as an organizational tool, ensuring that multiple points are systematically presented. The logical arrangement of clauses within a period allows for precise articulation of policies, regulations, and directives, making the text more comprehensible to its intended audience.

Lastly, periodic structures in Kazakh discourse illustrate a rich linguistic tradition, reflecting deep cultural and historical influences. The period's function in structuring thought and delivering arguments aligns with traditional Kazakh oral literature, which emphasizes clarity, coherence, and stylistic elegance. These findings confirm that the period remains a fundamental syntactic and stylistic device in the Kazakh language.

Conclusion

In the syntax of the Kazakh language, the concept of period has not yet been clearly established. There is a view of it within the framework of different language units. Thus, the analysis of, for example, the stylistic, syntactic, and textual features of the semantic sequence/sentence (period) requires special study.

The period will be longer in size; it will be divided into the thematic part and the narrative part in composition; the transmitted thought will be more complete; the tone of voice will continue to rise and fall when spoken; and it will have its own compositional and stylistic features. The article has demonstrated that the period is also found in the artistic style, in journalism, and bureaucratic language, and has demonstrated its characteristics in the Kazakh language. Using specific examples, the form and structural features of the language unit have been analyzed. It has been shown that in this period, there is a part that is counted, stacked, and convenient, and there is a subheading or generalizing part that lives in a common relationship with them. It has thus been found that period linguistics is one of the levels of expression of a convenient relationship, and the importance of its study is made clear.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information
The author declare that the article contains no conflict of interest.

Contribution of the authors. O.M. Amandykov contributed in terms of the work design; Zh.A.Zhakupov wrote the text and/or critically reviewed its content, approved the final version of the article for publication, Zh.Zh. Ibrayeva dealt with collection, analysis or interpretation of the results of the work.

References

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.

2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш / А.Байтұрсынұлы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

3. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.

4. Тіл білімі сөздігі / Құраст. Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.

5. Jakobson, R. Language in Literature. – London: Harvard University Press, 1987.

6. Валгина, Н.С. Современный русский язык: Синтаксис: Учебник/Н.С. Валгина. - 4-е изд., испр. - Москва: Высшая школа, 2003. – 416 с.

7. Ломоносов М.В. Русская грамматика. – Москва: Издательство Московского университета, 1755. – 213 с.

8. Шапиро А.Б. О периодической форме речи // Русский язык в школе, 1951. – №1. – С. 26-36.

9. Chomsky, N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.

10. Zhakupov Zh. The concept of the period // Tiltanym. – 2013. – №2. – Pp. 67-72.

11. Жақыпов Ж.А. А. Байтұрсынұлының «Шұбыртпалы сөйлемін» жандандыру // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2013. – № 1-2. – Б.179-185.

12. Pirmanova K.K., Tokmyrzaev D.O., Pirmanova A.A. Application of the National Corpus of The Kazakh Language in Linguistic Research // Journal of Ecohumanism. – 2024. –№ 3 (7). – Pp. 2806-2814

13. Kurmanbekova, Z.R., Sarekenova, K.K., Oner, M., Malikov, K.T., Shokabayeva, S.S. A Linguistic Analysis of Social Network Communication // International Journal of Society, Culture and Language. – 2023. – №11(1). – Pp. 119-132.

О.М. Амандыков[1], Ж.А. Жакупов[2], Ж.Ж. Ибраева[3]
[1,3] Quantum STEM School, Астана, Қазақстан
[2] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ синтаксисіндегі период ұғымы

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде зерттеушілер ескермей жүрген синтаксистік бірліктер бар. Осындай синтаксистік бірлік – период. Бұл синтаксистік бірліктің қазақ тіл білімінде зерттелуі А.Байтұрсынов пен Н.Сауранбаев еңбектерінен бастау алса да, бүгінде лингвистикада әлі де толық орныққан жоқ. Осы мақалада период категориясы жан-жақты қарастырылып, оның тілдік ерекшеліктері анықталады. Мақалада осы периодтың әртүрлі дискурс стильдерінде, соның ішінде көркем, журналистік және ресми коммуникацияда болуын қарастырады, бұл оның күрделі сөйлемдерді құрылымдаудағы маңызды рөлін көрсетеді. Нақты мысалдар осы периодтың мәтіннің үйлесімділігі мен риторикалық экспрессивтілігін қалай арттыратынын көрсетеді. Периодта санамаланып, қатарласа, ыңғайласа келетін бөліктің болуы, оларға ортақ қатынаста тұратын тақырыпша я қорытушы бөліктің болатыны көрсетіледі. Сонымен қатар зерттеу барысында қазақ тіл біліміндегі период классификациясын кеңейтіп, синтаксистік және стилистикалық функцияларды жетілдірген Ж.Жақыповтың материалдары пайдаланылды. Сондай-ақ, басқа да тілдердегі зерттеулер, атап айтқанда Якобсон, Н.С. Валгина, Михаил Ломоносов, А.Б. Шапиро, Эдвард Сапир және Ноам Хомскийдің еңбектеріне сүйене отырып, осы периодтың жалпы тіл білімі теориясындағы маңыздылығы көрсетілді. Егжей-тегжейлі құрылымдық және синтаксистік талдау жасай отырып, бұл зерттеу қазақ тіліндегі периодты және олардың тілдік рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: период, стилистикалық фигура, параллелизм, протазис, аподазис, синтаксистік құрылым.

О.М. Амандыков[1], Ж.А. Жакупов[2], Ж.Ж. Ибраева[3]
[1,3] Quantum STEM School, Астана, Казахстан
[2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Период в казахском синтаксисе

Аннотация. В казахском языкознании есть синтаксическая единица, которая в значительной степени игнорируется исследователями: период. Изучение этого синтаксического явления в казахском языкознании восходит к работам А. Байтурсынулы и Н. Сауранбаева. Однако, несмотря на свои исторические корни, это понятие остается недостаточно изученным и не было полностью закреплено в современных лингвистических исследованиях. В данной статье представлен всесторонний анализ периода, выявлены его структурные и функциональные особенности в различных лингвистических контекстах. В исследовании рассматривается присутствие периода в различных стилях дискурса, включая художественную, журналистскую и официальную коммуникацию, демонстрируя его важную роль в структурировании сложных предложений. Конкретные примеры иллюстрируют, как период повышает связность текста и риторическую выразительность.

Исследуется синтаксическая структура периода, выделяются его составные, счетные и смежные элементы, а также включение обобщающего сегмента. Кроме того, в исследовании использованы материалы Ж. Жакупова, который расширил классификацию периода в казахской лингвистики, изучил синтаксические и стилистические функции. В исследовании также сравниваются аналогичные структуры в других лингвистических традициях, опираясь на работы Романа Якобсона, Н.С. Валгиной, Михаила Ломоносова, А.Б. Шапиро, Эдварда Сепира и Ноама Хомского, чтобы контекстуализировать значимость периода в более широкой лингвистической теории. Предоставляя подробный структурный и синтаксический анализ, это исследование способствует более глубокому пониманию периодических структур в казахском языке и их роли в языковой организации.

Ключевые слова: период, стилистическая фигура, параллелизм, протазис, аподазис, синтаксическая структура.

References

1. Baitursynuly A. Til-kural [Language as a tool] (Sardar Publishing House, Almaty, 2009) [in Kazakh]

2. Baitursynuly A. Adebiet tanytkysh [Literature Guide]. In: A.Baitursynuly. Shygarmalary [Works] (Zhazushy, Almaty, 1989) [in Kazakh]

3. Sauranbayev N.T. Kazak til biliminin problemalary [Problems of the Kazakh Linguistics]. Tandamaly [Selected Works]. (Gylym, Almaty, 1982) [in Kazakh].

4. Til bilimi sozdigi [Dictionary of Linguistic Terms]. Ed. E.D. Suleimenova (Gylym, Almaty, 1998) [in Kazakh].

5. Jakobson, R. Language in Literature (Harvard University Press, London, 1987).

6. Valgina N.S. Modern Russian language: Syntax (Higher School, Moscow, 2003, 416 p.)

7. Lomonosov, M. V. Russian Grammar (Moscow University Press, Moscow, 1755).

8. Shapiro A.B. O peridicheskoj forme rechi [On periodic speech form]. RYASH, 1б 77-85 (1951) [in Russian].

9. Chomsky, N. Syntactic Structures. (Mouton, The Hague, 1957).

10. Zhakupov Zh. The concept of the period. Tiltanym, 2, 67-72 (2013).

11. Zhakupov Zh. Revival of the «Compound phrase» by A. Baitursynov. Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute, 1, 179-185 (2013).

12. Pirmanova K.K., Tokmyrzaev D.O., Pirmanova A.A. Application Of the National Corpus Of The Kazakh Language In Linguistic Research. Journal of Ecohumanism, 3 (7), 2806-2814 (2024)

13. Kurmanbekova, Z.R., Sarekenova, K.K., Oner, M., Malikov, K.T., Shokabayeva, S.S. A Linguistic Analysis of Social Network Communication. International Journal of Society, Culture and Language, 11(1), 119-132 (2023).

Information about authors:

Amandykov O. – Kazakh teacher, Quantum STEM School, Astana, Kazakhstan**.** E-mail: amandykovolzhas@gmail.com , ORCID: 0000-0003-3013-116X.

Zhakupov Zh. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8141-5501.

Ibrayeva Zh. – English teacher, Quantum STEM School, Astana, Kazakhstan**.** E-mail: zhainagul.ibraeva@quantum.edu.kz , ORCID: 0009-0008-1279-2443.

Амандыков О.М. – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Quantum STEM School, Астана, Қазақстан. E-mail: amandykovolzhas@gmail.com , ORCID: 0000-0003-3013-116X.

Жакупов Ж.А. – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8141-5501.

Ибраева Ж.Ж. – ағылшын тілі пәні мұғалімі, Quantum STEM School, Астана, Қазақстан. E-mail: zhainagul.ibraeva@quantum.edu.kz , ORCID: 0009-0008-1279-2443.

Амандыков О.М. – учитель казахского языка и литературы, Quantum STEM School, Астана, Казахстан. E-mail: amandykovolzhas@gmail.com , ORCID: 0000-0003-3013-116X.

Жакупов Ж.А. – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8141-5501.

Ибраева Ж.Ж. – учитель английского языка, Quantum STEM School, Астана, Казахстан. E-mail: zhainagul.ibraeva@quantum.edu.kz , ORCID: 0009-0008-1279-2443.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.07 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-37-48*
Ғылыми мақала

Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі «уақыт» ұғымы

Д.М. Әбітай[1], Ф.К. Исмаилова[2]
[1] *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
[2] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

(E-mail: [1] abitaydinara@mail.ru, [2] fari1996@mail.ru)

Аңдатпа. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдеріндегі «уақыт» ұғымы екі түрлі тіл мен мәдениеттегі уақытты қабылдаудың мәдени және философиялық аспектілері жөнінде қызықты зерттеу жұмысын ұсынады. Уақыт – әмбебап тұжырымдама, алайда оның интерпретациясы мәдени контекстке орай айтарлықтай өзгеріп отыруы мүмкін. Мақал-мәтелдер халық даналығының көрінісі ретінде түрлі ұлттардың уақытты қалай қабылдайтынын және бағалайтынын түсінудің маңызды құралы болып табылады. Бұл мақалада уақыт ұғымы екі мәдениеттің мақал-мәтелдерінде қалай көрініс тапқаны зерттеліп, олардың танымында уақытты қабылдаудағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі уақыт туралы мақал-мәтелдерді салыстырмалы талдау уақыт ұғымын түсіну тәсілдемелеріндегі айырмашылықтарды ғана емес, оның маңыздылығы мен қайтымсыздығын түсіну секілді жалпы белгілерді де анықтауға мүмкіндік берді. Ағылшын лингвомәдениетінде уақыт көбінесе тиімділікке, жетістікке қол жеткізу жолындағы басты фактор ретінде көрінсе, қазақ халқы уақытқа философиялық мән жүктейді. Екі халықтың дүниетанымындағы осындай көзқарастар мен ұстанымдарды анықтау барысында салыстырмалы зерттеу әдісі басшылыққа алынды. Нәтижесінде, бұл зерттеу мәдени айырмашылықтар мен ұқсастықтарды тереңірек түсінуге ықпал етеді, сонымен қатар, тілдің мәдени құндылықтарды таныту құралы ретіндегі рөлін айқындайды. Зерттеу жұмысы мәдени антропология мен лингвистика саласындда әрі қарай зерттеулер жүргізуге негіз бола алады, тіл, мәдениет және белгілі бір ұлт дүниетанымының байланысын түсінуге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Түйін сөздер: лингвомәдениет, уақыт, философия, дүниетаным, мақал-мәтелдер, халық даналығы, мәдениет.

Түсті: 29.03.2025; Жөнделді: 18.05.2025; Мақұлданды: 31.05.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Мақал-мәтелдер паремияның түрі ретінде белгілі бір халықтың тәжірибесі мен сол халық үшін маңызды деп танылатын тұрмыстық, әлеуметтік, тарихи және рухани идеялар мен түсініктерді бейнелейді. Олар халық даналығының жарқын үлгісі іспеттес, сондай-ақ, түрлі мәдениеттердің өзгешелігі мен тілдік санасының бірегей ерекшеліктерін де танытуға тікелей ықпал етеді. Уақыт ұғымы – күллі адамзаттың өмірі мен дүниетанымының іргетасын құрайтын ең негізгі аспектілердің бірі. Ол өмірдің барлық дерлік саласын қамтып, халықтардың тілдері, мәдениеттері мен салт-дәстүрлері арқылы көрініс табады. Қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт туралы мақалдар бұл халықтардың күнделікті тұрмыс-тіршіліктері мен өмірлік тәжірибелері жайлы ғана емес, сонымен қатар, уақытты қабылдауға қатысты белгілі бір ұстанымдары мен құндылықтары туралы да маңызды ақпарат ұсынады.

Белгілі бір халықтың тілдік әрі мәдени мұрасы, әрі сол халыққа тән діл, ұлттық болмыс, бірегей құндылықтар мен дүниетанымның көрінісін танытатын мақал-мәтелдерді лингвомәдени феномен ретінде қарастыру ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін түсінуге, сонымен қатар, түрлі халықтар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерде кодталған мәдени құндылықтар түрлі ұлттардың адамгершілік, қоғамдық қатынастар мен олардың өмірге және табиғатқа деген ұстанымдары туралы түсініктерді қалыптастырады. Олар коммуникативтік немесе прагматикалық функцияны ғана атқарумен шектелмей, аға буын мен өскелең буын арасында білім мен өмірлік тәжірибені тасымалдау құралы ретінде де қызмет етеді. Мақал-мәтелдер халықтың тарихи, мәдени және әлеуметтік тәжірибесінің өзіндік айнасы тәрізді. Бүгінгі таңда қарқынды түрде орын алып жатқан өзгерістер мен даму жағдайында мақал-мәтелдер тұрақты құндылықтарды насихаттаудың негізгі тәсілдерінің бірі болып қала береді. Оларды зерттеу әрбір ұлт үшін айрықша маңызға ие мәдени бірегейлікті сақтау жолында үлкен рөлге ие.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдерге салыстырмалы талдау жүргізу. Біз осы мақсатта уақыт туралы түсініктерді қалыптастыруға түрлі мәдени контекстер қалай ықпал ететінін айқындап, қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер арқылы ортақ немесе өзгеше ерекшеліктерді анықтайтын боламыз.

Осы мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай міндеттер қойылды:

1. Қазақ және ағылшын мәдениетіндегі «уақыт» ұғымын қарастыру;
2. Қазақ және ағылшын тіліндегі «уақыт» ұғымына байланысты мақал-мәтелдерді жинау және талдау жүргізу;
3. Екі мәдениеттегі уақыт ұғымына қатысты негізгі тақырыптар мен мотивтерді анықтау.
4. Мақал-мәтелдер мазмұнындағы уақыт ұғымына қатысты мәдени ұстанымдар мен философиялық тұжырымдарға салыстырмалы талдау жүргізу.

Зерттеу нысаны – қазақ және ағылшын тілдеріндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдер.

Зерттеу пәні – мақал-мәтелдер.

Зерттеудің өзектілігі – түрлі мәдениеттер арасында өзара ынтымақтастықты нығайтуға ықпал ететін негізгі факторларды айқындау жолында мәдениетаралық зерттеулер жүргізуге қызығушылықтың артуына негізделген. Уақыт жөніндегі мақал-мәтелдерді зерттеу қазақ және ағылшын тілі мен осы тілдерде сөйлейтін халықтардың мәдениеттері туралы біздің таным көкжиегімізді кеңейтіп қана қоймай, мәдениетаралық коммуникация орнату бойынша дағдымызды дамытуға да ықпал етеді.

Зерттеудің материалдары мен әдістері. Зерттеу материалдары ретінде қазақ және ағылшын тіліндегі «уақыт» туралы мақал-мәтелдер қарастырылды.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізін Г. Мамырбекова, Л.Н. Уткина, Д.С. Ковалевич, Ю.А. Сорокин, М. Джусупов, К.Е. Алибекова, Ш. Мажитаева, А.Д. Паизбекова, С.А. Чугунова, А. Амирова, А. Бейсенбай, Ж. Өмірбекова Т.Г. Орлова, Е.Э. Хлебникова, Л.В. Никитинская және Д.А. Разоренов секілді зерттеушілер мен ғалымдардың мақал-мәтелдер және уақыт ұғымы мәселелері жөніндегі еңбектері құрады.

Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі уақыт ұғымын зерттеу мына әдістерді қамтыды:

Мақсатты іріктеу, зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдер іріктелді.

Салыстырмалы әдіс, мақаланы жазу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Лингвомәдени талдау әдісі, мәтін, біздің жағдайда мақал-мәтелдер мәдени құбылыс ретінде қарастырылып, мәдени ақпараттың тілдік және жалпы мәтіндік қабылдануына талдау жасалды.

Осы әдістерді қолдану нәтижесінде қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт ұғымы туралы әр ұлтқа тән соны көзқарастар мен ортақ ұстанымдар анықталды.

Осылайша, бұл зерттеу жұмысы халық даналығы тұрғысынан қазақ және ағылшын тілдерінде «уақыт» туралы бірегей тұжырымдамалар қалай қалыптасқанын анықтауға бағытталған. Зерттеу жұмысының нәтижесі түрлі мәдениет өкілдері арасындағы өзара іс-қимылды арттыруға және халықаралық ынтымақтастықты дамытуға өз үлесін қосады деген сенімдеміз.

Талқылау және нәтижелер

Әрбір халыққа тән өзіндік мәдениетті тану барысында оның тіліне, тарихына, әлеуметтік жағдайына, географиялық орналасу аймағына, ділі мен дініне кешенді талдау жүргізіледі. Біздің зерттеуіміздің нысаны – уақыт жөніндегі мақал-мәтелдер болғандықтан, біз осы ұғымдарға байланысты тілдік және мәдени аспектілерге баса назар аударды. Амированың пікірінше «мақал-мәтелдер – ұлттық сана мен болмыстың, талғам мен тәжірибенің, ұлттық танымдағы әлем картасының тілдік көрсеткіші» [1, 9]. Ал «уақыт» ұғымы – кез келген тілде түрлі тәсілдер арқылы көрініс табатын концептуалдық жүйенің маңызды компоненті. Өйткені «уақыт» ұғымы белгілі бір кезеңдегі менталитет, ұстанымдар, тарихи оқиғалар туралы дерек ұсына алады. Яғни бұл түсінік «салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік, мәдениет, күнделікті өмір, нормалар туралы білімді кодтайтын жан-жақты менталды білім мен көп қабатты құрылымның (этимологиялық,

универсалдық, ұлттық қабаттар)» кешені [2, 100]. Бұл турасында Джусупов «ұлттық-мәдени кешен – тілдің паремиологиялық құрамының ажырамас құрамдас бөлігі» [3] деген тұжырым жасайды. Уткина уақыт ұғымына «әлемнің тілдік және ғылыми бейнесінің негізін қалайтын абстрактылы ұғым және феномен» [4, 83] деген анықтама берсе, Сорокин ««уақыт» концептісін – әлемнің концептуалдық көрінісін құрайтын негізгі және күллі адамзатқа ортақ маңызды концептілердің бірі» [5, 112] ретінде қарастырады.

«Уақыт» ұғымының грамматикалық концептісінің табиғаты «этникалық өзгешелікке» ие болуы әрбір ұлттың географиялық орналасуына, ата-баба дәстүріне, дінге, этникалық ортасына, мәдени байланыстарға, тілдік ерекшеліктерге негізделеді. Мәселен, ағылшын тілінде грамматикалық уақыт әдеттегі уақыттың аудармасы «TIME» емес, «TENSE» сөзі арқылы беріледі. Разоренов бұл жөнінде «XIV ғасырда ағылшындар өздерінің «этникалық көршісі» Францияның ықпалы мықты болғандықтан, уақытты грамматикалық тұрғыдан белгілеу мақсатында олардан осы сөзді кірме сөз есебінде қабылдаған» [6, 331] деген пікір білдіреді. Қазіргі таңда ағылшын тілінде етістіктің шақтарын белгілеу үшін *Past, present, and future tenses* категориялары қолданылады. Қазақ тілінде де уақыт ұғымының грамматикалық категориясы осыған ұқсас құрылымда көрініс табады. Мәселен, осы шақ, өткен шақ, келер шақ. Мұндағы «шақ» сөзі уақыт ұғымын айқындайтын анықтамалардың бірі. Мамырбековаңың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» араб тілінің «уақт» деген сөзінің қазақ тіліне уақыт ретінде еніп, мынадай мән-мағыналарды білдіретіні жазылған:

1. Шақ, сәт.
2. Маусым, мерзім.
3. Мезгіл, кезең [7, 560].

Қазақ тіліндегі «уақыт» ұғымы лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырғанда жан жақты талдауды талап ететін көп қырлы аспект. Ол тілдің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар мәдени, тарихи және әлеуметтік контекстерді де қамтиды. Көшпелі өмір салтымен және табиғатпен тығыз байланысты қазақ мәдениетінде уақыт ұғымы үлкен маңызға ие. Яғни жоғарыда айтылған факторлардың негізінде бұл ұғымды бірнеше негізгі аспектілер арқылы қарастыруға болады.

Көшпелі өмір салты үздіксіз көшіп-қонуды білдірген, яғни ежелде қазақтар уақыт өзгеруіне, яғни мезгілдердің ауысуына орай кеңістікті де ауыстырып отырған. Мысалы, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшкен. Қазақ өркениеті мен мәдениетінде бұл ұғым жан-жақты, күрделі әрі мәдени бояуларға қанық түсініктер. Бұл ұғым қазақ халқының тілінің байлығын, дәстүрі мен халық даналығын, олардың әлемнің тілдік бейнесін қабылдаудағы бірегейлігін көрсетеді.

Ағылшын тіліндегі «уақыт» олардың уақыт туралы ұлттық түсініктерін, мәдени салт-дәстүрлері мен әлеуметтік нормаларын бейнелейтін көп қырлы лингвомәдениеттік ұғым. Ағылшындар уақыт ұғымына қандай да бір жетістікке, табысқа жету жолындағы ресурс ретінде қарайды. Яғни ағылшындықтарда уақыт ақылмен, есеппен сарапталып, барынша тиімді жұмсалуы тиіс құбылыс ретінде қабылданған. Еуропалықтарда, оның ішінде ағылшындарда «уақыт» ұғымы әрдайым қозғалыс контексінде қарастырылады. Д. Лакофф пен М. Джонсон бұл жөнінде «Адам бір-бірінің орнын басатын оқиғалар тізбегі, яғни қозғалыс арқылы уақыт туралы түсініктерін қалыптастырды» [8, 28] дейді. Енді қазақ және ағылшын тіліндегі осы ұғымның бірнеше аспектілерін қарастырайық:

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

1-кесте. Қазақ және ағылшын лингвомәдениетіндегі «уақыт» ұғымы

Ағылшын лингвомәдениеті	Қазақ лингвомәдениеті
Уақыттың кезеңділігі, қайталымдылығы	
Ағылшындар уақыт ұғымын тізбек сипатында қабылдауға бейім, бұл түсінік олардың мәдениеттері мен тілдерінде айқын көрініс табады. Яғни, олардың түсініктеріне сәйкес, оқиғалар бірінен кейін бірі орын алады, әрбір оқиғаның соңынан жаңасы басталады. Уақыт циклдық, қайталымды құбылыс ретінде қабылданатын мәдениеттермен салыстырғанда, ағылшындарда уақыт үздіксіз даму, алға жылжу арқылы өзгешеленеді.	Қазақ мәдениетінде уақыт қайталымды құбылыс ретінде қабылданады. Бұл жыл мезгілдерінің ауысуы, жыл құстарының ұшып кетуі – қайта оралуы, көшпелі өмір салтына сай жазда төрт түлікті жайлауға, қыста қыстауға айдауы секілді табиғи циклдарға байланысты болуы мүмкін.
Лексикалық ерекшеліктер	
Ағылшын тілінде уақыт ұғымына қатысты мынадай түсініктер мен сөз тіркестері бар: Мысалы: Time – түрлі контексте қолданыла алатын, уақытты белгілеуге арналған жалпы сөз; Tense – тілдегі уақыттық қатынастарды белгілейтін грамматикалық категория. ***Time is money*** (Уақыт – ақша) – ағылшын мәдениетінде уақыт тиімді пайдалануды қажет ететін бағасыз ресурс ретінде қарастырады. Сондай-ақ, Time flies (Уақыт – зымыран); Killing time (Уақытты өлтіру) деген тіркестер мен мәтелдер уақыттың жылдамдығын, оның қайта орнына келмейтінін сипаттайды.	Қазақ тілі уақыт ұғымына қатысты көптеген түсініктер мен сөз тіркестеріне бай. Мысалы: Уақыт – түрлі контексте қолданыла алатын, әлдебір кезеңді немесе мезгілді белгілеуге арналған негізгі сөз. Шақ – белгілі бір іс-әрекеттің орындалу уақытын білдіру мақсатында қолданылатын грамматикалық категория. «Уақыт – алтын» – уақыттың баға жетпес құндылығын білдіретін сөз тіркесі. «Кеш», «кеше» және «ертең» – нақты уақыт кезеңдерін білдіретін сөздер, бұл сөздердің мәдени мәні бар. Мәселен, «кеш» сөзі кешкі уақытты білдіріп қана қоймай, «кеш қалмау, кеш қалу» секілді басқа мағынаны да білдіреді. Бұл сөз тіркестері қазақтар уақытты қалай бағалап, оның маңызын пайымдай алатынын көрсетеді.
Уақыт және дәстүр	
Уақыт ұғымы ағылшындарда ұлттық сәйкестендіру не бірегейлендіру барысында маңызды рөлге ие. Салт-дәстүрлер, мерекелер мен тарихи оқиғалары уақытқа қатысты ұжымдық жадты қалыптастырады. Мысалы, Жаңа жылды немесе Рождествоны тойлау мәдени байланыстарды нығайтатын белгілі бір уақыт шеңбері мен ритуалдарына тікелей байланысты.	Қазақ мәдениетінде уақыт белгілі бір салт-дәстүр және әдет-ғұрыптармен тікелей байланысты. Мәселен, көптеген жөн-жоралғылар мен мейрамдар белгілі бір мерзімге немесе уақыт шеңберіне сәйкес жүзеге асырылады. Бұл буындар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етеді (Жыл басы – Наурыз; Әз Наурыз болмай жаз болмайды, Жаз болмай, мәз болмайды).
Уақыт философиясы	
Ағылшындардың танымындағы әлемнің тілдік бейнесінде «уақыт» ұғымы ежелгі ағылшын тіліндегідей «Уақыт/Time» секілді гүлдену, өрлеу және молшылық секілді түсініктермен түйіскен созылыңқылықты білдіреді және оған сызықтық, желілік сипат тән [6, 330].	Уақыт ұғымына қатысты қазақ философиясы шыдам, сабыр, күту секілді сөздерді де қамтиды (Мысалы, «Сабыр түбі – сары алтын»; «Сабырлы жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа»; «Асықпаған арбамен қоян алар»). Уақыт түсіністік пен құрметті талап ететін әлдебір құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл табиғатпен үйлесімділік және ата-бабаларға құрмет секілді мәні терең мәдени құндылықтардың көрінісі іспеттес.

Яғни, қазақ және ағылшын тіліндегі «уақыт» ұғымы күрделі әрі көп қырлы түсінік. Бұл ұғым мәдени құндылықтарды, тілдік ерекшеліктер мен өмір философиясын қамтиды. «Уақыт» түсінігін лингвомәдениет контексі тұрғысынан зерттеу қазақ және ағылшын халықтарының дүниетанымын және олардың қоршаған ортамен орнатқан айрықша, бірегей байланыстарын түсінуге мүмкіндік береді.

2-кесте. Уақыт ұғымына қатысты қазақ және ағылшын тіліндегі ұқсас мақалдар

Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер	**Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер**	**Мағынасы**
Time is money	Уақыт – алтын	Уақыт құндылығы жайлы
Better late than never	Ештен кеш жақсы	Бір іс-әрекетті ешқашан жасап көрмегеннен гөрі кеш те болса жасап көрген дұрыс
A stitch in time saves nine	Еріншектің ертеңі бітпес	Әрбір дүниені уақытында жасаған жөн
Time flies when you're having fun	Жас кездегі бір минут – қартайғандағы бір жыл	Жас кезде уақыт көз ілестірмес жылдамдықпен өтетіні жөнінде
Time is a great healer	Уақыт – емші	Уақыт өте уайым-қайғының сейіліп, жан жарасы жазылатыны жайлы
Other times, other manners	Елу жылда ел жаңа	Уақытпен қатар қоғамның дамуы, өзгеруі жөнінде
Time will tell	Уақыт – сыншы Уақыт төреші	Әр нәрсенің парқына уақыт төрелік ететіні туралы
The darkest hour is that before the dawn	Батар күннің атар таңы бар	Бүгін ертеңмен жалғасатыны, қандай жамандық болса артынан жақсылық жүретіні жайлы
There is a time for everything	Сабақты ине сәтімен	Қандай да бір істің уақыты келгенде оң бағытта өрбитіні туралы
Old age is a malady of which one dies	Кәрілік – дауасыз дерт	Кәрілікке ешбір шара жоқ екені жөнінде

Яғни біз жоғарыдағы кестеде қазақ тілі және ағылшын тіліндегі «уақыт» ұғымына қатысты мән-мағынасы бойынша ұқсас, өзара үндес мақал-мәтелдерді топтастырдық. Т.Г. Орлова бұл жөнінде «мақал-мәтелдердің бейнелік құрылымы, бейнелік уәждемесі мен ішкі формасының ұқсас болуы адам санасындағы бейнелік және ассоциативтік байланыстардың ұқсас екенін дәлелдейді, ал олардың арасында айырмашылықтардың болуы тарихи және мәдени дәстүрлерге байланысты» [9, 1249] деген пікір білдіреді. Ал Е.Э. Хлебникова мен Л.В. Никитинская «уақыт» жөніндегі кейбір ағылшын мақал-мәтелдерінің шығуы тарихи оқиғалар мен өнеркәсіптік өзгерістерге байланысты екенін айтады. «XIX ғасырда өнеркәсіптік революция дамып, уақыттың құндылығы жайлы түсінік өзекті бола түсті» [10, 66]. Мәселен, «*Time is money*» мақалы капитализмнің берік орнығуына байланысты жаңа экономикалық көзқарасты бейнелейді. Сондай-ақ, кейбір мақалдардың мазмұнында уақыт туралы сөз болмағанымен, контекст арқылы бұл мақалдың белгілі бір тарихи кезең жөнінде екенін ұғамыз. Мысалы, «*All roads lead to Rome*». Бұл мақал

Британияға христиан дінінің енуіне байланысты. Б.з.д. 597 жылы Британияны жалпы христиандандыру басталды. Осы уақытта Рим шіркеуінің өкілдері монах Августиннің аралына бет алды, мұның нәтижесінде англо-саксондар бірте-бірте христиан дініне өтті [11]. Ал қазақ тілінде «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан кетпес, қара қайыста соққан түйенің табы кетпес» деген мақал бар. Бұл мақал қазақ халқының XX ғасырда басынан өткерген қиын-қыстау кезеңін еске түсіреді. Сондай-ақ, уақыт туралы кейбір мақалдар қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпы және қоғамдық қарым-қатынастары жайынан хабар береді. Мәселен, «Бір күн дәм татқан жерге қырық күн сәлем», «Құда – мыңжылдық, күйеу – жүзжылдық».

Сондай-ақ, қазақ және ағылшын тілдерінен ақпан айына қатысты мақалдарды таптық. Мәселен, ағылшын тілінде «February fill dyke, be it black or be it white, «If in February there be no rain, 'tis nether good for hay nor grain» секілді ақпан айына байланысты мақалдар бар. Ағылшын тіліндегі бұл мақалдар нақты бір айға, яғни ақпанға арналған және олардың қалыптасуына ағылшындар орналасқан географиялық аймақ, ол аймақтағы табиғат, климаттық жағдайлар әсер еткен. Англияда ақпан айы әдетте жаңбыр мен қар толассыз жауатын ай ретінде есептеледі. Бірінші мақалдағы жердің не балшықтан қап-қара, не қардан аппақ болатыны осыған қатысты айтылған. Ал екінші мақалдан адамдардың ақпандағы күн райына қарап өз шаруашылықтары жөнінде болжам жасағанын біле аламыз. Өйткені, қыс соңында жаңбыр жеткіліксіз мөлшерде жауса, егіннің түсіміне теріс әсер етеді деп есептеген [12].

Қазақ тілінде «Ақпан-дақпан алты күн, аяғымен жеті күн», «Үт келді, жұт келді», «Үт кірді, үсік шықты», «Үт кірді, үйге құт келді», «Қыстың соңы – жеті тоғыс» деген мақалдар бар. Мұндағы «Үт» сөзі қазақ тіліндегі ақпан сөзінің көнерген нұсқасы. «Үт – зат. көне. Ақпанның 22-нен наурыздың 21-не дейінгі мерзім, сиыр шуақ басталған кез» [13]. Бұл мақалдарға көз жүгіртетін болсақ, қазақ тіліндегі «ақпан» айына қатысты мақал-мәтелдер бір жағынан ызғарлы мезгілдің жайсыз мінезін ғана айтып қоймай, сонымен қатар ертеңгі күнге деген үмітті де білдіреді. «Үт келді, жұт келді» деп ақпан айы соңындағы боранды бұрқасындар мен долы дауылдарды меңзесе, «Үт кірді, үсік шықты», «Үт кірді, үйге құт келді» деп көктем келіп, тіршілік оянып, жылы әрі жақсы күндердің бастау алғанын білдірсе керек.

Сонымен қатар, жастық пен кәрілік те «уақыт» ұғымын білдіретін сөздер. Ағылшын тіліндегі «кәрілік» жайлы мақалдарда теріс коннотация басым екені байқалады, сондай-ақ, олар егде жастағы адамдарды түрлі жан-жануарларға (ape, bees, dog, goose) теңейді. Мәселен, «*Age breeds aches*» – кәрілікпен сырқаттар қоса келеді; «Old age is sickness of itself» – кәріліктің өзі бір ауру; «Old age is a malady of which one dies» – кәрілік адамға ажал әкелетін ауру; «When bees are old, they yield no honey» – кәрі аралар бал әкелмейді; «An old ape has an old eye» – кәрі маймылдың көздері де көрмес; «An old fox needs not to be taught tricks» – кәрі түлкіні оқыта алмайсың; «You cannot teach an old dog new tricks» – қартайған итке жаңа нәрсе үйрете алмайсың; «*An old man's end – to keep sheep*» – Қарияның жолдың соңында қой бағу ғана күтеді; «*There's no fool like an old fool*» – кәрі ессізден асқан ессіз жоқ; «Old men are twice children» – бір қария екі балаға татиды; «Old age doesn't protect from folly» – қарттық ақымақтыққа қарсы келе алмайды. Бұлар ер адамдардың қартаюына қатысты мақал-мәтелдер. Ал әйел адамдардың жасына қатысты мақал-мәтелдерінде негативті реңк қана емес, әзіл-сықақ, мысқыл да кездеседі: «The hell of women is old age» – кәрілік – әйелдің тозағы; «The longest five years in a woman's life is between twenty nine and thirty»

– әйелдің өміріндегі ең ұзақ бес жыл – жиырма бес пен отыздың арасы. Сонымен қатар, «Old age is no fun»; «Old age is not a blessing»; «Old age is a trying stage» секілді қарттықты өмірдің мәнсіз, көңілсіз кезеңіне теңейтін мақалдары да бар. «Youth lives on hope, old age on remembrance» – жастар үмітпен, қарттар естеліктермен өмір сүреді; «Young people don't know what age is, old people forget what youth was» – жастар кәріліктің не екенін білмейді, қарттар жас болудың не екенін ұмытады; «A young man looks into the *future as an old man into the past*» – Жастар болашаққа, ал қарттар өткеніне көз салады. Бұл мақалдар жастық пен кәрілікті антитезалық салыстыру арқылы жастардың келешектен күтері көп, ал қарттар тек өткенін аңсаумен болатынын баяндайды. Дегенмен кейбір мақалдарда қарттықтың даналыққа теңестірілгені аңғарылады. Бірақ олардың негізін қарттардың жан-жануарлар ретіндегі метафоралары құрайды. Жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерде қарттар жан-жануарлар ретінде ұсынылып, оларды ақымақ деп сипаттаса, бұл мақалдар легінде оң коннотация байқалады. Мысалы, «Old foxes need no tutors» – кәрі түлкіге ұстаз керек емес; «*You can't catch old birds with chaff*» – кәрі құсты алдай алмайсың; «An old dog barks not in vain» – кәрі ит себепсіз үрмейді. Ал енді жастыққа қатысты мақалдарға келсек, онда көбінесе жастардың тәжірибесіздігі, өздеріне деген сенімділіктері жайлы баяндалады: «Youth is easily deceived because it's quick to hope» – жастарды алдау оңай, өйткені олар сенгіш; «Never send a boy to do a man's job» – еркектің жұмысын ешқашан балаға тапсырмаңыз; «Youth and age will never agree» – жастық пен қарттық ешқашан келісімге келмейді; «Young folks think old folks to be fools, but old folks know young folks to be fools» – жастар кәрілерді ақымақ деп ойлайды, ал қарттар жастардың ақымақ екенін біледі.

Ал қарттық туралы қазақ мақал-мәтелдері мүлдем басқа сипатта. Қазақ халқының түсінігінде қарттық мол өмірлік тәжірибемен, даналықпен теңестіріледі. Мәселен, «Жас жүрген жер – мереке, қарт жүрген жер – береке»; «Шалға қарттық, жігітке жастық жарасады»; «Қарты бардың жұрты бар, кемпірі бардың құрты бар»; «Қарттың айтқанын істе, Жастың тапқанын же»; «Бүгінгінің қартымыз, кешегінің артымыз»; «Қарты бар елдің қазынасы бар, қызы бар елдің базынасы бар»; «Шалды шақыр, асыңа келсін, шалдығына күл, басыңа келсін»; «Алтыға дейін бала ерке, алпыстан кейін шал ерке»; «Жасында байқары жоқтың, Жасы жеткенде айтары жоқ»; «Өсетін елдің қарты қазына болар, өспейтін елдің қарты қазымыр болар»; «Жақсы қартайса, жазып қойған хаттай, жаман қартайса, бықсып жанған оттай»; «Жасыңда жалықпасаң – қартайғанда тарықпайсың»; «Кәрілік – дауасыз дерт»; «Жастықта жиған білімің – қарттыққа жұмсар мүлігің»; «Адам өзінен кейінгілерді көріп қартаяды»; «Парасат көрсең – қарттықтан, тамаша көрсең – жастықтан»; «Уақыт — білгенге қазына, білмегенге — быламық»; «Жасқа – қызмет, қартқа – құрмет»; «Тәліміне қарай кәрілігі». Бұл мақал-мәтелдерде қарттықты сипаттау үшін жастық шақпен салыстырған. Алайда осы тақырыптағы ағылшын мақал-мәтелдерінен айырмашылығы – жастарға көп үміт артылады, қарттықтың мағыналы, мазмұнды, молшылықта болуы – жастық шақтағы еңбекке тікелей байланысты екені баяндалады. Яғни қарттықты айта отырып, жастарды еңбекке, жақсы істер жасауға баулиды. Сондай-ақ, қарттықтың парасатты не парықсыз болуының негізі жастық шақта қаланатынын мәлімдейді. Демек, ағылшын мақал-мәтелдерінде қарттық әлсіздік, күштің таюы, дәрменсіздік және ақылсыздық, аурушаңдық секілді түсініктер арқылы сипатталады, ал қазақ мақал-мәтелдеріндегі қарттық даналық, байыптылық, парасаттылық секілді оң коннотациядағы ұғымдар арқылы көрініс табады. Жастық туралы мақал-мәтелдерде ағылшындар жастарды тәжірибесіз көрсе, қазақтар жастарға үлкен жауапкершілік жүктейді.

Қорытынды

Мақал-мәтелдер кез келген халықтың мәдени мұрасы ретінде айрықша маңызға ие, олар сол халыққа тән ұлттық дүниетанымның, салт-дәстүр мен тұрмыс-тіршілігінің жарқын үлгісі. Қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт ұғымына қатысты мақал-мәтелдер осы екі халықтың өмірлік құндылықтары мен ұстанымдарының ерекшеліктерін, сондай-ақ, тарихи және әлеуметтік жағдайға негізделген айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Уақыт жөніндегі қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерін талдау барысында екі мәдениетте де уақыт құндылығы маңызды рөл атқарғанымен, олардың бұл ұғымға қатысты тәсілдемелері өзгеше. Қазақ мақал-мәтелдерінде көшпелі өмір салтына, табиғи циклдарға қатысты ұстаным болса, ағылшын мақал-мәтелдерінде уақыттың материалдық құндылығы мен тиімділігіне баса назар аударылады. Бұл айырмашылықтар мен ұқсастықтар осы екі мәдениеттегі уақытқа қатысты түрлі философиялық тұжырымдар мен мәдени түсініктерді айқындайды. Мақал-мәтелдер әрбір халықтың сан ғасырлық даналығы мен өмірлік тәжірибесін көрсететін бірегей тілдік бірлік болғандықтан оларды зерттеу түрлі халықтар арасындағы мәдениетаралық диалогты нығайтуға ықпал етеді. Осылайша, қазақ және ағылшын тіліндегі уақыт туралы мақал-мәтелдерді зерттеу – уақыт ұғымына қатысты екі халықтың көзқарастарын айқындап қана қоймай, сонымен қатар, екі ұлт арасында өзара ынтымақтастық пен мәдени байланыстар орнатып, ұлттық құндылықтарды сақтауға және дәріптеуге үлкен үлес қосады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Д.М. Әбітай мақала тақырыбы бойынша материалдарды жинақтау және іріктеу ісімен айналысты, сондай-ақ, мақаланың негізгі бөлімін жазды, жинақталған материалдарға талдау жүргізді. Ф.К. Исмаилова мақаланың кіріспе және қорытынды бөлімін жазды, түзетулер енгізіп, техникалық рәсімдеумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Амирова А., Бейсенбай А., Өмірбекова Ж. Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №2 (147). – Б. 8-17.
2. Паизбекова А.Дж. Репрезентация национально-культурной специфики концепта «ВРЕМЯ» // Вестник РУДН. – 2015. – №2. – С. 100-109.
3. Джусупов М., Алибекова К.Е., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Ташкент: MERIUS, 2013. — 140 с.
4. Уткина Л.Н., Ковалевич Д.С. Концепт «время» в англоязычных пословицах и поговорках // Язык и текст langpsy.ru. – 2018. – Том 5. № 2. – С. 82–90 doi:10.17759/langt.2018050214
5. Сорокин Ю.А. Этническая конфликтология. – Самара: Лицей, 2001. – 96 с.
6. Разоренов Д.А. Лингвокультурные особенности концепта «Время» в английском языке // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. – 2010. – № 1. – С. 329-335.

7. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.

8. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. – New York: Basic Books, 1999. – 624 p.

9. Orlova T.G. Structural. and Semantic Features and National Specificity of English and Russian Proverbs with the Meaning 'Old', 'Young' // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2023. – Т. 14. № 4. – С. 1235–1252. – URL: https://doi. org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1235-1252 (дата обращения: 02.02.2025)

10. Хлебникова, Е.Э. Концепт ценности времени в английских пословицах / Е.Э. Хлебникова, Л.В. Никитинская // Молодой ученый. — 2024. — № 2 (501). — С. 65-69.

11. Христианизация Британии [Электронный ресурс]. — 14.03.2025. – URL: https://time.graphics/ru/period/1569064 (дата обращения: 02.02.2025)

12. The Oxford Dictionary of Proverbs [Электронный ресурс] – 14.03.2025. – URL: https://books.google.ru/books?id=GtBxCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (дата обращения: 02.02.2025)

13. Ут [Электронды ресурс]. – 14.03.2025. – URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=459916&a=%C3%9AT (дата обращения: 02.02.2025)

D.M. Abitay[1], F.K. Ismailova[2]

[1] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

[2] Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

The concept of 'Time' in Kazakh and English proverbs

Abstract. The concept of 'Time' in English and Kazakh proverbs is an interesting object of research in the context of cultural and philosophical aspects of time perception. Proverbs, as an expression of folk wisdom, are an important tool for understanding how different nations perceive and value time. This paper explores the reflection of the concept of time in proverbs, identifying similarities and differences in its perception. Comparative analysis of proverbs about time in English and Kazakh languages has revealed not only differences in approaches to its understanding, but also common features, such as awareness of its significance and irreversibility. While in English linguoculture time is often seen as a key factor on the way to efficiency and success, Kazakh people give time a philosophical significance. In analysing the views and positions reflected in the worldviews of the two peoples, a comparative research method was used. This study contributes to a deeper understanding of cultural differences and similarities, as well as determines the role of language as a means of expressing cultural values. The work can serve as a basis for further research in the field of cultural anthropology and linguistics, as well as open new perspectives for studying the relationship between language, culture and worldview of a particular nation.

Keywords: linguoculture, time, philosophy, worldview, proverbs, folk wisdom, culture.

Д.М. Абитай[1], Ф.К. Исмаилова[2]
[1] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Понятие «время» в казахских и английских пословицах

Аннотация. Понятие «время» в английских и казахских пословицах представляет собой интересный объект исследования в контексте культурных и философских аспектов восприятия времени в двух разных языках и культурах. Время — это универсальная концепция, однако его интерпретация может значительно различаться в зависимости от культурного контекста. Пословицы как выражение народной мудрости являются важным инструментом для понимания того, как разные нации воспринимают и ценят время. В данной статье исследуется отражение понятия времени в пословицах двух культур, выявляются сходства и различия в его восприятии. Сравнительный анализ пословиц о времени на английском и казахском языках позволил выявить не только различия в подходах к его пониманию, но и общие черты, такие, как осознание его значимости и необратимости. В то время как в английской лингвокультуре время часто рассматривается как ключевой фактор на пути к эффективности и успеху, казахский народ придаёт времени философское значение. При анализе взглядов и позиций, отражённых в мировоззрении двух народов, использовался метод сравнительного исследования. В результате данное исследование способствует более глубокому пониманию культурных различий и сходств, а также определяет роль языка как средства выражения культурных ценностей. Работа может послужить основой для дальнейших исследований в области культурной антропологии и лингвистики, а также открыть новые перспективы для изучения взаимосвязи языка, культуры и мировоззрения определенной нации.

Ключевые слова: лингвокультура, время, философия, мировоззрение, пословицы, народная мудрость, культура.

References

1. Amirova A., Beisenbai A., Omirbekova Zh. Kazak paremiologialyk kenistigindegi «bilik» subkonseptisinin semantikalyk orisi [Semantic field of subconsciousness ‘authority’ in Kazakh paremiological space]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Philology, 2 (147), 8-17 (2024) [in Kazakh]

2. Paizbekova A.J. Reprezentacija nacional’no-kul’turnoj specifiki koncepta «VREMJA» [Representation of national-cultural specificity of the concept ‘TIME’]. Vestnik RUDN, 2, 100-109 (2015) [in Russian]

3. Dzhusupov M., Alibekova K.E., Mazhitaeva Sh. Special’naja leksika i poslovicy (lingvokontrastivnye i metodicheskie aspekty) [Special vocabulary and proverbs (linguocontrastive and methodological aspects)]. (Tashkent, MERIUS, 2013, 140 p.) [in Russian]

4. Utkina L.N., Kovalevich D.S. Concept ‘time’ in English proverbs and sayings. Language and Text langpsy.ru, 5(2), 82–90 (2018). DOI: https://doi.org/10.17759/langt.2018050214 [in Russian]

5. Sorokin Ju.A. Jetnicheskaja konfliktologija [Ethnic conflictology]. (Samara, Licej, 2001, 96 p.) [in Russian]

6. Razorenov D.A. Linguo-cultural peculiarities of the concept “tense” in the English language. Izvestiya Tula State University. Humanities, 1, 329-335 (2010) [in Russian]

7. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic, Persian words in the Kazakh language]. (Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 2017, 656) [in Kazakh]

8. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. (New York, NY, Basic Books, 1999, 624)

9. Orlova T.G. Structural and Semantic Features and National Specificity of English and Russian Proverbs with the Meaning 'Old', 'Young'. Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby naro dov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika, 14, 4, 1235–1252 (2023). DOI: https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1235-1252

10. Khlebnikova, Ye.E., L.V. Nikitinskaja Koncept cennosti vremeni v anglijskih poslovicah [The concept of the value of time in English proverbs]. Molodoj uchenyj, 2 (501), 65-69 (2024) [in Russian].

11. Hristianizacija Britanii [The Christianisation of Britain] [Electronic recourse]. – 14.03.2025 – URL: https://time.graphics/ru/period/1569064 (assessed: 02.02.2025) [in Russian]

12. The Oxford Dictionary of Proverbs [Electronic resource] – 14.03.2025. – URL: https://books.google.ru/books?id=GtBxCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (assessed: 02.02.2025).

13. Ut [Electronic resource]. – 14.03.2025 – URL: https://sozdikqor.kz/soz?id=459916&a=%C3%9AT (assessed: 02.02.2025) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер:

Әбітай Д.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: abitaydinara@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1387-9793.

Исмаилова Ф.К. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9685-6791.

Abitay D.M. – Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: abitaydinara@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1387-9793.

Ismailova F.K. – Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9685-6791.

Абитай Д.М. – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: abitaydinara@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1387-9793.

Исмаилова Ф.К. – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9685-6791.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.01.00 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-49-61*
Ғылыми мақала

Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар: амандасу рәсімінің түрлері

М.П. Ешимов[1*], С.Р. Нұртілеуова[2], Г.Ә. Мұсаева[3]
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: [1] mukhtar.yeshimov@gmail.com, [2]sandu_210380@mail.ru, [3] gulbagizamusaeva@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың қатары мен контекстегі, коммуникациядағы мағынасы айқындалады. Коммуникациядағы белгілі бір амалдар жасалу жағынан ұқсас болмағанымен, семантикасы тұрғысынан бір мағынада қолданылады. Сонымен бірге қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың қатары мен мәнмәтіндегі, коммуникациядағы мағынасы айқындалады. Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар әртүрлі дене мүшесі арқылы жасалынып, белгілі бір мағына береді. Мысалы, басын изеу, қол алысу, қолын қысу, төс қағыстыру, қолын көтеру, сүйісіп көрісу, қолын бұлғау т.б. бейвербалды амалдар – амандасу мағынасын білдіреді. Қарым-қатынаста осы сынды ым-ишаралар күнделікті тұрмыста көп қолданылады. Әрине, адам баласы қарым-қатынасқа түскенде ым-ишараны қолданбай қатынас жасай алмайды. Себебі, бейвербалды амалдар айтайын деген ойын, сөзін нақтылап, оған қосымша мағына үстеп, ойды дәл әрі нақты жеткізуге септігін тигізеді. Авторлар коммуникацияда амандасу рәсіміндегі ым-ишараттардың жасалу жағынан ұқсас болмағанымен, семантикасы тұрғысынан бір мағынада қолданылатын ым-ишаралар әртүрлі бейвербалды амалдар арқылы берілетіндігі туралы, соның ішінде қол, бас және т.б. қимылдарымен берілетін ым-ишаралардың болатындығы туралы және де олардың барлық халықта бірдей мағынада қолданылатындығы, сонымен қоса кейбір халықта ғана қолданылатын, яғни амандасу рәсімінде де ұлттық ым-ишараттың кездесетіндігі туралы да сөз етеді. Қарым-қатынаста амандасу рәсімінде қолданылатын бейвербалды амалдарды көркем шығармалардан алынған нақты мысалдар арқылы талдаған.

Түйін сөздер: паралингвистика, бейвербалды амалдар, кинема, ым-ишара, ым тілі, қарым-қатынас.

Түсті*: 26.03.2025;* Жөнделді*: 25.05.2025;* Мақұлданды*: 05.06.2025;* Онлайн қолжетімді*: 25.06.2025*

Кіріспе

Паратілдік амалдарға барлық тіл маңындағы амалдар, ал бірінші кезекте қимыл мен бет қимылы жатады. Паратілдік амалдар қосымша ақпарат жеткізеді; қарым-қатынаста вербалды амалдың орнын толықтырып тұрады; вербалды амалдармен сол мағынаны нақтылай түсу үшін қолданылады.

Адам баласының бір-бірімен пікір алысу, қарым-қатынас жасаудағы ең басты құралы –дыбыстық тіл. Адамдар қарым-қатынаста тек сөздер арқылы ғана емес, дененің түрлі қимыл-қозғалысы секілді амалдары арқылы да бірін-бірі түсінісе алады. Дүниеде қайталанбас тұрақты бір тіл бар. Ол – ұлтты, жынысты таңдамайтын, адамзатқа ортақ ишара, іс-әрекет, қозғалыс тілі. Бет-әлпеті, дене қалыбы, аяқ-қолдың, тіпті саусақтардың сәл қимылынан-ақ адамның ішкі ойларын оқуға болады.

Қарым-қатынас сөйлеу әрекетінің басталуынан бұрын туындайды, демек, оған дейін қарым-қатынас жасаушылар белгілі бір ара-қашықтықты сақтап, дене қалыбын ұстайды. Осы жағдайға лайық бет әлпетін өзгертіп, сәлемдесу дистантты дене қимылдарымен (қол алысу, бас изеу т.б.) алмасады. Осы аталған формалар сөйлеу әрекетіне түсу үшін қолайлы жағдай жасап, қарым-қатынас жасаушылардың қарым-қатынас орнатуға дайын екендігін анықтауға мүмкіндік жасайды. Бұндай элементтер сөйлеумен етене жақын, онан дара болуы мүмкін емес. Яғни дене қимылдары, ым, көзқарас қатынастың мағыналық жағын толықтыру функциясын атқарады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Мақалада талданып, талқыланған мәселелер қажетті материалдар, фактілер жинақталды. Соның нәтижесінде жинақталған мәліметтер сұрыпталып, талдама жасалды. Зерттеу жұмысында жасалған деректер негізінде теориялық тұжырымдар мен болжамдар жасалды. Мақаланы жазуда қолданылған әдістер: жинақтау, талдау, топтастыру, сипаттау, салыстыру. Ғылыми мақалада жинақтау әдісін шетелдік және отандық ғалымдардың бейвербалды амалдарға байланысты зерттеу жұмыстары мен еңбектерін жинақтау барысында қолдандық. Мақаланы жазуда жинақталған мәліметтерге аналитикалық шолу жасалып, талдау әдісі арқылы қарым-қатынастағы бейвербалды амалдарға байланысты тұжырымдар ұсынылды. Салыстыру әдісі шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасауда кеңінен қолданылды. Әдебиеттерге шолу бөлімінде жинақтау, топтастыру және сипаттау әдістері жүйелі түрде қолданылды. Мақалада қолданылған зерттеу әдістері әдебиеттерге шолу және зерттеу нәтижелері мен талқылау бөлімін ашуда жүйелі жұмыстың нәтижесін ұсынды. Сонымен қоса қазақ тіл білімінде қазіргі таңда зерттеуді қажет ететін бейвербалды амалдардың бағыттары анықталды. Ғылыми мақала тақырыбын ашуда жалпы ғылыми әдістердің қолданылуы жүйелі түрде жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіл білімінде бұл тақырыпты ғылыми тұрғыдан зерттеп қарастыру басқа тілдердегі сияқты кең етек алмаған. Дегенмен соңғы 20 жылдан астам уақыт осы тақырып төңірегінде біршама зерттеулер жарық көрді. Олар диссертациялық жұмыс ретінде

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қорғалып, сонымен қоса халықаралық, республикалық конференция мен мақалалар жинағында мақала болып жарияланып келеді. Зерттеулерде нысан ретінде қазақ тіліндегі бейвербалды амалдар алынып, олар салыстырмалы және салғастырмалы түрде қарастырылады.

С.С. Татубаев, М.М. Мұқанов, К.Ш. Қажығалиева, Б.Қ. Момынова, А.Д. Сейсенова, С.Б. Бейсембаева, Ж.Қ. Өмірәлиева, А.С. Қазмағамбетова сынды ғалымдар бейвербалды амалдарды қазақ тілін басқа тілдермен салыстырмалы, салғастырмалы, сипаттамалы аспектіде зерттеген.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Қ. Момынова соңғы жылдары қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарды кеңінен зерттеп жүрген ғалым. Ол бейвербалды амалдардың қолданысы, мағынасы т.б. мәселелер төңірегінде зерттеу жүргізуде. Сонымен қатар ғалым осы тақырыпқа қатысты «Қазақ тіліндегі ым-ишараттар: қатысым мәдениеті мен сөйлеу этикетінде» деген көлемді монография да шығарған [1].

Біздің мақалада сөз еткелі отырған тақырыбымыз қарым-қатынастағы амандасу рәсімі болып табылады. Амандасу рәсімі әртүрлі дене мүшесі арқылы жүзеге асады. Соның ішінде қолдың атқарар қызметі орасан зор. Қол беріп амандасу, қол алысу, қолын кеудесіне қою т.б. Осы қол, бет, т.б. қимылдарды кинесика ғылымы қарастырады. Кинесика ғылымының негізін қалаған ғалым Р.Л. Бердвиссл еді. Американдық ғалым кинесикалық амалдарға бет әлпеті, дене қалыбы, жүріс-тұрысты, сонымен қатар қол қимылдарын жатқызды [2, 55].

2000 жылдарың басында қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарға қатысты сөздіктер де жарыққа шыққан. Атап айтар болсақ, Б.Қ. Момынова, С.Б. Бейсембаеваның «Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі [3], М.П. Ешимовтің «Қазақ ым-ишараттары» лингвомәдениеттану сөздігі жарыққа шыққан [4]. Жоғарыда аты аталған ғалымдардың, сонымен қатар Ресей және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен сөздіктері аталмыш мақаланы жазу барысында қажетіне қарай пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қай халық болмасын ең бірінші амандасуға көп көңіл бөлетіні белгілі. Амандасу рәсімі арқылы адамның көңіл-күйі мен хал-жағдайын білуге болады. Амандасу – қарым-қатынастың нығаюы мен оның әрі қарай жалғасуына көмектесетін бірден-бір тиімді құрал. Сондықтан да халық арасында сәлемдесуге байланысты. «Сөз атасы – сәлем» деген нақыл сөз кең тараған.

Сәлемдесу адамдардың этика-эстетикадан хабары бар екендігін, яғни оның мәдениеттілігін білдіреді.

«Сәлемдесу – церемония, церемонияның барлық шарттары орындалғанда барып, мазмұнды әңгімеге жол ашылады», – деп атап көрсетеді қазақ тіліндегі сөз этикетін зерттеуші А. Қобыланова [5, 136].

Амандық-саулық сұрасып болғаннан кейін әңгімелесушілер арасында маңызды әңгіме, қызықты сұхбат өрбуі мүмкін. Амандасудың маңызы өте зор. Сондықтан да сәлемдесуге жер бетіндегі халықтардың бәрі ерекше мән береді. Жер-жерде амандасудың әр түрі қолданылады. Және де бір ұлттағы амандасу түрі екінші бір ұлтта басқаша мағынада қолданылуы немесе тіпті ешбір мағына білдірмеуі мүмкін. Дегенмен де амандасуға байланысты тараған ым-ишаралардың көпшілігі барлық халықтардың таным-түсінігінде

кездесетіндігі және оның тек қана сәлемдесу рәсімінде ұшырасатындығы ешкімде де күмән тудырмас.

Қазақ тіліндегі сәлемдесудің кең әрі көп тараған түрі қол алысып амандасу. Қол алып амандасу – көне заманнан келе жатқан салт. Әуелде мұндай белгі қолымда қаруым жоқ деген мағынаны аңғартқан. Әдетте амандасушылар оң қолын ұсынады. Мұның да өзіндік себебі бар: оң қол – қару ұстайтын қол, жұмысқа бейім қол, қолғап шешіп амандасу да «қолымда қаруым жоқ» дегенді білдіреді. Ер адамдар қалпағын көтеріп амандасып, үйге кіргенде бас киімін қолына алып кіреді (орыс халқында). Мұндай белгінің түп-төркіні әуелде басындағы дулығасын қолына шешіп алу – бір-біріне сенім артқандыққа барып тіреледі. Қазіргі кезде мұндай этикеттік ұғым тек сыпайылықты білдіретін белгісі боп сақталған.

Қол алысу қимылдары этикетпен ұштасып жатады, сондықтан бұл кинема лексикалық элементке қосымша мағына беріп отырады. Херемалар қарым-қатынастық актінің негізгі элементі болуы себепті сәлемдесу рәсімінде жиі қолданылады.

Қол алысып көрісу қазақ халқының ежелгі дәстүрінде бар. Бұрынғы кезде қазақ халқы амандасу барысында қос қолдап көрісетін болған (жас мөлшеріне байланысты). Жылдар өте бара қол алысып амандасу рәсімі өзгерістерге ұшыраған. Бұл өзгерістің нәтижесі (немесе бір қолын созып амандасу) бір қолдап амандасу. Амандасудағы бұл кинема қазақ тілімен қоса орыс, ағылшын және өзбек тілдерінде де бар. Мысалы, Гасфорт (қарсы алып, қолын ұсынып). Сәлем, Шыңғыс Уәлиевич: (орын нұсқап). Отыруыңызды өтінем [6, 58]. Сәлемдесудің келесі бір түрі қазақ, орыс, өзбек, ағылшын тілдеріндегі тілдесімде вербалды тәсіл арқылы да, бейвербалды тілмен де қатар жүріп отырады. Ол сәлемдесу барысында бас изеу қимылы болып табылады. Мысалы, Үйге «ассалаумағалейком» деп басын иіп, тобылғы қамшысын кеудесіне ұстап, қоңыр жүзін жел сорған қаба сақалды, түйе жүн шекпенді белінде күміс кіселі жалпақ белбеуі бар, кең қоныш етікті орта бойлы адам енді [7, 140].

Қимыл-қозғалыс әлеуметтік контекске тәуелді болады: Мәселен, достар және бір-бірімен жастары шамалас адамдар, қандай да бір топтың адамдары бір-бірімен кездесіп қалған жағдайда сүйісіп көріседі, ал жасы үлкен немесе жақын таныс емес адамдармен ара-қашықтық сақтап қол алысады.

Сүйісіп амандасу туысқан, бір-біріне өте жақын, сонымен бірге дос-жарандардың арасында кең тараған кинема болып табылады. Дос-жарандар арасында сүйісіп көрісу кинемасы олардың бір-бірін көргеніне қуанышты екендігі жөніндегі сезімді білдіреді. Сүюдің ұзақтығы, ашықтығы және таңдалған орын қарым-қатынасқа түсушілердің жақындық дәрежесін көрсетуге мүмкіндік береді [8, 160].

Сүйісіп амандасу туысқан адамдардың қарым-қатынасында кең тараған кинема болып табылады. Мысалы, Мені бетімнен сүйіп қарсы алған апамның өңі қашыңқы, жүдеу [9, 65]. Ал бөгде адамдармен сүйісу – ол оның, яғни досын көргендігіне қуанышты екендігі туралы сезімді жеткізеді.

Неміс қарым-қатынасында беттен сүю кинемасы қарт адамдардың жастармен және керісінше, жастардың қарт адамдармен амандасуы кезінде өтеді. Ерлер мен әйелдер арасында сүйісу (беттен сүю) қимылы амандасуды, ал егер де еріннен сүйетін болса, онда ол интимдік мағына береді. Көпшіліктің арасында еріннен сүю кинемасы дөрекіліктің белгісі саналады. Германияда еріннен сүю ерлі-зайыптылардың арасында болатын қимыл. Ал көпшіліктің көзінше еріннен сүю интимдік қатынасты толығымен білдіре

қоймайды. Соңғы жылдары Германияда сүйісіп көрісу, сүйісу кең тараған кинемалардың бірі болып табылады. Орыс халқының тұрмысында еріннен сүю кинемасы көбінесе ерлері мен әйелдерінің және қалыңдық пен күйеу баланың арасында болады. Сүйісіп көрісу кинемасы қазіргі кезде жастардың күнделікті тұрмысында да қолданылатын амандасудың бір түрі болып табылады.

Сүйісіп амандасу – орыс тілінде ертедегі ескі славян дәстүрі бойынша келе жатқан салт. Орыс халқының дәстүрінде көпке дейін көрмеген адамын кездестіргенде немесе қоштасарда және де достары мен туған-туыстарын құттықтауда үш рет сүйіседі. Сүю барысында басын оңға-солға үш рет бұрады. Қазіргі кезде күнделікті өмірде орыс халқы бұл қимылды қолданбайды.

Сүйісу Жапонияда интимдік мағынаны білдіреді, ал Оңтүстік Американың бір тайпасында сүйісу тек қана ерлердің амандасуы ретінде қолданылады. Осы тайпаның әйелдері ешқашан сүйіспейді [10, 60-61].

Амандасу рәсімінің келесі бір түрі – қол бұлғау. Қол бұлғау қимылы қазіргі жастар арасында күнделікті тұрмыста жиі кездеседі. Жастар бірін-бірі алшақтау жерден көрсе, онда олар бір-бірімен қол бұлғау арқылы амандасады. Сәлемдесудің бұл түрі мынадай қимылмен жасалады: қолын бүгілген күйде тік қалыпта ұстап, алақандарын адресатқа бағыттап, оңды-солды бұлғайды (мұнда қол бас деңгейіне дейін немесе одан жоғары көтерілуі де мүмкін). Мысалы, Қызбен бірге мені көрді. Бірден таныды ғой деймін, маған қолын бұлғап амандасты да, жанымда тұрған қызға:

– Өзің бара бер, Алтынай, – деді дауыстап, – көрмейсің бе, маған қонақ келіп тұрғанын?! [11, 106].

Сәлемдесу – амандасудың түрлерін талғап, таңдай білу нақты жағдай мен қалыпты қарым-қатынасқа тәуелді болады: бастық-бағынышты, жасы үлкен – жасы кіші, ер адам - әйел адам. Қарым-қатынаста әйел адам ер адамның арасында жүретін, сонымен бірге сыпайыгершілікті білдіретін қимыл қол сүю болып табылады. Гасфорт. Мұнда келіп кетсін деңіз оған. (Алмазов кетеді). Уәлихановтың Катюшаға дәмесі күшейген сияқты. Бірақ мұсылман ғой ол, реті келер ме екен… (Жабыраңқы кескінмен Елизавета Николаевна кіреді. Гасфорт оны қарсы алып қолын сүйіп). Бонжур, м-мами! Өңің неге сынық! [12, 57].

Ым тілін зерттеуші ғалым К.У. Геворкян қол сүйіп амандасу мен іземеттілікті білдіретін қол сүю кинемасы ананың кеудесін сүю қимылына байланысты пайда болған, яғни бұл қол сүю кинемасының өзгеріске ұшыраған түрі деген пікір айтады. Тілшінің айтуы бойынша, алғашқысында кеуде сүю кинемасы ананың махаббатына деген іземеттілік пен кішіпейілділігін білдірген. Бұл қимыл бірте-бірте қол сүю кинемасы болып өзгерген. Екеуінің мағынасы да бір, – деген тұжырым жасайды [13, 33].

Орыс халқында ерлер әйелдердің қолынан сүйіп және де қол алысып амандасады. Сонымен қатар бұл қимыл түрі ағылшындарда да кездесіп отырады. Қазақтарда бұндай қимылдың қолданысы кемде-кем. Ерлері мен әйелдері қазақтарда қол алысып, қол сүйіп амандаспаған, бірақ бұл қимыл соңғы уақыттарда қазақтарда жоғары қоғам (элита) адамдарының арасында жиі ұшырасады, тіпті қалыптасқан. Сонымен бірге қол алып амандасу қимылы Қазақстанның оңтүстік облыстарының кейбір жерлерінде қарым-қатынаста кездестіруге болады.

Қытай халқының қарым-қатынасында ерлер мен әйел адамдар сүйісіп амандаспайды. Олар амандық-саулықты бас изеу арқылы жүзеге асырады.

Амандасу рәсімінің бір түрі – құшақтасып көрісу. Аталмыш ым-ишара адамдардың сағынысып көріскен кезінде жиі қолданылып отырады. Мысалы, Олар Мір Мұхаммед ханмен араз еді. Шайх-Нұридин әмір Уайс сұлтанды құшағын жайып қарсы алды [7, 131]. Құшақтасып көрісу кинемасы орыс тілінде ерлері мен әйелдерінің арасында жүре береді. Ал ағылшын халқының қарым-қатынасында бұндай қимыл ерлері мен әйелдерінің жыныстық қатынасында қолданылмаса, күнделікті тіршілікте қолданысқа түспейді [14, 220]. Сағынысып қауышудың алуан түрі болады. Солардың бірі арқадан қағу қимылы. Қауышып көрісуді білдіретін арқадан қағу бейвербалды амалы қолымен арқадан жеңіл түрде қағу, соғу түрінде жасалады. Негізінен бұл ым-ишара жастары шамалас, яғни құрдас, жас адамдардың арасында жүреді. Мысалы, Барбар (қарауытқан адамдарға қарап). Бұлар кім таныс дауыс қой өзі. Жаным-ау, Теміршот қой! (Ұшып тұрады. Барбар Теміршотты құшақтай алады). Теміршотымбысың, қалқам. Теміршот. Сағынып қапсың ғой, Барбар аға (Арқасынан қағып) [12, 432].

Қолын жоғары көтеру де көбінесе жастардың қарым-қатынасында жиі ұшырасатын бейвербалды амал. Бұл қимыл оң немесе сол қолды жоғары қарай көтеру арқылы жасалады. Бұның мағынасы да сәлемдесуді білдіреді. Қолын жоғары көтеру кинемасы адамдар бірін-бірі алшақтау жерден көрген кезде қолданылады. Мысалы, – *Сәлем! – деді ол ақ қолғапты қолын жоғары көтеріп, екі көшенің қиылысында машиналарға жол сілтеп тұрған ақ қолғапты милиционердей қалшиып* [15, 141].

Қарым-қатынас барасында өмірде тек қана әйел мен ер адамдардың, үлкендердің, ер мен ердің арасындағы сәлемдесу түрі ғана кездесіп қоймай, сонымен қатар балалардың амандасу рәсімі де кездеседі. Көбінесе жасы кіші немесе бастауыш сынып оқушылары амандасу, қоштасу жағдайларында және жеке бейресми әңгіме үстінде ым-ишараларды жиі қолданылады. Балалар амандасу сәтінде қолын сәл жоғары көтеріп, бұлғайды. Және де балалар қол алысу амалын жиі қолданып отырады. Бұл балалардың бейвербалды амандасуы ер балаларға тән.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардың универсалды түрімен бірге ұлттық түрі де болады. Әрбір ұлт пен елдің салт-дәстүріне байланысты ұлттық бояуы сіңген, сол халыққа ғана тән, өздері ғана түсінетін ым-ишаралар да кездесіп тұрады. Ұлттық мағынада қолданыс тауып отыратын бейвербалды амалдар қай халықтың болмасын ата-бабаларынан кейінгі ұрпағына мұра ретінде қалдырылып, жалғасын тауып келе жатқан игі дәстүр іспеттес. Амандасу қай халықтың болмасын мәдениетінің алғы беташары сияқты. Әр халықтың амандасу рәсімі, салттары алуан түрлі болып келеді. Мысалы, славян халықтары бір-біріне қол беріп амандасса, жапон, қытай, үнді халықтары екі алақанын бір-біріне біріктіріп, содан соң маңдайына тигізіп тағзым ету арқылы амандасу рәсімін жасаған. Ал Орта және Кіші Азия мен Африкадағы мұсылман халықтары ертеде оң қолын жүрек тұсына апарып тағзым ету арқылы амандық рәсімін жасаған. Кореяда амандасу рәсімінде жасы кіші адам жасы, жолы үлкен адамға бірінші болып қол ұсынбайды. Корейлер үлкен, сыйлы адамдармен амандық-саулық рәсімін жасағанда оң қолын беріп, сол қолын оң қолының шынтағына апарып ұстап тұрады. Бұл қимыл әдеп ұғымымен ұштасып жатқандығын көрсетеді.

Абхаз халқының ер адамдары бірін-бірі көп уақыт көрмей кездесіп қалған жағдайда қол алысып, сосын сүйісіп амандасады. Бұл қимыл тек қана абхаз халқының ер адамдарының қарым-қатынасында жүреді. Ал ауылдық жерде тұратын әйелдер (орта жастағы немесе кәрі әйелдер) ерлерді кездестірген кезде олардың оң иығынан сүйеді, ал ер адам әйелді жеңіл түрде құшақтайды. Егер де кездесіп қалған ер адамы өте танымал болса, онда

әйел адам оның кеудесінен сүйетін болған. Абхаз халқының орта жастағы немесе қарт адамдары немерелерінің т.б. кіші балаларының басынан сүйіп, шашын сипайды. Бұл қимыл адамды сапарға шығарып салумен қатар, қарсы алуда да қолданады.

Жаңа Зеландияда маорлар мұрнын уқалап амандасады, ал Египет пен Йеменде сәлемдескенін білдіру үшін қолын маңдайына апарады, содан кейін қолының алақанын танысына қарай бұрады. Тибетте оң қолымен бас киімін шешіп, сол қолын құлақ артына қойып, тілін шығарып амандық-саулық білдіреді. Айну халықтарының өкілдері көшеде кездесіп сәлемдесуде бір-бірінің құлақтарынан ұстап, сәлемдесу дыбысын (вербалды түрін) қатты дауыстап шығарады.

Бауырлас түрік ағайындардың қарым-қатынасында өз ұлтына тән амандасу рәсімі бар. Олар үйіне жасы үлкен қария адам қонаққа келсе немесе алыс сапардан жасы үлкен адам келсе, үйдегі балалар үлкен кісінің қолын маңдайына тигізіп, содан соң қолын сүйеді. Бұл үлкенге құрмет, ізет көрсеткендігінің белгісі. Бұл ишарат амандасу амалын білдіреді. Аталмыш бейвербалды амал түрік халқының ұлттық ым-ишарасы саналады.

Сәлемдесу рәсімінде Еуропа халықтарының этикетіне тән дене қимылы – бас киімді шешіп амандасу дәстүрі бар. Мұсылман халықтарына, соның ішінде қазақ халқына бұндай кинема жат. Бұл дене қимылының орыс халқының этикетіндегі «Көшеде кездескен кезде қолданылатын амандасу немесе қоштасудың сыпайы түрі. Бұл дене қимылы ер адамдарға тән, көбіне зиялы қауым мен үлкен кісілер арасында қолданылады», – деп орыс ғалымдары А.А. Акишина мен Х. Кано өз пікірлерін осылайша қорытындылайды [16, 93]. Бас киімді шешіп амандасу ертедегі орыстар мен ағылшындардың қолданысында болғанымен, қазіргі кезде бұл қимыл түрі қолданыстан шыққан. Бас киімді шешіп амандасу орыс және ағылшын халықтарында XVIII ғасыр мен XX ғасырдың бас кезеңінде қолданыста болған. Заманның өзгеріп, өркендеуіне байланысты сәлемдесудің бұл түрі қолданыстан шыға бастаған.

Сөйлеу әрекетіндегі амандасу рәсімінде жоғарыда сөз болған қол соматизмімен қатар, дене мүшелерінен бас қимылдары да белгілі бір мағынаға ие. Мысалы, бастың қимылдары бас иді, бас иіп амандасты деген қимыл-әрекеттер этикет ұғымымен ұштасып жатады [17].

Бас иіп тәжім ету көптеген халықтардың мәдениетінде құрмет пен ізет білдіру ниетімен байланысты да болып келеді және де бұл дене қимылы шығыс елдерінде көп тараған. Орыс халқының тіліне бұл Азия халықтарынан енген [18, 79].

Қарым-қатынастағы қимылдар көрінісі өз тұрғысынан ұлттық ерекшеліктермен қатар бейвербалды амалдардың универсалды қасиеттерін білдіретіндері де жиі кездеседі. Кейбір қимылдардың қарым-қатынас кезінде жасалуы жағынан бірдей болғанымен, мағыналық тұрғысынан айырмашылығы да болады. Бейвербалды амалдардың универсалды, ұлттық, мағыналық тұстары, ерекшеліктері мен ұқсастықтары қазіргі тіл білімінде тиісті дәрежеде зерттеліп, жан-жақты қарастырылды деп айта алмаймыз.

Қазақ халқындағы сәлемдесу рәсімдерінің күрделілігі сол – жасқа, жынысқа, отбасылық қарым-қатынасқа байланысты әртүрлі қатыстық ретпен амандасып, ізеттілік қимыл жасайтындары бір жағынан халқымыздың сыпайыгершілігін, екінші жағынан тәрбиелілігін көрсететіні белгілі. Зерттеуші, ғалым Қ.Ш. Қажығалиева бейвербалды амандасудың қол қусырып сәлемдесу, бас иіп сәлем беру, түрегеліп иіліп сәлем беру, тізе бүгу, құшақтасу сынды қимылдардың мағынасын ашып, олардың ерекшеліктерін көрсетеді. Зерттеуші қоштасу барысында қолданылатын қимылдарды да саралай өтеді. Сонымен бірге бет сипау, бата беру кинемаларына да тоқталып, олардың ұлттық ерекшелігін атап көрсетеді [19, 167].

Тізе бүгіп сәлем салу (оң тізесін бүгіңкіреп, қолын тізесінің үстіне қойып, сәл еңкею) осы айтылған пікірдің дәлелі болып табылады. Қазіргі кезде мұндай сәлем беру әр жерде әртүрлі кездеседі. Екі қолын оң тізесіне қойып, аяғын сәл бүгу немесе тек қана оң қолын оң тізесінің үстіне қойып, тізе бүгіп сәлем беру диалектілік қимыл болып табылады. Бұл ишарат қазақ халқының ежелден келе жатқан салт-дәстүрі. Бұны – қазақ отбасының келіндері аталарына, әжелері мен енелеріне, қайын ағаларына, өзі келін боп түскен әулеттің жасы үлкен жақындарына беретін сәлемі.

Сәлем әйел адамға қатысты болса, оны «сәлем етті» дейді. Амандасудың бұл түрі туыстық қарым-қатынасқа негізделеді. Осыдан сәлем ету қазақ қоғамындағы жіктердің бәріне ортақ емес деген пікір келіп туады. Бірінші қарым-қатынас жасаушы сәлемдесудің бейвербалды түрін қолданады, ал екінші қарым-қатынас жасаушы міндетті түрде «рахмет», «көп жаса», «бақытты бол», «өркенің өссін» тәрізді сөздерді пайдалана вербалды тілде жауап қайтарады, яғни сәлемдесудің вербалды түрін қолданады.

Келіндердің сәлем етуіндегі тізесін бүгуі – кішілігім, ал қолын айқастырып сол тізесінің үстіне қоюы – адалдықтан басқа, өмірге еш арамдығым жоқ дегенді білдіреді. Келіннің сәлем беру салты қазақ халқының әдет-ғұрыптарының бірі – беташар дәстүрінен бастау алады. Сәлемдесу рәсіміндегі осындай бейвербалды амалдар қазақ халқының салт-дәстүрлері мен тілінің өзара байланысының айғағы болады. Мысалы, Отаудан сұңғақ денелі, сүйкімді ғана өткір көзділеу жас әйел шығып, киіз есікті ашып ұстаған бойы үнсіз иба қылды [20, 12].

Тарихи шығармаларда амандасу рәсімінің ұлттық еркшеліктерін көптеп кездестіруге болады. Солардың бірі ер адамдардың тізе бүгіп сәлем беруі, яғни бір тізерлеп отырып, басын иіп амандасуы. Мысалы, Наурызбай Байтабынды көрді де кенет тоқтай қалды. Байтабын Кенесарыға жақын келіп қалған еді, тізе бүгіп сәлем берді [7, 650].

Салт-дәстүрдің жалғастығын білдіретін келесі бір қимыл түрі – (бір тізесін бүгіп, (тізерлеп отыру) тізесін жерге тигізу) тізерлеп отыра сәлемдесу. Бұндай қимылды ертедегі батырлар немесе жедел хабар алып келген адам есіктен кіре бере тізесін бүгіп амандық-саулық білдіретін болған. Мысалы, – *Хан ием, – деді ол есіктен аттай бере тізесін бүгіп, оңаша айтар жедел хабарым бар* [7, 272]. Қос қолын кеудесіне қою амалы да қазақ халқындағы сәлемдесудің ұлттық түрін білдіреді. Бұл амал түрі қос қолдың алақанын бірінің үстіне бірін қойып, кеудеге апару қимылы арқылы жүзеге асады. Мысалы, Жыр шумағы бірінен соң бірі келіп, қиялында дастан да туа бастап еді, – Арсыз ба, Бұқар еке! – деді Науан ұста қос қолын кеудесіне қойып [7, 299].

Қазақта сәлем беру кішіден басталады да әрі қарай екі жақтың қатысуымен сәлемдесу рәсімі жалғасып жатады. Бұрынғы сәлемдесу реттері ауызша да, қимыл ізетімен де қоса атқарылатын болған. Қазақтағы сәлем беру борыштығы жасы кішілердің мойнында. Олар алдымен өзінен үлкенге сәлем берулері абзал.

Жас адам жолы үлкен, жасы үлкен адамға алдымен ұмтылып, қос қолын ұсынады, ал сәлем алушы қария оң қолын ұсынады. Осы бейвербалды амалдармен бірге «Ассалаумағалейкүм» және «Уағалейкүмассалам» деген вербалды түрі де қолданылады. Егер үй толы адам болса, сырттан енген адам үйде отырғандардың ең үлкенінен бастап кішісіне дейін алма-кезек қол беріп амандасып шығады. Мысалы, Үйдегілерге сәлем беріп, жағалай қолдарын алдым да, пештің қабырғасына арқамды сүйей босағаға отыра кеттім [9, 452].

Көріспегелі көп жыл болған тұрғылас, замандас, құрдас, ағайын-туыс адамдар қауышып амандасады. Қауышып амандасу (кеуде түйістіріп, төс қағыстырып) үшін

әуелі қос қолдап амандасып, сонан соң құшақтарын қайта жайып барып, бір-бірімен төс қағысып, оңға бір, солға бір кеуде тоғыстырып, содан соң қолдарын алақан айырмастан тағы соғысып, қос қолдап амандасады. Төс түйістіріп, қолдасып жату – сағындық қой дегенді, қолдасу – бар ықыласыммен сәлемімді қабыл алыңыз дегенді аңғартады. Мысалы, Хан енді қазақ әдетімен алдымен құшағын айқастыра, кеудесіне кеудесін тигізіп, әуелі Асан Қайғымен сәлемдесті, содан соң барып Қотан жыраумен, Қазтуғанмен амандасты [7, 163].

Күнделікті қарым-қатынас кезінде ұлттық, универсалды, жастар мен балалар және де үлкендер арасында жүріп отыратын ым-ишаралармен бірге белгілі бір кәсіп саласында қолданыс тауып отыратын қимылдар да кездесіп жатады. Солардың бірі және бірегейі әскери борышын атқарып жүрген адамдардың арасындағы амандасу рәсімі. Әскери адамдардың коммуникациясында жүретін сәлемдесу түрі ерекше болып келеді. Қолды бас киімге апарып көрсету қимылы қолдың саусағын біріктіріп ұстап, шекеге қарай бағыттау түрінде жасалады. Мысалы, Келгендер не қолымды алмақ болып, не бетімнен сүюге ыңғайланып, төрде отырған маған қарай ұмтылады. Мен орнымнан атып тұрамын да, оң қолымды сарт еткізіп шекеме көтеріп:

– Здравия желаю, старший сержант Майшанов, – деп қатты айқайлап, қаққан қазықтай боп, бажырая қаламын [15, 270].

Екі қолын жамбасына жапсыра ұстау қимылы денесін тік қалыпта және екі қолын жамбасына жапсыра ұстау арқылы жүзеге асады. Мысалы, Сасқанымнан командирдің алдына келген солдаттай болып, екі қолымды жамбасыма жапсыра ұстап, тік тұра қалдым да:

– Сәлеметсіздер ме, жолдастар? – дедім [15, 246].

Қорытынды

Қорыта келе, қарым-қатынастағы амандасу рәсімінде жүріп отыратын бейвербалды амалдардың ұлттық түрінің кездесетіндігі белгілі бір халықтың өзіне ғана тән екендігін, ал универсалды түрінің кездесуі ым-ишараның жер бетінде өмір сүріп жатқан халықтардың көпшілігіне ортақтығын білдіреді деген тұжырымға келуге болады. Сонымен қатар сәлемдесу арқылы таныс және бейтаныс адамдармен арадағы қарым-қатынасты нығайта аламыз.

Кейбір ұлттар арасында мәдени айырмашылықтармен бірге, мәдени ұқсастықтар да болады. Осыған байланысты бірнеше мәдениетке ортақ, қарым-қатынастық қызметке бірдей семантикалық мағына беретін кинемалар өмір сүреді. Кинемалық бірліктердің ұлттық ерекше түрелері және универсалды ортақ жақтары болады. Бұл кинемалардың универсалды ортақтығы барлық халықтарға емес, аймақтық жақын елдерде ортақ мәнге ие.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. М.П. Ешимов материалдарды жинақтау, мақала мазмұны мен негізгі бөлімін жазды, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, түзетулер мен қосымшалар енгізді. С.Р. Нұртілеуова мақаланың талқылау жұмыстарына үлес қосып отырды. Г.Ә. Мұсаева мақаланың

негізгі тұжырымдамасын айқындап, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Момынова Б.Қ. Қазақ тіліндегі ым-ишараттар: қатысым мәдениеті мен сөйлеу этикетінде. – Алматы, 2016. – 300 б.
2. Birdwhistell R.L. Introduction to kinesics // University of Louisville Press, Louisville. – Kentucky, 1952. – P. 55-67.).
3. Момынова Б.Қ., Бейсембаева С.Б. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2003. – 136 б.
4. Ешимов М.П. Қазақ ым-ишараттары. – Алматы: Қазақ унвиерситеті, 2007. – 104 б.
5. Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1993. – 151 б.
6. Мұқанов С. Шығармалар жинағы, 5 том. – Алматы, 1974. – 244 б.
7. Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы, 2002. – 758 б.
8. Hall J., Knapp M. Nonverbal communication. Boston, 2013. – 241 p.
9. Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 1970. – 487 б.
10. Николаева Т.М. Невербальные средства человеческой коммуникации и их место в преподавании языка // Роль и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного / Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – М., 1969. – С. 47-73.
11. Есенберлин І. Ғашықтар. – Алматы, 1992. – 190 б.
12. Әуезов М. Шығармалар жинағы, 10 том. – Алматы, 1982. – 432 б.
13. Геворкян К.У. Кинесический язык (Введение в кинесику): Автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Ереван, 1991. – 33 с.
14. Смирнова Н.И. Сопоставительное описание элементов русской и английской кинесической коммуникации // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 220-351.
15. Нұршайықов Ә. Махаббат қызық мол жылдар. – Алматы, 2005. – 592 б.
16. Акишина А.А., Кано Х. Жесты и мимика в русской речевой коммуникации. – М., 1991. – 144 с.
17. Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan // Proceedings of the 2013 International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI 2013). – 2013. – Pp. 514-517. DOI: https://doi.org/10.2991/icacsei.2013.125
18. Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстары: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2003. – 154 б.
19. Кажгалиева К.Ш. Национально-культурная специфика фатической речевой коммуникации в казахском языке: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1991. – 198 с.
20. Мүсірепов Ғ. Кездеспей кеткен бір бейне. – Алматы, 1982. – 155 б.
21. Имангазина, М. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бейвербалды амалдардың тақырыптық топтары // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №147(2). – Б. 97–107. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-97-107

М.П. Ешимов*, С.Р. Нуртилеуова, Г.А. Мусаева
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Невербальные компоненты коммуникации: виды приветствия

Аннотация. В статье раскрывается ряд и значение невербальных приемов, используемых в общении, в контексте, коммуникации. Хотя определенные приемы в коммуникации не похожи в плане значения, в быту они используются в некотором смысле с точки зрения семантики.

При этом определяется ряд и значение невербальных приемов, используемых в общении, в контексте, в коммуникации. Невербальные трюки в общении совершаются через различные части тела, придавая определенный смысл. Например, кивок, рукопожатие, сжатие руки, стук, поднятие руки, поцелуи, махание рукой и т.д. - такие невербальные приемы означают приветствие. В общении подобные жесты часто используются в повседневной жизни.

Конечно, человек не может общаться, не используя жесты, когда он вступает в отношения, потому что невербальные приемы - это система знаков, уточняющая значения жестов, придающих дополнительный смысл и способствующих более точному и четкому выражению мысли. Авторы утверждают, что, хотя жесты в ритуале приветствия в общении не похожи в плане использования, с точки зрения семантики смыслы передаются через различные невербальные приемы. В том числе рукопожатие, кивок и т. п. жесты, передаваемые частями тела, имеют одинаковое значение у многих народов, то есть встречаются национальные жесты и в ритуале приветствия. Невербальные приемы, используемые в ритуале приветствия в общении, анализировались на конкретных примерах из художественных произведений.

Ключевые слова: паралингвистика, невербальные приемы, кинема, жесты, язык жестов, общение, коммуникация.

M.P. Yeshimov*, S.R. Nurtileuova, G.A. Mussayeva
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Nonverbal components in communication: types of greeting

Abstract. The article reveals the number and meaning of nonverbal techniques used in communication. Although certain techniques in communication are not similar in terms of meaning, in everyday life they are used in some sense from the point of semantics view. At the same time, a number and meaning of nonverbal techniques used in communication are determined. Nonverbal communication tricks are performed through various parts of the body, giving different meanings. For example, a nod, a handshake, a knock, a hand raising, kissing, waving, etc. - such nonverbal techniques mean a greeting. In communication, such gestures are often used in everyday life. Of course, a person cannot communicate without using gestures when he enters into a relationship, because nonverbal techniques is a system of signs that clarify the meanings of gestures that give additional meaning and contribute to a more accurate and clear expression of thought. The authors argue that, although gestures in the greeting ritual in communication are not similar in terms of use, from the point of semantics view, meanings are transmitted through various non-verbal techniques. Including a handshake, a nod, etc.,

gestures transmitted by body parts have the same meaning among many people; that is, there are national gestures in the greeting ritual. Nonverbal techniques used in the greeting ritual in communication were analyzed on specific examples from works of art.

Keywords: paralinguistics, nonverbal techniques, kinema, gestures, sign language, communication.

References

1. Momynova B.K. Kazak tilindegi ym-isharattar: katysym madenieti men sojleu etiketinde [Gestures in the Kazakh language: in the culture of participation and speech etiquette] (Almaty, 2016, 300 p.) [in Kazakh]

2. Birdwhistell R.L. Introduction to kinesics. University of Louisville Press, Louisville, 1952, 55-67 (1952)

3. Momynova B.K., Bejsembaeva S.B. Kazak tilindegi ym men isharattyn kazaksha-oryssha tusindirme sozdigi [Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of signs and gestures in the Kazakh language]. (Almaty, 2003, 136 p.) [in Kazakh]

4. Eshimov M.P. Kazak ym-isharattary [Kazakh gesture and facial expressions]. (Kazak unviersiteti, Almaty, 2007, 104 p.) [in Kazakh]

5. Kobylanova A. Kazak soz jetiketi [Kazakh etiquette of the word]: Thesis for the degree of Candidate of Philology (Almaty, 1993, 151 p.) [in Kazakh]

6. Mukanov S. Shygarmalar zhinagy [Collection of the work], Volume 5 (Almaty, 1974, 244 p.) [in Kazakh]

7. Yessenberlin I. Koshpendiler [Nomads]. (Almaty, 2002, 758 p.) [in Kazakh]

8. Hall J., Knapp M. Nonverbal communication (Boston, 2013, 241 p.)

9. Mukanov S. Omir mektebi [School of Life] (Almaty, 1970, 487 p.) [in Kazakh]

10. Nikolaeva T.M. Neverbal'nye sredstva chelovecheskoj kommunikacii i ih mesto v prepodavanii jazyka [Nonverbal means of human communication and their place in language teaching]. In: Vereshhagin E.M., Kostomarov V.G., editors. Rol' i mesto stranovedenija v praktike prepodavanija russkogo jazyka kak inostrannogo [The role and place of country studies in the practice of teaching Russian as a foreign language] (Moscow, 1969, pp. 47-73). [in Russian]

11. Yessenberlin I. Gashyktar [Lovers]. (Almaty, 1992, 190 p.) [in Kazakh]

12. Auezov M. Shygarmalar zhinagy, 10 tom [Collection of works. Volume 10]. (Almaty, 1982, 432 p.) [in Kazakh]

13. Gevorkjan K.U. Kinesic Language (Introduction to Kinesics). (Erevan, 1991, 33 p.) [in Russian]

14. Smirnova N.I. Sopostavitel'noe opisanie jelementov russkoj i anglijskoj kinesicheskoj kommunikacii [Comparative description of elements of Russian and English kinesic communication]. In: Leontjev A.A.,, Sorokin Yu.A., Tarassov Ye.F., editors. Nacional'no-kul'turnaja specifika rechevogo povedenija [National Cultural Specifics of Speech Behaviour] (Moscow, 1977, pp. 220-351). [in Russian]

15. Nurshajykov A. Mahabbat kyzyk mol zhyldar [Years of joy and love], (Almaty, 2005, 592 p.) [in Kazakh]

16. Akishina A.A., Kano H. Zhesty i mimika v russkoj rechevoj kommunikacii [Gestures and facial expressions in Russian speech communication]. (Moscow, 1991, 144 p.) [in Russian]

17. Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan. In: Proceedings of the 2013 International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI 2013), 514-517 (2013). DOI: https://doi.org/10.2991/icacsei.2013.125

18. Mamayeva G.B. Erler men ajelderdin soz koldanystary [The use of words by men and women]: Thesis for Candidate of Philology (Almaty, 2003, 154 p.) [in Kazakh]

19. Kazhgalieva K.Sh. Nacional'no-kul'turnaya specifika faticheskoj rechevoj kommunikacii v kazahskom yazyke [National and cultural specifics of phatic speech communication in the Kazakh language]: Thesis for Candidate of Philology (Almaty, 1991, 198 p.) [in Russian]

20. Mussirepov G. Kezdespei ketken bir beine [The image I have not ever met] (Almaty, 1982, 155 p.) [in Kazakh]

21. Imangazina M. Thematic groups of non-verbal means in the epic novel «The Path of Abai». Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 147(2), 97–107 (2024). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-97-107 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ешимов М.П. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: mukhtar.yeshimov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0547-4593.

Нұртілеуова С.Р. – магистр, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы, Қазақстан. E-mail: sandu210380@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0468-6105.

Мұсаева Г.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1776-128X.

Ешимов М.П. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: mukhtar.yeshimov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0547-4593.

Нуртилеуова С.Р. – магистр, старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: sandu210380@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0468-6105.

Мусаева Г.А. – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1776-128X.

Yeshimov M.P. – corresponding author, Candidate of Philology, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mukhtar.yeshimov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0547-4593.

Nurtileuova S.R. – Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: sandu210380@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0468-6105.

Mussayeva G.A. – Candidate of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1776-128X.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.39 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-62-77*
Ғылыми мақала

Бірлән шылауының қазіргі сипаты мен қызметі

Б.А. Жүнісова[1], Ж.М. Баймұрынов[2], Л.М. Күлейменова[3]
[1] Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
[2] Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
[3] Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: [1] bayan75-75_75@mail.ru, [2] janbolat_b_m@mail.ru, [3] laila_k70@mail.ru)

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі «мен» тұлғасының көнетүркілік «бірлән» септеулігінен қалыптасқаны және грамматикалық қызметі мен мағынасы жағынан жалғау мен жалғаулық болып сараланғаны белгілі. Дегенмен түркі халықтарына ортақ «бірлән» септеулігінің бүгінгі нұсқалары түркі тілдері грамматикасында біркелкі мәнде танылмай отырғаны және мәлім. Мұның нақты себептері де бар. Мақалада «бірлән» септеулігінен өрбіген тұлғалардың жүйелі сипаттамасын құрастырып шығуға талпыныс жасалды. Ол үшін отандық және кеңестік түркологтердің этимологиялық еңбектеріндегі және қазақ ұлттық әдеби тіліндегі нақты фактілер талданды. Қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауының тұлғасы мен қызметі басқа түркі тілдеріндегі нұсқалармен салыстырылды, осы орайда көмектес септік грамматикалық көрсеткішінің түркілік өзге тілдерде де бар екеніне назар аударылды. Түркілік кей тілде «бірлән» септеулігінің өзгеріске ұшыраған қазіргі нұсқаларының аффикс ретінде қалыптасып болғаны дәлелденді. Бір генезистен қалыптасқан «мен» тұлғалы жалғау мен жалғаулықтың ұқсастығы мен айырмашылығы көрсетілді, қазіргі тіліміздегі грамматикалық мағыналары жүйеленді. Қазіргі тіліміздегі «мен» тұлғасының қай жағдайда жалғау, қай жағдайда жалғаулық болатыны тілдік фактілер аясында және бір пысықталды. Грамматикалық функциялары анағұрлым толығырақ сипатта сараланды.

Түйін сөздер: бірлән, түркі тілдері, тарихи грамматика, жалғаулық шылау, шылаудың қызметі, көмектес септік, септік жалғауы.

Түсті: 16.01.2024; Жөнделді: 15.01.2025; Мақұлданды: 18.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде грамматика саласының бүгінге дейін жеткен жетістігі көп. Бұл бағытта өткен ғасырдың 20 жылдарынан бері отандық ғалымдар атқарған еңбек ұшан-теңіз. Оған онан да бұрынырақта жүргізілген түркологиялық зерттеулерді қосыңыз. Дегенмен әлі де анықтауды, нақтылай түсуді қажет ететін мәселе де жеткілікті. Соның бірі – қазіргі тіліміздегі грамматикалық «мен» тұлғасы. Бұл тұлғаның әуелгі бірлә(н) сөзінен қалыптасқаны мәлім, алайда оның қалыптасу тарихы, түркілік басқа тілдердегі тұлғасы мен қызметі қандай деген мәселе арнайы зерттеуді талап етеді. Оның үстіне, ұлттық лингвистиканың басында тұрған А.Байтұрсынұлының мұрасында бұл тек жалғаулық шылау ретінде ғана сипатталған: «Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз, мәселен: мен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы. «Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады» [1, 196]. Ал қазірде әрі жалғаулық шылау, әрі көмектес септігінің жалғауы ретінде белгілі.

Ертедегі бірлә(н) сөзінен қалыптасқан, яғни ортақ генезистен өрбіген грамматикалық тұлғалардың қазіргі түркілік тілдердегі нұсқалары сан алуан және грамматикалық қызметі де біркелкі болмай отыр. Мұның басты себебін әр тілдің ұлттық бағытта дербес дамып бара жатқанында деп топшылаймыз. Дегенмен тіл-тілдегі алуан нұсқаның грамматикалық мағынасында ортақ сипаттың да барын аңғару оншалықты қиын емес. Бұған мақала көлемінде жасалған шағын талдау барысында көз жеткіздік.

Мақсат пен міндеттер

Қазақ тіл білімінде грамматикалық мен тұлғасы жөнінде түйткілді мәселе бар екеніне талас жоқ. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – мен тұлғасының қалыптасу тарихын, ұлттық грамматика теориясы тарихын шолу арқылы басты мәселелерді көрсету. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды:

– мен тұлғасының қалыптасу тарихына қатысты пікірлерді салыстыру;
– мен тұлғасының қазіргі грамматикалық функциясын жүйелеу;
– мен тұлғасы мен бірге тұлғасының байланысын талдау;
– мен тұлғасының басқа түркі тілдеріндегі аффикстік сипатын айқындау;
– мен тұлғасының жалғау ретіндегі қызметін саралау;
– мен тұлғасының шылау ретіндегі қызметін сипаттау.

Зерттеу материалы мен әдістері

Көнетүркілік ескерткіштер мәтіні, алғашқы қазақ баспасөз материалдары, Абай қарасөздері және т.б. тарихи мәтіндер, сондай-ақ қазіргі қазақ мәтіндері зерттеу материалы ретінде алынып, маңызды тұжырым мен қорытындыға келуде тілдік айғақ үшін пайдаланылды.

Мақала диахрониялық және синхрониялық салыстырмалы талдау, жалпылай және жалқылай талдау әдістері негізінде дайындалды. Баяндалған теориялық мәліметтер бүтіннен бөлшекке немесе бөлшектен бүтінге қарай жылжу арқылы тарқатылып әрі жинақталып отырылады.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіліндегі шылау мәселесі, онда да жалғаулық шылау жайы өткен ғасырдың алғашқы жартысында А.Байтұрсынұлы [1], Қ.Жұбанұлы [2] еңбектерінен басталып, кейіннен Р.Әміров [3], С.Аманжолов [4], Ы.Маманов [5], А.Ысқақов [6] және т.б. ғалымдар еңбегіне өзек болды. Бұл еңбектерді шылау түрлері мен грамматикалық қызметіне арналған алғашқы ізденіс дегенімізбен, тарихи қалыптасу мәселесіне де айтарлықтай ден қойылғаны байқалады. Р.Әміровтің 1959 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі жалғаулықтар» еңбегін грамматикалық этимология жайлы осындай құнды мұраға жатқызамыз. Дегенмен тақырыпқа қатысты грамматикалық этимология мәселелері кеңестік заманда Э.Севортян [7], А.Кононовтың [8] анықтамалық еңбектерінде, сонымен қатар қазақ лингвистерінен М.Томановтың [9] тарихи грамматика жайлы ғылыми мұраларында анағұрлым кеңірек қамтылғанын айтуымыз керек. Тек жалғаулық шылау емес, жалпы бірлә(н) тұлғасынан қалыптасқан грамматикалық нұсқалардың түркілік тілдердегі сипаты мен қызметі жөнінде ғылыми құнды деректі жекелеген тілдердің грамматикалық мәселелерін арнайы қарастырып жүрген заманауи зерттеушілердің еңбектерінен кездестірдік. Мәселен, А.Тазранованың [10] алтай тілінің грамматикасы, Д.Токмашевтің [11] телеуіт диалектісі және П.Медетбекованың [12] қазақ тіліндегі мен тұлғасының лингвостатистикасы турасындағы т.б. еңбектер осы қатарда.

Жоғарыда аталған және арнайы сілтеме жасалған әдебиеттерде зерттеуімізге арқау болған тақырып аясында пайдаланылған практикалық әрі теориялық материал жеткілікті деңгейде қамтылған.

Талқылау және нәтижелер

Қазіргі грамматикамыздағы мен тұлғасы әрі жалғаулық, әрі септік жалғау делініп, олардың о бастағы бірлә(н) тұлғасынан қалыптасқаны айтылып жүргенімен, қалыптасу тәртібіне қатысты грамматикалық этимологиясы нақты көрсетіле бермейді. Бұл – бірінші мәселе. Екінші мәселе – мен тұлғасының қазіргі грамматикалық функциясы да толығымен зерттеліп болды деуге ертерек болып отыр. Үшіншіден, бірдей тұлғадағы (мен) жалғаулық пен жалғау арасында ежелгі ортақ сипат сақталған-сақталмағаны жөнінде мәлімет аз.

Бірінші мәселе, яғни мен тұлғасының қалыптасу тарихы жөнінде. М.Томановтың пікірінше, «...қазіргі көмектес септік мағыналары үш түрлі тұлға арқылы: ***-ын*** және бірле шылауы, ***-лы*** тұлғасы арқылы берілгенін байқауға болады. Тілдің тарихи даму процесінде ***-ын*** қолданылудан шығып қалған, ***-лы*** азын-аулақ фразалық тіркестер құрамында ғана айтылатын өнімсіз қосымша есебінде сақталғанмен, өзінің бұрынғы грамматикалық мәнінен айырылып, лексикализацияланған» [9, 168].

Аталған ғалым Орхон-Енисей жазбаларында ***-ын, -ін, -н*** қосымшасымен бірге бірле сөзінің де бірлестік, құралдық мәнде жұмсалғанын айтады. Мәселен, «Күлтегінде»: Бу йирде олурып, табғач будун бірле түзелтім (Бұл жерде отырып табғач халқымен жақындастым). Ал онан бергі М.Қашқари сөздігінде бірле, біле тұлғасындағы қос нұсқада, Алтын Орда дәуіріне тиесілі «Гүлстан», «Мухаббат-нама» тілінде бірле, біле, білен тұлғасындағы үш нұсқада, «Кодекс Куманикус» және хан жарлықтарында біле тұлғасында жалғыз нұсқада қолданылғанын келтірген ғалым «р» дыбысының XI ғасырға дейін элизияланғанын, дегенмен бірле нұсқасының «XIX ғасырдың аяғына дейін қолданылған кітаби жазба тіл

құрамында да бар» екенін айтқан [9, 166]. Ал XIX ғасыр аяғында жазылған құнды жәдігердің бірі – Абай қарасөзі. Мұның 1968 жылғы жарияланымында бірлән нұсқасы 30 рет, білән нұсқасы 1 рет жұмсалған [13, 145-228]. Бұл тұста Абай қарасөздерінің мәтіні Мүрсейіт дәптеріндегі үлгіде екенін қаперде ұстап отырмыз, дегенмен бұл факт аталған кезеңде «р» дыбысы бар нұсқаның анағұрлым белсендірек болғанын айғақтайды.

Көмектес септіктің қазіргі **-мен** жалғауының қалыптасу ретіне келетін болсақ, мұның алғашқы нұсқасы – бірлән (бірлен). Э.В.Севортян мұның түбірін бір сан есімі деп санайды [7, 150]. Ал **-ла** – есімнен етістік тудыратын жұрнақ та, **-н** – етіс жұрнағы. Осыған ұқсас ұстаным отандық лингвистерде де бар [14, 298]. Қазіргі тіліміздегі ашулан, иелен сөздеріндегі **-лан** қосымшасының құранды жұрнақ екені мәлім. Сол сияқты, арала, шегеле сөздеріндегі **-ла** да, ашулан, иелен сөздеріндегі **-ла** да ертеректе құралдық, ортақтық мағына үстейтін қосымша болуы мүмкін. Немесе, керісінше, қазіргі **-ла** жұрнағы бір кездегі құралдық, ортақтық мағына қосатын **-лан** қосымшасымен төркіндес болуы да ықтимал. Қараңыз: ашулан – ашумен бірлес (бірік), иелен – иесі бол, сол затқа өзіңді ортақ қос; арала – арамен кес, шегеле – шегемен біріктір. Сонда бірлән (бірлен) сөзінің мағынасы «бірік», «ортақтас(у)» дегенмен барабар. Қазіргі тіліміздегі **-ла** тұлғасының құралдық, ортақтық мағынасы есім негізді екеуле, үшеуле етістіктерінен де анық байқалады, қараңыз: екеуле – екеуің бірік, үшеуле – үшеуің бірік.

А.Н.Кононов неміс түрколог В.Банг-Кауптың түркілік тілдердегі құралдық, ортақтық мағына қосатын ілә тұлғасын іл (связывать) сөзімен байланыстырғанына назар аударта [8, 298]. Аффикстердің толық мағыналы сөздерден қалыптасатынын ескерсек, онда бұл пікірге ден қоймасқа болмайды. Сонда бірлән тұлғасындағы **-ла**(н) аффиксінің төркіні іл етістігі болып шығады. Демек, қазіргі тіліміздегі **-ла** (**-ле, -да, -де, -та, -те**) қосымшасының есімнен етістік тудыруда ең өнімді жұрнақ болуы да осыдан. Байла сөзінің төркінін қараңыз: бау(ғ ~ й)+іл, яғни біріктір, жалға, қос деген семаның бары сөзсіз. Қазіргі тілімізде ілдебайлау деген плеонастикалық қолданыс және бар.

Осы тұрғыдан келгенде, **-лар** көптік жалғауының да төркіні іл (кейіннен еселеу, қосу, бірігу, жалғау деген мәндегі **-ла**) етістігі болуы мүмкін. Қалай дегенде де, түркі тілдерінің көпшілігінде тек **-лар** тұлғасының ғана жұмсалуы тегін болмаса керек-ті.

Түйіндей айтқанда, көмектес септіктегі *-мен* жалғауының арғы нұсқасы – бір(лә(н). Түркі тілдерінің даму тарихында «р» дыбысының сусымалы екені, сондай-ақ б ~ п ~ м сәйкестігі баршаға мәлім. Сонда қазіргі *-мен* жалғауының қалыптасу тарихын сызба түрінде былай беруге болады: бір+іл → бірлән (бірлен) → білән (білен) → мілән → мінән (мінен) → менен → мен. Түрік тілінде: **bir+il → birlen → bilen → ilen → yle → le** [15, 165].

Шылау әрі жалғау қызметіндегі бұл сөзді бірлән (бірлен) тұлғасынан басталады деуіміз – қазіргі мен (менен) тұлғасындағы соңғы «н» дыбысы, біздіңше, кейіннен қосылған аффикс немесе фонетикалық құбылыс салдарынан гөрі өзгеріссіз келе жатқан элементке ұқсайды. Себебі қандай тілдің болмасын дамуы тарихында сөзге дыбыс қосылудан гөрі түсірілуі жиірек. Қ.Жұбановтың соңғы жылдары табылған еңбектерінің жинағында көрсетілген үлгі де осыған саяды, қараңыз: бір+ле+ін → меллен → мелен → менен. Алайда ғалым мұндағы **-ін** тұлғасын бұрынғы инструментальный (көмектес) падеж деп түсіндіреді [16, 475].

Қазіргі түркі тілдеріндегі әр түрлі тұлғадағы септік жалғаулары мен септеуліктер әр тілдің тарихи даму барысында біз көрсеткен осы негізгі үлгідегі нұсқалар арқылы дербес заңдылықтарына орай қалыптасқан.

Ғалым М.Томанов мен тұлғасының қазіргі қазақ тілінде және өзбек тілінің қыпшақ диалектісінде ***-мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен*** нұсқасы, алтай, түрік тілдерінде, хакас тілінің қызыл, бөлтір диалектісінде ***-ла, -ло*** нұсқасы, шор, қарайым, чуваш тілдерінде ***-ба, -па, -ма*** нұсқасы, шор тілінде және хакас тілінің қызыл, бөлтір, сағай диалектілерінде -была, -пыла, -мыла нұсқасы, чуваш тілінде ***-пала, -палан*** нұсқасы, хакас тілінің қызыл, бөлтір, сағай диалектілерінде ***-бан, -ман, -нан*** нұсқасы, хааш диалектісінде ***-***дан, -тан, -нан, -бынан, -мынан нұсқасы, оғыз тілдерінде ***-дан, -нан*** нұсқасы қолданылатынын және барлығында да аффикстік қызметте жұмсалатынын көрсеткен. Онан әрі былай дейді: «Сонымен, көмектес мәнін беретін қосымшалардың қазіргі түркі тілдерінде сөз құрамында көріністері мына тәрізді: алтай малтала (балтамен), атла (атпен), гагауз: авшамнан (ақшаммен, кешкілік), қарайым: атба (атпен), ілбе (итпен), хакас: атнан (атпен), холынан (қолымен), азахнан (аяқпен), хакас-қызыл: ағачла (ағашпен), хакас-хааш: атпынан, аттан (атпен), чуваш: пулаба (балықпен), манба (менімен), санба (сенімен), пычақпыла (пышақпен), лажабыла (атпен) т.б.» [17, 91].

Жоғарыда келтірілген тұлғалардың қай-қайсысының да о бастағы бірлән, білән сөзінен қалыптасқанын шетелдік зерттеушілер де мақұлдайды. Мәселен, алтайлық диалектілер жүйесіндегі телеуіт тілін зерттеген Д.М.Токмашев шор диалектілеріндегі *-ба, -біла*, телеуіттегі *-мінәң*, хакастағы *-наң*, алтайлықтардағы *-ла*, тувадағы *-біле*, шұлымдағы *-(б)ала, -(б)ілаң, -лаң, -(б)ла* тұлғаларының құралдық мәндегі бір ғана білән сөзінен мозаикалық үлгімен қалыптасқанын айтады [11, 159].

Зерттеуші Л.В.Дмитриева татар тілінің барабин диалектісінде мынан, мына, мән нұсқаларының барын, алайда олардың септеулік екенін көрсетеді [18, 204].

Қазіргі ұлттық әдеби тілімізде мен, менен тұлғасының жергілікті ерекшелікке байланысты нұсқалары да бар және мұны ауызекі сөйлеу тілінің нәтижесі деп қарауымыз керек. Бұған Ш.Сарыбаевтың көмектес септік жалғауының *-мынан, -бынан, -пынан, -бан, -пан, -ман* нұсқалары жөніндегі пікірі – дәлел: «Көмектес септік жалғаудың бұл варианттары оңтүстік аймақтарының кейбір аудандарында кездеседі. Мысалы: Арбамынан келдім – арбамен келдім. Ол бұрын балдақпан жүретін (Шымк., Сарыағ.). Ілгеріде қолтіс жасап, қос атпан, *түйе*ман жер жыртатынбыз (Жамб., Шу). Бұл бала осы бойымынан диірменге барып келді (Шымк., Ленг.)» [19, 50-51]. Ғалым Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз мұраларының грамматикалық ерекшелігі жөнінде былай дейді: «Қазіргі әдеби тілде көмектес септік жалғаудың немесе шылаудың көбінесе *-мен, -бен* түрі қолданылатын болса, бұрынғы әдебиет нұсқаларында олардың толық варианттары (менен, бенен, пенен) жиі қолданылады. Бұдан басқа *-мынан, -бынан (-пынан)* сияқты диалектілік тұлғалар да кездеседі. Мысалы: сонымынан, *поез*бынан, *ат*пынан т.б.» [19, 171].

Қолда бар деректерде көмектес септігінің жуан *-ман, -бан, -пан* нұсқаларының Абай шығармалары тілінде де бар екені мәлім болып отыр: «Әрине, бұл жалғаулардың Абайдың қазіргі жазуымызға түсірілген шығармаларында кездеспейтіндігі рас. Ал араб жазуы негізінде жазылған түпнұсқада осы жалғаулардың ұшырасып қалатындығына кәміл сенімдеміз. Себебі Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының ауызекі сөйлеу тілінде аталған жалғау түрі күні бүгінге дейін өте жиі қолданылады» [20, 25].

Сонымен, бұл жалғаудың сөйлеу тіліміздегі толық нұсқасы мынадай: *-мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен, -ман, -бан, -пан, -мынан, -бынан, -пынан*. Ал түркі халықтарындағы нұсқасы мұнан әлдеқайда көп: бірлен, бірле, біле, бірлән, бірлә, білә, бирлән, билән, пирлән, пилән, пыла, біллән, біләп, билан, біллә, булан, илән, илә, лә, илен, иле, ле, ло т.б. Десе де мұның барлығы бірдей жалғау ретінде танылa бермейді.

Мұнан шығатыны – сол: көмектес септік жалғауы қазақ тілінде ғана бар деу – біржақты ұстаным. Түркологиялық зерттеулерде айтылып жүргендей, өзге түркі тілдерінде творительный падеждің балама термині болмауы мүмкін, алайда бір кездегі бірлән тұлғасының эволюциялық жолмен қазірде құралдық қызметтегі жалғауға айналғанын көріп отырмыз. Мәселен, алтай тіліндегі септік жүйесі жайлы мақаласында зерттеуші А.Р.Тазранова септеуліктердің аффикске айналу құбылысын растайды. Оған мысал ретінде алтай, тува, қазақ, чуваш және т.б. тілдерде сөзге құралдық, ортақтық мән үстейтін септік жалғаулары бар екенін келтіріп, алтай тіліндегі дәл осындай ***-ла*** қосымшасы жайлы былай дейді: «Если в 40-е гг. аффикс *-ла* еще не совсем сформировался как падежный показатель и находился в приграничной зоне между послелогом и аффиксом, то в современных школьных учебниках и грамматике нет даже намека на то, что он когда-то был служебным словом» [10, 258].

Білән сөзі күні бүгінге дейін қолданысында бар түркі тілдерінде мұның құралдық, ортақтық мағына үстейтін септеулік шылау деп қаралатынын жоққа шығармаймыз. Біздің айтып отырғанымыз – бірлән сөзінің өзгеріп түрленуі арқылы аффикске айналған тұлғалар. Басқаша айтқанда, түркі тілдерінде сөзге құралдық, ортақтық мағына қосатын аффикстердің қай-қайсысында да комитативтік не инструменталистік сипат бар. Мәселен, Ш.Сарыбаев еңбегінде Ж.Досқараевтың оңтүстік-шығыс сөйленістерінің грамматикалық ерекшелігі ретінде жатыс септік орнына ***-лы*** қосымшасының жұмсалатыны жөнінде жазғаны айтылып, «жұмысқа уақытылы келеді (жұмысқа уақытында келеді деудің орнына)» деген мысал көрсетілген [19, 101]. Біздіңше, мұндағы ***-лы*** тұлғасы да – ертеректегі бірлән сөзінің сарқыншағы. Олай дейтініміз – мұны жұмысқа уақытымен келеді деп те айтуға болады. Хакас тілінің диалектісіндегі **-ла, -ло** нұсқаларымен салыстырыңыз.

Осыған ұқсас, алайда қос сөздер құрамындағы **-лы** аффиксін Г.Рамстедтің де көмектес септігінің жалғауы деп қарағаны және А.М.Щербактың бұл аффиксті құралдық, ортақтық мағына үстейтін **-ын** тұлғасымен параллель жұмсалған деп санағаны жөнінде М.Томановтың еңбегінде айтылады. «Дегенмен осы екі қосымшаның арасында пәлендей үлкен айырмашылық жоқ. Щербак келтірген бізүміле, *ілі*ле сөздері контекстік мағынасы жағынан Малов транскрипциясындағы беглі-*қатунлы* сөзінен алшақ емес. Қазіргі қазақ тілінің нормасы бойынша, бұларды бізбен, *қолы*мен, *бек қатыны*мен (екеуі) деп айту керек болады. Сөйтіп, бұл екі топ (*-лы* мен *-ле*) бір ғана мағынаны – бірлестік, біргелік мағынасын ғана береді. Мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да бұл тұлғалар бірле шылауының құрамындағы ***-ле*** морфемасымен үйлес, үндес келіп жатады», – деген ғалым «аталған тұлғалардың бір ғана генезистен тарағанына» назар аудартады және қазіргі тіліміздің мынадай мысал келтіреді: Ертелі-*кеш*, *тайлы-таяғы*, *ерлі-байлы*, *аттылы-жаяулы*, *ерсілі-қарсылы*, *азды-көпті*, *ертелі-кеш*, *әкелі-балалы* (әкесі мен баласы) [9, 167-168]. Автордың пікірінше, мұндай қос сөздер құрамындағы ***-лы*** – сын есім жасайтын қосымша емес. Сол сияқты, қазіргі қолма-*қол* деген қос сөздегі -ма да – мен тұлғасының ертеректегі нұсқасы [16, 475]. Салыстырыңыз: қолма-*қол* ~ *қол* мен қол.

Түркі халықтарында құралдық, ортақтық мағына үстейтін септеулік шылау танылып жүрген әр түрлі тұлғадағы білән сөзі болса, бізде – бірге сөзі. Айта кетерлігі – бұл екі сөз де түбірлес, яғни екеуінің де түбірі – бір сан есімі. Э.В.Севортян мұның біргерү деген сөзден қалыптасқанын, ал **-ге** тұлғасының бағыттылықты білдіретін **-қару** аффиксінің қазіргі үлгісі екенін айтады [7, 149]. Бұл септеулік қазіргі қазақ тілінде (өзбек тілінде де: сен билан бирга бораман) көмектес септігімен ғана тіркеседі.

Жоғарыда мен тұлғасының қалыптасу тарихы жайлы біраз дерек келтірілді. Түркілік тілдердегі қазіргі тұлғалары мен қызметі турасында да азды-көпті баян етілді. Түйіні – түркі тілдерінің біразында мұны әлі септеулік шылау деп қарайды. Ал біздің тілде септік жалғауы ретінде әбден орнығып болған және грамматикалық функциясы да едәуір кеңейіп отыр.

Екінші мәселе, яғни мен тұлғасының қазіргі грамматикалық функциясы. Мен тұлғасының қазіргі қазақ тіліндегі қызметі аса ауқымды. Ең әуелі әйткенмен, сөйткенмен, өйткенмен, дегенмен, қайткенмен тәрізді жалғаулықтардың, қайткенмен? не еткенмен? сұрау есімдіктерінің қалыптасуына ықпал етті. Ертемен, таңертеңмен, күнімен, түнімен, жайымен, ретімен, кезекпен, өздігімен, шынымен, қалпымен, жөнімен, түйдегімен, толығымен, әрмен, бермен тәрізді үстеулер, сонымен, не дегенмен, қалай дегенмен тәрізді оқшау сөздер, *-ысымен (-ісімен)* тәрізді көсемше тұлғасын қалыптастырды. Мен тұлғасының көнеленуі арқылы делексикаланған сөздердің мұнан да гөрі толығырақ нұсқасы зерттеуші А.Байдәулетованың еңбегінде келтірілген: зат есімге жалғануы: алдымен, әупіріммен, бетімен, есесімен, расымен, шамамен; сын есімге жалғануы: түгелімен (есімдік. – Авт.), *тұтасымен, зорымен, тегісімен;* қос сөздерге жалғануы: бас-басымен, жұп-жұбымен, жентек-жентегімен, жан-тәнімен, бет-бетімен, арба-марбасымен, бесік-месігімен, рет-ретімен, кез-кезімен [21, 20]. Дегенмен мұндағы қос сөздерді түгелдей делексикаланып болды, яғни мен тұлғасы көнеленген деуге асықпаған жөн. Себебі бұл сөздердің пысықтауыштық мағынасы мен тұлғасында о бастан бар, басқаша айтқанда, синтаксистік мағынасынан көрінуі – қалыпты құбылыс.

Мен тұлғасының жоғарыдағылармен қоса көлемдік септік көрсеткіші ретіндегі полисемантикалық сипаты және бар. Талдап көрелік.

Профессор Қ.Жұбанов септік жалғауы сипатындағы құралдық, мекендік және мезгілдік, ортақтық мағыналарын көрсетсе [2, 380; 492], Ы.Маманов құралдық, мекендік, көліктік, амалдық, бірлестік мағыналарын [5, 210; 624], А.Ысқақов «іс-амалдың құралы мен тәсілін, мекені (жолмен жүру) мен мезгілін, ортақтасу, бірлесу, астасу, ұштасу сияқты жай-күй қатынастарын және басқа әр алуан мағыналарын білдіретінін» [6, 64] көрсеткен. Н.Оралбай бұл аталғандарға қоса салыстыру мағынасын (желмен тең) [22, 18] көрсетсе, «Қазақ грамматикасында» мақсаттық мәнде (Ол мұнда бір оймен келді) және мезгіл мағыналы сөзге жалғану арқылы үстеулік мәнде (күнімен, *түні*мен), есімше тұлғасына жалғану арқылы қарсылық мәнде (Ол сені көргенмен, *мені көрген жоқ*) [23, 458] жұмсалатыны келтірілген. Ал С.Аманжолов 11 түрлі қызметін сипаттайды: зат есімге жалғану арқылы құралдық (сүмбімен тазалай түсті), көмектестік (жәрдемімен жеңіп шығамыз), бос еместік (қап ұнымен тұр), біргелестік (құрбыларымен бас қосқанда оқта-текте көңіл көтеріп айтатын) және объектілік (кіммен соғыспақсыңдар?), мекендік (бәйгенің алдымен келді), тәртіп және мөлшерлік (топ-тобымен, *лек-легі*мен), сындық (байыппен қарап келеді), жолдық (жолмен, *төбе-төбе*мен, арықтармен), етістікке жалғану арқылы мезгілдік (болысымен, *келісі*мен), себептік (біреудің жамандауымен жаман болмайды), қарсылықтық (естігенмен) [4, 77-78].

Біз ғалым С.Аманжоловтың «заттың көмектес болуын көрсететіні» жайлы Оның жәрдемімен жолдағы қиыншылықтың бәрін жеңіп шығамыз (С.Бабаевский) мысалындағы, «істің (заттың) тәртібін, мөлшерін көрсететіні» жайлы топ-тобымен, *лек-легі*мен мысалындағы, «істің себебін көрсететіні» туралы Жақсы кісі біреудің жамандауымен жаман болмайды мысалындағы, «заттың мекенін білдіретіні» турасында келтірген Ат

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

бәйгенің алдымен келді мысалындағы, «қимылдың сынын білдіретіні» жөнінде ұсынған Жақып байыппен қарап келеді (Ғ.Мұстафин) және Үзілмей, қатаймай, бір қалыппен желпіп соққан әдемі салқын қоңыр жел қандай рақат (С.М.) мысалындағы мағынаны амалдық мағына деп, ал «жүрістің жолын көрсететіні» жөнінде келтірген жолмен, *төбе-төбе*мен, *арықтар*мен мысалындағы мағынаны контекстегі жұмсалымына қарай мекендік не амалдық мағына деп, сондай-ақ «заттың бос еместігін көрсететініне» келтірген Қап ұнымен тұр мысалындағы мағынаны модальдық сипатына қарай амалдық не құралдық мағына деп танимыз.

Сонымен, жалғау әрі жұрнақ сипатындағы -мен тұлғасының қазақ грамматикасындағы мағынасын жоғарыда келтірілгендерді саралай отырып былайша топтастырамыз:

1) Құралдық мағына: атпен келу, балтамен бұтау т.б.
2) Ортақтық мағына: менімен кездесті, атасымен бірге келді т.б.
3) Мекендік мағына: орталық көшемен өтті, қыратпен жүрді т.б.
4) Мезгілдік мағына: досы келісімен, бұл жинала бастады т.б.
5) Амалдық мағына: байыппен әңгімеледі, бір қалыппен тербеді т.б.
6) Салыстырушылық мағына: желмен тең, қайықпен тең т.б.
7) Мақсаттық мағына: ол мұнда бір оймен келді т.б.
8) Қарсылықты мағына: бұл танығанмен, ол танымады т.б.

Байқап отырғанымыздай, мен тұлғасының аффикстік қызметі көбіне сөз тіркесі деңгейінде немесе баяндауыш құрамында танылады. Сонымен қатар орны жағынан біршама тұрақтана бастаған күрделі етістік те жасайды және сөйлемде көбіне есімше тұлғасында түйдегімен түрлі грамматикалық мүше қызметінде жұмсалуға бейім, қараңыз: сөйлеумен болды, түсініспікпен қарады т.б.

С.Исаев мен, менен тұлғалы жалғау қызметінің кеңеюін кеңестік кезеңдегі баспасөздің дамуымен байланыстырады, себебі кезінде ұлттық баспасөз тіліне орыс тілі айтарлықтай ықпал етті. «Совет дәуіріндегі мерзімді баспасөз тілінде көмектес септігінің де жандана түсуі байқалады. Көптеген сөздер (етістіктер) көмектес септігін меңгеру арқылы жаңа тіркес құрай отырып, соның негізінде өз ішінде біршама семантикалық өзгерістерге ұшырайды, жаңа мағынада немесе мағыналық реңкте қолданылады», – деген ғалым онан әрі «пайдалану» сабақты етістігінің орыс грамматикасының ықпалымен көмектес тұлғалы сөздерді меңгере бастағанына 1920 жылдардағы «Қызыл Қазақстан» журналынан бірнеше мысал келтіреді: Ауыл әлі ұйқыда: өз керегін өзі білмей Совет закондері мен пайдалана алмай отыр (ҚҚ, №4, 1922). Бұл күнге шейін біздің ауылдағы жастарымыз газет-журналды оқып, олар мен пайдалануды білмейді (ҚҚ, №4, 1922) [24, 411].

Бұл мысалдардағы мен тұлғасының сабақты етістікке меңгерілуі грамматикалық калька екені меңмұндалап тұр. Ал «Айқап» журналынан келтірілген келесі мысалдардың жайы бөлек: Жаны жақсы тәрбиеленіб, әлпеш менен өсдірілген кісі (А, №19, 1913). Міне, осы жер торғ (пәсеке) менен сатылашақ (А, №12, 1912). Алхасил һәр кім «Айқап» журналына һәр түрлі қарау менен қарады (А, №12, 1911). *...төте оқу* менен оқытуға қарсы тұрдық, аз күнде көп нәрсені жеңіл жол менен білдіруді көбсіндік (А, №10, 1913). Халық оған қалыбды театрға кірген секілді билет менен жиналды (А, №13, 1913). Енді хазіргі уақытда замана ғылымы менен тәрбиеленуб шықған жасдарымыздың бұ хақиқатны сөйлеу турасында фікірлері екі түрлі (А, №3, 1913). Сол науқаста ғылым тәжірибесі менен шығарылған һәр падшалы жұртда егетұғын дәру бар (А, №3, 1913). Дүнияның дөрт бұрышы менен тезде телеграмм менен хабарласды (А, №8, 1912). Ғалым осындағы өсірілу, сатылу, қарау, оқыту,

білдіру, тәрбиелену, шығарылу, хабарласу етістіктерінің көмектес септік тұлғалы сөзді меңгеруін де орыс тілінің ықпалы деп санайды: «...тіліміздe бұрын ұшырасып отыратын тілдік құбылыс болса да, *дәл* мысалдағы сөздермен көмектес септігі арқылы байланысу – осы кезде негізінен орыс тілі әсерінен пайда болған құбылыс» [24, 576].

Мұнан біз жалғау сипатындағы мен, менен тұлғасының қазіргі тіліміздегі полисемантикасы тарихи даму барысында әлеуметтену жолы арқылы, онан әрі кеңестік кездегі баспасөз ықпалымен дами бастағанын және белгілі бір деңгейде орыс грамматикасының да әсері болғанын аңдадық. Бұған дейін, жалпы, мен тұлғасының көнетүркілік нұсқасының қолданысы әлдеқайда тар еді. Әлбетте, *ол* кезеңде қазіргі көмектес септік тұлғасы да басқа болды.

Қазіргі қазақ тіліндегі **-мен** жалғауының келесі ерекшелігі – арқылы септеулігімен грамматикалық синоним болатыны. Мысалы: көпірмен өттім – көпір арқылы өттім, телефонмен сөйлесу – телефон арқылы сөйлесу т.б. Көмектес септіктің -мен жалғауы және мен жалғаулығы грамматикалық қызметіндегі ұқсастығына орай синтаксистік синоним жасайды. Осыған орай зерттеуші П.Медетпековаңың мына пікіріне біз де қосыламыз: «Жазира Асқармен ақылдасты және Асқар мен Жазира ақылдасты деген сөйлемдердің семантикасында, қалай дегенмен де, іс-әрекеттің атқарылуы екі адамның бірлестігінде жүзеге асады» [12, 33].

Үшінші мәселе, яғни мен тұлғалы жалғау мен жалғаулық қызметіндегі ортақ сипат. Ғалым М.Томановтың пікірінше, «біле шылауының *-мен* көмектес жалғауына және мен (менен, пенен) шылау сөзіне ажырауы – халықтың ауызекі сөйлеу тілінің құрамында өткен процесс» [9, 166].

Қазірде ең бастысы – қазақ тіліндегі тұлғалас жалғау мен шылау бір ғана генезистен қалыптасып отыр. Сондықтан мұның салдарсыз болмауы да заңды. Ғалым Р.Әміровтің тілімен айтқанда: «Кейбір сөйлемдердің ішінде меннің жалғаулық немесе септік жалғау екенін ажырату өте қиын болады. Мысалға мына сөйлемдерді алайық:

Екі ата, екі ру *ел* – қазақ, қалмақ,
Асықпай түгел тыңда, батыр, бірақ.
Мұнда Көбік, Кәпімен, *онда Құсан*
Бұл жауыздар жағушы ед кімге, шырақ? (И.Байзақов)

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай,
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай (Абай).

Сөйлемдердің ішінде асты сызылған менді септік жалғау деп те немесе орны ауысып келген жалғаулық деп те түсінуге болады» [3, 20].

Абай өлеңіндегі келесі тармақтарға назар аударайық:

«Сенімен мен тең бе?» деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы.

Мысалдың алғашқы тармағындағы арнайы қоюлатылған мен тұлғалары да осындай сипатта. Осының салдарынан көп басылымда «Сені мен мен тең бе?» деп мақтанасың боп қате жарияланып жүргені де – шындық. Дұрысында, мұндағы мен – жалғау, сондықтан бірге жазылуы тиіс. Сұрағы – кіммен? Ал «Оны құлатпай, сені мен мен сияқтыларға жарық өмір жоқ», – деп отырады (С.М.) деген сөйлемдегі мен – шылау, сондықтан осылай бөлек жазылады. Сұрағы – кімдерге? Және бір назар аударарлығы – мен тұлғасы шылау қызметінде бірыңғай есімдіктерді байланыстырғанда да алдыңғы сөздің ілік

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

септігінде тұруын қажет етеді. Алдыңғы есімдікке жалғанатын **-ы/-і** нұсқаларын көне ілік жалғауының рудименті деп есептейміз [3, 20]. Яғни жалғаулық мен және септік жалғауы ***-мен*** тұлғаларының төркіндес болуы оларды қазіргі ұлттық әдеби тіліміздe де осылай грамматикалық қызметі жағынан жуықтатып тұрады. Осыдан барып қазіргі жазу нормасында мұндай бірыңғай мүшелер арасына мен жалғаулығын емес, және жалғаулығын жазу нормаланып келеді, қараңыз: сен және мен сияқтыларға.

Жалпы, мен жалғаулығының грамматикалық қызметі – бірыңғай мүшелерді тең дәрежеде байланыстыру. Онда да сөз таптарынан грамматикалық мағынасы тең болатын зат есім сөздерді немесе субстантивтенген сөздерді, сондай-ақ есімшелер мен қимыл есімдерін ғана байланыстырады. Р.Әміровтің сөзімен айтқанда, мен жалғаулығымен байланысқан «бірыңғай мүшелер біріне-бірі қатысы, байланысы бар заттарды білдіреді. ...Бұл – оның ерекше қызметі» [3, 37-38]. Нақты мысал келтіріп көрейік:

1. Зат есімдерді байланыстырады: Қалың топтың о шеті мен бұ шетіне дейін «Аумин!» деген бір-ақ сөз гуілдеп өтті де, жүздеген қол бет сипап, сақалға қарай аққан судай төгілді (Ш.А.).

2. Субстантивтенген сөздерді байланыстырады: Шырғалаңы мен бұралаңы мол ұзақ өмір осылай басталып еді, енді, міне, ақырына таянды (Ш.А.).

3. Есімшелерді байланыстырады: Әр махаббат өзінше жеміс береді. Әрине, егер алмасу, өзара қатынас, алмақ пен салмақтың теңгерімі тең болса (kazgazeta.kz).

4. Қимыл есімдерін байланыстырады: Тууы мен өлуі бірдей адамның бір-бірінен артықтығы кәне, тек осыны ұқсаңыз болды (О.Б.).

Мұның өзін зат есімнің семантикалық топтарына қатысты бірыңғай мүшелерді, субстантивтенген әр сөз табына қатысты бірыңғай мүшелерді, сондай-ақ есімшенің әрбір тұлғасына қатысты бірыңғай мүшелерді және қимыл есімін жасайтын грамматикалық тұлғаларға қатысты бірыңғай мүшелерді байланыстыратыны жөнінде ұлғайта беруге болады. Дегенмен осы жерде зерттеуші А.Исановаңың мен жалғаулығының және жалғаулығына қарағанда мақал-мәтел мен тұрақты тіркес құрамындағы бірыңғай мүшелерді байланыстыруда өнімді жұмсалатыны жайлы пікірі барын да айта кеткен жөн [25, 39]. Біздіңше, тек сөз бен сөзді ғана байланыстыратынын мен шылауының жұмсалым жиілігі әдеби тілдің функционалды стильдерінің қай-қайсысында болсын сөйлем мен сөйлемді де байланыстыра беретін және шылауынан анағұрлым белсенді [26, 122]. Грамматикалық қызметін және жалғаулығымен салыстырар болсақ, тағы да Р.Әміровтің мына бір пікіріне тоқтауға тура келеді: «Мен» жалғаулығының екі мүшені ғана байланыстыруы тіліміздe стильдік мақсат үшін жұмсалады. Бір сөйлемнің ішіндегі бірыңғай мүшелердің саны өте көп болғанда, оның тізбегін шұбалаңқы етпей, шоғырландырып айту үшін олар екі-екіден жұпталады. Әр жұпқа кірген бірыңғай мүшелер «мен» жалғаулығы арқылы байланысады да, олардың арасын «және» жалғастырады немесе жалғаулықсыз-ақ қатар тұра береді» [3, 38]. Қараңыз: Тау мен тас, өзен мен көл және аспан мен жер – бәрі-бәрі беймағлұм жылулықпен іш тартатындай. Сөйлемдегі және шылауының бірыңғай жұптардың соңғысын ғана байланыстыруынан да мен шылауының бірыңғай мүшелерді салаластыруда о бастан белсенді екенін аңғартып тұр.

Тағы бір маңызды жайт – мен жалғаулығы арқылы байланысқан бірыңғай мүшелердің тек соңғы сыңары ғана септеледі: Ырғақ – ой мен сезімнің, жан мен тәннің қосылып салар әні (Ғ.Мүсірепов). Бұл жағдайда соңғы сыңардың септелуін тұлғалық септелу деп қараған жөн, себебі септіктің мағынасы қос сыңарға да тән.

Қорытынды

Жоғарыдағы азды-көпті шола салыстырыла талданған жайттардан мынадай түйінді жинақ шығады:

– қазіргі мен тұлғасының арғы түбірі – бір сан есімі, оған қосылған іл етістігінен көнетүркілік бірлән септеулігі қалыптасқан. Сонда қазіргі тіліміздегі **-мен** жалғауы да, мен жалғаулығы да осы бірлән септеулігінен шығып отыр. Кезінде құралдық, ортақтық мағынада жұмсалған бірлән септеулігінен әуелі **-менен** жалғауы, онан соң менен жалғаулығы орнығып, тілдік үнем заңының ықпалымен бір буыны ықшамдалған;

– көмектес септігінің жалғауы қазақ тілінде ғана бар деген – біржақты ұстаным, себебі түркі халықтарының біразында бірлән септеулігінің әр түрлі өзгеріске ұшыраған тұлғалары қазірде аффикс ретінде орныққан;

– құралдық мағынада жұмсалған бірлән септеулігінің түрлі тұлғадағы рудименті бүгінгі ұлттық әдеби тіліміздегі кей сөз құрамында дәл сол құралдық мағынасында әлі де бар;

– мен(ен) тұлғасынан қазіргі тілімізде үстеу, жалғаулық, есімдік (сұрау) және оқшау сөздер, сонымен қатар көсемше жұрнағы қалыптасып отыр;

– жалғау қызметіндегі **-мен** қосымшасының қазіргі тілдегі грамматикалық мағынасы көнетүркілік **-ын, бірле, -лы** тұлғаларынан анағұрлым кеңейген, оған XIX-XX ғасырлардағы баспасөз ісінің дамуы, сондай-ақ белгілі бір деңгейде орыс тілі грамматикасы да ықпал еткен;

– (**-мен**) жалғауының қазақ тілінің территориялық аймақтарында осы күні грамматика теориясында көрсетіліп жүрген тұлғаларынан басқа да нұсқалары бар;

– арқылы септеулігінің қызметі **-мен** жалғауының қызметімен грамматикалық жағынан синонимдес. Сонымен қатар тұлғасы бірдей жалғау мен жалғаулық та өзара синтаксистік синоним жасайды;

– мен жалғаулығы тек бірыңғай мүшелерді ғана байланыстырады, сонымен қатар салаластырғыш қызметінің өзіне тән ерекшеліктері қалыптасқан;

– бір генезистен тараған мен тұлғасының бірі жалғау, бірі жалғаулық болғанына қарамастан, олардың грамматикалық мағынасында ортақ белгі сақталған. Осындай ортақ мағына салдарынан кейде мен тұлғасының жалғау не жалғаулық екенін айыру қиын;

– мен тұлғалы жалғау мен жалғаулық арасында грамматикалық мағына сақталғанмен, екеуі екі бағытпен дамып бара жатыр, себебі екеуі – қазіргі тілімізде екі түрлі категория.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Б.Жүнісова мақала тақырыбы және дереккөздер жайлы ақпарат беріп, теориялық мәліметтер жинақтауға әрі ғылыми стильде жазылуына атсалысты. Ж.Баймұрынов теориялық мәліметтерді жүйелеп, практикалық материалдармен қабыса өрілуіне, мақаланың құрылымы мен мазмұнына, деректердің дұрыстығына жауапты болды. Л.Күлейменова сілтемелерді аударуға, техникалық ресімделуіне үлес қосты. Жалпы, үш автор да мақаланың композициялық әр бөлімін ақылдаса отырып тең дәрежеде еңбек етті.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 448 б.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 608 б.

3. Әміров Р. Қазақ тіліндегі жалғаулықтар. – Алматы: Қазақстан, 1959. – 70 б.

4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (Оқулық). – Алматы: «Санат», 1994. – 320 б.

5. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.

6. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т.2. – Москва: Наука, 1978. – 350 с.

8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 448 с.

9. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1988. – 262 б.

10. Тазранова А.Р. Падежная система в алтайском языке (на материале трех научных грамматик алтайского языка) // Сибирский филологический журнал. №4. – Новосибирск: НГУ, 2017. – 296 с. DOI: https://doi.org/10.17223/18137083/61/23

11. Токмашев Д.М. Язык бачатских телеутов в системе алтайских диалектов – фонология и морфонология (На материале Das Altaitürkische О.Прицака) // Вестник Томского государственного университета. Филология. №74. – Томск: ТГУ, 2021.– С.158-187.

12. Медетбекова П.Т. Мен vs. және жалғаулық шылауларының лингвостатистикалық талдауы. Монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 124 б.

13. Абай Құнанбаев. Т.2. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968. – 252 б.

14. Тектіғұл Ж.О. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Оқулық. – Алматы: MV-Print, 2012. – 500 б.

15. Zhunussova B., Baimurynov Zh., Kenzhegaliyev S., Sametova Zh., Kenzhebekova A., Balabekova M. The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language) // Forum for Linguistic Studies. – 2024. – Vol.06, No.06. – P.162-171. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.6943

16. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. IY том. Соңғы жылдары табылған еңбектері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 580 б.

17. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 192 б.

18. Дмитриева Л.В. Барабинских татар язык // Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: «Кыргызстан», 1996. – 543 с.

19. Сарыбаев Ш. Тіл-ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, 2018. – 312 б.

20. Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК. – Астана, 2015. – 456 б.

21. Байдаулетова А. Лексикалық тұлғалар жасалуындағы көнеленген көмектес септік жалғауының орны // Молодой ученый. — 2016. — № 7 (111). — Т.1. — С. 20-23. — URL: https://moluch.ru/archive/111/28200/ (қаралған күні: 22.06.2025).

22. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. Оқулық. – Алматы: «Інжу-Маржан полиграфия фирмасы», 2007. – 390 б.

23. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

24. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ.Әнес және проф. Н.С.Исаева. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.

25. Исанова А. Жалғаулық шылаулардың синоним болуы // Қазақ тілі мен әдебиеті. №10. – Алматы, 2005. – Б.39-45.

26. Жүнісова Б., Баймұрынов Ж. «Йана» тұлғасының қазіргі сипаты мен қызметі // ҚарУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №2 (114). – Б.115-127. DOI: https://doi.org/10.31489/2024Ph2/115-127

Б.А. Жунусова[1], Ж.М. Баймурынов[2], Л.М. Кулейменова[3]

[1] Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

[2] Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

[3] Карагандинский технический университет им. А. Сагинова, Караганда, Казахстан

Современный характер и функции служебного слова «бірлән»

Аннотация. Известно, что форма «мен» образована от древнетюркского послелога «бірлән» и по грамматической функции и значению дифференцируется как союз и окончание. Однако известно, что современные варианты послелога «бірлән», общие для тюркских народов, не получили однозначного признания в грамматике тюркских языков. Для этого есть конкретные причины. В статье предпринята попытка составить систематическую характеристику форм, возникших от послелога «бірлән». Для этого были проанализированы этимологические труды отечественных и советских тюркологов и конкретные факты в казахском национальном литературном языке. Форма и функция инструментального падежа в казахском языке сравнивались с вариантами в других тюркских языках, при этом было обращено внимание на то, что грамматический показатель инструментального падежа присутствует и в других тюркских языках. Доказано, что в некоторых тюркских языках современные варианты послелога «бірлән», подвергшегося изменениям, сформировались как аффиксы. Были показаны сходство и различие между союзом и окончанием «мен», образованных из одного генезиса, а также систематизированы их грамматические значения в нашем современном языке. Было определено, в каких случаях в современном языке форма «мен» будет являться союзом, а в каких случаях – окончанием. Грамматические функции были изучены более подробно.

Ключевые слова: бірлан, тюркские языки, историческая грамматика, соединительный союз, функция союзов, орудийно-инструментальный падеж, падежные окончания.

B.A. Zhunussova[1], Zh.M. Baimurynov[2], L.M. Kuleimenova[3]
[1] Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
[2] Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan
[3] Karaganda Technical University named after A. Saginov, Karaganda, Kazakhstan

Modern character and functions of the function word "and" (birlan)

Abstract. It is known that the functional word "and" is formed from the ancient Turkic particle "birlan" and is differentiated by grammatical function and meaning as a conjunction and ending. However, it is known that modern variants of the particle "birlan", common to the Turkic peoples, have not received unambiguous recognition in the grammar of the Turkic languages. There are specific reasons for this. The article attempts to compile a systematic description of the functional words that arose from the particle "birlan". For this purpose, the etymological works of domestic and Soviet Turkologists and specific facts in the Kazakh national literary language were analyzed. The form and function of the instrumental case in the Kazakh language were compared with the variants in other Turkic languages, and it was noted that the grammatical index of the prepositional case also exists in other Turkic languages. It is proven that in some Turkic languages, modern versions of the particle "birlan", which changed, were formed as affixes. The similarities and differences between the conjunction and the ending "and" formed from the same genesis were shown, as well as their grammatical meanings in our modern language were systematized. It was determined in which cases in the modern language the functional word "and" becomes a conjunction, and in which cases it becomes an ending. Grammatical functions are differentiated in a more detailed way.

Keywords: birlan, Turkic languages, historical grammar, connective conjunction, function of functional words, instrumental case, case endings.

References

1. Baitursynov A. Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [language lessons (Works on the Kazakh language and education)] (Ana tili, Almaty, 1992, 448 p.) [in Kazakh]

2. Zhubanov K. Kazak tili zhonindegi zertteuler. ond., 3-bas. [Research on the Kazakh language. 3rd edition] (Atamura, Almaty, 2010, 608 p.) [in Kazakh]

3. Amirov R. Kazak tilindegi zhalgaulyktar [Conjunctions in the Kazakh language] (Kazakhstan, Almaty, 1959, 70 p.) [in Kazakh]

4. Amanzholov S. Kazak adebi tili sintaksisinin kyskasha kursy (Okulyk) [Brief course on the syntax of the Kazakh literary language (Textbook)]. (Sanat, Almaty, 1994, 320 p.) [in Kazakh]

5. Mamanov Y. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-Aj, Almaty, 2014, 640 p.) [in Kazakh]

6. Yskakov A. Kazirgi kazak tili. 2-basylymy. Filologiya fakul'tetteri studentterine arnalgan okulyk [Modern Kazakh language. 2rd edition. Textbook for students of the Faculty of Philology] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.) [in Kazakh]

7. Sevortyan E.V. Etimologicheskij slovar' tyurskih yazykov. T.2. [Etymological dictionary of Turkic languages. Vol.2] (Nauka, Moskva, 1978, 350 p.) [in Russian]

8. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Uzbek literary language] (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1960, 448 p.) [in Russian]

9. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy [Historical grammar of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1988, 262 p.) [in Kazakh]

10. Tazranova A.R. Case system in the Altai language (on material of three scientific grammars of the Altai language), Siberian Journal of Philology, 4(296), 253-263 (2017) DOI: https://doi.org/10.17223/18137083/61/23 [in Russian]

11. Tokmashev D.M. Teleut in the System of Altai Dialects – Phonetics and Morphophonology (Based on Das Altaitürkische by Omeljan Pritsak). Tomsk State University Journal of Philology, 74, 158-187 (2021). DOI: https://doi.org/10.17223/19986645/74/10 [in Russian]

12. Medetbekova P.T. Men vs. zhane zhalgaulyk shylaularynyn lingvostatistikalyk taldauy. Monografiya [Linguostaistic analysis of connective conjunctions «men» vs. «zhane». Monograph] (Kazak universiteti, Almaty, 2015, 124 p.) [in Kazakh]

13. Abaj Kunanbaev. T.2. [Abai Kunanbayev. Vol.2] (Zhazushy, Almaty, 1968, 252 p.) [in Kazakh]

14. Tektigul Zh.O. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. Okulyk [Historical grammar of the Kazakh language. Textbook] (MV-Print, Almaty, 2012, 500 p.) [in Kazakh]

15. Zhunussova, B., Baimurynov, Z., Kenzhegaliyev, S., Sametova, Z., Kenzhebekova, A., & Merey Balabekova. The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word "Birlan" in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language). Forum for Linguistic Studies, 6(6), 162–171 (2024). DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.6943

16. Zhubanuly K. Kazak til biliminin maseleleri. IV tom. Songy zhyldary tabylgan enbekteri [Problems of Kazakh linguistics. Vol.IV. Works found in recent years]. (Abzal-Aj, Almaty, 2013, 580 p.) [in Kazakh]

17. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative grammar of the Turkic languages] (Kazak universiteti, Almaty, 1992, 192 p.) [in Kazakh]

18. Dmitrieva L.V. Barabinskih tatar yazyk [The language of the Barabinsk Tatars], Yazyki mira: Tyurkskie yazyki [Languages of the world: Turkic languages] (Kyrgyzstan, Bishkek, 1996, 543 p.) [in Russian]

19. Sarybaev SH. Til-gumyr. Gylymi makalalar zhinagy [Language is life. Collection of scientific articles] (A.Bajtursynuly atyndagy til bilimi instituty, Almaty, 2018, 312 p.) [in Kazakh]

20. Turki tilderi: Uzhymdyk monografiya [Turkic languages. Collective monograph] («Sh. Shayahmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyk ujlestiru-adistemelik ortalygy» RMKK, Astana, 2015, 456 p.) [in Kazakh]

21. Bajdauletova A. Leksikalyk tulgalar zhasaluyndagy konelengen komektes septik zhalgauynyn orny [The place of the obsolete instrumental case affix in the compilation of lexical persons]. Molodoj uchenyj [Young Scientist], 7 (111), Vol.1, 20-23 (2016). – Available at: https://moluch.ru/archive/111/28200/ (accessed date: 22.06.2025). [in Kazakh]

22. Oralbaj N. Kazirgi kazak tilinin morfologiyasy. Okulyk [Morphology of the modern Kazakh language. Textbook] (Inzhu-Marzhan polygraph, Almaty, 2007, 390 p.) [in Kazakh]

23. Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (Astana, 2002, 784 p.) [in Kazakh]

24. Isaev S. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics / The originator: Doc. of Philology G.Anes and the prof. N.S.Isaeva] (Abzal-Aj, Almaty, 2014, 640 p.) [in Kazakh]

25. Isanova A. Zhalgaulyk shylaulardyn sinonim boluy [Synonymy of conjunctive conjunctions], Kazak tili men adebieti [Kazakh language and literature], 10, 39-45, (2005) [in Kazakh]

26. Zhunisova B., Bajmurynov Zh. The modern character and functions of the “yana” form, Bulletin of the Karaganda University. Philology series, 2(114),115-127 (2024). DOI: https://doi.org/10.31489/2024Ph2/115-127 [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Жүнісова Баян Аманжолқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3570-1010.

Баймұрынов Жанболат Мақсатұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

Күлейменова Ләйла Мәдениетқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Ә.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: laila_k70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5346-0786.

Жунусова Баян Аманжоловна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3570-1010.

Баймурынов Жанболат Максатович – кандидат филологических наук, доцент, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

Кулейменова Лайла Мадениетовна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский технический университет им. А.Сагинова, Караганда, Казахстан. E-mail: laila_k70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5346-0786.

Zhunussova Bayan Amanzholovna – Master of Pedagogy, Senior Lecturer, Karaganda University named after E.A.Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3570-1010.

Baimurynov Zhanbolat Maksatovich – Candidate of Philology, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

Kuleimenova Laila Madenietovna – Master of Pedagogy, Senior Lecturer, Karaganda Technical University named after A.Saginov, Kazakhstan, Karaganda. E-mail: laila_k70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5346-0786.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

IRSTI 16.21.27 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-78-88*
Research article

Empathy in television discourse

Zh.M. Imangalikova[1], **K.A. Kusmanova**[2]
[1] *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[2] *Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

(E-mail: [1] zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, [2] kusmanova_2014@mail.ru)

Abstract. Pragmatic-oriented research in modern linguistics is increasing. Notably, the use of the term "empathy," which has been applied sporadically in the context of pragmatics, draws attention. It is well known that the term "empathy" belongs to the field of psychology. Currently, its usage in psycholinguistics encompasses the scope of cognitive linguistics. Empathy is frequently observed in the products of television discourse and has become a subject of research in this area. From this perspective, it is possible to highlight the need for and relevance of the development of psycholinguistics and fundamental cognitive studies. The content of the article examines the manifestation of empathy in television discourse and its application in relation to the cognitive natural essence of language. The study aims to draw attention to the peculiar emotional states of individuals and the expression of the "language of feelings" in such moments. To achieve effective objectives, the study sets tasks to analyze empathy in television news and the emotional state of recipients during their perception and feeling of television programs, using linguistic (verbal) and non-linguistic (non-verbal) elements. The research results can be included in theoretical studies that integrate cognitive linguistics and psychology. The findings may have a methodological impact on applied linguistics and psychological studies.

Keywords: television discourse, empathy, multimodality, psycholinguistics, cognition, emotion.

Received: 03.02.2025; Revised: 26.04.2025; Accepted: 12.05.2025; Available online: 25.06.2025

Introduction

With the growing use of digital technologies, the form of media communication is rapidly evolving. The paradigmatic reasons for shifting to the study of the integration of language with information tools have been identified. First, discourse analysts, taking into account today's interactive technologies, are focusing on the emergence of semiotic resources from a semantic perspective. Second, new methodological approaches are being adopted based on multimodal discourse analyses. The application and effectiveness of these approaches are also reflected in the research of foreign scholars, who evaluate multimodality in modern communication from a socio-semiotic perspective [1].

Multimodal analyses have become key to working with information. For instance, new forms of text creation are being implemented comprehensively. It is also worth highlighting the emergence of new communicative-pragmatic approaches to understanding and perceiving texts. Accordingly, the functionality and application of media texts [2], the interrelation of media text and media discourse [3], and issues of media linguistics [4] can be observed in foreign-language research.

For research in this field, linguistic, content-based, discourse, and visual analysis methods are proving increasingly effective. It is well known that communication between people occurs not only through verbal or written texts but also through gestures, movements, facial expressions, glances, tone, as well as various sounds and photographs.

Materials and Methods

Television discourse belongs to the category of complex forms of speech. Speech is a type of purposeful action aimed at the interaction and cognitive mechanisms of communication participants. Television discourse is distinguished by its genre diversity, thematic, structural-compositional, and stylistic features. The function of modern television is manifested through its language. Therefore, the informational function of television discourse is characterized as follows:

- In terms of perception, speech on television is conducted in both oral and written forms (e.g., subtitles, advertising text, running text);
- Television discourse includes oral transpositional forms (e.g., the speech of television hosts and announcers, the speech of characters in telefilms);
- Speech acts in television discourse contribute to the development of communication within the television space, capturing the audience's attention and enhancing their cognitive interest.

Thus, television discourse is a multi-component model involving not only journalists and operators but also specialists in various fields. By evaluating television discourse from linguistic and psychological perspectives, it is possible to observe the level and manner in which communicative acts are implemented. Any type of communication, including television communication, consists of the following elements: the sender (the one who delivers or disseminates the information) and the recipient (the receiver or consumer).

In one foreign study, the role of the television audience in television discourse and the functions of the sender and recipient were analyzed [5, 10]. Research in the field of mass communication over the last decade has been devoted to modeling the functions of mass communication, manipulation technologies, and strategies for influencing audiences.

Researcher E.G. Larina suggests that television discourse can be considered as an integral speech act within television [6]. In communication contexts, speech emerges from the interaction of people. The concept of the speech genre was first introduced by M.M. Bakhtin in 1929 in his work *Marxism and the Philosophy of Language*. He categorized speech genres into everyday, rhetorical, scientific, and literary. Based on these parameters, he further divided genres into primary (simple speech genres) and secondary (complex speech genres) [7, 205].

General Overview of Research

In the study of mass communication, two key aspects are emphasized. First, the material-logical, factual, or intellectual, descriptive, objective, conceptual, and factual information. Second, the pragmatic, evaluative, and subjective information.

The pragmatics of television discourse manifests in three aspects in terms of speech acts. First, the speaker's relationship to the symbols they use. Second, the impact of speech on the listener, specifically the influence on the addressee through the "magic of words," including the strategies and tactics employed in communication. Third, the consideration of the background knowledge between communicators. Background knowledge is reflected not only in linguistic awareness and the meaning of language symbols but also in human behavior and social norms. The system of background knowledge in an individual unfolds during meaningful spoken interaction, dialogue, or conversation. It is also well known that during such conversations, the emotional state of the individual plays a crucial role, linking this phenomenon directly to the fields of linguistics and psychology.

In contemporary science, the study of language in conjunction with psychology has paved the way for fundamental research. According to E. Orazalieva, the stages of research in this direction include the emergence of the young grammarians' school in the 1880s, the development of psycholinguistics in the mid-20th century, and the research in cognitive linguistics starting in the 1980s [8, 76].

The content and expression of human emotions and feelings in language vary greatly. Vocabulary expressing an individual's psychological state can be classified into two categories: linguistic (verbal) and non-linguistic (non-verbal).

In Kazakh linguistics, scholars such as B. Momynova and S. Beysembayeva have noted the role and functions of non-linguistic means of communication, emphasizing that these, like linguistic means, play a unique role in facilitating communication [9, 7].

The delivery of information on television demonstrates its multimodal nature. The outcome of television information often elicits empathy in the audience. Consequently, the issues related to empathy can also be studied as part of the pragmatic aspect of television discourse. Empathy, a term rooted in psychology, is observed at the intersection of psychology, pedagogy, philosophy, and linguistics.

To begin, the term "empathy" refers to genuinely experiencing and sharing another person's emotional state, understanding it, and providing effective support. In the context of communication, empathy reflects mutual understanding, interaction, and relationships between people. Scholarly conclusions (e.g., I.M. Yussupov, E.I. Rogov) highlight that empathy contributes to the balance of interpersonal relationships [10].

Empathy is the ability of individuals to understand others and exhibit empathy in the process of interpersonal communication.

There are assertions that empathy has evolved throughout human history and continues to develop [11]. The concept of empathy began to gain widespread use in the last century. The term was introduced by E. Titchener in 1909. Based on the theoretical foundations of the feeling

of liking, Titchener described empathy as encompassing emotional responses, cognitive understanding through comparison and analogy, and preventive measures to alleviate the causes of distress in others. Earlier, in 1905, Sigmund Freud was among the first to define empathy, stating that it involves placing oneself in the patient's position, taking into account their psychological state [12].

In Russian scholarship, the application of the term empathy has also drawn attention. Among the researchers in this field are S.L. Rubinstein and T.P. Gavrilova, who view empathy as a characteristic of an individual; P.V. Simonov, who sees it as a form of special attention to others; S.B. Borisenko, who considers it an element of an individual's holistic structure; and O.I. Tsvetkova and G.F. Mikhalchenko, who associate empathy with dialogic interaction and behavioral situations. Additionally, researchers such as Y.N. Emelyanov, L.A. Petrovskaya, S.V. Petrushin, and I.V. Bachkov regard empathy as a component of communicative competence and the ability to express indirect emotional opinions about others' feelings in communication processes.

In discussing a model of empathic processes, G.F. Mikhalchenko highlights that the manifestation of empathy in communication is expressed through verbal and non-verbal interactions. He notes, "Without the communicative component, empathy cannot be discussed" [13].

Information is both visual and auditory. The linguistic scholar and Japanese researcher Suzumi Kuno was one of the first to study the connection between the term empathy and text. His 1975 article, *"Empathy and Syntax,"* and its third part, published in 1976 under the title *"Subject, Topic, and Linguistic Empathy,"* link empathy to the linguistic characteristics of communicators [14].

For example, the manifestations of empathy are clearly observed in the delivery of television news within television discourse. Scholars emphasize the various functions of empathy, recognizing it as one of the defining factors of behavior and as a unique emotional form of cognition. T.P. Gavrilova outlines the main characteristics of empathy as follows:

- Understanding the emotions and needs of one's conversational partner;
- Experiencing an event;
- Establishing or detaching from an affective connection with another, including the situation of other groups of people;
- Serving as a professional quality for psychotherapists [15].

The components of empathy can be categorized as:

- Emotional: Recognizing and accepting various emotional states of others, passive sympathy, and effective initiatives;
- Cognitive: The ability to understand thoughts, feelings, and actions of a partner, as well as to comprehend their inner world and show compassionate understanding;
- Behavioral: Mastering communication types, alleviating the psychological condition of another person, and providing assistance.

Empathy plays a significant role in resolving inner conflicts and emotional struggles. From a psychoanalytic perspective, empathy refers to understanding and adequately responding to a patient's feelings and needs. In psychoanalysis, empathy is viewed as a means of focusing on and exploring the patient's inner world.

Empathy is the ability to immerse oneself in another person's cognitive world, to understand, and to feel their emotional state. Derived from the Latin *empathea* (sensitivity), empathy signifies the capacity to comprehend the inner experiences and conditions of others and to show compassion. In psychology, this concept is recognized as a distinctive and frequently occurring human feeling. The manifestation of empathy is reflected in expressions of compassion for

someone's sorrow or difficulties, as well as in experiencing another person's severe psychological state as though it were one's own.

The expression of empathy is said to depend on a person's individuality, gender, age, and professional activities. In intercultural communication, personal interests, temperament, and perspectives also play significant roles. Furthermore, an empathetic individual must prioritize linguistic etiquette. At its core, linguistic etiquette involves politeness as a moral and ethical principle. Linguistic etiquette within speech acts encompasses the constructive mutual connection in interpersonal relationships. Various forms of etiquette-based speech acts are manifested through utterances. Empathetic communication often includes expressions of gratitude, support, regret, and other related sentiments.

During the study, the observation method revealed that verbs representing states and physiological processes associated with television discourse empathy, such as *"crying," "holding hands,"* and *"remaining silent,"* frequently appear in interactions between the sender (journalist) and the receiver (character). These emotional units highlight the empathetic connection and serve as indicators of emotional engagement within the discourse.

Results and Discussion

The focus of contemporary linguistics combines several paradigms, such as cognitive, communicative, pragmatic, categorical, and cultural. It is well established that emotional factors play a significant role in communication. In television communication, the pragmatic purpose of a communicative situation is determined by the premises of both the addressee and the sender. Human emotions are predominantly conveyed through language, which reflects various emotional states and serves as a medium for the expression of mental conditions like emotions. In television discourse, empathy is demonstrated through facial expressions (mimicry), full-body movements (pantomime), voice modulation, intonation changes, and even physiological processes like crying.

Journalists can maintain control over their interviewees' emotions and possess communicative skills and abilities essential for emotional speech acts. They master implicit forms of delivering or receiving emotional messages, achieving positive results in the process.

In Kazakh communication culture, emotions are often expressed through culturally unique linguistic units, including interjections, proverbs, and idiomatic expressions. Additionally, in television discourse, empathy manifests through the emotional states and the "language of feelings" between the sender (journalist) and the receiver (interviewee). This is evident in consoling and encouraging phrases. For instance, in the talk show *"Dau-Damaisyz - Documentless Tragedy"* [16], empathy is clearly observed in the dialogue between the journalist and the interviewee:

- Journalist: "How are you feeling? How is your health? At times of severe illness, you must have felt as though you were stranded alone on a ship. Every time you called me, I could sense the sorrow in your voice." [16].

Empathy is also evident in the daily news broadcasts. The structure of domestic television news content reflects specific criteria prioritizing topics in the following order: official news, issue-oriented news (e.g., individual achievements), and other stories.

Modern requirements for writing news content include accuracy, reliability, immediacy, objectivity, neutrality, and brevity. News content avoids personal opinions or criticism, presenting only facts, leaving it up to the audience to form their own views and opinions. The nature of television news discourse and its unique characteristics have also been discussed in international studies [17].

From the recipient's perspective, evaluating news content involves expressing critical opinions, presenting personal views on events, providing analytical assessments, and using expres-

sive language. A newsreader's attitude toward the news becomes evident in how they read it, their emotions, and how they convey it during the broadcast.

Three different styles of presenting news content are identified:

1. Neutral Presentation: Common in many news broadcasts, where the presenter delivers information without displaying emotions.

2. Aggressive Presentation: Used for unprecedented or sensational news stories, where the delivery style is expressive, assertive, or even harsh. Example: *"A crash investigation: The black box from the plane that crashed in Aktau has been handed over to Brazilian experts. Why was this decision made?"* [18].

3. Empathetic Presentation: The presenter demonstrates empathy for the events or individuals involved, acting as a supportive figure. Example: *"The black box from the Aktau plane crash has been handed over to Brazilian experts. Why was this decision made?"* In this case, empathy is conveyed through linguistic expressions of compassion.

The criteria for presenting television news include:

- Attention-Grabbing Criterion: Ensuring the audience's immediate attention through unique elements like musical screen savers, which are distinctive for each program.

- Emotional Resonance Criterion: Maintaining the audience's engagement and encouraging them to revisit specific news broadcasts.

Empathy is also prominent in television interviews. During interviews, the host (sender) often becomes an "ego-center," showcasing their ability to understand and empathize with the emotional state of the interviewee. This is particularly evident in programs dealing with topics like hardships or illnesses. For example, empathy is vividly displayed in episodes of the program *TeleDäriger* (TeleDoctor), such as *"Special Care for Special Children"* (YouTube) and *"Brain Cancer"* (YouTube) [19].

Empathy, one of the key elements in deepening audience engagement, plays a significant role in enhancing the overall media consumption experience [20], [21]. This engagement through empathy or empathic engagement might result in an enhanced media experience, blurring the lines between the viewer and the character, thus enriching the audience's experience and expanding their appreciation for the diverse perspectives and experiences presented in the media [22].

Since television discourse is a category that observes the orthoepic expression of a real language. The study of television as a clear manifestation of linguistic media is considered relevant [23].

In these programs, empathy is observed in the host's verbal expressions of sympathy and shared concern for callers' emotional states, exemplifying the integration of empathy into television discourse.

Conclusion

Contemporary linguistic research is increasingly grounded in anthropocentric approaches. By analyzing the emotional state and linguistic expressions of individuals within communication, their worldview, readiness for interaction, and recognition of values come into focus. Empathy in television discourse is also evident through the use of linguacultural units.

Emotional evaluation and emotionally expressive language in media discourse influence the audience, shaping public consciousness and public opinion. Emotion is a reflection of human essence and cognition.

Today, people's perception and thought processes are evolving. Accordingly, the impact of media on audiences, its ability to shape or even transform their views, becomes increas-

ingly apparent. In psycholinguistics, one of the primary indicators of emotional vocabulary is evaluation. This evaluative aspect is also prevalent in the media, underscoring the relevance of studying psychology in conjunction with other disciplines, which has opened new avenues for fundamental research.

For instance, the content and expression of human emotions and feelings in language are diverse. Vocabulary reflecting a person's psychological state can be categorized into linguistic (verbal) and non-linguistic (non-verbal) forms. Studies in this area reveal that, in communication, non-verbal means often outweigh verbal ones. This observation is also evident in the analysis of empathy within television discourse, the subject of this research.

Empathy in television discourse manifests as additional information in communicative interactions. It often complements linguistic means, clarifying specific meanings. In television discourse, the proper use of emotive and evaluative words fosters mutual understanding and respect among communicators.

The study of linguistic personas in television discourse necessitates an examination of the addressee's linguistic abilities and their capacity to generate and interpret emotional and evaluative structures. This research highlights the significance of empathy in fostering meaningful communication and shaping media influence.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research article contains no conflict of interests.

Contribution of the authors. Imangalikova Zh.M. contributed in terms of the work design; wrote the text and/or critically reviewed its content, approved the final version of the article for publication, Kusmanova K.A. dealt with collection, analysis or interpretation of the results of the work.

References

1. Kress G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. – London: Routledge, 2010. – 232 p.

2. Matheson D. Media Discourses: Analysing Media Texts. – McGraw-Hill Education, 2005. – 206 p.

3. Уварова, Е.А. Медиатекст и медиадискурс: к проблеме соотношения понятий / Е.А. Уварова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Лингвистика». – 2015. – № 5. – С. 47-54.

4. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – Москва: Flinta, 2008. – 203 с.

5 Сибиданов Б.Б., Озеро В.А. Социальные и телевизионные роли в аудиовизуальном дискурсе// Вестник Бурятского государственного университета. – 2014. – №10. – С. 252–258.

6 Ларина Е.Г. Телевизионный дискурс и его жанровое разнообразие // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. 2. Языкознание. – 2006. – Выпуск 5. - С. 166-168.

7 Бахтин М.М. Собрание сочинений. Т. 5: Работы 1940 г – начала 1960-г. – Москва, 1997. – 732 с.

8 Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: ғылыми монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.

9 Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі = Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 133 б.

10. Юсупов И.М. Вчувствование. Проникновение. Понимание. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 1993. – 110с.

11. Гончаренко Е.С. Развитие эмпатийного потенциала личности: На материале исследования детей 7-8 лет: автореферат ... кандидат психологических наук: 19.00.01. – Краснодар, 2003.

12. Алаева М.В. Эмпатия как один из инструментов понимания психического состояния другого человека // Вестник МГУ. – 2011. – №2. – С. 102-105. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-kak-odin-iz-instrumentov-ponimaniya-psihicheskogo-sostoyaniya-drugogo-cheloveka (дата обращения: 26.04.2025).

13. Михальченко Г.Ф. Формирование эмпатии у старшеклассников, ориентирующихся на педагогическую профессию: Автореф. дисс. канд. псих. наук. – Москва, 1989. – 24 с.

14. Артишевский С. Э. Эмпатия в тексте радионовостей // Знак: проблемное поле медиаобразования. – 2009. – №2 (4). – С. 82-84. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-v-tekste-radionovostey (дата обращения: 26.01.2025).

15. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии: Исторический обзор и современное состояние проблемы // Вопросы психологии. – 2005. – № 2. – С. 147-156.

16. Дау-дамайсыз – квартирант // KTK TV телеканал [электронды ресурс]. – URL: https://www.ktk.kz/ru/programs/daudamaysyz/ (қаралған күні: 26.01.2025)

17. Киреева А.В. Средства идеологического конструирования телевизионного информационного дискурса // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – №10 (365). – С. 89-95. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sredstva-ideologicheskogo-konstruirovaniya-televizionnogo-informatsionnogo-diskursa (дата обращения: 26.01.2025).

18. Qazaqstan ТВ [электронды ресурс]. – 31 желтоқсан 2024 ж. – URL: https://qazaqstan.tv/ (қаралған күні: 26.01.2025)

19. Мидың қатерлі ісігі [электронды ресурс] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=aqwuUBjDAtw (қаралған күні: 26.01.2025)

20. Cohen J. Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters // Advances in foundational mass communication theories. – 2018. – Feb 2. – Pp. 253–272.

21. Coplan A. Empathic engagement with narrative fictions // The Journal of aesthetics and art criticism. – 2004. – №1, 62(2). – Pp. 141–152.

22. Lee J.H., Lee S.E., Kwon Y.S. Exploring empathic engagement in immersive media: An EEG study on mu rhythm suppression in VR // PLOS ONE. – 2024. – №19(5). – e0303553. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0303553

23. Мурзинова А.С., Шойбекова Ғ.Б., Аульбекова Ж.С. Балалар теледискурсы: коммуникаторлар тіліндегі орфоэпиялық норма көрінісі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы. – 2024. – №4(149). – Б. 102-113. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-102-113

Ж.М. Имангаликова[1], К.А. Кусманова[2]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[2]Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

Теледискурстағы эмпатия

Аңдатпа. Қазіргі тілбіліміндегі прагматикалық бағыттағы зерттеулер көбейіп келеді. Бір қызығы, назар прагматика контекстінде анда-санда қолданылатын “эмпатия” терминінің

қолданылуына аударылады. «Эмпатия» термині психология саласына жататыны белгілі. Қазіргі уақытта оны психолингвистикада қолдану когнитивтік лингвистиканың аясын қамтиды. Эмпатия – бұл басқа адамның танымдық әлеміне ену арқылы жанашырлық пен түсіністік таныту қабілеті. Эмпатия теледискурс өнімдерінде жиі байқалады және осы саладағы зерттеу тақырыбына айналды. Осы тұрғыдан алғанда, психолингвистика мен іргелі когнитивті зерттеулерді дамытудың қажеттілігі мен өзектілігін атап өтуге болады. Мақаланың мазмұны теледискурстағы эмпатияның көрінісін және оның тілдің танымдық табиғи мәніне қатысты қолданылуын зерттейді. Зерттеу жеке тұлғалардың ерекше эмоционалдық күйлеріне және осындай сәттерде «сезім тілінің» көрінісіне назар аударуға бағытталған. Тиімді мақсаттарға жету үшін зерттеу барысында лингвистикалық (вербалды) және лингвистикалық емес (бейвербалды) элементтерді қолдана отырып, теледидар жаңалықтарындағы эмпатияны және алушылардың теледидарлық бағдарламаларды қабылдау мен сезіну кезіндегі эмоционалды жағдайын талдау міндеттері қойылады. Зерттеу нәтижелерін когнитивті лингвистика мен психологияны біріктіретін теориялық зерттеулерге қосуға болады. Психолингвистика саласындағы тұжырымдар қолданбалы лингвистика мен психологиялық зерттеулерге әдістемелік әсер бере алады.

Түйін сөздер: телевизиялық дискурс, эмпатия, мультимодальдық, психолингвистика, таным, эмоция.

Ж.М. Имангаликова[1], К.А. Кусманова[2]

[1] Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[2] Восточно-Казахстанский Университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Эмпатия в теледискурсе

Аннотация. В современной лингвистике растет число прагматико-ориентированных исследований. В частности, обращает на себя внимание использование термина «эмпатия», который время от времени применяется в контексте прагматики. Хорошо известно, что термин «эмпатия» относится к области психологии. В настоящее время его использование в психолингвистике охватывает сферу когнитивной лингвистики. Эмпатия - это способность проявлять сострадание и понимание, погружаясь в когнитивный мир другого человека. Эмпатия часто наблюдается в продуктах теледискурса и стала предметом исследований в этой области. С этой точки зрения можно подчеркнуть необходимость и актуальность развития психолингвистики и фундаментальных когнитивных исследований. В статье рассматривается проявление эмпатии в теледискурсе и ее применение в связи с когнитивной естественной сущностью языка. Цель исследования – привлечь внимание к особым эмоциональным состояниям индивидов и выражению «языка чувств» в такие моменты. Для достижения эффективных целей в исследовании ставятся задачи проанализировать эмпатию в телевизионных новостях и эмоциональное состояние реципиентов во время их восприятия и прочувствования телевизионных программ, используя лингвистические (вербальные) и нелингвистические (невербальные выражения) элементы. Результаты исследования могут быть включены в теоретические исследования, объединяющие когнитивную лингвистику и психологию. Результаты исследований в области психолингвистики могут оказать методологическое влияние на прикладную лингвистику и психологические исследования.

Ключевые слова: телевизионный дискурс, эмпатия, мультимодальность, психолингвистика, когниция, эмоция.

References

1. Kress G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. (Routledge, London, 2010, 232 p.)

2. Matheson D. Media Discourses: Analysing Media Texts. (McGraw-Hill Educ., 2005, 206 p.)

3. Uvarova E.A. Media text and media discourse: The problem of their correlation. Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta. Seriya Lingvistika, 5, 47–54 (2015).

4. Dobrosklonskaya T.G. Medialingvistika: sistemnyi podkhod k izucheniyu yazyka SMI [Media Linguistics: A Systematic Approach to Learning the Language of the Media]. (Flinta, Moscow, 2008, 182 p.) [in Russian]

5 Sibidanov B.B., Ozerov V.A. Social and television roles in auditory discourse. Vestnik Buryatskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 10, 252–258 (2014).

6 Larina E.G. Television discourse and its genre diversity. Vestnik Voronezhskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 2. Yazykoznnie, 5, 166–168 (2006).

7 Bahtin M.M. Sobranie sochinenyi. T. 5: Raboty 1940 g- nachala 1960-g. [Collection of Works. Vol. 5: Works of 1940s – beginning of 1960s] (Moscow, 1997, 732 p.) [in Russian]

8 Orazalieva E. Kognitivtık lingvistika: kalyptasuy men damuy [Cognitive Linguistics: Formation and Development] (An Arys, Almaty, 2007, 176 p.) [in Kazakh]

9 Momynova B., Beisembaeva S. Kazak tilindegı ym men isharattyn kazakhsha-oryssha tusindirme sozdigi [Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of Gestures in the Kazakh language] (Kazakh Universiteti, Almaty, 2003, 133 p.) [in Kazakh]

10. Yussupov I.M. Vchuvstvovanie, proniknovenie, ponimanie [Feeling, penetration, understanding]. (Kazan, 1993, 110 p.)

11. Goncharenko E.S. Razvitie empatinogo potensiala lichnosti (na materiale issledovania detei 7–8 let) [Development of the empathic potential of personality (based on the research of children aged 7-8 years)]: abstract thesis for … Cand. of Psychology (Krasnodar, 2003).

12. Alayeva M.V. Empatia kak odin iz instumentov ponimanie [Empathy as one of the tools for understanding another person's mental state]. MSU Bulletin, 2, 102-105 (2011). – Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-kak-odin-iz-instrumentov-ponimaniya-psihicheskogo-sostoyaniya-drugogo-cheloveka (accessed date: 26.04.2025). [in Russian]

13. Mikhalchenko G.F. Formirovanie empatii u starsheklassnikov, orientiruiushihsya na pedagogicheskuiu professiu [The formation of empathy among high school students who focus on the teaching profession]: abstract thesis for … Cand. of Psychology (Moscow, 1989). [in Russian]

14. Artishevskii S.E. Empatia v tekste radionovostei [Empathy in the text of radio news]. Znak: problemnoe pole mediaobrazovaniya [Sign: a problematic field of media education], 2(4), 82-84 (2009). – Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-v-tekste-radionovostey (accessed date: 26.01.2025). [in Russian]

15. Gavrilova T.P. Ponyatie empatii v zarubejnoi psihologi (istoricheski obzor i sovremennoe sostoianie problemy [The concept of empathy in foreign psychology (historical overview and current state of the problem)]. Voprosy psihologi [Psychology issues], 2, 147-156 (2005). [in Russian]

16. Dau-damaisyz. KTK TV channel [Electronic Resource]. – Available at: https://www.ktk.kz/ru/programs/daudamaysyz/ (accessed date: 26.01.2025) [in Kazakh]

17. Kireeva A.V. Means of ideology construction in television news discourse. Bulletin of Chelyabinsk State University. Series Philology. Arts, 10, 89-95 (2015).

18. Qazaqstan TV [Electronic Resource]. – December 31, 2024 – Available at: https://qazaqstan.tv/

19. Midyn katerli isigi [Brain cancer] [Electronic Resource] – Available at: https://www.youtube.com/watch?v=aqwuUBjDAtw (accessed date: 26.01.2025).

20. Cohen J. Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters. In: Advances in foundational mass communication theories, Feb 2, 253–272 (2018).

21. Coplan A. Empathic engagement with narrative fictions. The Journal of aesthetics and art criticism, 1;62(2), 141–152 (2004).

22. Lee J.H., Lee S.E., Kwon Y.S. Exploring empathic engagement in immersive media: An EEG study on mu rhythm suppression in VR. PLOS ONE, 19(5), e0303553 (2024). DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0303553

23. Murzinova A.C., Shoibekova G.B., Aulbekova Zh.S. Children's Discourse: The Manifestation of the Orthoepic Norm in the Language of Communicators. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 149 (4), 102-113 (2024). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-102-113 [in Kazakh].

Information about the author:

Imangalikova Zh.M. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6775-4307.

Kusmanova K.A. – Doctor of Philology, Professor, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: kusmanova_2014@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9487-3237.

Имангаликова Ж.М. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6775-4307.

Кусманова К.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан. E-mail: kusmanova_2014@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9487-3237.

Имангаликова Ж.М. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6775-4307.

Кусманова К.А. - доктор филологических наук, профессор, Восточно-Казахстанский Университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: kusmanova_2014@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9487-3237.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

IRSTI 16.01.09
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-89-102

Character and synharmony of consonants in the Kazakh language

B.K. Kopbossynov[1*], M.Y. Alimbayev[2], G.Y. Serkebayeva[3]
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: [1] bekaspan@mail.ru, [2] Medeu.Alimbaev@auezov.edu.kz, [3] g.serkebaeva@mail.ru)

Abstract. This article is about the features of the modern Kazakh language, about synharmony in speech, within words, between words, and sounds. Until now, research has proven that among scientists, there were different opinions about synharmony. Most researchers argue that synharmony is vowel harmony. In our work, we have shown with examples that this also applies to consonant sounds. We have systematically grouped the work of scientists before us, especially researchers who studied the occurrence, pronunciation and auditory characteristics of sounds in the laboratory. We see that the correspondence of both vowels and consonants is of particular importance in determining the direction of personality development and the meaning of monosyllabic words in the modern Kazakh language. When processing the collected material, the emphasis was placed on the function of synharmony in language. The examples were systematized and grouped using comparative and contrastive methods. The participation of the vocal cords was based on the production of signs, and the production of sounds in our language was described by their vibrational waves. It is concluded that if the vocal cord vibrates completely – vowels, if it vibrates more – the tone is dull, if it vibrates partially – dull, and if it does not vibrate at all – solid dull.

Keywords: Kazakh language, consonants, vocal cords, synharmony, phonetics, articulation, sounds.

Received: 25.12.2024; Revised: 08.05.2025; Accepted: 16.05.2025; Available online: 25.06.2025

Introduction

Up to the present, there has been a prevailing opinion that synharmony is the consonance of vowels. In the research, we have proven through examples that it also has to do with consonants. We have systematized the works of research scientists, especially researchers who have conducted laboratory analysis of the nature of sound formation, pronunciation, and hearing. We have observed that the correspondence of both vowels and consonants is of particular importance in determining the direction of personal and semantic development of words in the Kazakh language.

In processing the collected materials, special attention was paid to the function of synharmony in the language. Examples were systematized and grouped using comparative and contrastive methods.

The materials of the first research on the formation of consonants in the Kazakh language were reflected in the research works of N. Ilminsky, V. Radlov, P. Melioransky, and the research of A. Baitursynov, K. Zhubanov became the main and profound basis for analysis in our native language. In addition, in the studies of Ye. Omarov and K. Kemengeruly, the first conclusions were made about consonants. In the later periods, Zh. Aralbayev, I. Kenesbayev, B. Tailakbayev, A. Zhunisbekov, S. Omarbekov, M. Raimbekova, A. Koshkarov, S. Myrzabekov, S. Orazalin, A.Baimbetova, Zh. Issayeva, A. Moldasheva, et al. were comprehensively considered and systematized in the research. In our work, we decided to give examples from the works of the listed researchers.

In the verbal structure of the language, sounds are constantly used in harmony and concord according to the law of synharmony. If this harmony is not observed in pronunciation, this is due to the inability to distinguish between pronunciation and spelling. Writing can never accurately convey the pronunciation of words. In addition, in Kazakh writing, based on the morphological principle, the sound at the end of the root is recorded in its original form, without changing. For example: the verb көн (Eng. *to agree*) generates such words as көнді, көнбеді, көнген жоқ. In such words, the initial position of the root is preserved, and the nature of the pronunciation is neglected. However, the letter н (n) here sounds in three different forms during pronunciation. In this research work, we analyzed the characteristics of sounds, including pronunciation and listening to consonants, in addition to their writing.

Research materials and methods

A comprehensive study of the structure of words in Turkic languages, the connection of sounds with each other, taking into account their semantic patterns, makes it possible to find answers to unresolved and controversial opinions. For the conclusions made in the work to turn out to be accurate, we used the methods of experimental research and systematized them using examples.

A special branch of linguistics that unites, harmonizes and performs word-formation functions in our language is called synharmony. Synharmony extends to vowels as well as consonants. We call the *language harmony* the harmony of vowels in a single word (wordform), coming as a single soft or single hard depending on their function in the language. In the Kazakh language, the law of harmony is recognized primarily as the harmony of the language. Because this law can cover all the ancient words in our language, but the consonance of consonants has been neglected.

The law of harmony is violated if we pronounce the sound combinations нб *(nb)* and нг *(ng)* in words in the same way. According to the law of consonance, the combinations нб *(nb)* and нг *(ng)* do not intersect in terms of articulation (formation), although they correspond to each other in terms of voice relation; therefore, the double-lip consonant б (b) adapts and changes the frontal sound н (n) in front of it to the double-lip м (m), and the double-lip frontal consonant г (g) changes to the back sound ң (ŋ). Therefore, it follows that the combination нб *(nb)* is pronounced as мб *(mb)* (көмбеді), the combination нг is pronounced as ңг (көңген жоқ), that is, the sound of н (n) is pronounced both as м (m) and ң (n). We make sure that the consonants *m* and *n* in this exchange (көмбеді, көңген жоқ) do not have any phonemic value.

In addition, the words: қарағас *(қара қас)*, ағетік *(ақ етік)*, ағжол *(ақ жол)*, сабы *(сап-ы)*, тамағы *(тамақ-ы)* also reflect sound exchanges. This is due to the fact that the exchange of sounds (қ-ғ, п-б) is the result of the assimilation of sounds that are side by side with each other.

Alternation (lat. alternatio) means the transformation of sounds in a word or between words into another sound under the influence of a neighboring sound, which occurs in different words. For this reason, the exchange of sounds occurs as a result of sound integration in phonetic conditions. This is explained by the combinatorial change (lat. combihare combine, combinate) or positional (lat. - positio - position) [1, 125-126].

Analysis and results

Having studied the collected materials, we managed to achieve some results. Examples prove that in modern Turkic languages, including Kazakh, in the formation of synharmony, along with vowels, consonants also have a special function.

The analysis of sounds in the Kazakh language began to be classified according to the involvement of the vocal cords. The presence of the vocal cords is guided in the form of a sign of creation, and the creation of sounds in the Kazakh language is characterized by the waves of vibration of the nasal cavity. Therefore, if there is full vibration in the vocal cords, the voice pronounces vowels; if the vibration is more intense, it generates sonorants, if it vibrates partially, voiced consonants, and if it does not vibrate at all, it generates voiceless consonants. It is important to note that if voiced consonants are formed from partial vibrations of the vocal cords, then there are additional signs of the formation of these sounds. Depending on the presence of the lips, the effect of the adjacent sounds and variations on each other shall be different [2, 64]. «Part of the sounds in our language depend on the tone: these are vowels. The next branch is related to aspiration: they are consonants. If the sound is associated with a tone, vowels are formed and become melodic, and consonants associated with aspiration do not have this property," I. Kenesbayev said [3, 223]. Researcher I. Kenesbayev notes 25 consonants (б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, (у), h, ф, х, ц, ч, ш, щ, қ, ң), indicating that the sounds в, ф, х, ц, ч are borrowed from the Russian language [3, 241]. Researcher I. Kenesbayev, in his textbook, divides consonants into 3 groups (voiced, voiceless and sonorants) depending on the presence of the voice. «Voiced and voiceless consonants, when combined, are called quiescent (soundless). When pronouncing voiced consonants, the predominance of the voice is observed and creates aspiration. When we pronounce voiced consonants, we observe the predominance of aspiration over the voice, and when we pronounce voiceless consonants, there is no involvement of the voice; that is, there is no vibration of the vocal cords at all.

They are classified as:

Sonorants: м, н, ң, р, л, (у, и);

Voiced consonants: б, в, г, ғ, д, ж, з;

Voiceless consonants: п, т, к, қ, ф, с, ш, ч, щ, ц, х, һ" [3, 256]. He relied on K.Zhubanov in classifying consonants, applied the terms of *fricative/occlusive* and *continuous/discontinuous,* and distinguished plosives: п, б, т, к, г, қ, д, ч, ц; and fricatives: ф, в, с, ғ, ш, х, з, ж, һ" [3, 257]. However, I. Kenesbayev adds the sound 'g' to the group of continuous (occlusive) consonants, that is, non-exposive, fricative phonemes. We can see that Zh. Aralbayev agrees: "Consonants (other than affricate sounds) are classified into two groups depending on the way they are formed:

1. Plosive consonants. Plosives can be voiceless (aspiration) and voiced. Voiceless plosives are б, п, д, т, г, к, қ. There are three different articulatory phases in the creation of voiceless plosives", when pronouncing a plosive consonant п, there occur three different articulatory phases that follow one another, the first of which is the phase of adhesion of the vocal organs to each other (implosion), the second one is the phase of adhesion of the vocal organs (continuation of implosion), the third one takes place when the period of adhesion of the vocal organs ends and the period of sudden disjunction of one another of the vocal organs (explosion) starts [4, 67]. Zh. Aralbayev noted that fricative consonants include the sounds ф, в, с, з, ғ, ж, ш, х and mentioned: "Fricatives are formed by the closing of our vocal organ, not sticking together" [4, 68].

The sound features of aspirated plosives in the Kazakh language were considered in the works of the researcher B.D. Taylakbayev [5]. The researcher shows that the phonemes п, б, т, д, к, г, due to plosive pronunciation, are different from other aspirated sounds, and in the system of aspirated plosive consonants, sounds are classified as voiced/voiceless, strong/weak, and short/long in pronunciation. He gives an example of the duality of words on the examples of бақа-баққа, жапа-жаппа, теке-текке, аты-атты, etc., and argues that the concurrency of the same double consonant in the composition of these words (geminate) affects the meaning of the word, and underlines the opposition of the long and short pronunciation of such phonemes. Besides, on the example of the words балық-балығы, қап-қабы, ек-егін he explained the phonetic phenomena when a voiceless consonant standing between vowels is pronounced with a voice. The scholar also mentions that the phonemes п-у in the words тап-тау are contrasted by their strong/weak pronunciation. The scientist considers the inconsistency of consonants at the beginning of a word and at the end of a word in the Kazakh language by the strong/weak opposition of consonants. On aspirated plosives B.Taylakbayev stated as follows: "the system of aspirated plosive consonant phonemes in the modern Kazakh language consists of voiceless, tense, occlusive (п); voiced, occlusive and bilabial (б); voiceless, tense, occlusive and anterior consonant (т); voiced, occlusive and anterior consonant (д); and voiceless, tense, occlusive and velar consonant (к)" [5, 37].

A. Zhunisbek's followers, who substantiated the scientific principles of studying the sounds of the Kazakh language in a new direction, under the leadership of the researcher, conduct research based on scientific achievements. In this regard, it is necessary to name the research work of A. Baimbetova on the transformation of occlusive consonants [6]. He analyzed the features of interweaving, contrasting the occlusives formed by the contact of the organs of speech with each other with the adjacent consonants formed by the confluence of the organs of speech with each other. To determine the formation and transformation of the occlusives, he systematized a mixture of different sounds created by the movement of speech organs. From the point of view of phonetics, he gave a comprehensive description of the systems of pronunciation, formation, and hearing of interwoven consonants through analysis.

The analysis of sibilant consonants has been thoroughly examined in the works of S. Orazalin [7]. The scholar, relying on the latest scientific achievements, appropriately used newly introduced scientific terms in the Kazakh language. He characterized consonants based on the involvement and vibration of the vocal cords, referring to them as vibrant (voiced consonants), and as fricative consonants according to their manner of articulation, and provided an extensive analysis of the articulation and transformation features of such sounds as с, ш, з, and ж. According to their articulation, vibrant consonants are called uvular. S. Orazalin demonstrated that the production of vibrant fricative consonants results from the interaction of vocal cords and conducted a systematic analysis of their articulation. The researcher divided fricative consonants into *compact fricatives* (с, з) and *diffuse fricatives* (ш, ж). He paid special attention to the phonetic variants of each fricative consonant and provided a detailed phonological analysis.

In recent years, increasing attention has been given to studying the sound system of the Kazakh language in accordance with its natural characteristics and from the perspective of synharmonism. The number of sounds in the Kazakh language, as well as their articulatory, phonetic, and auditory features, are beginning to be systematically studied from the viewpoints of phonetics and phonology. In B. Baymukhanov's research on the articulation and transformation system of voiceless consonants, the articulatory properties of Kazakh consonants in relation to the vibration of the vocal cords—specifically, the formation of voiceless consonants and their harmony features—are analyzed [8].

The author substantiates the scientific importance of understanding the composition and structure of voiceless consonants based on their phonetic and phonological features, referring to the views of prominent scholars on the subject. Through concrete examples, it is demonstrated that there has been no consistent, scientifically proven opinion regarding the articulatory and auditory nature of the voiceless consonants қ and к in modern Kazakh. Presenting his own viewpoint, the author concludes: "In fact, the distinction between the consonants ғ and г, қ and к differs from the contrast between other pairs of consonants in terms of their 'hard' and 'soft' variants. The places of articulation for these sounds are significantly distant from each other, and their auditory characteristics are also distinct" [8, 9].

The author compares the nature of Kazakh and Russian sounds in terms of their *articulation*, *pronunciation*, and *auditory* perception, emphasizing the importance of distinguishing between the sounds of each language based on their pronunciation and spelling to avoid confusion. The differences in the articulatory bases of these two languages are analyzed concerning theoretical definitions of their phonological nature, and a systematic examination is conducted on the variation of voiceless consonants in Kazakh articulation. For example, the articulation of the voiceless fricative *s* in the word саз *(saz)* is described as follows: 1) the tip of the tongue approaches the boundary between the teeth and the alveolar ridge; 2) a slight gap remains between the tip of the tongue and the base of the upper incisors; and 3) the vocal cords remain neutral, meaning they do not vibrate [8, 12]. In the Kazakh language, the voiceless consonant с is articulated with the tip of the tongue, whereas in Russian, it is produced with the blade of the tongue. Therefore, from an auditory perspective, the Russian с has a stronger «whistling» effect, while in Kazakh it is referred to as a «hissing» consonant [8, 14]. B. Baymukhanov provides numerous examples to demonstrate subtle articulatory features that are not easily perceived or typically noticed in spoken language. He argues that identifying the phonological distinctions between Kazakh—a Turkic language based on the principle of synharmonism—and stress-accented languages like Russian must begin with a phonetic and phonological analysis

of speech sounds. The scholar convincingly points out, from both methodological and scientific standpoints, that it is incorrect to characterize certain sounds as unique to Kazakh without proper analysis. B. Baymukhanov substantiates, through numerous examples, the articulatory features that are not easily perceptible from an auditory perspective and often overlooked during speech. He methodologically and scientifically demonstrates the importance of beginning the identification of the phonological distinctions between Kazakh—a Turkic language based on the principle of synharmonism—and stress-accented languages such as Russian, with a phonetic and phonological analysis of speech sounds. The scholar rightly points out the methodological inaccuracy of isolating certain sounds and labeling them as unique to the Kazakh language without thorough analysis. In his work, B. Baymukhanov analyzes the model and structure of voiceless consonants in Kazakh, classifying them according to their manner and place of articulation. In his work, B. Baymukhanov analyzes the model and structure of voiceless consonants in the Kazakh language, classifying them according to their manner and place of articulation. In terms of *place of articulation*, he distinguishes: 1) bilabial (п), 2) labial or tongue-tip (т, с, ш), 3) mediolingual or palatal (к), and 4) uvular (қ). By *manner of articulation*, he categorizes them as: 1) complete closure (plosives – п, т, к, қ), and 2) partial closure (fricatives – с, ш) [9, 16]. He concludes: "Vowels can combine with all voiceless consonants, and these combinations occur throughout the entire word" [9, 17]. Accordingly, he proposes a model of adjacent compatibility (coarticulation) for voiceless consonants and makes scientific conclusions regarding how voiceless consonants form harmony variants depending on adjacent vowels, and on how their articulation is influenced by the horizontal and vertical (jaw) position of the tongue, as well as on the involvement of the lips, oral cavity, and pharyngeal space. A comprehensive study on the classification of consonants according to their pronunciation, particularly focusing on the phonetic characteristics of fricative consonants, was conducted by the scholar A. Koshkarov [10]. In his research, fricative consonants—referred to as sibilants—are analyzed from both phonetic and phonological perspectives. Each sound's articulatory, auditory, and phonetic properties, along with its distinguishing features, are examined systematically. S. Myrzabekov identifies a third group of stops and fricatives called trill consonants, to which he assigns the sound p [4, 58]. He explains that this sound is produced solely through the vibration of the tongue tip.

The research work of Z. Badambekkyzy, which determines the number of sounds in the articulatory base of the Kazakh language and identifies their distinguishing features, is of great importance. She studied the sound inventory of phonemes in the Kazakh language from the perspective of synharmonophology. The scholar systematically analyzed and described the distinctive features of each sound and the sound inventory of every phoneme in the language. The articulation of voiced consonants was systematically studied in the research of A. Moldasheva [11]. The articulation model of voiced consonants, based on the vibration of the vocal cords, was studied, and their common and distinctive features were classified according to their "hard" and "soft" harmony characteristics. A. Moldasheva analyzed the articulation of voiced consonants in words, phrases, and sentences, revealing their articulatory harmony. In her research, she demonstrates that the consonants ғ and г are articulated as stops at the beginning of a word and as fricatives in the middle of a word. She also provides examples of the variations of voiced consonants depending on the involvement of the lips and the tongue's position. The assimilation patterns of voiced consonants in the Kazakh language were analyzed in the research of Zh. Issayeva [12]. A systematic analysis was made regarding the phonetic characteristics of voiced consonants, their use within words, and their assimilation variations.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

The assimilation characteristics of consonants were further explored through the research of M. Raiymbekova.

The scholar A. Zhunisbek states that the number of consonant sounds in the Kazakh language is 17. He categorizes the sounds ғ-г and қ-к as variations of the same consonant in terms of assimilation [9]. "The articulation of consonants is characterized by three distinctive features (manner of articulation, place of articulation, and voicing), while the auditory properties are characterized by two features (the relationship between the oral and pharyngeal cavities, and the intensity of stops and fricatives), and the acoustic properties are defined by two features (the rate of stop and fricative intensity, and the voice quality)," concludes the scholar. According to A. Zhunisbek's research, the division of consonants into hard, soft, and voiced categories, is not based on articulation but on auditory characteristics. However, in phonetic science, these distinctions have traditionally been based on articulation. Therefore, the researcher considers it appropriate to give these sounds new names: hard (voiceless), soft (voiced), and voiced (vibrant), and concludes that «the primary classification of consonants is based on their voicing.»

In A. Zhunisbek's research, consonant sounds are classified as follows:

1. According to voicing: a) In voiceless consonants, the vocal cords do not vibrate (п, қ, к, с, ш); b) In voiced consonants, the vocal cords vibrate partially (б, *д*, ғ, г, з, ж); c) In nasal consonants, the vocal cords vibrate more (м, н, ң, р, *л*, и, у).

2. According to the place of articulation: a) Labial consonants are formed by the contact of the upper and lower lips (п, б, м, у); b) Alveolar consonants are formed by the contact of the tongue tip and the alveolar ridge (т, *д*, н, с, з, р, ш, ж, *л*); c) Velar consonants are formed by the contact of the tongue's back and the soft palate (қ (-к), ғ (-г), ң, и).

3. According to the manner of articulation: a) Stops are formed by the contact of speech organs (п, б, м, т, *д*, н, қ-к, ғ-г, ң); b) Fricatives are formed by the partial contact of speech organs (с, з, ш, ж, й, у, ғ, г, trill – р, lateral – *л*).

In phonetics, it is true that consonant sounds are considered as core consonants (the main allophone) based on the heavy back vowel harmony versions of sounds. Taking this issue into account, A. Junisbek classifies consonant sounds according to their harmony characteristics. Based on this classification, he proposes using terms like 'labial-velar' and 'progressive-regressive' to highlight the articulation characteristics of consonant harmony [9].

The analysis of singharmonism starts at the sound level. As a result of harmony analysis, the composition of vowel harmony sounds in the Kazakh language is fully identified. Thus, any word in the Kazakh language is formed from a combination of these sounds. As a result, the word, due to the harmonious combination of its sounds, will be naturally pronounced and sound natural. However, if the sounds in a word combine in a disorganized manner, it will not be a proper national word [13].

In the Kazakh language, there are four types of synharmony: back harmony, front harmony, labial harmony, and palatal harmony. However, in the structure of a syllable or word, the beginnings of two harmonies come together only when they meet:

- Back palatal harmony – [tɪs, taraq]
- Front palatal harmony – [t'is', t'ir'ek']
- Back labial harmony – [t°us°, t°usaq]
- Front labial harmony – [t'°üs'°, t'°ül'°ök'°]

For a word to have synharmony, it does not necessarily need to have multiple syllables; even monosyllabic words can exhibit vowel harmony. This proves that the principle of «harmony

of vowels» is incorrect because for vowel harmony to occur, a word must have at least two syllables. The composition of Kazakh consonant harmony is presented in the table (see Table 1).

Table 1 – Composition of Kazakh consonant harmony (According to A. Zhunisbek)

(SINGARMOLOGICAL) CLASSIFICATION OF CONSONANTS IN THE KAZAKH LANGUAGE						
Manner of articulation		**Voice involvement**	**Place of articulation**			
		bilabial	**labial**	**palatal**	**uvular**	
Plosives		**Voiceless**	**p p′ p° p′°**	**t t′ t°t′°**	**k′ k′°**	**q q°**
		Voiced	**b b′ b° b′°**	**d d′ d° d′°**	ɡ′ ɡ′°	ɣ ɣ°
		Sonorant	**m m′ m° m′°**	**n n′ n° n′°**	ŋ› **ŋ′°**	ŋ ŋ°
Fricatives	**Diffusive fricatives**	**Voiceless**		ʃ ʃ′ ʃ° ʃ′°		
		Voiced				ɣ ɣ°
		Sonorant				**y y°**
	Compact fricatives	**Voiceless**		**ss′ s° s′°**		
		Voiced		**zz′ z° z′°**	ɡ′ ɡ′°	
		Sonorant	**ww′**		**y′ y′°**	
	Vibration			**rr′ r° r′°**		
	Indirect			**ll′ l° l′°**		
Occlusive (affricate)		**Voiceless**				
		Voiced		**jj′ j° j′°**		
		Sonorant				

The analysis of the table shows that consonants are composed of four harmony resonances.

The primary place of articulation of consonant sounds does not change; instead, additional articulation is imposed upon it. This additional articulation indicates the harmony resonance of the consonant.

The oppositional relationships between the sounds in the linguistic system reflect the semantic paradigm of the language. Positional pairs of sounds are not only linguistic categories but also concepts that are interconnected with disciplines such as philosophy, logic, and psychology [14, 3].

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Consonant sounds (bilabial).

Harmonic consonants *п, б, м*: pronounced with a back resonance, and by their auditory features are classified as consonants with back resonance; since they are pronounced with a non-labial (spread-lip) resonance, their auditory feature is considered as *spread-lip* resonance.

Auditory feature: consonants with back spread-lip resonance.

Harmonic consonants *п', б', м'*: pronounced with a front resonance and, by their auditory features, are classified as consonants with front resonance; pronounced with spread-lip resonance, thus the auditory feature is *front spread-lip* resonance.

Auditory feature: consonants with front spread-lip resonance.

Harmonic consonants п°, б°, м°, у°: pronounced with a back resonance and are, accordingly, consonants with back resonance by auditory features; since they are pronounced with a labial (rounded-lip) resonance, the auditory feature is *back labial* resonance.

Auditory feature: consonants with back labial resonance.

Harmonic consonants *п'°, б'°, м'°, у'°*: pronounced with a front resonance and thus are classified as consonants with front resonance by auditory features; as they are pronounced with labial resonance, the auditory feature is *front labial* resonance.

Auditory feature: consonants with front labial resonance.

Other consonants in the Kazakh language are also transformed according to this system.

The 9-member harmony units

Harmony consonants *т, д, н*: These are pronounced with a back unrounded resonance, and according to their acoustic feature, they are classified as back unrounded resonant consonants.

Consonants *т', д', н'*: These are pronounced with a front unrounded resonance and are classified as front unrounded resonant consonants based on their acoustic characteristics.

Consonants *т'°, д'°, н'°*: These are pronounced with a front rounded resonance and are classified as front rounded resonant consonants according to their acoustic property.

Other consonant sounds in the Kazakh language, including the 12-member harmony units, are also transformed according to this system. Without delving into the full visual articulation model of Kazakh phonemes, we have provided only a few illustrative examples. The model clearly demonstrates the role of speech organs and their movement in the articulation of Kazakh sounds. To summarize briefly:

– The tongue's position within the oral cavity is categorized into four zones: tip of the tongue, mid-tongue, back of the tongue, and uvular region.

– The involvement of the lips in Kazakh sound production is also complex, consisting of five types: open lips, compressed lips, rounded lips, blunt lips, and pointed lips.

– The manner of articulation is also intricate, including: open, narrowed, approximant (with subtypes: lateral approximant, trilled approximant, wide approximant, and tight approximant).

– The vocal fold vibration presents four types: non-vibrating, fully vibrating, partially vibrating, and intermittently vibrating.

The analysis of the articulatory base of the Kazakh language shows that there are no front vowels/consonants or back consonants in the language.

It was also revealed that while some consonants share a common place of articulation across their harmony variants, other consonants have distant and differing places of articulation among their harmony variants.

Conclusion

Currently, the phenomenon of synharmonism in the Kazakh language—its phonetic and phonological nature, and its distinctive linguistic features—has been thoroughly studied and analyzed through various scholarly opinions and research. As a result, a phonetic characterization has been established in line with the level of development of contemporary phonetic theories.

Today, the phonetics of modern Kazakh is being examined extensively from the articulatory-acoustic perspective. In addition to articulatory and frequency parameters as physical properties, the auditory nature of speech sounds is also being investigated. There is a growing interest in conducting perceptual experiments on the acoustic features of speech sounds, as researchers seek to identify autonomous methods of phonetic description that could reveal the importance of linguistic signal properties and facilitate the transition to sound analysis. The perception of phonetic features in language plays a crucial role in linguistic communication, and experimental studies of these features is essential in determining the acoustic characteristics of a language.

In this article, we have attempted to comprehensively explore the phenomenon of synharmonism—a feature considered a systemic distinction from other world languages—within the phonetic system of contemporary Kazakh. Due to the lack of consistency in explaining the nature of common features in the sound system of Kazakh, the reasons for their change, distinguishing features, and causes of disruption, this issue remains one of the most pressing topics in contemporary linguistic science.

In recent years, new synharmonic and synharmonophonological theories have emerged within phonological studies. The integration of harmony theories alongside accent-phonemic theories within the broader field of phonology marks a significant achievement not only for Kazakh linguistics but for Turkology and global linguistic science as a whole. Analyzing and characterizing the origins, key concepts, terms, and methodological features of the currently established accent-phonemic and synharmonic theories remains an urgent and important task.

In this study, we have illustrated through examples and tables how Professor A. Zhunisbek was the first to provide a comprehensive phonetic description of the sounds of the Kazakh language, both from the perspective of synharmonism and beyond. During the analysis, consonant sounds in Kazakh were differentiated based on their articulatory features, and the structural forms of the core consonants were identified. The distinctive features of synharmonism were specified according to their phonological and phonetic characteristics and organized into a system aligned with the nature of the Kazakh language.

Today, while the harmonic alignment of vowel sounds is largely undisputed, the consonant harmony in Kazakh remains an unresolved issue. Analytical studies have demonstrated that consonants also play a specific role in a synharmonic language. Many scholars who have investigated the articulatory, acoustic, and auditory properties of sounds through laboratory methods have arrived at this conclusion. Most importantly, we emphasize that synharmonism unites sounds and syllables within a word and connects words in speech, thereby facilitating fluent and natural communication.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The article contains no conflict of interests.

Contribution of the authors. B.K. Kopbosynov contributed to the research and conclusion of the works of foreign and domestic scientists on the research topic. M. E. Alimbayev participated

in the collection and analysis of the materials of the article. G.I. Serkebaeva critically reviewed the content of the article and was engaged in its design. The authors are equally responsible for all aspects of the study.

References

Современный казахский язык: фонетика и морфология. – Алматы: Наука, 1962. – 452 с.

2. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
3. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: Ғылым, 1975. – 304 б.
4. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.
5. Тайлакбаев Б.Ж. Экспериментально-фонетическое исследование шумных смычных согласных казахского языка и сопоставление их переходных участков с соответствующими локусами аналогичных согласных английского языка: филол.ғыл.канд... дисс. автореферат. – Алма-Ата, 1972
6. Бәйімбетова, Ә. Қазақ тілі тоғысыңқы дауыссыздарының фонетикалық түрленімі: филол.ғыл.канд... дисс. автореферат: 10.02.02 - қазақ тілі / Әйгерім Бәйімбетова. - Алматы, 1999. – 24 б.
7. Оразалин І. Қазақ тілі жуысыңқы дауыссыздарының жасалым түрленімі: филол. ғыл.канд... дисс. автореферат. – Алматы, 2001. – 30 б.
8. Баймуханов Б. Қатаң дауыссыз дыбыстардың жасалым және түрленім жүйесі: филол.ғыл.канд... дисс. автореферат. – Алматы, 2005. – 22 б.
9. Жүнісбек А. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
10. Қошқаров А. Фрикативные согласные казахского языка: филол.ғыл.докт... дисс. автореферат. – Алматы, 1996. – 40 б.
11. Молдашева А. Қазақ тіліндегі уяң дауыссыз дыбыстардың үйлесім турленімі: филол.ғыл.канд... дисс. автореферат. – Алматы, 2007. – 22 б.
12. Исаева Ж. Қазақ тіліндегі үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім түрленімі. филол. ғыл.канд... дисс. автореферат. – Алматы, 2007. – 24 б.
13. Джунисбеков А. Есть ли словесное ударение в казахском языке / Звуковой строй языка. – Москва: Наука, 1979. – С. 104-108
14. Serkebaeva G.I., Boranbaev S.R. Binary Oppositions as a Method of Conceptualization: A case of Codex Cumanicus // International Journal of Society, Culture and Language LJSCL. – 2023. – Pp. 2-12. – URL: https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.2003011.3038

Б.К. Копбосынов*, М.Е. Алимбаев, Г.И. Серкебаева

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Характер и сингармонизм согласных в казахском языке

Аннотация. В данной статье речь пойдет об особенностях современного казахского языка, о сингармонии в речи, внутри слов, между словами и звуками. До сих пор исследования доказали, что среди ученых существовали разные мнения о сингармонизме.

Большинство исследователей утверждают, что сингармония – это гармония гласных. В нашей работе мы на примерах доказали, что это относится и к согласным звукам. Мы систематически сгруппировали работы ученых, особенно исследователей, которые лабораторным путем изучали возникновение, произношение и слуховые характеристики звуков. Мы видим, что соответствие как гласных, так и согласных имеет особое значение в определении направления развития личности и значения односложных слов в современном казахском языке. При обработке собранного материала акцент был сделан на функции сингармонии в языке. Примеры были систематизированы и сгруппированы с помощью сравнительного и сопоставительного методов. Участие голосовых связок было основано на производстве знаков, а производство звуков в нашем языке описывалось их вибрационными волнами. Сделан вывод, что если голосовая связка колеблется полностью – гласные, если колеблется больше – тон глухой, если колеблется частично – глухой, а если не колеблется совсем – твердый глухой.

Ключевые слова: казахский язык, согласные звуки, голосовые связки, сингармонизм, фонетика, артикуляция, звуки.

Б.К. Көпбосынов*, М.Е. Әлімбаев, Г.Ы. Серкебаева
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың сипаты және сингармонизмі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ тілінің, сөйленістеріндегі, сөз ішіндегі, сөз бен сөздің арасындағы, дыбыстарындағы сингармонизмнің ерекшеліктері жайлы сөз болады. Осы уақытқа дейін сингармонизм жайлы ғалымдар арасында түрлі пікірлердің болғанын зерттеу жұмысы дәлелдеді. Зерттеушілердің көпшілігі сингармонизмді дауысты дыбыстардың үндесуі деген пікірді алға тартады. Біз өз жұмысымызда оның дауыссыз дыбыстарға да қатысы бар екенін мысалдар арқылы дәлелдедік. Өзімізге дейінгі ғалымдардың, әсіресе дыбыстардың жасалым, айтылым, естілім сипатын лабораториялық жолмен сараптаған зерттеушілердің еңбектерін жүйелеп топтастырдық. Қазіргі қазақ тіліндегі моносиллабтардың тұлғалық, мағыналық даму бағытын айқындауда дауыстылардың да, дауыссыздардың да сәйкестігінің маңызы ерекше екенін көре аламыз. Жинақталған материалдарды өңдеу барысында сингармонизмнің тілде атқаратын қызметіне баса назар аударылды. Мысалдар салыстырмалы, салғастырмалы әдістер арқылы жүйеге келтірілді, топтастырылды. Дауыс желбезегінің қатысуымен қазақ тіліндегі дыбыстардың жасалуы желбезектің тербеліс толқындарына байланысы арқылы көрінеді. Дауыс желбезегінің толық тербелуінен – дауыстылар, көбірек тербелуінен – үнді дауыссыз дыбыстар, орташа тербелетін болса – ұяң дауыссыз дыбыстар, ал мүлде тербелмесе – қатаң дауыссыз дыбыстар пайда болады деген тұжырым қорытындыланды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, дауыссыз дыбыстар, дауыс желбезегі, сингармонизм, фонетика, артикуляция, дыбыстар.

References

1. Sovremennyj kazahskij jazyk: fonetika i morfologiya [Modern Kazakh Language: Phonetics and Morphology]. (Nauka, Alma-Ata, 1962, 452 p.) [in Russian]

2. Myrzabekov S. Kazak tili fonetikasy [Phonetics of the Kazakh language]. (Kazak universiteti, Almaty, 2004, 247 p.) [in Kazakh]

3. Kenesbaev I., Musabaev G. Kazirgi kazak tili. Leksika, fonetika [Modern Kazakh language. Vocabulary, phonetics]. (Gylym, Almaty, 1975, 304 p.) [in Kazakh]

4. Aralbayev Zh. Kazak fonetikasy bojynsha jetjudter [Etudes on Kazakh phonetics]. (Gylym, Almaty, 1988, 144 p.) [in Kazakh]

5. Tajlakbaev B.Zh. Jeksperimental'no-foneticheskoe issledovanie shumnyh smychnyh soglasnyh kazahskogo jazyka i sopostavlenie ih perehodnyh uchastkov s sootvetstvujushhimi lokusami analogichnyh soglasnyh anglijskogo jazyka: AKD [Experimental phonetic study of noisy consonants of the Kazakh language and comparison of their transitional sections with the corresponding loci of similar consonants of the English language: AKD]. (Alma-Ata, 1972.) [in Russian]

6. Bajimbetova A. Kazak tili togysynky dauyssyzdarynyn fonetikalyk turlenimi: KDA [Phonetic modification of the consonants of the Kazakh language: KDA]. (Almaty, 1999, 24 p.) [in Kazakh]

7. Orazalin I. Kazak tili zhuysynky dauyssyzdarynyn zhasalym turlenimi. Fil. gylym. kand...diss. avtoreferaty [Modification of the formation of consonants of the Kazakh language. Phil. science. cand... dis. abstract]. (Almaty, 2001, 30 p.) [in Kazakh]

8. Bajmuhanov B. Katan dauyssyz dybystardyn zhasalym zhane turlenim zhujesi: KDA [System of formation and transformation of rigid consonants: KDA]. (Almaty, 2005, 22 p.) [in Kazakh]

9. Zhunisbek A. Kazak fonetikasy [Kazakh phonetics]. (Almaty, 2009, 312 p.) [in Kazakh]

10. Koshkarov A. Frikativnye soglasnye kazahskogo jazyka. Avtoref. dis... dok. fil. nauk [Fricative consonants of the Kazakh language. Abstract of the dissertation of the Doctor of Philology] (Almaty, 1996, 40 p.) [in Russian]

11. Moldasheva A. Kazak tilindegi ujan dauyssyz dybystardyn ujlesim turlenimi. Fil. gylym. kand... dis. avtoref. [Harmonization of consonants in the Kazakh language: abstract thesis for … Cand. of Philology] (Almaty, 2007, 22 p.) [in Kazakh]

12. Issayeva Zh. Kazak tilindegi undi dauyssyz dybystardyn ujlesim turlenimi. Fil. gylym. kand... dis. avtoref. [Harmonization of Indian consonants in the Kazakh language: abstract thesis for … Cand. of Philology] (Almaty, 2007, 24 p.) [in Kazakh]

13. Dzhunisbekov A. Est' li slovesnoe udarenie v kazahskom jazyke [Is there a verbal stress in the Kazakh language]. In: Zvukovoj stroj jazyka [The sound system of the language]. (Nauka, Moscow, 1979, 104-108.) [in Russian]

14. Serkebaeva G.I., Boranbaev S.R. Binary Oppositions as a Method of Conceptualization: A case of Codex Cumanicus. International Journal of Society, Culture and Language LJSCL, 2-12 (2023). https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.2003011.3038

Information about the authors:

Kopbossynov Bekzhan Komekbaiuly – corresponding author, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: bekaspan@mail.ru, ORCID: 0009-0001-0158-2968.

Alimbayev Medeu Yerkinuly – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Medeu.Alimbaev@auezov.edu.kz, ORCID: 0000-0002-5596-737X.

Serkebayeva Gaukhar Yskakbekkyzy – PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: g.serkebaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8423-1129.

Көпбосынов Бекжан Көмекбайұлы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: bekaspan@mail.ru, ORCID: 0009-0001-0158-2968.

Әлімбаев Медеу Еркінұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: Medeu.Alimbaev@auezov.edu.kz, ORCID: 0000-0002-5596-737X.

Серкебаева Гаухар Ысқақбекқызы – PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: g.serkebaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8423-1129.

Копбосынов Бекжан Комекбаевич – автор для корреспонденции, PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: bekaspan@mail.ru, ORCID: 0009-0001-0158-2968.

Алимбаев Медеу Еркинович – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан. E-mail: Medeu.Alimbaev@auezov.edu.kz, ORCID: 0000-0002-5596-737X.

Серкебаева Гаухар Искакбековна – PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: g.serkebaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8423-1129.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.07 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-103-115*
Ғылыми мақала

Проксемикалық амалдардың коммуникацияда қолданылуы

Ж.Т. Қошанова
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

(E-mail: zhazira29092009@mail.ru)

Аңдатпа. Коммуникация барысында адамдар бір-бірімен сөйлеу тілі арқылы ғана емес, вербалды емес амалдар арқылы да ақпарат алмасады, түсініседі. Вербалды амалдар негізгі ақпарат көзі болса, бейвербал амалдар сөйлеу тілін логикалық, эстетикалық, эмоциялық жағынан толықтыра отырып, сөйлеушінің этномәдени, психологиялық және өзге де ерекшеліктері, яғни коммуникантың көңіл-күйі, ниеті, сөзінің шынайылығы туралы қосымша мәлімет береді. Мақалада вербалды амалдарды зерттейтін паралингвистика ғылымының бір саласы проксемика ғылымы, оның коммуникацияда алатын орны сияқты мәселелер қамтылған. Проксемика кеңістікте орналасуына байланысты адамдардың арақатынасын анықтайтын, кеңістік коммуникациясы, оның құрылымы және функцияларын қарастырады. Зерттеудің мақсаты – қазақ халқының мәдениетінде, ең алдымен, халықтың ұлттық болмысы, дүниетанымы, көшпелі тұрмысынан хабар беретін тәлім-тәрбиенің, мәдениеттіліктің белгісі болып саналатын қарым-қатынастың проксемикалық компонеттері ерекше орын алатынын көрсету. Ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, арақашықтықтың түрлері, өзіндік ерекшеліктері жан-жақты талданды. Сонымен қатар проксемалардың көркем шығармаларда вербалдануы, берілу жолдарына байланысты мысалдар келтіріліп, олардың қазақ халқының коммуникативтік кеңістігінде алатын орны, мәдени, ұлттық спецификасы айқындалып, жүргізілген зерттеулердің негізінде аталған парамалдардың тілдік маркер қызметін атқаратыны дәлелденді.

Түйін сөздер: паралингвистика, лингвистикалық маркер, проксемика, кеңістік, кинесикалық амалдар.

Түсті*: 27.03.2025;* Жөнделді*: 28.05.2025;* Мақұлданды*: 18.06.2025;* Онлайн қолжетімді*: 25.06.2025*

Кіріспе

Өткен ғасырдың соңғы жылдарынан бастап тіл ғылымының ауқымы кеңейіп, көптеген жаңа ғылым салалары қалыптасты. Солардың қатарында гендерлік лингвистика, этнолингвистика, паралингвистика және өзге де ғылыми бағыттарды атауға болады.

Тіл ғылымының жаңа бағыттарының бірі паралингвистиканың негізі XX ғасырдың 60-жылдары қаланды. Паралингвистика ғылымы сөйлеу коммуникациясы барысында тілдік амалдармен қатар қолданылатын вербалды емес амалдарды зерттейді. Тілдік қатынас кезіндегі коммуниканттардың дене қозғалысы, мимикасы, дауыс тонының өзгеруі, кідіріс жасауы, т.б. қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді. Ғалым Альберт Мейерабианның пікірінше, ақпараттың 7%-ы вербалды амалдар арқылы, 38%-ы фонациялық амалдар арқылы (дауыс тонының өзгеруі, дауыс қарқындылығы, т.б.), ал 55%-ы бейвербал амалдар (ым-ишара, дене қозғалысы, т.б.) арқылы беріледі.

Паралингвистиканың экстралингвистикалық компонеттерінің бірі ретінде проксемиканы атауға болады. Бұл ұғым коммуникацияның кеңістікте құрылу заңдылықтарын, сонымен қатар адамдар арасында жеке тұлғааралық қарым-қатынасқа аумақ, қашықтық және ара қашықтықтың әсерін талдап, түсіндіру үшін қолданылады.

«Проксемика» француз тілінен аударғанда, «жақындап келемін, жақындадым» деген мағынаны білдіреді. Ол – бір мәдениет шеңберінде, сондай-ақ әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттестігінде тұлғааралық қашықтықпен байланысты адамдардың әдеттері мен сезімдеріндегі айырмашылықтарды зерттейтін ғылыми бағыт [1, 224]. Бұл терминге байланысты ғалымдар әртүрлі пікір айтады.

М.П. Ешимов өз зерттеулерінде проксемиканы: «адам мінез-құлқының кеңістіктегі параметрін қарастыратын ғылым саласы», – деп атайды [2, 32].

Ал белгілі орыс ғалымы Г.Е.Крейдлин «Вербалды емес семиотика» атты еңбегінде коммуникацияның вербалды емес компоненттерін, атап айтқанда, әртүрлі халық өкілдерінің сөйлеу қарым-қатынасы жағдайында проксемаларды зерттеудің қажеттілігін айтып, проксемика ғылымының дефинициясын береді: «Проксемика – это наука о пространстве коммуникации или коммуникативном пространстве, это наука о том, как человек мыслит коммуникативное пространство, как его обживает и использует» [3, 457]. Ғалым проксемиканы вербалды емес семиотиканың бес саласының (паралингвистика, кинесика, окулесика, гаптика, проксемика) бірі ретінде көрсетеді.

Н.Г.Комлевтің зеттеулерінде: «Проксемика – учения о способах структурирования пространства в человеческом межперсональном общении», – делінген [4, 76].

Орыс тілінің түсіндірме-аударма сөздігінде проксемаға: «пространственный фон реализации вербального и невербального коммуникативного поведения», – деген анықтама береді [5, 13].

Қазақ ғалымдары проксемиканың коммуникациядағы түрлі аспектілерін зерттеуге көп көңіл бөлді. С.Бейсембаева халқымыздың көшпелі тұрмысының қазақ тіліндегі проксемалардың қалыптасуына үлкен әсерін тигізгенін айтады. Ал Ж.Өміралиеваның зерттеулеріне сәйкес, коммуникация барысындағы сұхбаттасушылардың арасындағы қашықтық олардың өзара қарым-қатынасына (ресми, бейресми, т.б.) тікелей байланысты. Г.Сүйінова қазақ және орыс халықтарының этномәдениетінде, кеңістік психологиясында «дала» концептісінің алатын орнын өзара салыстырып, зерттейді. Паралингвистиканың экстралингвистикалық компонеттерінің бірі ретінде проксемиканы атауға болады.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Бұл ұғым коммуникацияның кеңістікте құрылу заңдылықтарын, сонымен қатар адамдар арасында жеке тұлғааралық қарым-қатынасқа аумақ, қашықтық және арақашықтықтың әсерін талдап, түсіндіру үшін қолданылады.

Психологиялық үлкен түсіндірме сөздігінде ғалым А.Ребер: «Проксемика кеңістік пен оның түрлі әлеуметтік, мәдени жағдайларда қолданылуын зерттейді», – дей келе, жеке кеңістік, орналасу тығыздығы бұл ғылымның негізгі қарастыратын мәселелеріне жататынын айтады.

Американ антропологы Э.Холл: «Проксемика немесе кеңістік психологиясы – қарым-қатынастың кеңістікте қолданылуы», – деген [6].

Қазақ ғалымдары дапроксемиканың коммуникациядағы түрлі аспектілерін зерттеуге көп көңіл бөлді. С.Бейсембаева халқымыздың көшпелі тұрмысының қазақ тіліндегі проксемалардың қалыптасуына үлкен әсерін тигізгені туралы айтса, Г.Сүйінова қазақ және орыс халықтарының этномәдениетінде, кеңістік психологиясында «дала» концептісінің алатын орнын өзара салыстырып, зерттейді. Ал Ж.Өмірәлиеваның зерттеулеріне сәйкес, коммуникация барысындағы сұхбаттасушылардың арасындағы қашықтық олардың өзара қарым-қатынасына (ресми, бейресми, т.б.) тікелей байланысты.

Жоғарыдағы анықтамаларды негізге ала отырып, мынадай тұжырымға келуге болады: проксемика – қарым-қатынас барысындағы адамдардың ұстанатын қашықтықтың сипатына не кеңістікте орналасуына байланысты бейвербал коммуникацияны зерттейтін ғылым саласы.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында жинақтау, талдау, салыстыру-салғастыру, интерпретациялық әдістер қолданылды. Ғалымдардың көптеген еңбектері, зерттеу мақалаларын талдап, пікірлерін салғастыра отырып, ортақ тұжырым жасалды. Салыстыру-салғастыру әдістері арқылы проксемалар әртүрлі сипатына қарай сараланып, жіктелді. Ал интерпретациялық әдіс негізінде қазақ халқының дүниетанымын, болмысын паш ететін кеңістік ұғымдары, олардың коммуникациядағы рөлі айқындалды.

Нәтижелер мен талқылау

Проксемика ғылымының негізін XX ғасырдың 50-жылдары американдық антрополог әрі этнограф Эдуард Холл қалады. Ол мәдениет пен коммуникацияның тығыз байланыста болатындығына назар аударып, сұхбаттасушы адамдардың арасындағы болуы мүмкін арақашықтықтың түрлерін атап көрсетті. Олар: интимдік, тұлғалық, әлеуметтік және қоғамдық арақашықтық. Ұлттық ерекшелікке, климатқа, халықтың орналасу тығыздығына байланысты есептік көрсеткіштері бар әрбір арақашықтық белгілі бір жағдайға байланысты өзгеріп отырады.

Адамдар арасындағы кез келген қарым-қатынас белгілі бір кеңістікте өтеді. Проксемикалық амалдарды сипаттауға ұлттық және мәдени факторлар әсер етеді. Мысалы, Солтүстікамерикалық мәдениетте арақашықтықтың мынадай түрлері қалыптасқан:

- Интимдік арақашықтық. 0-ден 45 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (ең жақын адамдардың тілдік қатынасы).

- Жеке немесе тұлғалық арақашықтық. 45-тен 120 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (таныс адамдардың тілдік қатынасы).

- Әлеуметтік арақашықтық. 120-дан 400 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (ресми кездесулердегі сұхбаттасу).

- Қоғамдық немесе бұқаралық арақашықтық. 400-ден 750 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (үлкен аудиториялардағы кездесулер).

Психологтардың айтуынша, коммуниканттардың кеңістікте орналасуы, ең алдымен, олардың бір-біріне деген қарым-қатынасына байланысты. Аталған арақашықтықтар адамның жас ерекшелігіне, жынысына қарай өзгеруі мүмкін. Егде адамдар мен балалар және әйелдер (ер адамдармен салыстырғанда) жақын қашықтықты ұстануға тырысады. Ал орта жастағылар мен жастар, сонымен қатар агрессивті адамдар алыс қашықтықтан сөйлескенді ұнатады [6, 132].

Адамдар әлеуметтік қашықтықта барлық адамдармен қарым-қатынасқа түсе береді. Арақашықтық бұзылған кезде, агрессия, жақтырмау, ашулану сынды түрлі қолайсыз жағдайлар туындауы мүмкін. Ал бұқаралық арақашықтықтың ерекшелігі ақпарат берушінің интеллектуалдық қабілетін тыңдаушыға жеткізуде танылады.

Кеңістік психологиясын зерттей отырып, ғалымдар аудиторияның әлеуметтік жағынан біркелкі еместігін байқады. Алғашқы қатарда, әдетте, әлеуметтік мәртебесі жоғары адамдар, қариялар, әйелдер мен балалар және ниеті түзу, қызығушылық танытатын адамдар отырады. Ал соңғы қатарларда әлеуметтік мәртебесі төмен адамдар, жастар, ер адамдар және агрессияға бейім тұратындар жайғасады.

Проксемиканың бірлігі болып есептелетін проксемаларды Н.В.Шестеркина мен Е.М.Шестеркина орналасуына қарай үшке бөліп қарастырады. [7, 139]:

1. Статистикалық – бір адамның өзге адамға қатысты кеңістікте қозғалыссыз тұрғандығын көрсететін проксемалар.

2. Динамикалық – басқа адамдарға қатысты адамның кеңістіктегі қозғалысы.

3. Өтпелі – динамикалық жағдайдан статикалық жағдайға ауысу.

Ал ғалым А.С.Қазмағамбетова проксемаларға қатысты өз тұжырымдамасын ұсынады [8, 38-39].

1. Ақпаратты қабылдаушының алған әсерінің сипатына қарай: визуалды, визуалды-акустикалық, визуалды-тактильді. Мысалы:

Аяғында көмірдей пима, басында түбіт шалы, жұрттың арасынан сытылып шығып, құшақ жая ұмтылды. *Маржандай тісі ақсиып, жүгіріп, бала күнгісіндей мойнымнан қапсыра* құшақтай алды [9, 178]. Бұл жерде «құшақ жая ұмтылды» визуалды проксема болса, «құшақтай алды» қол соматизмі арқылы жасалған, кейіпкердің ерекше сезімін білдіріп тұрған визуалды-тактильді проксема екендігі анық көрініп тұр.

Ал: «Халел, тұра тұр. Бері кел...*Отыршы мына араға..*» [9, 104], – деген мысалда «тұра тұр, бері кел» проксемалары ғалымның айтуынша, визуалды-акустикалық болып келеді.

2. Проксеманың қандай соматизм арқылы жасалғанына қарай: соматикалық. Мысалы: Желкесін бере, жауын астында қолтықтаса қалған *екеуді көргенде іштегі асау арыстан алас ұрды* [9, 104]. «Қолтықтасу» – қол соматизмі арқылы орындалатын кинема. Оның сөйленісі – жақын тарту. Бұл вербалды емес амал дене қозғалысы арқылы іске асқанмен, екі сұхбаттасушының өте жақын арақашықтықта келе жатқанын, жақын адамдар екендігін білдіріп тұр. Сол арқылы «қолтықтасу» амалы проксема қызметін атқарып, лингвистикалық маркер болып келеді.

Менен гөрі бойы ұзындау, тақырбас сұрша бала басқаларды киіп-жарып, тура бетпе-бет *келді. Көзқарасы өткір, осылардың ішіндегі нағыз пәлесі көрінеді.* Бетпе-бетпе келу – бет соматизмі арқылы жасалатын кинема, сөйленісі – өте жақын қашықтықта келу.

3. Гендерлік белгісіне қарай: ер және әйел адамға қатысты проксемалар. Бірімізге біріміз сығылысып, малдас құрып, *жерде отырмыз. Киіміміз былғанады, астымыздан сыз – өтеді деп, қорыншақтайтын біз емес* [9,12]. Малдас құру – ер адамдарға тән кинема.

4. Семантикалық белгісіне қарай: сипаттамалық және экспрессивті: Сол үйдің іші. ***Ортада*** *арыстай сұлап Жәлел жатыр* [9, 215]. Халел сырт киімін сыпырып тастап, жүгіріп отау үйге кірген. Жеңгесін сағыныпты. Теріс қарап отырған *Ақбөпені бара бас салып* құшақтады [9, 25]. Мысалда «ортада» сипаттамалық проксема болса, «құшақтау» экспрессивті проксема болып келеді. Сонымен қатар «теріс қарап отыру» кинемасы «ренжу, ренішін білдіру, өкпелеу» мағынасында жұмсалып, сол арқылы адамның жеке арақашықтықты сақтағысы келетінін, басқа ешкіммен сөйлескісі келмейтінін білдіріп тұр, дәлірек айтқанда, «теріс қарау» екінші коммуникант үшін де, сырттан бақылап тұрған адам үшін де лингвистикалық маркер болып табылады. Бұл ретте «теріс қарау» кеңістік паратілдік амалдың да қызметін атқарады.

5. Морфологиялық белгісіне қарай: етістіктен жасалған проксемалар, үстеуден жасалған проксемалар, шылау-проксемалар.

6. Коммуниканттардың қатысу сипатына қарай: жеке, өзара, топтық. *Есік алдына гүр етіп тоқтаған жеңіл машинадан лып етіп Қосиманов түсті. Даладағы бар аяз бетіне жиналғандай ызғар шашып, екі көзі маңдайды тесіп жіберердей қадалып, Қарасайға* жақындай берді [9, 231].

Лексикографиялық дереккөздерге сәйкес, дене мүшелері алғашқыда қашықтықты өлшеудің құралы болды. Қашықтықтың алыс не жақын екендігін білдіру үшін қол созым жер, иек астында, көз алдында сынды тіркестер қолданылды [9, 47].

Сонау көз ұшынан *адам қарасы көрінсе, үстімдегі киімдерімді дереу шешем де, орап алам* [11, 116] Салқындау қанатпен жай қағынып, сылбыр ұшқандай. Бірақ, түлкі иек асты *жақыннан, төменнен қашқан еді [12, 208].*

Проксемалар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы, мәртебесі және өзге де белгілері туралы қосымша ақпарат беретіндіктен, ауызша және жазбаша коммуникацияның барлық формаларында маңызды рөл атқарады.

Ауызша коммуникация барысында субъектілер кеңістікте түрлі позицияда (жоғары / төмен, алыс / жақын, алды / арты, оң / сол) орналасуы мүмкін.

Коммуниканттар «жақын-алыс» позициясын сөйлеу қарым-қатынасының сипатына байланысты және коммуникативті кеңістіктің бес проксемикалық аймаққа бөлінуіне сәйкес таңдайды. Әңгімелесушілер үшін қарым-қатынас барысында дұрыс қашықтықты таңдау мүмкіндігі оның тиімділігінің маңызды алғышарты болып табылады. Өйткені біз қарым-қатынасымызда ақпаратты тек сөздер мен сөйлемдер арқылы ғана емес, ұлттық-мәдени ақпаратты білдіретін проксемикалық құралдардың көмегімен жеткіземіз.

Абайдың күткені де сол еді. Әлі тосып, бар қозғалысын ***алыстан*** *қарап, әңгіме етіп тұрған шешелерге қарай* бұрылғанда *Абай қайтадан өзінің жасына лайық қуанышты бала қалпына келе қалды. Арт жағында жорға Жұмабай Абайдың бүгін оны қорқытқанын әңгіме қып жатты. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай* жақындай беріп еді, *Жұманның қатыны, Қалиқа деген бір жеңгесі:*

– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау!– деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. *Тағы бір жеңгесі - Ызғұттың қатыны Тобжан да* сүйді. *Содан кейін үлкен қатындар және осы топтағы үлкен еркектің, ағалардың да бір-екеуі* сүйіп жатыр.

Абайды шын балаға айналдырып жіберген осы сүйістер еді. Ол қысылып қызарғанмен, *қашып та құтыла алатын емес.*

Наразы боларын да, құптарын да білмеді. Бірнеше үлкен қатындардың көзінен жас та көрінді. Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді *[16].*

«Абай жолы» роман-эпопеясынан келтірілген үзіндіден автордың кейіпкердің көңіл-күйін, сезімін, өзгелердің әрекетін оқырманға жеткізу мақсатымен көптеген бейвербал амалдарды сипаттайтын вербалды тәсілдерді шебер қолданғанын байқауға болады.

Бұрылғанда, жақындай беріп еді, шешесіне қарай баса берді кинемалары бас кейіпкердің бірнеше ай бойы көрмеген анасын сағынып, жақынырақ барғысы келгендігін, ұзақ арақашықтықты қысқартқысы келгендігін аңғартады. Бұл жерде құшақтай алу, бетінен сүю – такесикалық амалдар. Жасы үлкен әйелдердің тарапынан орындалған бұл әрекет олардың кейіпкерге қатысты жақсы көзқарасын, ықыласын білдіреді. Бірақ еркінен тыс жеке қашықтықтың бұзылуының салдарынан баланың қысылып қызаруы, наразы боларын не құптарын білмей, сытылып шығуы сияқты кинесикалық амалдар іске асып, сол арқылы оның ішкі қарсылығын көрсетіп тұр. Әрі оқырман үшін лингвистикалық маркер ретінде жұмсалған.

Енді бір мысалдарда:

– Ал, үйге кіріңіздер. Кірдік.

– Төрлетіңіздер!

Төрлетуге *бізде құлық жоқ. Үйдің іші тап-таза, есікке дейін алаша, киіз төселіп тасталған. Әлиман ұстаған үй екені бірден-ақ көрініп тұр. Үстіміздең тамшылаған суды қағып, сілкіп, есік алдына бөгеле бердік.*

– Ештеңе етпейді, жоғары шығыңыздар! [11, 128]

Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен *отырып, телміре қараған Абай болса, дәл осы тәрізденіп, барынша бой салып, қарап отырған –ана шеттегі жас жігіт Жиренше* [16].

Жоғарыдағы үзінділерде төр, жоғары, төмен сынды проксемалар берілген. Алғашқы мысалда «төрлетіңіздер», «жоғары шығыңыздар» вербалды амалдары арқылы автор қонаққа келген кейіпкерлердің сыйлы, құрметті адамдар екендігін көрсетіп отыр. Сонымен қатар қазақ халқының дүниетанымында құрметті адамдарға, қонаққа төрін беріп, жоғары жаққа шығаратыны, ал жастардың жасы үлкендерден төмен отыратыны айқын көрініп, оқырманға жеткізіліп отыр.

Проксемикалық амалдардың көрінуі көркем шығармада оқырман үшін, шынайы өмірде коммуникацияға қатысушылар үшін қазақтың әдеп қағидаларының, сыйластығының тілдік маркерлері болып келеді.

Үлкен күмбез ақ үйдің іші ***оң жақ босағадан*** дәл төрдің ортасына *дейін қатар тізіліп,* мықындарын қос қолдарымен таянып, *аңырап жылап отырған қатындарға толы екен.*

Тап ***орта тұста*** *басына қара желек жамылған Бөжейдің бәйбішесі аңырап отыр. Көзінен шын жас, зар жасы бірсін-бірсін ағып жатыр. Одан жоғары төрт-бес қыз дауыс айтып отыр. Үйдің іші бұл кезде тұтас аңырап зарлаған мол* жылау *еді.*

Отырған әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп отыра кетіп, құшақтасып көрісіп жылайды. Абай Құдайбердінің артында. Бағанадан бері соның ізімен кезек алып келе жатқан [16].

Проксемикалық амалдардың ұлттық-мәдени спецификасы қазақ халқының рухани болмысы мен ұлттық құндылықтарын паш етіп тұр. Мысал ретінде үзіндіде келтірілген

мықындарын қос қолымен таяну, тізе бүгу кинесикалық амалдары, жылау, көрісу сынды просодикалық амалдар, *оң жақ босаға*, төр проксемалары кісі қайтыс болғанда орындалатын салт-жоралғыны оқырманның көз алдына елестетіп, шығарманың экспрессивтілігін арттырып тұрғаны анық.

Қазақ халқының мәдениетінде қарым-қатынастың проксемикалық компонеттері ерекше орын алады. Өйткені олар, ең алдымен, халықтың ұлттық болмысы, дүниетанымы, көшпелі тұрмысынан хабар беретін тәлім-тәрбиенің, мәдениеттіліктің белгісі болып саналады.

Қазақтың көшпелі өмірі проксемикалық компоненттердің қалыптасуына әсер еткені ғалымдар С.Б.Бейсембаева, Ж.К.Өміралиеваның зерттеулерінде дәлелденген болатын. Ал М.Ешимов қарым-қатынаста кеңістік арақашықтықты білдіретін бейвербал тәсілдерді тік (ассиметриялық) және көлденең, яғни симметриялық және ассиметриялық деп екіге бөліп, оны «төр», «босаға», «оң жақ», «сол жақ», «жоғарғы жақ», «төменгі жақ» сынды ұғымдармен байланыстырып қарайды.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «Төр – үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы; жасы үлкен адамдар, сыйлы қонақтар отыратын құрметті орын» [10, 25], – деген екі мағынасы берілген.

Төрде, *қалың бөстек үстінде мамық жастыққа шынтақтай жатқан құдасына құшақ жая* ұмтылды [9, 25]. Қазанғапов үйге кіріп, сәлемдесе бергенде, Мырзаш: – Төрлет, *Пернеке! Дөп келдің. Мақтап жүреді екенсің, – деп қойды [11, 205].*

Алғашқы мысалда келтірілген кеңістік ұғымын білдіретін «төр» проксемасы арқылы, біріншіден, сыйлы қонақтарын, құдаларды, туған-туысты құрметтеп отырғызатын, сыйлап күтетін орын екендігін, екіншіден, халқымыздың ұлттық ерекшелігін танытатын паратілдік код екендігін байқауға болады. Сонымен қатар ғалым А.С.Қазмағамбетованың пікіріне сәйкес, «ұмтылу» қимыл ұғымы атауынан жасалған проксемикалық амал арқылы коммуниканттардың бірінің кеңістікте қашықтықты азайту мақсатында қарсы отырған адамға ұмтылған әрекетінен бір-бірімен жақын араласатын, сыйласатын адамдар екендігі көрініп тұр. Э.Холлдың классификациясы бойынша, бұл – жеке (интимдік) қашықтық. Сол себепті «төр» және «ұмтылу» проксемаларын шығарма кейіпкерлерінің қарым-қатынасын айқын көрсетіп тұрған лингвистикалық маркерлер деп айтуға болады.

Халқымыздың құрмет тұтатын адамдарын жолына, жасына, атақ-дәрежесіне қарай төрге шығарып, орын беретіні, қонағын: «төрлет», «төрге шығыңыз», – деп үйге шақыратыны екінші мысалдан анық көрініп тұр.

«Төр» ұғымына қарама-қарсы ұғым – «босаға» ұғымы бар. Сөздікте бұл сөздің мағынасы: «табалдырық, есіктің төменгі жағы; киіз үйдің қасиетті саналатын, төрге қарама-қарсы, есікке жақын жері», – деп берілген [12, 20]. Қонақ күтерде босаға жаққа әдетте жасы мен жолы кіші немесе сол үйдің балалары мен келіндері отырады.

Үш інім, он үш жасар қарындасым Дуняша босағасы *тар, тапал есіктен еңкейе кірген еңгезердей адамның – бірі мойнына, бірі иығына асылып, аяғына оралып, мәз-мейрам боп қалды* [9, 206]. – Бәлем ендігәрі бай ағамның босағасын *аттап көріңдерші. Жаман немелер, жал бітейін деген екен* [9, 74].

Бірінші мысалда «босаға» сөзі есік, кіреберіс мағынасында жұмсалып әрі қазақ халқына, түркі халықтарына тән этноним екендігін айқындап тұр. Екінші сөйлемнен «босағааттау» үй, шаңырақ мағынасында жұмсалған.

Бәлкім, басымнан сипап, бауырына тартар ананың ыстық ықыласын сағынған, көксеген сәтте, Нюра Фадеевнаның ***ақ босағасына*** *тап болуымнан шығар* [13, 206]. Бұл мысалда «ақ босаға» проксемасы ізгілікті, әр отбасы шаңырағының қасиетті болатынын, сонымен қатар әрбір келіннің оны қадір тұту керектігін білдіріп тұр.

Ақ түс – қазақ ұғымындағы ең қасиетті, ең ардақты, ең сүйкімді, ең жұмсақ бояулардың бірі. Сол себепті де *ақ* түс жалпы жақсылық, ізгілік, адамгершілік, пәктік, сүйкімділік секілді ұғымдардың бәрімен де шектесіп, астарласып жатады. [14, 176]. Сол себепті жасы үлкендер: «Босағаңнан береке кетпесін», «Босағаң берік болсын», – деп тілек айтады.

Симметриялық кеңістік ұғымдарына сай келетін «оң-сол» бейвербал амалдардың ішіндегі «сол жақ» проксемасының мағынасы сөздікте: «сол жаққа қарама-қарсы тұс; бойжеткеннің ұзатылғанға дейінгі өз үйіндегі оң жақтағы орны» [15, 98], – деп түсіндіріледі.

Қандай қонақ келмесін үй ішін, ыдыс-аяқты кіршіксіз таза ұстап, өзі мұнтаздай боп қарсы алу оның оң жақта отырғанда-ақ алған тәрбиесі [9, 13]. Өзім *Диканы* жеке отау етіп шығарам. Кім бұған оң жақта отырған қызын бермес екен [9, 98]. *Азат жүрген жігіт пен оң жақта ата-ана бауырында өзінше әлі күнге еркінше жүрген қыз Мәкен, ендігі сәттерде қашқынға айналды* [16, 78]. Жауының қолында өлмей, намысын жер қып кеткен оң жақтағы жесірі Мәкеннің жолында өлмей, тоқтамақ емес [16, 79]. Керімбала бұл күнде осы үйдегі Тобықты қызының ішінде, оң жақта ең көп отырғаны. Бірақ ауылдың, ата-ананың, өзінің де қадір-қасиетін кетірер жаманаты шықпаған.[16, 56]

Келтірілген мысалдар арқылы да «оң жақ» паратілдік амалдың қыз баласына, қыз тәрбиесіне қатысты *лингвистикалық* маркер екендігін нақты айтуға болады.

Сол жақ – киіз үй кеңістігінің дәстүрлі бөліктерінің бірі. Көшпелілердің дуалистік дүниетанымы бойынша киіз үйдің іші екі бөлікке – ер және әйел (төрден қарағандағы оң және сол) жақтарына бөлінеді. Сол жақта ыдыс-аяқ пен тағам қоятын асадал, сөре сияқты үй заттары мен бұйымдары тұратындықтан, ол «қазан-аяқ жақ» деп те аталады. Осыған сай сол жақ «әйелдер жағы», яки әйелдер отыратын орын болып саналады [17].

Үйге кіріп, сол жақ *босаға жақтағы ердің үстіне отыра кеткенде де, үй иесі алдына қымыз ұсынып бәйек болғанда да, «қайыршыдан» қашып құтыла алмады* [13, 56]. Халқымыздың дүниетанымында ыдыс-аяқ, тұрмыстық құрал-жабдықтар киіз үйдің сол жағында жиналып тұратыны, сол жақтың қазақ-ошақ жағы екендігі қалыптасқан. Сол арқылы «сол жақ» проксемасы *лингвистикалық* маркер қызметін атқарып тұр. Мысалдағы ой соны айғақтайды.

Проксемика ғылымы адамдардың кеңістіктегі психологиясын, коммуниканттардың арасындағы қарым-қатынасты немесе әрбір халықтың ұлттық кеңістік ұғымдарын зерттеп қана қоймай, қоғамның кез келген саласында адамның өзін дұрыс ұстау, сөйлеу барысында арақашықтық әдебін сақтауға үйретеді. Осындай салалардың бірі – білім беру саласы.

Қазіргі кезде білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі – педагогтың кәсіби мәдениеті. Сабақ барысында балалармен тиімді қарым-қатынас орнату үшін педагог пен білім алушылардың арасында педагогикалық, психологиялық жағынан оптималды арақашықтықты сақтаған жөн. Оған экстраверсия мен интраверсия, қарым-қатынас мазмұны мен ұзақтығы, сонымен қатар сынып бөлмесінің кеңдігі, жарықтығы сынды көптеген факторлар әсер етуі мүмкін.

Төменде сынып бөлмесінің проксемикалық бірліктеріне және әрбір қашықтықтың атқаратын функциясы көрсетілген:

- Әрбір оқушының персоналды кеңістігі – оның партасы, яғни жеке кеңістігі;
- Мұғалімнің персоналды кеңістігі – мұғалімнің жұмыс үстелі: бағалау функциясы;
- Парта қатарларының арасындағы кеңістік: бақылау функциясы;
- Парта мен қабырға арасындағы қашықтық;
- Парта мен тақта арасындағы қашықтық;
- Тақтаның жанындағы кеңістік: жаңа материалды түсіндіру функциясы;
- Кафедра, тақта және бірінші парта арасындағы арақашықтық: жаңа материалды түсіндіру функциясы [18].

Бұл мәліметтерге сүйене отырып, әрбір мұғалімнің сабақты жоспарлау барысында проксемаларды тиімді қолдана алатындығына көз жеткізу үшін шағын сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 20 педагог қатысты, соның ішінде 2 педагог-шебер, 8 педагог-зерттеуші, 3 педагог-сарапшы, 7 педагог-модератор.

Кесте 1 – Сауалнама. Проксемика

№	Сұрақтар	иә	кейде	жоқ
11	Сабақ жоспарлауда сыныптағы қашықтық элементтеріне назар аударасыз ба?	13	4	3
22	Білім алушыларға әсер ету үшін сынып кеңістігін тиімді қолдана аласыз ба?	11	5	4
33	Жаңа сабақты түсіндіру барысында өз үстеліңіз не тақтаның қасында тұрасыз ба?	17	2	1
44	Жаңа сабақты бекіту кезеңінде оқушылардың қасына барып, тапсырмаларды тексересіз бе?	19	1	0
55	Оқушыларды өз орныңызда отырып, бағалайсыз ба?	17	1	2

Сауалнама қорытындысына сүйене отырып, қазіргі кезде ұстаздардың кеңістік психологиясынан білімі бар екендігін және олардың проксемика ережелерін сабақ барысында тиімді қолдана алатындығын байқауға болады. Заманауи ұстаздар білім беру процесін жетілдіру, білім сапасын арттыру, сабаққа қызығушылықты ояту мақсатында оқушылармен бір орында емес, топтық, жұптық жұмыстар жасайды, жағымды жағдай туғызу үшін шеңбер құрып, тренингтер өткізеді.

Қарастыратын тағы бір жайт – оқушылардың сынып бөлмесінде орын таңдауы. Бастауыш сыныптарда әдетте мұғалім балаларды физиологиялық ерекшеліктерін, денсаулық факторларын ескере отырып, өзі отырғызады. Орта буындарда және жоғарғы сыныптарда білім алушыларға өздеріне орын таңдау құқығы беріледі. Бұл жағдайда сабақты жақсы оқитын оқушылардың алдыңғы партада, ал керісінше, сабаққа немқұрайлы қарайтын оқушылар соңғы партада отыруға тырысады. Сонымен қатар ұяң, интраверт балалар көбінесе жалғыз отырады. Негізінен, оқушылардың пікірін және жоғарыда аталған ерекшеліктерді ескере отырып, мұғалім сыныпта оқушыларды отырғызуда басшылық етуі тиіс. Бұл, біріншіден, білім беру процесінің кедергісіз жүруіне, екіншіден, сыныпта жағымды ахуал туғызуына септігін тигізеді.

Қорытынды

Ғылыми көзқарастар мен көркем әдебиеттен алынған мысалдар негізінде коммуникация барысында вербалды амалдармен қатар жұмсалатын бейвербал амалдардың бір тобы проксемалар мәтінде әртүрлі әдіспен берілу арқылы автордың өзіндік көзқарасын, ұстанымын білдіреді. Сонымен қатар оқырманға халықтың ұлттық мәдениетінен, дүниетанымынан қосымша ақпарат береді.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай коммуникативтік акт барысында қолданылатын проксемикалық амалдардың табиғаты жан-жақты талданды. Бұған көркем мәтіннен алынған мысалдар толық дәлел бола алады.

Жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: проксемика ғылымы тек коммуникативтік кеңістікті зерттеумен ғана айналыспай, оны қабылдаудың әдістерін де қарастырады. Сонымен қатар коммуникацияға қатысушылардың кеңістіктегі қозғалысы кинесикалық амалдар арқылы жүзеге асады. Адамдардың ұстанатын арақашықтығы олардың бір-біріне деген қарым-қатынасын, сезімін білдіреді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ**.**

Әдебиеттер тізімі

1. Мәдениаралық қарым-қатынас. Қазақша-орысша терминдер сөздігі / құраст.: Г.Б. Мадиева, Ж.Р. Сейітметова, М.М. Мәмбетова, Д.Б. Мәдиева. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 89 б.

2. Ешимов М.П. Ым семантикасы универсалды және ұлттық табиғаты: филол. ғыл. канд. дис...: 10.02.19. – Алматы, 2004. – 140 б.

3. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – Москва: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

4. Галичева А.И. Кинесический и проксемический компоненты речевого общения: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.19. – Москва, 1987. – 22 с

5. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. – 3-е изд., перераб. – Москва: Флинта: Наука, 2003

6. Шаньлинь Л. Вербализация проксем в художественной прозе К.Д.Воробьева // Научный журнал КубГАУ. – 2015. - №107(03)

7. Ильина А.Б. Проксемы и такемно-проксемные узлы как маркеры невербального кода в архитектонике романа У. С. Моэма “The Painted Veil” Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2020. № 11 (67).

8. Казмагамбетова А.С. Вербализация проксемного поведения в языке художественной литературы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 165 стр.

9. Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй. Роман. – Алматы: Атамұра, 2005. –304 б.

10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.

11. Әлімқұлов, Т. Таңдамалы [Мәтін]: әңгімелер, хикаяттар / Т. Әлімқұлов. – Алматы : ҚазАқпарат, 2015. – 115 б.

12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйеркұлова, Т. Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

13. Бөкеев О. Атау-кере (Кауіпті будан). – Астана: Фолиант, 2022.–288 б.

14. Тәңірбергенова Б. С. Жарнамадағы түр-түс атауларының берілу сипаты // ҚазҰУ

хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №2(132).

15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

16. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2009. – 400 б.

17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. –752 б.

18. Иванов В.Д., Иванова Е.В., Иванова А.В. Невербальная коммуникация учителя. Проксемическая система классной комнаты // Вестник ЮУрГУ. – 2005. – №4

19. Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan // International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI). – 2013. – Volume 41. – Pp. 514-517.

20. Boyukkhanim E. Characterıstics of male and women's speech in the process of communication // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2020. – No. 133(4). – Pp. 70–77. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-70-77

Ж.Т. Кошанова

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Использование средств проксемики в коммуникации

Аннотация. В процессе общения люди обмениваются информацией, взаимопонимают друг с другом не только через разговорный язык, но и через невербальные приемы. Вербальные приемы являются основным источником информации, невербальные - логическим, эстетическим, эмоциональным наполнением речи, дают дополнительную информацию об этнокультурных, психологических и иных особенностях говорящего, то есть настроении, намерениях, искренности речи коммуниканта. В статье рассматриваются такие вопросы, как наука проксемика, отрасль паралингвистики, изучающая вербальные операции, и ее место в общении. Проксемика рассматривает пространственную коммуникацию, ее структуру и функции, определяющие соотношение людей в зависимости от их пространственного расположения. Цель исследования - показать, что в культуре казахского народа, прежде всего, особое место занимают проксемические компоненты взаимоотношений, которые являются отличительными чертами культуры, воспитания, передающего национальную идентичность, мировоззрение, кочевой образ жизни народа. На основе исследовательских работ ученых были всесторонне проанализированы виды расстояний, их специфические особенности. Также приводятся примеры, связанные с вербализацией проксем в художественных произведениях, путями передачи, определено их место в коммуникативном пространстве казахского народа, культурная, национальная специфика, на основании проведенных исследований доказано, что данные парамалы выполняют функцию языковых маркеров.

Ключевые слова: паралингвистика, лингвистический маркер, проксемика, пространство, кинесика.

Zh.T. Koshanova

North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, Kazakhstan

The use of proxemic means of interaction in communication

Abstract. In the process of communication, people understand each other not only through

spoken language, but also through non-verbal techniques. Verbal techniques are the main source of information, non-verbal ones are the logical, aesthetic, and emotional content of speech, and provide additional information about the communicant. The article discusses such issues as the science of proxemics, the branch of paralinguistics that studies verbal operations, and its place in communication. Proxemics considers spatial communication, its structure and functions that determine the ratio of people depending on their spatial location. The purpose of the study is to show that in the culture of the Kazakh people, first of all, a special place is occupied by the proxemic components of relationships, which are distinctive features of culture, upbringing, conveying the national identity, worldview, and nomadic lifestyle of the people. Based on the research of scientists, the types of distances and their specific features were comprehensively analyzed. Examples related to the verbalization of proxemes in works of art, ways of transmission are also given, their place in the communicative space of the Kazakh people is determined, based on the research conducted, it is proved that these paramals perform the function of linguistic markers.

Keywords: paralinguistics, linguistic marker, proxemics, space, kinesics.

References

1. Madieva G.B., Sejitmetova ZH.R., Mambetova M.M., Madieva D.B. Madeniaralyk karym-katynas. Kazaksha-oryssha terminder sozdigi [Intercultural communication. Dictionary of Kazakh-Russian terms] (Kazakh University, Almaty, 2015, 89 p.). [in Kazakh and Russian]

2. Eshimov M.P. Ym semantikasy universaldy zhane ylttyk tabigaty [Gesture semantics universal and National feature]: thesis for … Candidate of Philology: 10.02.19 (Almaty, 2004, 140 p.). [in Kazakh]

3. Krejdlin G.E. Neverbal'naya semiotika: Yazyk tela i estestvennyj yazyk [Nonverbal semiotics: Body language and natural language] (New Literary Review, Moscow, 2002, 592 p.). [in Russian]

4. Galicheva A.I. Kinesicheskij i proksemicheskij komponenty rechevogo obshcheniya [Kinesic and proxemic components of speech communication]: abstract of the thesis for … Candidate of Philology (Moscow, 1987, 22 p.). [in Russian]

5. Nelyubi L.L. Tolkovyj perevodovedcheskij slovar' [Explanatory translation dictionary] (Flint: Nauka, Moscow, 2003). [in Russian]

6. SHan'lin' L. Verbalizaciya proksem v hudozhestvennoj proze K.D.Vorob'eva [Verbalization of proxima in K.D.Vorobyov's fiction], Nauchnyj zhurnal KubGAU [KubGAU Scientific Journal], 107(03), (2015). [in Russian]

7. Il'ina A.B. Proksemy i takemno-proksemnye uzly kak markery neverbal'nogo koda v arhitektonike romana U. S. Moema "The Painted Veil" [Proxemes and takemno-proxeme nodes as markers of non-verbal code in the architectonics of W. S. Maugham's novel "The Painted Veil"], Filologicheskij aspekt: mezhdunarodnyj nauchno-prakticheskij zhurnal [Philological aspect: an international scientific and practical journal], 11(67), (2020). [in Russian]

8. Kazmagambetova A.S. Verbalizaciya proksemnogo povedeniya v yazyke hudozhestvennoj literatury [Verbalization of proxemic behavior in the language of fiction] (Kazakh University, Almaty, 2014, 165 p.). [in Russian]

9. ZHynisov S. ZHapandagy zhalgyz yj. Roman [The only house in Zhapan. Novel] (Atamura, Almaty, 2005, 304 p.). [in Kazakh]

10. M. Malmakov, K. Esenova, B. Hinayat zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 14-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 14.] (Almaty, 2011, 800 p.). [in Kazakh]

11. Alimkylov, T. Tandamaly [Matin]: angimeler, hikayattar [Selected [text]: stories, stories]

(Kazinform, Almaty, 2015, 115 p.). [in Kazakh]

12. B. Syjerkylova, T.ZHanyzak, O.ZHybaeva zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 3-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3.] (Almaty, 2011, 744 p.). [in Kazakh]

13. Bokeev O. Atau-kere (Kauipti budan) [Name-Kere (Kauevin Budan)] (Folio, Astana, 2022, 288 p.). [in Kazakh]

14. Tanirbergenova B. S. Zharnamadagy tyr-tys ataularynyn berilu sipaty [The nature of the transmission of color names in advertising], Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 132(2), (2011). – Available at: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/908 (accessed date: 03.11.2024) [in Kazakh]

15. B. Abilkasymov, S.Bizakov, A.Zhynisbekov zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 5-tom / [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5] (Almaty, 2011, 752 p.). [in Kazakh]

16. Auezov M. Abaj zholy: Roman-epopeya [The way of Abai: a novel-epic] (writer, Almaty, 2009, 400 p.). [in Kazakh]

17. Kyrast. A. Fazylzhanova, N. Ongarbaeva, K. Gabithanyly zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 13-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 13] (Almaty, 2011, 752 p.). [in Kazakh]

18. Ivanov V. D., Ivanova E. V., Ivanova A. V. Neverbal'naya kommynikaciya ychitelya. Proksemicheskaya sistema klassnoj komnaty [Non-verbal communication of the teacher, the proxemic system of the classroom], Vestnik YUUrGU [Bulletin of the South Ural State University], 4, (2005). [in Russian]

19. Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan // International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI). – 2013. – Volume 41. – Pp. 514-517.

20. Boyukkhanim E. Characterıstics of male and women's speech in the process of communication. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 133(4), 70–77 (2020). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-70-77

Автор туралы мәлімет:

Қошанова Жазира Төлегенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. E-mail: zhazira29092009@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2683-9376.

Koshanova Zhazira Tulegenovna – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: zhazira29092009@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2683-9376.

Кошанова Жазира Тулегеновна – кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. E-mail: zhazira29092009@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2683-9376.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.61 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-116-126*
Ғылыми мақала

Қарым-қатынастағы жастар киберсленгі

А.А. Макулбаева[1*], Д.Х. Байдрахманов[2], Ж.Б. Ибраева[3]
[1,2]*Л.Н. Гумилев атындағы* Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

(*E-mail: [1]aidanamakulbayeva@gmail.com*, [2]dbaidrakhmanov@gmail.com, [3]igb1006@mail.ru)*

Аңдатпа. Мақалада жастар арасында қолданылатын киберсленг бірліктерінің корпусын анықтап, «киберсленг» ұғымы туралы түсінік қалыптастырылған, оның жастар арасында қазақ тіліне тигізетін әсері мен ғылыми жетістіктерді дамытудағы маңызы көрсетілген, ағылшын және қазақ тілдеріндегі киберсленг ұғымын түсінудегі айырмашылықтар анықталған, сондай-ақ киберсленг бірліктерінің мағыналарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар талданған. Тіл мамандары қарым-қатынастағы тіл үнемі өзгерістерге ұшырап отырады деп дабыл қағады. Мақаланың өзектілігі тілдің «ұтқырлығымен», яғни тілдік қатынастың барлық деңгейлеріндегі тұрақты өзгерістермен, әсіресе жаһанданған әлемде технологиялардың қарқынды дамуы салдарынан интернет-сленг те белсенді функция атқарып тұр. Осы орайда тіл тазалығы немесе «тіл экологиясы» деп аталатын мәселеге ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада автор отандық және шетелдік авторлардың әдебиеттеріне талдау жасап, лингвистикалық экологияға көзқарастардағы айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, интернет кеңістігінде қарқынды дамуына байланысты «интернет сленгінің» пайда болу себептерінің бірі ретінде чаттар мен әлеуметтік желілерде бейтаныс адамдардан келген хабарламаның мағынасын жасыру мақсатында «тілді сақтау» мәселелеріне тоқталды. Мақаланың негізгі мақсаты – медиа-кеңістіктегі киберсленгтің қайнар көздерін (қазақстандық жаңалықтар порталдары және хабар алмасу құралдары) талдау және салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып, киберсленгтің тілдік және функционалдық ерекшеліктерін анықтау.

Түйін сөздер: киберсленг, интернет-сленг, киберсленг корпусы, тіл экономикасы, тіл экологиясы, тіл тазалығы.

Түсті*: 27.03.2025;* Жөнделді*: 09.06.2025;* Мақұлданды*: 13.06.2025;* Онлайн қолжетімді*: 25.06.2025*

Кіріспе

Заманауи жаһандану дәуірінде интернеттің қарқынды дамуы тек қана дамыған мемлекеттерде ғана емес, барша елді мекендерді қамтып, тез дамып келеді. Заман талабына сәйкес жас буын мен орта буын медиа-кеңістікті күнделікті тұтынып отыр. Айталық, ақпарат құралдарын интернет желілері арқылы оқып, күнделікті тұрмыста ұялы телефонды шамадан тыс пайдаланып жатқаны да айқын. Интернеттің пайда болуымен қатар, жастардың әлеуметтің желілердің және мессенджерлердің жиі пайдалануынан сленгтің жаңа түрінің, атап айтқанда, «кибersленгтің» дамуы қарқынды жүзеге асып жатыр [1]. Соңғы жиырмажылдықты атап айтқанда, ғылым мен техника бірегей дамып, әсіресе компьютер тез дамып жатқаны анық. Осыған орай, тілде киберсленгтер пайда болып жатқаны айқын дүние. “Oxford Learner›s Dictionaries” ағылшын сөздігіне жүгінсек, электронды байланыс желілеріне қатысты, әсіресе интернетпен байланысқан деп аударылады:

“Cyber” connected with electronic communication networks, especially the internet”;

“Slang” very informal words and expressions that are more common in spoken language, particularly used by a particular group of people, for example, children, criminals, soldiers, etc” [2].

Яғни, ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін өте бейресми сөздер мен сөз тіркестері, әсіресе белгілі бір адамдар тобы қолданатын, мысалы: балалар, қылмыскерлер, әскерилер және т.б. деп аударылады. Қорытындылай келе “киберсленг” дегеніміз компьютерге қатысты сленгтер [2]. Киберсленг сонымен қатар, интернет желілерді қолданылатын хат алмасу тілі, интернет-сленг, интернет тілі немесе чат спик (chatspeak) деп те аталады [1]. Әлеуметтік желілерде және мәтіндік хабар алмасуда жиі қолданылатын сөздерді, аббревиатураларды немесе қысқартылған сөздерді білдіреді. Дүние жүзіндегі адамдардың көпшілігі хаттарды мессенджерлер арқылы “sms”-ке ауыстырғандықтан, олар өзгеше жаза бастады. Қоғамда адамдар уақытты үнемдеу мақсатында, пернелерді басуларды азайту немесе хабарламадағы таңбаларды шектеу мақсатында жиі киберсленгті пайдаланады. Мақалада автор “киберсленг” ұғымын “интернет-сленг” деп қарастырады және бұл ұғымдар бір-біріне синоним болып пайдаланылады. Ағылшын тіл мамандарының зерттеу жұмыстарына жүгінсек, киберсленгтің интернет әлемінде коммуникация құралы ғана емес, қоғамдағы күнделікті ауызекі сөйлеу стиліне ауысып жатқаны байқалады [1,4].

Әдебиеттерге шолу

Интернет коммуникациясы және киберсленг. Бүгінде жастар ғаламторды, әлеуметтік желілерді шамадан тыс күнделікті пайдаланып отыр. Ағылшын тілінде кең тараған киберсленгтің мысалдарына LOL (“қатты күлу” дегенді білдіреді) аббревиатураны пайдалану, “you” ағылшынша “are” сияқты сөздерді «u» және «r» әріптерімен ауыстыру және «4ever» сияқты стандартты емес жазбаша сөздерді пайдалану жатады. Жастар арасында «өтінемін» орнына «plz» «please» сөзін жиі қолданып жатады [5]. Дави зерттеу жұмыстары сүйенсек, “youth language” яғни жастар арасындағы қарым-қатынастың маңыздылығына тоқталып өтеді [6]. Атап айтқанда, Еуропаның батыс аймағында 12-17 жас аралығында, Үндістанда 20-25 жас аралығында және Оңтүстік Африкада 14-35 жас аралығында сленгтерді тұрмыста және интернет желілерінде жиі пайдаланып отыр.

Еліміздегі жастар арасындағы қарым-қатынас кірме сөздер, сленгтер, жаргон және киберсленгтер әсерінен едәуір өзгерістерге ұшырауда. Киберсленг пен жастар ұғымы ажырамас күнделікті өмірдің бір бөлігі. Өкінішке орай, жоғарғы қауым мен жастар арасындағы белгілі сленгтерді түсінбей, коммуникацияда түсіністіктен қиыншылықтар туындап жатады. Себебі, жастарға белгілі шекара қою мүмкін емес. Отандық ғалымдар Ауғанбаева, М., Мамаева, Г. Б., & Тусупбекова, Г. А. зерттеу жұмыстарына сүйінсек, жиі қолданысқа ие окей, гоу, изи, хайп, хейт сияқты сөздер әдеби тілге кері әсерін тигізуде [7]. Жастар сленг тілдің ең өзгергіш бөлігі. Ағылшын, не орыс тілдерінде сленгтер бұрыннан қолданылатын болса, қазақ тілінде мұндай сөздердің дамуына әлеуметтік желілер мен мессенджерлердің қолданылуы, мемлекеттің әлемдік аренаға орныуы үшін орын алған үштілділік саяси идеясы серпін берді. Қазіргі таңда оқушылар тіпті бірінші сыныптан бастап ағылшын тілін емін-еркін меңгеріп жатыр. Белсенді дамудағы бұл өзгерістер де киберсленгтің жастөспірімдердің сөздік қорында жиі пайдалануына өз себебін тигізіп отыр. Бұл құбылыстарды жастар «сәнді сөйлеймін» деп мақтанса, қазақ тіліне жанашыр қауым мемлекеттік тілдің «шұбарлануы» деп айыптайды [7, 256].

Тіл тазалығы. Кез келген тіл сыртқы әсерлердің салдарынан, мысалы басқа тілдермен байланыста болып зақымдалуы мүмкін. Бірақ тілдер — икемді коммуникация жүйесі, уақыт өте келе өзгерістерге ұшырап отырады. Көп жағдайда адамдар бір-бірімен қарым қатынасқа түскенде санадан тыс, яғни бейсаналы түрде өзге тілдерді қосып, тілдің өзгеріске ұшырап отыруы ықтимал. Шын мәнінде, лингвист мамандар бұл құбылысқа қарсы шығып, оны өзгертудің немесе жақсарту мақсатында ұсыныстар жасап әлекке түсудің қажеті жоқ деп санайды [7]. Тілдің өзгеруі табиғи процесс болғандықтан, заман ағымына қарай сыртқы көрсеткіш факторлар өз салдарын тигізеді.

Алайда жоғары аталған идеяға қарама-қарсы ой білдірген авторлар да біршама: Эрнандес-Кампой, Дж. М. и Конде-Сильвестре, Дж. С. Олардың пікірінше, белгілі бір тілге басқа тілдердің бірліктерін енгізу тіл тазалығын құртады [8]. Яғни, өзге тілдерді араластырып сөйлеуді әдетке айналдырып, тілді шұбарлап, грамматикалық стильдерге бағынбай, тіл тазалығына аса құрметпен мән бермей, белгілі бір тілдің түбегейлі жоюына ықпалын тигізеді. Траск зерттеу жұмысына сүйенсек, лингвистикалық пуризмді немесе тіл тазалығын төмендегідей анықтайды: “Шет тілден енген сөздер және басқа да тілдік белгілердің тіл тазалығына нұқсан келтіретін ластану” [8, 254].

Қазақ тіліндегі дерек көздерге сүйенсек, тілдің экологиясына немесе тіл тазалығына қатысты отандық және әлемдік лингвист мамандар өз еңбектерінде қарастырған: М. Балақаев, Д.В. Громов, Г.А. Судзиловский, Н. Вебстер және т.б. Бір тілде өз ойын нақты жеткізе алмайтын қазақтар жастар арасында кездеседі. Осыған орай, өзге тілдерді жиі пайдаланатын жастар арасында “шала қазақ” деген ұғым да пайда болды. Киберсленгті шамадан тыс пайдалану да қазақ тілінің тазалығына тікелей оң және теріс әсерін береді. Күнделікті тұрмыста жас буын арасында “кешірім сұрадым” деген ойдың орнына “сорри” деп қолданып жатады. Әлеуметтік желілерден басқа, ақпараттық құралдары, атап айтқанда газет, журнал, телевизия және радио, ғылыми хабаршыларда қолданылып отыр. Киберсленгтің дамуына тікелей әсерін берген үштілділік саясаты түрткі болып отыр. Сонымен қатар, интернет сленгтің қарқынды дамуына өзге де факторлар өз себебін тигізіп отыр.

1 – сурет. Кибермәдениет дамуына негіз болған факторлар.

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [4,5]

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зертеудегі ең алғашқы қадам — киберсленг ұғымын отандық және шет елдік зерттеу жұмыстарына сүйене отырып, түсінік қалыптастыру. Екінші кезеңде, онлайн медиа сайттардан мен ақпараттық порталды зерттеп, киберсленг корпусын жинақтау. Атап айтқанда, nur.kz, sozdik.kz, mangystaumedia.kz, https://www.azattyq.org, ernur.kz, syrboyi.kz, massaget.kz және т.б. ресми сайттар.

Зерттеу мақаласын жазу барысында салыстырмалы талдау жүргізу, жүйелеу, пікірлерді қорыту, мәтіндік талдау әдістері мен аударма тәсілдері қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісі мен аударма тәсілі қолданысқа ие болды. Бірінші кесте бойынша шет елдік сөздерді сөзбе-сөз аудармасы арқылы “calque” тәсілі арқылы талқыланды.

Екінші кесте бойынша, уақытты үнемдеу мұқтаждығымен және эмоционалды бояу тудыру мақсатында ағылшын тілінде месенджерлерде немесе басқа интернет желілерде ағылшын тілінде жиі қолданылатын киберсленгтер түрлері және оның қазақ тілінде баламасын екі тілде салыстыру әдісіне автор жүгінеді. Ағылшын тіліндегі интернет-сленгтерді www.internetslang.com сайтын меңгеріп, автор жастар арасындағы жиі қолданысқа ие болып отырған смартфондарға арналған хат алмасу мессенджерінде интернет-сленгтермен салыстыра отыра зерттейді. Мысалдардың мағыналары “sozdik” және “Oxford Dictionary” ресми сөздіктеріне жүгіне отырып аударылды.

Нәтижелер мен талқылануы

Бөлім бойынша үш тармаққа бөліп талқыланды:

Ағылшын тілі мен қазақ тілінде дәлме-дәл немесе бірдей мағына беретін киберсленгтер.

Ағылшын тілі мен қазақ тілінде киберсленг айырмашылығы.

Уақытты үнемдеу немесе қысқартып тез хат алмасу мақсатында жастар арасында пайдаланатын интернет сленгтер.

Ағылшын тіліндегі біраз заманауи киберсленгтер қазақ тіліне де киберсленг болып еніп жатыр. Бұл сөздер заман талабына сай техниканың дамуына байланысты күнделікті

тұрмыста жиі пайдаланып отыр. Қазақстандық интернеттің ең танымал портал nur.kz сайтынан алынған мысалға нараз аударсақ:«Никнейм сіз қалдырған пікірлердің астында көрінетін болады. Оны өзге қолданушылар көре алады» деген пікірді парақшаның басты бетінен кездестіруге болады [10]. Бұл жерде никнейм сөзі ағылшын тілінің "nickname" сөзінен тікелей еніп, қолданысқа ие болып отыр. Ағылшын тілінен тікелей қазақ тіліне еніп жатқан жастар арасында жиі кездесетін дәлме-дәл мағына беретін эквиваленті мысалдар:

1– кесте. Салыстырмалы талдау.

№	Қазақ тіліндегі кибersленг	Мағынасы	English cyber slang	Meaning
1	ватсап	смартфондағы интернет желісі арқылы тегін хабарлама алмасу немесе бейнеқоңырау шалу бағдарламасы.	whatsapp	it allows users to send text, voice messages and video messages, and share images, documents, user locations etc.
2	Кибербул-линг	Интернет желілер арқылы бір адамға жаман сөздермен электронды хат жіберу немесе тұлғаны жәбірлеу мақсатында кемсітетін видео жіберу.	cyber-bullying	cyberbullying might happen in intenet platform while texting and sending videos to harass the person. It can take place in cell phones, computers, tablets or other digital technologies.
3	мессенджер	смартфонға арналған текст, суретті, видео мен аудио файлды лезде жіберетін бағдарлама немесе қосымша.	messenger	messenger is a free messaging app that helps you connect with anyone, anywhere.
4	мукбанг	тамақтану әдісіндегі видеолар.	mukbang	popular eating videos
5	селфи	Әдетте әлеуметтік желілерге жүктеу мақсатында камераны өз-өзіне қаратып суретке түсіру.	selfie	a photograph that one has taken of oneself, typically one taken with a smartphone or webcam and shared via social media.
6	юзер	пайдаланушы	user	a person who uses a product or service

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [2,3].

Кестедегі мысалдарға назар аударсақ, кибersленгтің пайда болуы "calque" яғни бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аудару арқылы және дыбысталуы да қайталану арқылы пайда болған [5,257].

II. Ағылшын тілінде кибersленг қазақ тіліндегі кибersленг сөздер екі тілде де бірдей мағына бере ме? Сөздің екі немесе бірнеше мағынасы бар, ағылшын елдерінде қолданыста көп жылдардан бері келе жатқан сөздер кибersленгке жатпайды. Мысалы, әлемге танымал "Discovery Channel" тақырыптық білім беру, ойын-сауық спутниктік және кабельдік телеарна арқылы "дискавери" кибersленгі қазақ тілде ауқымды қолданысқа ие болып, өсіп отыр. Қазақ тілінде sozdik онлайн сайтына жүгінсек дискавери "ашу, тауып алу, белгілі бір нәрсені алғашқы болып көру" деген мағына береді және бір ғана мағына береді [3]. Әрине, "discovery" сөзі ағылшын тілінде бірнеше мағына береді, ал қазақ тілінде бір

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

ғана мағынаға ие болып тұр. Оксфорд сөздігіне жүгінсек: 1. an act or the process of finding somebody/ something or learning about something that was not known about before; 2. a thing, fact or person that is found or learned about for the first time: one of the most important scientific discoveries of all time [2].

Сонымен қатар, "виртуалды" шындық сөзін алсақ та, осы бағыттағы сөздерге кіреді. Қазақ тілінде медицина, әскери дайындық немесе жастарға арналған түрлі ойын-сауықтардағы құрал-жабдықтар арқылы жасанды әлем ретінде пайдаланылады. Яғни, аталмыш сөздер like-лайк, proof- пруф, easy- изи, toxic-токсик ағылшын тілінде екі немесе одан да көп мағына беріп киберсленге жатпай тұр. Ал қазақ тілінде бір мағынаны білдіреді және бір мағынадағы кибермленг сөздер болып еніп тұр.

III. Ағылшын тілінде "language economy" сөз тіркесін бірнеше авторлар түбегейлі зерттеу жұмыстарын зерттеп айқындаған [11]. Күнделікті тұрмыс тіршіліктегі қарым-қатынастағы адамдар сөздердің санын азайтуға тырысады. Бұл ойды білдіру уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Яғни, аталмыш мағына бірнеше кілттерге негізделген қарым-қатынасты тиімдірек етуге көмектесетін принциптер мен ыңғайлы қысқарту жүйесі.

2–кесте. Салыстырмалы талдау. Уақытты үнемдеу мақсатында пайдаланатын ағылшын тілі мен қазақ тілдерінде қолданысқа ие болып отырған сленгтер баламасы:

Атауы	**Name**	**Ағылшын тілінде мысалы**	**Қазақ тілінде мысалы**
Тыныс белгілері	Punctuation	!?, ????, ...	!?, ????, ...
Бас әріптерді қолдану	Capitalization	STOP!	RAKHMET, РАХМЕТ! ИӘ.
Әріптік гомофондар	Letter homophones	u r gd= you are good H r u?=how are you?	кал қалай?-қалың қалай?
Акронимдер	Acronyms	ASAP - As Soon As Possible BC-because BRB - be right back ATB - All The Best FYI for your information IMO in my opinion OFC - of course	ЖШС, КИМЭП, КБТУ, МТС, ГАЗ.
Әріптер мен сандардың қисындасуы	Combination of numbers and letters	B4-before Gr8-great L8r-later 2moro-tomorrow	Кездеспейді.
Сөздерді жартылай қысқартып жазу	Shortcuts	vegetab-vegetables anytng-anything	ғо-ғой, сағ-сағат.
Ономатопеялық	Onomatopoeic	Hahaha, Ooof	хахахаха, хехе Ой!
Эмотикондар немесе эмоция білдіретін пиктограмма	Emoticons	;),))))))), :(	;),))))))), :(
Дауысты дыбыстарды тастап жазу	Delete vowels	Whn=when Gvn=given	калайсн-келесің, койш-қойшы, жүрш-жүрші, кайдасн-қайдасың.
Ауызекі сөйлеу	Spoken language	I dunno-I don't know	Баратыр-бара жатыр, Қуаныбатр-қуанып жатыр, Білмим-білмеймін.

Сөзді қате жазу/ орфографиялық қате	Spellings mistakes	Ho are you?-How are you? Buy- Bye	Индувидуализм-Индивидуализм, Рақымет/Рахмет-Рақмет.

Ескерту: автордың деректер негізінде құрастырылған [5,2].

Кестеге назар аударсақ, орта буын және жастар арасындағы уақытты қысқарту немесе қысқартып тез хат алмасу мақсатында жастар арасында пайдаланатын интернет сленгтердің ағылшын тілі мен қазақ тілдерінде қолданысқа ие болып отыр. Радикорф жұмысына сүйене отырып қазақ тіліндегі баламасындағы қолданысқа ие сөздерге талдау жасалынған [5]. Уақытты үнемдеу мақсатында қысқартып жазған интернет-сленгке назар аударсақ, қазақ тіліне кері әсерін тигізіп тұрғаны айқын көреінеді. Себебі, сөздер қысқартылып жазылғанда біршама өзгеріске ұшырап, грамматика тұрғыдан да қателер кеткен. Мысалы, “рақмет” сөзін алсақ бірнеше баламада жазылғаны белгілі. Бұл санатта жазушының түпнұсқаның жазу үлгісін білмегендігін көрсетеді және жас буынды сауатсыздылыққа апарады. Сауатсыздылыққа апаратын үлкен дерт туындап тұрғанын байқауға болады. Сонымен қатар, әдеттер жазушы асығып, ұялы телефон пайдалану барысында әріптің жанында тұрған батырманы басып, орфографиялық қате жібереді: Қалыі қалаң?=қалың қалай? Кпшан келесің?= қашан келесің? “П” әріпі “а” әріпі батырмасының жанында орналасқандықтан, тезірек жазғанда белгілі әріптің қасындағы батырма көп жағдайда басылып кетеді.

Қорытынды

Еліміздегі тілге қатысты қазақ тілі мәртебесін жоғарлату мақсатында және қазақ тілін меңгеру аясында түрлі іс-шаралардың өтіп жатқанына қарамастан, интернет-сленгтің қазақ тілінің тазалығына теріс әсерін беріп жатыр. Себебі, киберсленгтер ағылшын тілінен тікелей еніп, қолданысқа ие болып отыр. Екіншіден, ағылшын тілінде біраз жылдан бері қолдыныcқа ие болып отырған екі немесе одан да көп мағынаға ие сөздер, қазақ тілінде бір мағына беріп киберсленг сөздер болып еніп тұр. Жоғарыда көрсетілген 2 кестеге назар аударсақ, оқушылардың пунктуациядан немесе қарапайым грамматикадан үлкен қателіктерді жіберіп жатқанын байқауға болады. Өкінішке орай, жасөспірімдердің қарым-қатынастағы сөйлеу мәдениетінің төмендеуіне және тілдің шоғырлануына алып келеді. Заманауи сарапшылардың пікіріне ой салсақ, бірнеше онжылдықтарда қазақ тілі өзгерістерге ұшырап, жасөспірімдердің еркін ойлауы мен критикалық тұрғыдан талдаудан қиыншылықтар туындап, орфографиялық қатемен жазу көп кездесуі айқын. Жаңа киберсленгтердің, басқа сөздердің пайда болуы бір жағынан сөздік қорымызды байытса, екінші жағынан өте көп мөлшердегі интернет-сленгтер қазақ тілінің тілдік нормаларын бұзып бара жатқаны айқын. Әдемі тілдік қорымызды қолданыста жиі пайдаланып, оны әрі қарай дамытудың басты шарттарының бірі – тіл тазалығын сақтау.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат
Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. А.А. Макулбаева киберсленг бойынша мақала материалдарын толыққанды жинақтап, мақаланың кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды

бөлімдерді жазды. Және де мақаланы рәсімдеу бөлімімен айналысты. Д.Х. Байдрахманов, Ж.Б. Ибраева мақаланың негізгі бөліміне кері байланыс берді, идеяларды ұсынды. Зерттеу материалдарын сыни тұрғыдан қарап, түзетулер мен қосымшалар енгізді. Жұмыс пікір алмаса, деректердің тұтастығы мен дұрыстығына өзара көз жеткізе отырып талқыланды.

Әдебиеттер тізімі

1. Geana C.M. Cyberslang or the language used by the internet users // Journal of Romanian Literary Studies. – 2018. – №15. – Pp. 472-480.

2. Oxford Learner's Dictionaries [Электронды ресурс] – URL: https://www.oxfordlearners-dictionaries.com (қаралған күні: 06.01.2025)

3. Орысша-қазақша сөздік sozdik [Электронды ресурс] – URL: https://sozdik.kz (қаралған күні: 15.12.2024)

4. Barseghyan L. On some aspects of Internet slang // Graduate School of Foreign Languages. – 2013. – T. 14. – Pp. 19-31.

5. Ricaforte, L. B. Social Media Exposure and Usage of Cyber Slang: Bases in Examining the Academic Writing Conventions of the Students // Shanti Journal. – 2022. – T. 1. – № 1. – Pp. 229-254. DOI: https://doi.org/10.3126/shantij.v1i1.47906

6. Davie, J. Slang across societies: motivations and construction. – London: Routledge, 2018. – 210 c.

7. Ауғанбаева, М., Мамаева, Г. Б., Тусупбекова, Г. А. Жастар тіліндегі сленгтер мен жаргондар // Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №2. – Б. 31-41. DOI: https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp31-42

8. Hernandez-Campoy J.M., Conde-Silvestre J.C. The handbook of historical sociolinguistics. T. 68. – Chichester: John Wiley & Sons, 2012. –704 p.

9.Trask, R. L. Key Concepts in Language and Linguistics (Routledge, London, 1999, 256 p.)

10. Nur.kz ақпараттық порталы [Электронды ресурс]. – URL: https://kaz.nur.kz (қаралған күні: 10.12.2024)

11. Gorter D. Language economy and linguistic landscape // Linguistic landscape. – 2008. – Pp. 63-77.

12. Балақаев, М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Павлодар: С.Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 212 б.

13. Ali, S., Al-Jabri, H., AL-Adwan, A. et al. Subtitling Saudi Arabic slang into English: the case of "The Book of the Sun" on Netflix // Humanities and Social Sciences Communications. – 2024. – Vol.11. – e-481. DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-024-02965-y

А.А. Макулбаева[1]*, Д.Х. Байдрахманов[2], Ж.Б. Ибраева[3]

[1,2] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[3] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Молодежный киберсленг в коммуникации

Аннотация. В статье представлены результаты изучения корпуса единиц киберсленга, используемого в молодежной среде, сформировано осмысление понятия «киберсленг», показано его влияние на казахский язык в молодежной среде и его значение в

развитии научных достижений, установлена разница в понимании понятия киберсленг в английском и казахском языках, а также осуществлен разбор сходств и отличий в значениях единиц киберсленга. Были выявлены факторы, порождающие это явление. Актуальность статьи обусловлена «подвижностью» языка, то есть постоянными изменениями на всех уровнях языкового общения, в особенности в эпоху глобального обмена информацией и постоянного развития высоких технологий. В связи этим, особое внимание уделено вопросу чистоты языка или так называемой «языковой экологии». Анализ литературы отечественных и зарубежных авторов позволил выявить разницу в подходах к языковой экологии. Кроме того, автором затронуты вопросы «экономии языка» как одной из причин появления интернет-сленга для скорости общения в интернет-пространстве, а также с целью замаскировать смысл послания от посторонних в чатах и социальных сетях. Основная цель статьи — проанализировать источники киберсленга в медиапространстве (казахстанские новостные порталы и средства обмена сообщениями) и методом сопоставительного анализа выявить языковые и функциональные особенности киберсленга.

Ключевые слова: киберсленг, интернет-сленг, корпуса единиц киберсленга, экономия языка, языковая экология, языковой пуризм.

A.A. Makulbayeva[1]*, D.K. Baidrakhmanov[2], Zh.B. Ibrayeva[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3] Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Youth cyberslang in communication

Abstract. The article presents the results of studying the corpus of cyberslang units used among young people. It forms an understanding of the concept of "cyberslang", shows its influence on the Kazakh language among the young generation, and its importance in developing scientific achievements. Moreover, the article analyzes the similarities and differences within the meanings of cyberslang units. The relevance of the article relies on constant changes at all levels of linguistic communication, especially in the era of global information exchange and the constant development of technologies. Special attention is devoted to the issue of language purity or "language ecology". The analysis of literature by Kazakhstani and foreign authors is revealed. It also studies approaches to language ecology. The author touches upon the issues of "language economy" as one of the reasons for the emergence of Internet slang within youth communication to save time, as well as to disguise the meaning of a message from strangers in chats and social networks. The main objective of the article is to analyze the sources of cyberslang in the media space and use the method of comparative analysis to identify the linguistic and functional features of cyberslang.

Keywords: cyberslang, Internet slang, cyberslang units, language economy, language ecology, language purism.

References

1. Geana C.M. Cyberslang or the language used by the internet users. Journal of Romanian Literary Studies, 15, 472-480 (2018).

2. Sland. In: Oxford Learner's Dictionaries [Electronic resource]. – Available at: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/slang?q=Slang (accessed 06.01.2025)

3. Oryssha-kazakhsha sozdik [Russian-Kazakh Dictionary]. – Available at: https://sozdik.kz (accessed 15.12.2024) [in Kazakh].

4. Barseghyan, L. On some aspects of Internet slang. Graduate School of Foreign Languages, 14, 19-31 (2013).

5. Ricaforte, L.B. Social Media Exposure and Usage of Cyber Slang: Bases in Examining the Academic Writing Conventions of the Students. Shanti Journal, 1(1), 229-254 (2022). DOI: https://doi.org/10.3126/shantij.v1i1.47906

6. Davie, J. Slang across Societies: Motivations and Construction. Linguistic landscape (London, Routledge, 2019, 210 p).

7. Auganbayeva, M., Mamayeva, G. B., Tussupbekova, G. A. Zhastar tilindegi slengter men zhargondar [Youth slang and jargon]. Bulletin of S.Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series, 2, 31-41. DOI: https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp31-42 [in Kazakh].

8. Hernandez-Campoy J.M., Conde-Silvestre J. C. The handbook of historical sociolinguistics. Vol. 68 (John Wiley & Sons, Chichester, 2012, 704 p.)

9. Trask, R. L. Key Concepts in Language and Linguistics (Routledge, London, 1999, 256 p.)

10. Nur.kz akparattyk portaly [Nur.kz information portal] [Electronic resource]. – Available at: https://kaz.nur.kz (accessed 10.12.2024) [in Kazakh]

11. Cenoz, J., Gorter, D. Language economy and linguistic landscape. In: E.Shohamy & D.Gorter (Eds.). Linguistic Landscape: Expanding the Scenery (London, Routledge, 2008, 55-69)

12. Balakayev, M. Kazakh adebi tili zhane onyn normalary [Kazakh literary language and its norms] (Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar, 2010, 212 p.) [in Kazakh].

13. Ali, S., Al-Jabri, H., AL-Adwan, A. et al. Subtitling Saudi Arabic slang into English: the case of "The Book of the Sun" on Netflix. Humanities and Social Sciences Communications, 11, e-481 (2024). DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-024-02965-y

Авторлар туралы мәлімет:

Макулбаева Айдана Азимханқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aidanamakulbayeva@gmail.com, ORCID: 0009-0007-1348-7347.

Байдрахманов Досым Хасенович – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: dbaidrakhmanov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9192-6268.

Ибраева Жанарка Бакибаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID: 10000-0003-1487-5513.

Makulbayeva Aidana Azimkhankyzy – corresponding author, PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aidanamakulbayeva@gmail.com, ORCID ID 0009-0007-1348-7347.

Baidrakhmanov Dossym Khasenovich – Candidate of Pedagogy, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Email: dbaidrakhmanov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9192-6268.

Ibrayeva Zhanarka Bakibaevna – Candidate of Philology, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID: 10000-0003-1487-5513.

Макулбаева Айдана Азимханкызы – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aidanamakulbayeva@gmail.com, ORCID: 0009-0007-1348-7347.

Байдрахманов Досым Хасенович – кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: dbaidrakhmanov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9192-6268.

Ибраева Жанарка Бакибаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID: 10000-0003-1487-5513.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.65 **DOI: https://***doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-127-142*
Ғылыми мақала

Ұлттық корпус: этномәдени бірліктердің сипаты

Ж.Қ. Өмірбекова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ozhamila@inbox.ru)

Аңдатпа. Мақала тілде сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста лексикографиялау мәселесіне арналған. Қазақ халқының өмір сүрген ортасына, аймағына, қоршаған табиғатына сай қалыптасып, тілде сақталған бірегей тарихи дамуы мен күнделікті өмір сүру ерекшеліктері, өмір сүру салты мен дәстүріне қатысты мәдениантанымдық этномәдени құндылықтарды зерттеу заманауи антропоөзектік парадигма аясында өзектелуде. Мақаламыз жадымызда сақталған этномәдени бірліктердің цифрлануымен ерекшеленеді. Қазақ мемлекетінің бүгінгі таңдағы даму барысын белгілейтін қоғамдық-әлеуметтік жаңару бағдарына сай тіл арқылы ұлт құндылықтарын игеру аса маңызды. Мақаламыздың маңыздылығы – этномәдени бірліктердің мәнін архетиптік санада жаңғыртып, бүгінгі тіл иесінің қолданысындағы сөз әлеуетін таныту. Мақаланың мақсаты – тілші-ғалымдардың танымдық көкжиегін кеңейтіп, тіл арқылы мемлекетшілдік сана деңгейін көтеру. Мақаланың өзектілігі – ұлттың дүниетанымымен, ұлттық болмысымен ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан, ғасырлар бойы жасаған ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, ұлттық корпус арқылы болашақ жастарға аманаттау. Ұлттық корпус мәселесі қазір дамып, салаланып, көптеген ішкорпустармен толыққан. Мақаланың нәтижелері мен талдаулары қолымызда жинақталған этномәдени атауларды жастарға дауылпаз, терме, әнші, жыр, ханталпай, қамажай сияқты этнолексикалық бірліктердің мағынасын түсіндіріп, корпус арқылы талдау. Қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, диалектологиялық, әлеуметтанымдық т.б. зерттеулерде түсіндіріліп, жинақталған «қазақ әлемін» танытатын этномәдени бірліктердің жүйесін ұлттық корпуста берудің ғылыми-әдіснамалық үлгісін көрсету – мақаланың арқалаған міндеті. Мақаланың құндылығы тіл арқылы ұлт мәдениетін (болмысын) заманауи лингвистиканың ақпараттық көзі ретінде ізденушілердің жұмысын оңтайландыруында болып отыр.

Түйін сөздер: этномәдени бірліктер, антропоөзектік парадигма, ұлттық корпус, автоматтандыру, лингвомәдениеттану.

Түсті: 24.04.2025; Жөнделді: 04.06.2025; Мақұлданды: 09.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Тілдің қызметі – этномәдени бірліктердегі ақпаратты ұлттың рухы ретінде ұлттың бойына сіңіріп, сақтау. Сайып келгенде, тілдің қызметі арқылы «тіл – халықты бір бүтін етіп тұтастырушы арқау» деген тұжырым халқымыздың бүгінгісі мен кешегісі, болашақ тарихы мен бағдарын белгілеудің өзектілігін құрайды. Қазақ тілінің ұлттық корпусы – ана тіліміздің мол байлығын көрсететін заманауи баға жетпес рухани қазына. Осыған байланысты ұлттық танымға нұсқау болатын, ұлттық нақышы айқын, ұлттық дүниетанымның мазмұнын лингвомәдени (этномәдени) бірліктер құраса, оның ең құнарлы бөлшегі – этномәдени лексика. Этномәдени лексика – этностың ақыл-ой санасының, дүниетанымының нәтижесі – материалдық және рухани мәдениетінің тілдегі көрінісін таңбалайтын тіл бірліктерінің жүйесі. Этномәдени лексиканы ұлттық дүниетаным мазмұнды тіл бірліктері, лингвокультуремалар құрайды. Осы болмысына сәйкес ұлттық тілдің тарихи дамуына байланысты күрделі, сан түрлі кезеңдерден өткен, өте кең ауқымды қамтитын ұғым болғандықтан, құрамы жағынан бірыңғай сипатта қолданыла бермейді.

Этномәдени лексика – қазақ тілінің өз тарихын, рухани-материалдық байлығын зерттеп-зерделеуінде өзін тану жолына жүгінетін тарихи куәсі. Аталмыш лексика қазақтың дәстүрлі мәдениетінің көріністерін әлі күнге дейін таңбалап, реликтілік сипатта осылайша сақталған лингвомәдени сөздердің мазмұнын тіл иесінің этномәдени болмысын бейнелейді. Олай болса, қазіргі қоғамдағы рухани жаңғыруға бет бұрған бағдарды жүзеге асырудың жаңа сапалық деңгейіне сәйкес рухани-танымдық тетік болатын, мемлекетшілдік сана қалыптастыруда қозғаушы күш ретінде танылатын, тереңнен жалғасқан танымдық-ақпараттық көздің бірі – этномәдени лексика. Ол – қазақтың біртұтас тілінің мәдени қолданысы мен тіл тарихының үдерісінде қазақ жұртының реликтілік тілдік көрінісі ретінде сақталған төл мәдениетінің бөлшегі. Заманға сай тіл ғылымының этномәдени бірліктерді бөліп зерттеуден гөрі оларды өзара байланыстыру этномәдени ақпарат жинақтары ретінде тұтас анықтап отырған кезеңінде мәдени лексиканы этномәдени дереккөзі, ұлттық мәдениеттің көрінісі тұрғысынан айқындап, оның мәдени-танымдық қызметін көрсетуге арналған зерттеу жұмыстарының маңыздылығын айқындап көрсетеді. Ұлттың тілінде таңбаланып, оның тұрмысымен байланысып келе жатқан ұлттық коды, осы этномәдени лексикадан кең көлемде таратылған, мәдени құндылықтарының этномәдени лексикада өзіндік ерекшеліктерін ала отырып, ұлттық мәдениетті айшықты толықтыра түсетініне ден қойып зерттеу тіл арқылы бейнеленген этномәдени тұтастықты зерттеу жұмысының өзектілігін нақтылай түседі. Тіл мен мәдениет сабақтастығының ғасырларға жалғасып келе жатқан терең байланысының көрсеткіші болып табылатын бейнелі тілдік бірліктердің бойында ұлттық болмыс, таным, ұлттық ұстаным сақталады. С.К.Сәтенова бұл мәселеге қатысты тұжырымын: «Айшықты сөз өрнектерінің үйқасын, үйлесімін тауып, жүйелі түрде өру логикаға, қабілет пен сезімталдыққа, абстракциялық ойлау жүйесіне байланысты» [1,76],-деп білдіреді.

Зерттеуші С.Б.Бектемирова өзінің «Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты (түркі тілдеріндегі кинологиялық атаулар негізінде)» атты мақаласында: «Көбінесе лингвистикалық мәдениеттану этнолингвистикамен байланысты, біраз мәселелерді шешуде, теориялық, ғылыми принциптері, зерттеу нысаны мен мақсатының өзектес, тамырлас екені дау туғызбайды. Екеуінің арасын жалпы мен жалқының, бүтін мен бөлшектің байланысы іспетті қарауға болады», – деп жазады [2, 57]. Міне, бұдан этномәдени

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

бірліктерді қарастыратын этнолингвистика саласы екенін байқаймыз. Осымен байланысты тілдік қолданыста сақталған этномәдени бірліктер қазақ мәдениетінің құндылығын бойына терең дарытып жинақтаған, ғасырдан мұра болып келе жатқан байлығы деп қарастырсақ, оны жинақтап, жүйелеудің және ақпараттық-танымдық қорын ұлттық корпусқа сай автоматтандыру үдерісін жүзеге асыру – өте өзекті. Осыған орай бұл жұмыс этномәдени бірліктердің сөздігін құрастырып, әрі қарай оның этномәдени ішкорпусының алгоритмін жасауға жалғасады.

Әдіснама

Қазақ тілінің этномәдени лексикасы, оның деңгейі, этномәдени мазмұнды ерекшелігі, ұлттық болмысты танытатын рухани және материалдық мәдениеттің тілдік бірліктері зерттеудің негізгі материалы ретінде қарастырылады. Лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б. бірліктердің мазмұнында сақталған этномәдени болмысты ашудың тәсілдері ретінде лексика-семантикалық, мәдени-семантикалық, этнолингвистикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, тілде сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беру үлгісіне негіз болды.

Ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық бірліктер ұлттық рухани мәдениетті зерделеу, тіл мен этностың байланысын дәлелдейді. Бұл бағыттағы зерттеулерге ғылыми әдістемелік негіз болатын лингвомәдени, этнолингвистикалық зерттеушілер қазіргі қазақ тіл білімінде жаңа деңгейге көтерілуде (Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Мұқанов, К.Аханов, И.Маманов, Ә.Қайдар, А.Сейдімбек, Ә.Марғұлан, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Н.Уәли, С.Н.Смағұлова, А.Б.Салқынбай, Б.Қасым т.б.). Этномәдени лексика жайлы ұғымдарының этнос өміріндегі орнын сипаттайтын тіл қызметінен де хабардар етеді. Мәселен, ғалым Ә.Т.Қайдар зерттеп, зерделеп, індете қарастырған «тіл феномені», «тіл әлемінде» тіл иесінің пайым-парасатының орасан зор үлгілері сақталған. Осыған орай, «... тіл феноменін – «тіл әлемін»: этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар бұлағы десек, артық айтқандық емес. Бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін өзі танып-білудің өлшемі де сол – тіл т.т. Осының бәрі «тіл әлемінен» табылады» деп анықтай келе, «Сонымен, тіл әлемі» дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті, миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [3,11],- деп қорытындылайды. Ғалымның тіл мен этнос сабақтастығындағы этнотанымдық зерттеу еңбектеріндегі моральдық-этикалық қалыптарды этностың көркем ойлау деңгейін танытатын тілдік бейнесі деп қарауға болады. Ал этномәдени лексика мәселелері – сол тілді қолданушы қауымның тарихымен, ұлттық мәдениетімен, рухани болмысымен, өмір тіршілігімен байланысты кешенді жүйе. Себебі сол тілде сөйлеуші этностың ұғым-түсінігіне, ой санасына, салт-дәстүріне байланысты мол мағлұмат бере алатын негізгі көз – тілдік ақпарат.

«Қазақ тілінің ұлттық корпусында» (https://qazcorpus.kz/about/1/) дауылпаз этномәдени лексемасы 78; әнші сөзі 2065; терме этномәдени лексикасы 140; жыр 6000, ханталапай 2; құжатта кездеседі [4].

Демек, ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық бірліктер ақпараттық-танымдық қорды дамытуға өз үлесін қосатыны сөзсіз және автоматтандыру үдерісін жүзеге асыруға өз септігін тигізіп отыр. Ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық

бірліктердің берілуі мақалада жинақтау, талдау, жалпылау, индукция, дедукция, топтастыру секілді жалпы ғылыми және семасиологиялық, статистикалық әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ руханияты мен тіл арқылы ұлт болмысын танудың қазақ тіл біліміндегі бастау көзі Қ.Жұбанов, А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ш.Уәлиханов т.б. еңбектерінен басталып, кейін І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Н.Уәлиев, Ж.Манкеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапты. Қазіргі заманауи лингвистиканың тіл-ұлт-мәдениет үш тағанындағы сабақтастықта жүргізілуі – антропоөзектік парадигма аясында қалыптасқан қағида. Осымен байланысты тілді коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени, лингвоәлеуметтік, психолингвистикалық, лингвоэкологиялық т.б. кешенді тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негізінде анықтау, сөздердің коммуникативтік сапаларын ашу – тіл арқылы мәдениетті жаңғыртуға қатысты қазіргі тіл білімінің өзекті мәселесі. Себебі дәстүрлі-құрылымдық лингвистикада сөздердің мағынасы тура және ауыспалы немесе көпмағыналылық деңгейлермен шектеледі. Сонымен қатар көне сөз, тарихи сөз, кірме сөз деп ажыратылады. Сол сөздердің тарихи кезеңінің мәдениетін танытатын белгілерін, ұлттың этникалық болмысын, дүниетанымын, қабылдау әлемін айқындауда кезінде құрылымдық лингвистиканың жан-жақты зерттеуге ала-алмайтындығын байқатты. Сондықтан антропоөзектік бағытта этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психолингвистика зерттеушілері сөздің денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық мағынасын, бейнелі, жасырын және окказионалды, узуалды мағынасын, кешенді ұлттық кодын ашуға мүмкіндік береді. Ұлттық және антропоөзектік парадигмада екеуі бірдей зерттелетін этномәдени бірліктердің концептуалдық, семантикалық өрісін анықтап, болашақ ұрпаққа зерделеу ісі рухани жаңғыру үрдісін толықтыратын әрі пысықтай түсетін ғылыми-әдістемелік негіз ретінде айқындалуда. Сонымен қатар қазақтың ұлттық болмысын, ұлттық ерекшелігін танытатын, өткен тарихы мен тұрмыс тіршілігінен хабар беретін, қазақы ұлттық дәстүрдің бейнесін айқындайтын этномәдени бірліктерді келешек ұрпақ санасында сіңіру ісі ұлттық құндылықты дамытудың жалғастығын білдіреді. Осы мүддеге сәйкес этномәдени бірліктерді топтастырып, жинақтап, танытудың заманауи озық технологиясы ретіндегі ұлттық корпуста беру жаңа заман тіл иесі санасын танымдық-ақпараттық құрылымдауға септігін тигізеді.

Этномәдени лексиканың өзегін құрайтын этнолингвистикалық қағида болса, оның негізгі тармақтары – осы көрсетілгендер, яғни макрожүйе, ал микрожүйе тақырыптық топтарда анықталады. Оны Ж.Манкеева былайша түйіндейді: «Этнолексика түрінде сақталған ұшан-теңіз байлық кез келген жеке тілдік фактіге байланысты емес, белгілі жүйе бойынша, мағыналық тақырыптық топтарға бөлініп, өзара жіктеліп, сараланып зерттелуге тиіс, өйткені кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық семантикалық топтардың негізіндегі тілдің құрылымдық жүйесінен құралады» [5,83-,б.].

Кез келген тілдің лексикасы жалпы адами ұғымдарды атайтын сөздер мен ұлттық этномәдени мағына білдіретін атаулардан тұратынын ғалым Р.Г.Ахметьянов өз зерттеулерінде талдаған. Ғалым Волга бойындағы: татар, башқұрт, чуваш, марий,

удмурт, мордва халықтарының этномәдени лексикасын зерттеуге түрткі болатын сол халықтардың тілінің деректері санайды. Бұл тілдердің жекелей деректері бірін-бірі толықтыра отырып, көптеген ұғымдардың даму жолын айқындауға мүмкіндік береді. Осыған орай, Р.Г.Ахметьянов аталған халықтардың этномәдени лексикасын табиғат құбылыстары атаулары мен материалдық мәдениет және рухани мәдениет лексикасына бөліп, рухани мәдениет лексикасын: туыстық атаулар; қоғамдық қатынасты білдіретін сөздер; халықтардың рухани өмірін (музыка, өнер, ойын-сауық), білім және тәрбие; қоғамдық қатынас және құндылықтар; мифология, фольклор әдет-ғұрыпқа қатысты сөздер деп таратады [6, 3].

Зерттеуші М.К.Бисенбаева өзінің «Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде)» атты докторлық диссертациясында: «Ана тілінің қоғамдағы орны, тіл арқылы ұлтты тануға деген қажеттілік туады. Осындай ұлтты тануға негіз болатын ұлттық бояуы қалың да айшықты, ұлттық дүниетаным мазмұнды тілдік бірліктер – лингвомәдени (этномәдени) бірліктер» [7] – деп тұжырымдаған болатын. Ол аймақтық лексиканың қазіргі қазақ тілін дамытудағы рөлін де айқындаған. Ұлттық корпуста берілетін этномәдени атаулардың мазмұнын ашуда да көрсетілген зерттеулердің нәтижесі мен тұжырымдары ғылыми-әдістемелік негіз ретінде пайдаланылады [8]. Сонымен қатар мәдени семантикалық белгіленім мен лексикалық мағынасын ашып көрсетіп, этномәдени тілдік бірліктердің қорын жасап, ұлттық корпустың ішкорпусын қалыптастыру – тіл арқылы ұлт болмысын танудың кешенді жүйесі.

Нәтижелер және талқылау

Ұлттық корпус компьютерлік біліктілік пен керек мәліметтерді іздеу жолдары үшін тілдің қазынасын сақтай отырып, мемлекеттік тілдің даму саласында өзекті болып, инновациялық ақпараттық технологиялардың негізінде оқу үрдісін жаңартуға бағытталған. Ғалым А. Жұбановтың пікірінше, «ұлттық корпус сол тілдің өмір сүрген белгілі кезеңіндегі сан алуан жанрын, стилін, аймақтық, әлеуметтік нұсқасын және т.б. да түрлерін қамтиды. Ұлттық корпус ғылыми зерттеулердің түр-түрін жүргізуді қамтамасыз етеді: лексикографияға, жасанды интеллектіге, әдебиеттануға сөйлеу тілін талдау мен жинақтауға және лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеу түрлері. Сонымен бірге академиялық сөздіктер мен ғылыми грамматикаларды құрастыру да корпустар негізінде жүзеге асады» [9, 45]. Корпус жасаудың арқасында зерттеушінің уақытын үнемдеу, яғни тілдік ақпараттарды іздеу жұмысы мен тілдік бірліктерді реттеу және т.б. мәселелерді шешетіні сөзсіз. Ұлттық корпусты құру қазақ тілін үйренуге, тіліміздің тарихын танып білуімізге, ұлттық болмысымызды танытатын этномәдени бірліктерімізді лексикографиялық тұрғыдан стандарттау бойынша жұмыстар жүргізуге, оқулықтар, сөздіктер, анықтамалық құралдарды құруға, тілдік бірліктердің статистикасын шығаруға мүмкіндік береді. Қазақ ұлттық корпусының тағы бір пайда болу себебі техникалық құралдардың көмегімен үлкен қашықтықтарда информацияларды тарату қажеттілігіне байланысты. Сонымен бірге ақпараттық технологияның дамуы үлкен көлемді мәтіндермен жұмыс жасауға мүмкіндік берді. Қазақ тілінің ұлттық корпусының қалыптасуы – мемлекетіміз үшін маңызды мәселелердің бірі. Біз қарастырып отырған мәдени-репрезентативтің ішкорпусының ішіндегі этномәдени лексика – бұл дайындалып жатқан Қазақ тілінің ұлттық корпусының бір саласы. Бұл маңызды жұмыспен Ахмет

Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Этнолингвистика бөлімі арнайы айналысып отыр. Оның алғашқы қадамы ретінде біз этномәдени бірліктерді жинап, топтастырып, лексикалық, мәдени-семантикалық мағынасын ашып көрсетеміз. Бұл жұмыс этномәдени бірліктердің ішкорпусының глоссарийі ретінде пайдаланылады. Ғалым М.Малбақов лексикография саласының алдында тұрған мәселелерді көрсетуде сөздіктің маңыздылығы туралы: «Сөздік – бір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтығы ғана емес, ол өзінің мақсаты мен арналған адресатына байланысты сөздік түзудің басты ұстанымдарын, сөздікте қамтылатын негізгі параметрлер құрамын анықтау керек» [10, 76] – деген болатын. Себебі тілдің танымдық қызметі ана тіліміздің қорында, оның сүбелі кездерінің бірі ретіндегі аймақтық қолданыста сарқылмайтын құндылық ретінде сақталып келе жатыр. Заманауи антропоөзектік бағытқа сәйкес профессор М.Малбақов: «Сөздің қазынасы – сан ғасырдың тарихи-әлеуметтік жағдайы, ата-бабамыздың елдік, ерлік салты, мәдени-рухани ұрпы, тағдырын сипаттайтын қазақ мәдениеті мен дүниетанымының энциклопедиясы, этномәдени коды» [10, 78] – деген тұжырымдарды қолдана отырып, түрлі ғылыми жұмыстарға жетекшілік жасап келеді. Шынында, сөздік ісі – үздіксіз ізденіске, терең білімге толы зерттеу нәтижесі. Қазіргі тіл ғылымында сөздіктің төмендегі қызметтері белгілі: 1. Жинақтау, анықтау, жүйелеу, тіркеу қызметі; 2. Танымдық; 3. Реттеушілік; 4. Сипаттамалық; 5. Атауыштық; 6. Нормативті коммуникативтік; 7. Тіл мәдениетін арттыру қызметі; 8. Мемлекеттік тіл мәртебесіне сай қызметі; 9. Мәдениетаралық коммуникация; 10. Зерттеулерге дәйектік қызметі т.б. Тіліміздің сөздік қорын түгендеп, ұмыт бола бастаған түрлі атауларды жаңғыртып, жандандыра түсетін лексикографиялық еңбектердің қызметі ерекше болмақ. Қазіргі кезде сөздіктердің дәстүрлі жазба нұсқасымен қатар электронды нұсқасы қатар жүріп отыр. Осыған байланысты интернет-инновациялардың даму барысында жаңа лексикографиялық технологиялар алдыңғы қатарға шыға бастады. Қазақ тіл білімінде лексикография бағыты бойынша жаңа технологияларға деген қажеттілік «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» жасау болып отыр. Корпустық жүйеде сөздің қолданыстағы қаншама контекстері көрсетілгендіктен, сөздікке енгізілмеген мағыналық реңкті айқындап беретін мысалдар да кездеседі. Төменде көрсетілген этномәдени бірліктердің музыкаға байланысты атауларын қарастырып көрейік. Ұлттық сөйленістер бойынша осы тілдік қолданыстағы топтардан дауылпаз, терме, әнші, ханталапай, қамажай т.б. сөздер кездеседі.

Дауылпаз - көпмағыналы құндылық. Бұл сөз тек құстың қалықтап ұшып жүрген бейнесін ғана емес, ежелгі музыкалық аспаптың қатты, әсерлі дауысы мен халық азаттығының жаршысы ретіндегі рухты да бейнелейді. Осы мақалада дауылпаз сөзінің тарихы мен мәдениеттегі орнын, оның табиғат пен өнер арасындағы байланысы ашылып көрсетіледі. Қазақтағы дауылпаз аспабының атауы мен оның қызметі тек қазақ мәдениетінде ғана емес, басқа да халықтарда әртүрлі атаулармен аталған. Мысалы, француздар оны тимбалес, итальяндар мен ағылшындар- тимпани деп атаса, орыстар-тулумбас, қырғыздар- доолбас, ұйғырлар- тевилваз, әзірбайжандар- тәбль-бас деп қолданған. Шанағы топырақтан жасалған дауылпаздың ең көне түрі Таулы Алтайдағы Пазырық қорғанынан табылған. Бұл археологиялық қазба жәдігер біздің заманымызға дейінгі VI–V ғасырларға тиесілі екен [11,265]. Қорғаннан табылған дауылпаз сол аймақтағы ежелгі мәдениеттің жоғары дамығанын көрсетеді. Бұл музыкалық аспаптың болуы сол дәуірдегі адамдардың рухани өмірінде музыка мен діни рәсімдердің маңызды орын алғанын білдіреді. Зерттеушілер бұл дауылпаздың салттық және рәсімдік мақсатта

қолданылғанын болжайды. Ұлы Моғолдар дәуірінде Персия мен Үндістанда биіктігі кісі бойындай дауылпаздар қолданылыпты. Кейін Араб елдеріне ауысқанда бұл аспапты олар «табль әл-кабир», яғни «үлкен дабыл» деп атаған [11,265]. Мұндай атау оның күшті дауысы мен әскери жорықтағы маңыздылығын көрсетеді Бұл аспаптың көне тарихы мен оның тек музыкалық емес, мәдени және тарихи құндылығы бар екенін дәлелдейді. Жалпы «Дауыл» сөзі — қазақ тілінде күшті жел, боран, табиғи құбылыс деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз қорқыныш пен қуатты сипаттайтын ұғым ретінде қабылданады. «Паз» — көне түркі тілінде «құрал», «аспап», «жасалған нәрсе» дегенді білдіреді. Бұл түбір қазіргі қазақ тілінде көп қолданылмайды, бірақ тарихи тіл қабаттарында жиі кездеседі. «Дауыл» және «паз» сөздері-дауылдың аспабы, яғни дауылды немесе күркіреген, жарқын үн шығаратын аспап деген түсінік қалыптасады. Алайда, қазіргі тіл білімінде «паз» жұрнақ деген түсінік қалыптасқан. Ол тұстан қарайтын болсақ, «паз» зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ. Демек, «дауылпаз» сөзі бұл тұста көпмағынаға ие болады: біріншіден, аспап; екіншіден, құс түрі; үшіншіден, ауыспалы мағынада, азаттық жаршысы; төртіншіден, дабыл секілді сайман мағынасын білдіреді екен. Әр мағынасын талдай кетсек, 1. Дауылпаз —ағаштан жасалған, шанағының бір беті терімен қапталған, ұрып ойнайтын көне саз аспабы [12,87].

Оның шанақтары әртүрлі материалдардан жасала береді. Оның қатарында топырақ, ағаш және металл көп қолданылады. Қазіргі кезде де бұл ұғымды аспап ретінде танимыз. Дауылпаздың жасалу процесі – күрделі әрі көп еңбекті қажет ететін жұмыс. Алғашқы қадам ретінде кептірілген жұқа тақтайлардан шанақшалар кесіледі. Содан кейін түпшеңбер мен тартпа дайындалып, шанақ жиналады. Оның әрбір бөлшегі желіммен бекітіліп, арнайы шегелермен ұстатылады. Шанақ толық дайын болған соң, оның бетіне нар терісінен жасалған жарғақ керіліп, бұрандалармен бекітіледі. Бұл тері арнайы өңделіп, дыбыс сапасын жақсарту үшін белгілі бір әдістермен созылып, қатайтылады. Тоқпақтар қатты ағаш түрлерінен – емен, жаңғақ, тобылғы, ырғайдан жасалады. Олар дыбысты қажетті қарқынмен шығару үшін арнайы дайындалады [11,266]. Дауылпаз жалпы соқпалы аспаптардың тобына жатады. Ұрмалы аспаптардың дыбысы Әл-Фараби тұжырымдауы бойынша, қатты денелердің бір-біріне соқтығысуынан пайда болады. Бірақ соқтығысатын заттар немесе денелер көлемі жағынан бірдей болмауы керек. Ұратын зат ұрылатын заттан кіші болуы керек екен. Сонда ғана ұрылған зат дыбыс шығаруға қабілетті болады. Сондықтан да дабыл я кепшік, немесе дауылпазды кішігірім таяқшамен немесе алақанмен я саусақпен қағып, дыбыс шығарады екен [11,266].

Бұл аспаптың бірнеше түрі бар, олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерімен дараланады. Мәселен, музыкалық аспап ретінде қолданылатын үлкен дауылпаз «нардауылпаз» деп аталған. Оның атауы үлкендігіне және терісінің нар түйенің терісінен жасалғанына байланысты шыққан.

Кіші дауылпаз – қазақтың көне музыкалық аспаптарының бірі. Оны кейде қолдауылпаз деп те атайды. Бұл аспаптың көлемі шағын, шұңғыл шанақты, түйік баулы болады. Кіші дауылпаз бұрын аңшылар үшін маңызды құрал болған. Олар оны құстар мен аңдарды үркіту үшін пайдаланған. Сонымен қатар, жауынгерлер белгіленген шартты ырғақпен хабар беру үшін қолданған. Қосдауылпаз – XX ғасырдың 70-жылдары жасалған қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарының бірі. Бұл аспаптың ерекше нұсқасын композитор Нұрғиса Тілендиевтің ақыл-кеңесімен шебер Манап Сыпатаевтың қолөнері. Қосдауылпаз екі кіші дауылпазды біріктіру арқылы жасалған. Оның басты ерекшелігі – арнайы тарамыстың көмегімен жарғақты тартып-босату арқылы дыбысты реттеуге болады. Кіші

дауылпаздың жасалуы қарапайым. Шанағы тұтас қатты ағаштан ойылып жасалады. Бұл үшін көбіне қарағай, қайың сияқты ағаштар пайдаланылады. Шанақтың бетіне түйе, бұзау немесе серкенің терісі керіліп, таспамен көктеледі. Уақыт өте келе тері тозатындықтан, ол үнемі ауыстырылып отырады. Аспаптың сыртқы бөлігі ою-өрнектермен безендіріледі, кейде зергерлерге арнайы әшекейлетіледі [11,266]. Бұл аспап «Отырар сазы» оркестрінде кеңінен қолданылды. Қосдауылпазды бірнеше әдіспен ойнауға болады: Бұл аспап ұлттық музыканың дамуына үлкен үлес қосты. Қазақ халқы тұрмыстағы әрбір затты тиімді пайдаланған. Соның бір дәлелі – тұяқдауылпаз. Бұл аспап алғашында табиғи материалдардан жасалып, халық арасында кең таралды.

Тұяқдауылпазды жасау жолы: 1. Алдымен жаңа сойылған жылқының тұяғы жеке кесіп алынады; 2. Тұяқ қайнаған суға салынып, оның ішкі және сыртқы қабаттары аршылады; 3.Тұяқтың ашық бетіне жарғақ керіледі, оның жиегі желіммен жапсырылып, сыртынан былғары немесе ағаш қабыршақпен қапталады; 4. Тұяқтың табаны үш жерден тесіледі, дыбыс жаңғырығын күшейту үшін арнайы ойық жасалады.

Бұл аспап өзіне ерекше үніментанымал. Тұяқтауылпаздың тұяқтастанайырмашылығы – оған жарғақ керіледі, ал тұяқтасқа керілмейді [11,267]. Нұрғиса Тілендиев бұл аспапты қайта жаңғыртып, оны ең алғаш «Қыз Жібек» кинофильмінде қолданған. Осыдан кейін ол ансамбльдер мен оркестрлер арасында кең тарады. Академик Ахмет Жұбанов бір кезде Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрін ұйымдастырып, оның құрамына қобыз, домбыра, сыбызғы, дауылпаз сияқты ұлттық аспаптарды енгізе отырып, бұл аспаптардың академиялық деңгейге көтерілуіне жол ашқан еді. Қазіргі таңда сол табылған көне аспаптардың барлығы болмаса да, бірқатары оркестр құрамында қайта жаңғырып, музыкалық сахнада өз орнын табуда. Егер осы аспаптардың барлығы оркестр құрамында қолданылатын болса, олар толықтай академиялық деңгейге көтерілер еді. Айта кететін жайт, негізінде дауылпаз аспабы XX ғасырдың басында жоғалып кеткен. Осы және де шаңқобыз, сыбызғы, сазсырнай, шертер, дабыл, дауылпаз, жетіген аспаптарын жинап, зерттеп, орындау мәнеріне келтірген – Болат Сарыбаев еді.

"Дауылпаз" – қазақ мәдениетінде ерекше мәнге ие аспап әрі ұғым. Халық ауыз әдебиетінде, сондай-ақ белгілі ақын-жазушылардың шығармаларында дауылпаз сөзі жыртқыш құстардың бірін білдіреді. Негізінен дауылпаздың тұмсығы қосауыз мылтыққа ұқсас түтікшелермен жабдықталған, олардың ұштары алға созыңқы келеді. Бұл құс теңіз үстінде сағаттан астам уақыт су бетіне жақындамай ұшып жүре алады. Теңіз суын іше алатын құстарға шағалалар, суқұзғындары, бірқазандар және дауылпаздар да бұл қатарды толықтырады. Бұрын кейбір ғалымдар олардың ащы суды жұтпай, тек ауыздарын шайып, қайта төгетінін болжаған. Алайда соңғы зерттеулер теңіз құстарының тұзды суды іше алатынын анықтады [13].

Табиғатта дауылпаз теңіз құсы ретінде сипатталса, Абай Құнанбайұлы өзінің «Жазғытұры» өлеңінде бұл құс түрін сұңқар, қыран сияқты алғыр құстардың бейнесінде қолданған:

«Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,

Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк дауылпаз» [14,102]. Мұнда «көк дауылпаз» тегеурінді, биікке самғайтын құс ретінде сипатталып, оның ұшқырлығы ерекше айтылады. Ал мына өлең жолдарында «саңқылдаған дауылпаз» тіркесі арқылы, сол құстың табиғаттағы бейнесін көрсетіп, дауылпаз бен сұңқардың бірлесімділігі арқылы Көкшетау сырын ашып тұр:

«Білем, кім Көкшетаумен сырласқанын,
Көктемгі гүл, тұл арумен мұңдасқанын.
Теңізде саңқылдаған дауылпазға,
Даладан қызыл сұңқар үн қосқанын» [4]. Кейінірек дауылпаз сөзі ауыспалы мағынада – күрескер, халықтың азаттығын жырлайтын тұлғаларға берілген атақ ретінде қолданылды. Мысалы, қазақ әдебиетінде Сәкен Сейфуллинді «Қазақстандағы социалистік революция жеңістерін жырлаған дауылпаз дарыны» ретінде құрметтейді. Яғни халықтың мұң-мұқтажын жырлап, елдің бостандығын жақтаған, ұлттық рухты көтерген тұлға болғанынан ақпарат береді.

Ал Әбдікәрім Оңалбаевтың «Таң алдында» поэмасының үзіндісінде:
«Хош иісті лебіндей сұлу жаздың
Сусындырды халықты сөзі әздің.
Әлемнің аспанында қақты қанат,
Сол бір сөз өр үніндей дауылпаздың» [15,369] - дейді. Соңғы жолдағы тіркес арқылы сол әсерлі сөздің дауылпаздай жігерлі, зор үнмен айтылғаны суреттеледі. Бұл жердегі "дауылпаз" бейнесі — халықты оятатын, рух беретін күшті үн, яғни сөздің маңызын күшейтіп тұр.

Әли Есмамбетовтың «Жырлап өткем өмірді» шығармасында «Дауылпаз» деп ақынның шығармашылығының қуаттылығы мен әсерін сипаттайды:
«Дауылпаз Шота сынды ақын өткен,
От шашып, найзағайдай ағып өткен.
Алдағы арман қылып келер күнді,
Достықтың, махаббаттың жырын төккен» [16].

Дауылпаз қаққан дабылдан кейін батырлар сарбаздарын тасаға қарай әкетіп, бас сардардың алдынан өтуге әзірлене бастады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Мұндай ұрмалы аспап дабыл деп те аталған [17, 426]. Осыған байланысты дабыл байлады, дабыл қақты (қағылды), жау дабылы, соғыс дабылын қақтырды тәрізді фразеологизмдер бар: дабыл байлады, дабылын ұрып, бүркітті үркітіп аң аулады. Көк ала ат жаратып, Көн дабылды байлатып, Байлар ұғлы шоралар Көл жағалар жаз күні (Бес ғасыр жырлайды).

Ағаштан жасалған, шанағының бір беті терімен қапталған, ұрып, ойнатылатын көне саз аспабы дауылпаз деп аталған. Сонымен бірге аңшылардың аңға шыққанда қағатын дабылы, құс қайтаратын құралы да жорықтарда әскербасылардың айбарлы көрініп, қыр көрсетуі үшін ұстаған соғыс құралы, дабылы да осылай аталған. Қазақ зергерлері түрлі музыкалық аспап түрлерін жасап, оларды алтын-күміспен, былғарымен, үкімен, асыл тастарымен т.б. әшейкейлеп отырған. Зергерлер дайындайтын және әшекейлейтін муызкалық аспап атаулары мынадай: домбыра, адырна, асатаяқ, бозаншы, борғұй, бұғышақ, дабыл, дағыра, дауылпазы, дүңгір, қобыз, жетіген, сыбызғы, кепшік, керней, сырнай, нұғыра, сылдырмақ, тастұяқ, шертер, шаңқобыз т.б. қазақтың музыкалық аспаптарына байланысты ғылыми зерттеулер мен этнографиялық, өнертану тұрғысынан жазылған Т.Жаубасованың, Д.Шоқпарұлының, Ө.Бейсенбекұлының, Б.Кәмәлашұлының еңбектерінен музыка аспаптарына қатысты көптеген құнды деректерді табуға болады [18].

Шыңдауыл соқпалы музыкалық көне аспап, дауылпаздың бір түрі. Үскірік саз балшықтан күйдіріліп жасалған, қолға ұстауға ыңғайлы шағын, үрлеп ойнауға арналған аспап [5].

Дауылпаз – қазақ мәдениетінің маңызды бөлігі әрі ұлттық рухтың символы. Оның тарихы мен дамуы қазақ халқының өмірінде терең із қалдырды. Бұл ұғым табиғатпен байланысты болып, қазақ әдебиетінде алғыр құстардың бейнесінде қолданылды. Сонымен қатар, дауылпаз халықтың азаттық жолындағы күресі мен рухын білдіретін ұғымға айналды. Оның көне тарихы, түрлі материалдардан жасалуы, әскери жорықтар мен ұлттық оркестрлердегі орны дауылпаздың мәдениетіміздегі ерекше рөлін көрсетеді. Көптеген ғасырлар бойы дауылпаз халықтың қуаты мен күшінің, елдік бірліктің символы болып келеді. Сондықтан бұл аспаптың қайта жаңғыруы мен оны зерттеу қазақтың бай мәдени мұрасын сақтап, ұрпақтарға жеткізу үшін өте маңызды. Дауылпаз қақты бір жерге жиналуға шақыратын, үйіретін дабыл қақты, жиналуды хабарлады. Бұлайша тұжырымдауға басқа да антропоөзектік әдістермен қатар социолингвистикалық әдістер де септігін тигізеді. Жинақтап, зерттеп отырған моральдық-этикалық қалыптарының тілдік репрезенттелуі ақиқат атаулармен байланысты нақтыланып отырады.

Ән – «музыкалық шығарманың мәнерлеп, әсем ырғақпен, дауыстап айтылатын түрі, әуен, сазды үн. Ән – ең көне таралған музыкалық шығармалар жанры, музыка және поэзия өнерлерінің ортақ туындысы. Ән мазмұнына қарай (азаматтық, лирикалық еңбек, әзіл т.б.), шығу тегіне байланысты (халықтық, авторлық, қалалық, әскери балаларға арналған, діни т.б.) және орындалуы мен құрылымына байланысты (жеке дауысты, көп дауысты) болып бөлінеді. Әуендік-интонациялық, орындаушылық мәнер-нақышы және шырқау ерекшелігіне сай қазақ әндері: Арқа әндері, Жетісу сазы, Батыс Қазақстан мектебі, Алтай әуені, сыр бойы мақамы, т.б. болып айқындалады. (ҚҰЭ, 1, 684 б.). Ары қарай таратын айтар болса, әннің түрлері көп: ажарлы ән, әсерлі ән, әуезді ән, қажырлы ән, салтанатты ән, тамаша ән, шаттық ән, шабытты ән т.б.

Әнге қатысты ұғымдар мен тілдік бірліктер де жетерлік. Мысалы: Ән көңілдің ажары. Әннің де есері бар естісі бар, тыңдаушының құлағын кесері бар (Абай), жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен, Өмір – сәуле көрінер судай тынық (Абай), Құлақтан кіріп бойды алар, Әсем ән мен тәтті күй, Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең менше сүй (Абай) т.т.

Әнші – белгілі әнді дауыстап, мәнеріне келтіріп, өз ырғағымен орындайтын тұлға.

Дәстүрлі дала мәдениетінде қазақ әйелдері қоғам мүшесі ретіндегі әлеуетін өнер-білім саласында, сондай-ақ қоғам қайраткері ретінде көрсетіп, өзін-өзі дамытып отырған. Өнер саласында атағы жалпақ жұртқа жайылған белгілі әншілер, ақындар, майталман күйшілер болды. Тарихта болған Болған ана, Домалақ ана, Дара ана, Қарқабат ана, Қызай ана, Найман ана, Ұлпан ана рулы елдің бүтіндігіне қызмет еткен қайраткер тұлғалар болса, Қарқабат, Абақ, Қызай аналар рулы елдің ұранына айналып, сол рудың атына негіз болған.

Ән салу «белгілі әнді дауыстап, мәнеріне келтіріп, өз ырғағымен орындау; қазақтың музыкалық (әншілік) дәстүрінде әндердің түрлері де оларды орындаудың тәсілдері де көп. Олар төмендегіше сипатталады: ағызып ән салу, аңқытып ән салу, аңыратып ән салу, арқыратып ән салу, асқақтатып ән салу, аспандатып ән салу, әуелетіп ән салу, күңіретіп ән салу, қалықтатып ән салу, мамырлатып ән салу, мың құбылтып ән салу, сарындатып ән салу, тебіретіп ән салу, шалқақтатып ән салу, шалқытып ән салу, шарықтатып ән салу, шырқыратып ән салу» **т.б.** [19, 457 б.]

Ән мен әншілік дәстүрі – бұл жалпы өнер әлемінің ерекше бір бөлігі, ол халықтың ұлттық болмысын, оның тарихын және мәдениетін келер ұрпаққа жеткізетін ең құнды мұра болып табылады. Осылайша, қазақтың дәстүрлі өнері мен әншілік жүйесі ұлттық

мәдениеттің ажырамас бір бөлігін құрайды. Әнші өз өнері арқылы халықтың жүрегіне жол тауып, оның өмір сүру салты мен ішкі әлемін бейнелейтін шынайы өнер иесі ретінде танылған. Бұл дәстүрдің терең тамырлары мен мәдени маңызы – ұлттық болмыстың, тарихтың және қоғамның тірегі болып табылады.

Жыр – 1. поэтикалық шығармалардың жалпылама атауы. Көне түркі тілінде «иыр» сөзі де қазіргі поэзия терминінің мағынасында; 2. Өлеңмен баяндалатын, жырлап айтатын уақиғалы, көлемді поэзиялық шығарма. Мәселен, батырлар жыры, эпостық, ғашықтық жырлар, тұрмыс-салт жырлары, толғау т.б. [19, 459].

Терме – қазақ халық поэзиясы мен музыкалық өнерінде қалыптасқан лирикалық өлең түрі; өткір де өтімді сөздер арқылы тереңнен толғап, ақыл-нақыл сөздермен тыңдаушысын ұйытып, ұзақ жырланатын ән-толғау. Халыққа молынан таныс терме өнерінің тәрбиелік мәні де зор. Термелеп сөйлеу «мағыналы сөздермен тереңнен толғап, өмірдегі түрлі жағдайларды, адамгершілік. Ар-ұят туралы ақыл айтып, ненің жақсы ненің жаман екенін өлеңдерге қосу». Термеші «ән мен жырдан гөрі термені жетік білетін, әрі өнерді бағалай білетін жан» [19, 460].

«Терме» сөзі сөздіктерде келесі сипаттамалармен берілген: «Ақыл-кеңес беру мақсатында айтылатын мән-мағыналы, философиялық өлең түрі»; «Домбыра сүйемелдеуімен орындалатын ұлттық жыр жанры». «Қазақ тілінің ұлттық корпусында»: «Қазақтың ауыз әдебиеті мен музыкалық дәстүрінің бір бөлігі»; «Өсиет пен тәрбие беретін философиялық мазмұндағы жанр»; «Халықтың даналығы мен рухани құндылықтарын сақтайтын әдеби-музыкалық мұра». QazCorpus-те бұл ұғымның нақты мысалдары сақталған және оның қолданылуы түрлі мәтіндерде көрсетіледі. Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде ғалым толғау мен термеге анықтама беріп, ара жігін ажыратуға талпыныс жасайды. «Терме немесе түрлі өлеңдер. Терме деп ат қойылудың мәнісі: бұл түрлі шығармалар бір нәрсенің жайынан сөйлеп тұрмай, көп нәрсені теріп сөз қылып өтеді. Көп нәрсені сөз қылғанда, әрқайсысына айналып, баяндап жатпайды. Түрлі шөптің басын шалып, оттап, тоқтамастан желге қарай тартып бара жатқан мал сияқты. Терме айтушылары түрлі нәрсені сөз қылып, бірақ ешқайсысына айналмастан, кідірместен ілгері қарай сырғи береді» - [20] дейді А. Байтұрсынов.

Терме көбінесе ақыл-кеңес беру, өмірлік қағидалар мен тәрбиелік ойларды насихаттау құралы ретінде қолданылады. Ол домбыра немесе қобыз аспаптарының сүйемелдеуімен орындалады және өзіндік ерекше музыкалық үлгілерімен ерекшеленеді. Сөздіктер мен корпустардың мәліметтеріне сүйене отырып, «терме» ұғымының бірнеше деңгейдегі мағынасы байқалады: 1) тура мағынасы: жырдың түрі, өлеңнің философиялық түрі; 2) ауыспалы мағынасы: рухани байлық, тәрбиелік мазмұн, өсиет жеткізу құралы.

Қара Жорға – қазақтың халық биі. Қара жорға биін халық күйлері «Қара жорға немесе «Боз айғырдың» сүйемелімен жігіттер тобы (жеке де) орындайды. Би жорғаның жүрісі мен алғыр жігіттердің қимылын бейнелейді. 1934 ж.балетмейстер Ә.Ардобустың өңдеуімен М.О.Әуезовтің «Айман-Шолпан» спектакілінде қойылды. Қара жорғаны Моңғолия мен Қытайды мекендейтін қазақтар мен алтай халқының арасында сақталып, кең таралған». (ҚҰЭ, V, 571 б.).

Қамажай //Айгөлек биі – қазақтың: Айгөлек-ау, Айгөлек! Айдың жүзі дөңгелек. Айдай толған кезімде Би билеймін дөңгелеп, - деп айтып жүріп биленетін ұлттық би. Мұнда биші ұлттық киіммен шығып, оның өзі де басынан жоғары көтерілген қолы да дөңгелек биленеді [19, 466].

Міне, осы атауларды салыстыра зерттеу арқылы мақаламызда берілген этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беруге байланысты мынадай ерекшеліктерін байқадық: 1) этномәдени бірліктер азатжолдан қою бояумен беріліп, нүкте қойылып отырады; 2) этномәдени бірліктердің лексикалық мағынасы мен мәдени семантикалық мағынасы он бес томдық «Қазақ әдеби тілінінің сөздігі» мен т.б. лексикографиялық еңбектердің негізінде ашылады; лексикалық мағынасы курсивпен ерекшеленеді; 3) этномәдени бірліктерден кейін стильдік белгісөздер (пометалар) қойылады; 4) мағына түсіндірілгеннен кейін иллюстрациялық материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көбінесе көркем мәтіндерден алынады.

Қорыта келгенде, төл мәдениетімізді жаңғыртып, мәдени мұраларымыздың мәнін түсінудің қажеттілігі үшін этномәдени бірліктердің этномәдени мазмұнын ашудың маңыздылығы айқындалды. Этномәдени бірліктерді жинақтап, ұлттық құндылықтарды тану тіл иесінің танымдық қабілетін дамытып, өз ұлтының мәдениеті астарланған этнобірліктердің табиғатын түсінуге ықпал жасайды. Көптеген материалдық және рухани мәдени өнімдер күнделікті қолданыста болмағандықтан, қазіргі тіл тұтынушысына танылмауы мүмкін. Мақаламызда этномәдени бірліктердің ұлттық корпуста берілу жолдарын қарастырумен қатар, қазіргі қолданыстағы жүйелігіне мән бердік. Тілдік бірліктердің этномәдени мағынасын ашудың ұлттық корпуста берілген үлгісін көрсетуге тырыстық. Демек, болашақ ұрпақтың этномәдени сөздерді ұмытпай, тілдік қолданысын түсінуі мен қазақ тілін зерттеушілерге көлемді тәжірибелік материалды тез тауып, оларға әрі қарай зерттеу жүргізу үшін қазақ тілінің ұлттық корпусы таптырмас құрал деп біледі. Себебі корпус – тек электрондық нұсқаға көшірілген мәтін базасы емес, ол терең аннотацияланған, тұтынушының сан түрлі сұранысына қарай тиісті ақпаратты беруге икемделген іздеу жүйесі бар базаның көзі.

Ұлттық корпус дегеніміз – мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің лингвистикалық базасы болатын инновациялық ақпараттық-анықтамалық жүйе, оның мәтіндері арнайы белгіленім арқылы өңделіп, іздеу тетіктерімен қамтамасыз етілген, статистикалық әрі ғылыми дәл ақпаратты барынша қысқа уақытта алуға мүмкіндік беретін онлайн жүйесінде кез келген пайдаланушыға қолжетімді.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы – этномәдени бірліктерді әртүрлі типтегі мәтіндерден тез арада табуға мүмкіндік береді. Кез келген тұтынушыға қазақ тілінің бүкіл байлығын игеруге көмектеседі.

Алғыс айту, мүдделер қақтығысы

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын AP23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Сәтенова С.К. Қазіргі фразеологиялық зерттеулердің бағыт бағдары // Ғылымдағы ғұмыр: Ана тілі және Түркі әлемі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. –Алматы: Елтаным, 2014. – Б.76-79.

2. Бектемирова С.Б. Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты (түркі тілдеріндегі кинологиялық атаулар негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №1 (54). – Б. 57-60

3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

4. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты [Электронды ресурс]. – URL: https://qazcorpus.kz/?ysclid=m9okjovyjf831753027 (қаралған күні: 17.01.2025)

5. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. –Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

6. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – Москва: Наука, 1981. – 143 с.

7. Бисенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде): философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2019. – 169 б.

8. Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language // Lodz Papers in Pragmatics. – 2025. – Vol. 21, №1. – P. 169–191.

9. Жубанов А.К. Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка // Материалы международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск, 2014.

10. Малбақов М. Бір тілді түсіндірмелі сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.

11. Медеубекұлы С. Әл-Фараби және қазақтың музыкалық аспаптары. Монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 331 б.

12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: оқу құралы / Қаз. ССР ҒА, Тіл білімі институты. – Алматы: «Ғылым», 1978.

13. Кыдырбаев Х., Бекенов А. Қазақстанның хайуанаттар әлемі. – Алматы: Қазақстан, 1977. — 152 б.

14. Құнанбайұлы А. Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1976. — 240 б.

15. Оңалбаев Ә. Заман-ай: өлеңдер, дастандар мен поэмалар. — Астана: Фолиант, 2009. – 415 б.

16. Есмамбетов Ә. Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2008. – 141 б.

17. Ержанова З. Қазақ қолөнеріне байланысты фразеологизмдердің этномәдени аспектісі. Филол.ғыл.канд.дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 129 б.

18. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. Филол.ғыл.докт.ғыл.дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2006. – 336 б

19. Ә.Қайдар. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) II том. Қоғам. «Сардар» баспасы, 2013. -728 б.

20. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

21. Шоқабаева С., Серікжан Ф. Корпустың құрылымдық сипаты және қызметі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №150(1). – Б. 172–185. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-172-185

Zh.K. Omirbekova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

National corpus: characteristics of ethnocultural units

Abstract. The article addresses the problem of lexicographic description of ethnocultural units preserved in language within the national corpus. It explores cultural-cognitive ethnocultural values tied to the unique historical development of the Kazakh people, their daily life specifics, traditions, as well as their habitat, region, and natural environment, which evolved in harmony with their living conditions. A distinctive feature of the article is its focus on the digitalization of ethnocultural units preserved in collective memory. The relevance of the article lies in revitalizing the archetypal meaning of ethnocultural units in consciousness and revealing the potential of words in modern linguistic usage. The goal is to broaden the cognitive horizons of linguist-scholars and elevate the level of civic consciousness through language. The scientific novelty resides in renewing national culture, which has been transmitted across generations through worldview and national existence, and preserving it for future generations via the national corpus. Today, the national corpus is actively evolving, being structured, and enriched with numerous subcorpora. The results and analyses presented in the article include explanations of the meanings of ethnolexical units (such as *dauylpaz*, *terme*, änşı, *jyr*, *khantalpai*, *kamajai*) for younger generations and their analysis through the corpus. The article's objective is to demonstrate a scientific-methodological framework for systematizing ethnocultural units that reveal the «Kazakh world,» already studied in ethnolinguistic, linguocultural, dialectological, and sociocognitive research.

Keywords: ethnocultural units, anthropocentric paradigm, national corpus, automation, linguoculture.

Ж.К. Омирбекова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Национальный корпус: характеристики этнокультурных единиц

Аннотация. Статья посвящена проблеме лексикографического описания этнокультурных единиц, сохраненных в языке, в рамках национального корпуса. Исследуются культурно-познавательные этнокультурные ценности, связанные с уникальным историческим развитием казахского народа, особенностями его повседневной жизни, традициями, а также средой обитания, регионом и природным окружением, которые формировались в соответствии с условиями жизни. Эти вопросы актуализируются в контексте современной антропоцентрической парадигмы. Отличительная черта статьи — акцент на цифровизацию этнокультурных единиц, сохранившихся в коллективной памяти. Актуальность статьи заключается в обновлении архетипического смысла этнокультурных единиц в сознании и раскрытии потенциала слов в современном языковом употреблении. Цель — расширить познавательный горизонт лингвистов-ученых и повысить уровень государственного сознания через язык. Научная новизна заключается в обновлении национальной культуры, веками передававшейся через мировоззрение

и национальное бытие, и её сохранении для будущих поколений через национальный корпус. Сегодня проблема национального корпуса активно развивается, структурируется и дополняется множеством субкорпусов. Результаты и анализы, представленные в статье, включают объяснение значений этнолексических единиц (таких, как дауылпаз, терме, әнші, жыр, ханталпай, қамажай) для молодежи и их анализ через корпус. Задача статьи — продемонстрировать научно-методологическую модель систематизации этнокультурных единиц, раскрывающих «казахский мир», которые уже изучены в рамках этнолингвистических, лингвокультурологических, диалектологических и социопознавательных исследований. Ценность работы заключается в оптимизации исследований, направленных на изучение национальной культуры (бытия) через язык как информационный источник современной лингвистики.

Ключевые слова: этнокультурные единицы, антропоцентрическая парадигма, национальный корпус, автоматизация, лингвокультурология.

References

1. Satenova S.K. Kazirgi frazeologialyk zertteulerdin bagyt bagdary. Gylymdagy gumyr: Ana tili zhane Turki alemi [Orientation of modern phraseological research. Life in science: native language and Turkic world] (Eltanym, Almaty, 2014, 76–79). [in Kazakh]

2. Bektemirova S.B. Leksikalyk birlikterdin etnomadeni tabigaty (turki tilderindegi kinologialyk ataular negizinde) [Ethnocultural nature of lexical units (based on canine names in Turkic languages)]. Bulletin of KazNU. Philology series,1 (54). 57-60 (2011). [in Kazakh] [in Kazakh]

3. Kaidar A. Kazak tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1998, 304 p.) [in Kazakh]

4. Kazak tilinin ulttyk korpusy. Ahmet Bajtursynuly atyndagy Til bilimi instituty [National Corps of the Kazakh language. Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics] [Electronic Resource]. – URL: https://qazcorpus.kz/?ysclid=m9okjovyjf831753027 (accessed: 17.01.2025) [in Kazakh]

5. Mankeeva Zh.A. Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyk negizderi [Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language] (Zhibek Zholy, Almaty, 2008, 356 p.) [in Kazakh]

6. Akhmetanov R.G. Obshchaya leksika dukhovnoi kultury narodov Srednego Povolzhia [The general vocabulary of the spiritual culture of the peoples of the Middle Volga region] (Nauka, Moscow, 1981, 143 p.) [in Russian]

7. Bisenbaeva M.K. Etnomadeni leksikanyn tanymdyk-katysymdyk kyzmeti (aimaktyk leksika materialdary negizinde) [Cognitive and participatory activity of ethnocultural vocabulary (based on materials of regional vocabulary)]: Doctor of Philosophy (PhD) ... diss (Almaty, 2019,169 p.) [in Kazakh]

8. Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language. Lodz Papers in Pragmatics, 1(21), 169–191 (2025).

9. Zhubanov A.K. Prinsipy avtomatizasii morfologicheskoi razmetki tekstov Natsionalnogo korpusa kazakhskogo iazyka [Principles of automation of morphological markup of texts of the National corpus of the Kazakh language]. Proceedings of the international scientific and practical conference «Contrastive Research and Applied Linguistics» (Minsk, 2014. [in Russian]

10. Malbakov M. Bir tildi tusindirmeli sozdiktin kurylymdyk negizderi [Structural foundations of a monolingual Explanatory Dictionary] (Gylym, Almaty, 2002, 368 p.) [in Kazakh]

11. Medeubekuly S. Al-Farabi zhane kazaktyn muzykalyk aspaptary [Al-Farabi and Kazakh musical instruments] (Kazak universiteti, Almaty, 2021, 331 p.) [in Kazakh]

12. Kazak tilinin tusindirme sozdigi: oku kuraly [Explanatory Dictionary of the Kazakh language: textbook] (Gylym, Almaty, 1978) [in Kazakh]

13. Kydyrbaev Kh., Bekenov A. Kazakstannyn haiuanattar alemi [Zoos of Kazakhstan] (Kazakhstan, Almaty, 1977, 152 p.) [in Kazakh]

14. Kunanbaiuly A. Olender {Poems} (Zhazushy, Almaty, 1976, 240 p. [in Kazakh]

15. Onalbaev A. Zaman-ai: olender, dastandar men poemalar [Zaman-AI: epics and poems] (Foliant, Astana, 2009, 415 p. [in Kazakh]

16. Esmambetov A. Shygarmalar zinagy [Collection of works] (Astana: Foliant, 2008, 141 b. [in Kazakh]

17. Erzhanova Z. Kazak qolonerine bailanysty frazeologizmdardin etnomadeni aspektisi [Ethno-cultural aspect of phraseology related to Kazakh crafts]. Thesis for …. Cand. of Philology (Almaty, 2010, 129 p. [in Kazakh]

18. Shoibekov R.N. Kazak zergerlik onerinin leksikasy [Vocabulary of Kazakh jewelry art]. Thesis for …. Doct. of Philology (Almaty, 2006, 336 b. [in Kazakh]

19. Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde (etnolingvistikalyk sozdik) [Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)]. Volume II (Sardar, Kogam, 2013, 728 p.) [in Kazakh]

20. Baitursynov A. Adebiet tanytkish. Zertteu men olender [Literature guide. Research and poems.] (Atamura, Almaty, 2003, 208 p.) [in Kazakh]

21. Shokabayeva S., Serikzhan F. The constructive nature and functions of the corpus. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 150(1), 172–185 (2025). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-172-185 [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Өмірбекова Ж.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Омирбекова Ж.К. – кандидат филологических наук, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Omirbekova Zh.K. – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 17.71.01 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-143-154*
Ғылыми мақала

Солтүстік Қазақстан облысы түркі топонимдерінің лексика-семантикалық сипаты

Ж.С. Таласпаева[1], Е.В. Сабиева, М.Е. Какимова
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

(E-mail: talaspaeva@inbox.ru)

Аңдатпа. Бұл зерттеу Солтүстік Қазақстан облысындағы түркі тілдес халықтардың топонимдерін лексикалық-семантикалық тұрғыдан жіктеуге бағытталған. Топонимдер - этностың өткенінен этнографиялық деректер жеткізе алатын, дәуірлік жүк арқалаған, ұлттық лексиканың негізгі саласының бірі. Аймақтық топонимдер тарихи, мәдени және тілдік ерекшеліктерді айқындаудың маңызды құралы болып табылады. Зерттеу мақсаты – облыс аумағындағы топонимдердің саласы - гидронимдердің шығу тегін, олардың құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ этномәдени маңызын ашу. Гидронимдердің лексика-семантикалық құрылымын талдау нәтижесінде олардың көбі табиғи нысандарға байланысты болса, кейбірі тарихи оқиғалар мен тұлғалармен байланысты екендігі анықталды. Топонимдердің мазмұнында қазіргі көпшілік тіл тұтынушыларына кодталған этномәдени семантика «жасырын» тұрады. Оның этномәдени семантикасының астарында ежелгі көшпелі қазақ қоғамының қоршаған орта, табиғат, өсімдік әлемі мен су көздеріне қатысты, олардың әр алуан қасиеті мен ерекшеліктері, таным, түсініктері туралы дәстүрлі халықтық білімдер жүйесі көрініс табатындығы айқындалды. Жұмыс барысында тарихи деректер, далалық зерттеу нәтижелері негізінде гидронимдер талданып, олардың негізгі семантикалық топтары анықталды: табиғи нысандар, жер бедері, аң-құс, өсімдік атаулары, тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты атаулар. Бүгінде мағынасы күңгірттенген атаулардың құрамында ата-бабамыз мекендеген жердің флорасы мен фаунасынан да ақпарат беретін терминдер айқындалды. Су көздері атауларының бойындағы мәдени және тарихи болмыс ментальды-когнитивтік тұрғыда қарастырылды. Нәтижесінде, зерттеу Солтүстік Қазақстан облысының геолингвистикалық сипаттамасын толықтыруға және ұлттық мәдени мұраны сақтауға ықпал ететін деректер ұсынылды.

Түйін сөздер: топоним, түркі тілі, лексика, гидроним, геолингвистика, мәдени семантика, этимология.

Түсті: 30.03.2025; Жөнделді: 20.05.2025; Мақұлданды: 09.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

1 Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазақстан аумағы ежелден бері көптеген этникалық топтардың мекен еткен жері болғандықтан, оның топонимдік жүйесі де ерекше мәнге ие. Әсіресе, Солтүстік Қазақстан облысы – тарихи-мәдени мұрасының байлығы мен географиялық ерекшеліктерімен көзге түседі. Облыс аумағы батыста Оралдың сырты, шығыста Ертіс маңы мен кең далалар, солтүстігінде қазақ жазығы мен оңтүстігінде Сарыарқа аймағымен шектелген. Бұл географиялық ерекшеліктер топонимдердің әртүрлілігін, олардың табиғи, тарихи және мәдени факторларға тәуелділігін көрсетеді. Көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан Қазақстанның топонимдері тарихи процестерге (көші-қон, мәдени өзара іс-қимыл, экономикалық өзгерістер, отарлау) байланысты әртүрлі өзгерістерге ұшырады. Нәтижесінде бастапқы мағынасы мен шығу себептері адам танымастай болып өзгеріп кеткен жағдайлар да аз емес.

Мәдениеттің, табиғи шындықтың айнасы ретінде ойконимдер, урбанонимдер, гидронимдер және т.б. болып бөлінетін топонимдер қазақ халқының тілі, тарихы, материалдық және мәдени мұрасын танытатын тарихи-мәдени код болып табылады. Осыған байланысты, Солтүстік Қазақстан облысындағы түркілік топонимдерді зерттеу – аймақтың тарихи, лингвистикалық және мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. «Әрбір халықтың болмысы, оның жер бетіндегі өмір – тіршілігі сөзбен таңбаланады. Халық тіліндегі осындай дәйекті де деректі атаулардың күрделі бір саласы – топонимдер, яғни, жер-судың, туған-өскен өлкенің атаулары, әр алуан географиялық объектілерге тағылған тілдік айырым белгілер болып табылады, - деп жазады тілші- ғалым А.Жұбанов [1, 49]. Топонимдер халықтың өткен тарихы мен таралу географиясынан, мәдени, сауда орталықтары мен бастан кешкен негізгі тарихи оқиғаларынан хабар береді.

Ресей елімен шегаралас орналасақан Солтүстік Қазақстан облысы топонимдерінің түркілік қабатын зерттеу және мәдени, тарихи-тілдік, географиялық сабақтастық негіздерін байланыстыру арқылы рухани тілдік құндылықтарымыздың зияткерлік әлеуетін айқындау болашақ ұрпақ үшін маңызды қадам. Бұл мақалада топонимнің ауқымды саласы – гидронимдердің лексикалық-семантикалық құрылымы, олардың этимологиясы және құрылымдық ерекшеліктері талданады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде Солтүстік Қазақстан облысындағы тарихи дереккөздер, топонимдік сөздіктер, энциклопедиялар және жергілікті тұрғындардан алынған далалық деректер пайдаланылды. Сонымен қатар, аймақтың әртүрлі аудандарындағы жер-су объектілері мен елді мекендердің атаулары жинақталды. Жиналған атаулардың саны – 92. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

Теориялық талдау: Берілген аймақтың гидронимдерін лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеу арқылы атаулардың қандай мағыналық топтарға жататыны анықталды. Бұл әдіс гидронимдерді жүйелі түрде талдап, олардың мағыналық ерекшеліктерін және этимологиясын жіктеуге мүмкіндік берді. Уақыт өте келе өзгеріске ұшыраған немесе көмескіленген кейбір атауларға теориялық талдау жасау арқылы олардың қазіргі және тарихи мағынасы анықталып, семантикалық ерекшеліктері сарапталды.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Тарихи әдіс: фольклор мен аңыз-әңгімелер арқылы Баян көлі, Айымжан көлі гидронимдердің шығу тегі түсіндірілді. Біраз топонимдер уақыт өте келе фонетикалық, морфологиялық және семантикалық өзгерістерге ұшырайды. Кейбір атаулар қысқарып немесе мағынасы өзгеріп, басқа тілдік элементтермен алмасады. Зерттеу нысанына алынған аймақтың гидронимдерінің шығу тегін, тарихи дамуын және уақыт өте келе өзгерістерін зерттеу барысында бұл әдіс белсенді қолданылды. Осылайша теориялық талдау мен тарихи әдісті біріктіре отырып, топонимдердің мағыналық және тарихи ерекшеліктерін тереңірек зерттеуге мүмкіндік туды.

Лингвомәдени талдау: Солтүстік Қазақстан облысының топонимикалық жүйесін лингвомәдени талдау зерттеушілерге тілдік, тарихи және мәдени ағымдар бірігетін қызықты саланы ашады. Бұл зерттеу топонимдерді облыстың мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ететін ерекшеліктерді анықтауға бағытталды.

Жоғарыда аталған әдістер топонимдердің құрылымдық, семантикалық және тарихи аспектілерін жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Топонимдер жүйесі әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларының сабақтас пәндерінде, ең алдымен, филология ғылымында, сондай-ақ соңғы кезде тарих, география, археология, этнография және т.б. сияқты ғылым салаларында белсенді зерттеліп келеді. Географиялық орындардың атаулары тарихи оқиғалар, табиғи жағдайлар, халықтың тілдік ерекшеліктері туралы ақпаратты сақтаушылар болып табылады, бұл топонимиканың лингвистика, тарих, өлкетану, география т.б. ғылым салаларымен тығыз байланысты болуының дәлелі. Зерттеудің негізгі бағыттарын келесідей бөлуге болады:

Қазақ топонимдерінің этимологиясы мен семантикасына бағытталған лингвистикалық зерттеулер олардың шығу тегі мен дамуын мәдени және тілдік орта контекстінде зерттейді. Бұл зерттеулер тарихи оқиғалар мен халықтардың көші-қонының топонимдердің қалыптасуына қалай әсер еткенін талдайды. Тарихи-географиялық зерттеулерге ерекше назар аударған ғалым Қ.Байпақов Қазақстанның топонимикасын зерттей отырып, топонимдерді, археологиялық жәдігерлерді зерттеу арқылы географиялық жер атауының мәдени мұрамен, халықтың тарихи оқиғаларымен тығыз байланысы туралы ақпарат береді [2, 11]. Қазақ ономастикасы ғылымының зерттелуіне мол үлес қосқан Т.Жанұзақов еңбектері құнды [3, 256]. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының елдегі ономастиканы зерделеуге бағытталған зерттеулерінің маңыздылығын атап өткен жөн. Топонимика саласында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері кеңінен зерттелген. Қазақстанның топонимдік жүйесін зерттеу барысында С.Қ.Иманбердиева, Г. Ахметжанова, С. Мәлікова, З. Тайшыбай және басқа да ғалымдардың еңбектері үлкен маңызға ие [4, 788]. Олардың зерттеулерінде топонимдердің құрылымдық ерекшеліктері, тарихи дамуы, сондай-ақ этномәдени семантикасы жан-жақты қарастырылған. Сонымен қатар, Хайдеггер, Леви-Стросс сияқты философтар мен мәдениеттанушылардың теориялық көзқарастары тіл мен мәдениеттің өзара байланысын түсінуге қосқан үлесі зор. Олардың еңбектерінде мәдениеттің адамның дүниетанымына тигізетін әсері, топонимдердің қалыптасуындағы тарихи және экстралингвистикалық факторлар зерттеу нысаны ретінде қарастырылды [5, 109; 6, 384]. .

Осылайша, Қазақстан топонимдерінің қалыптасуын зерттеу көптеген факторларды: тарихи, лингвистикалық, мәдени факторларды талдауды қамтитын процесс болып табылады.

Бұл әдеби шолу зерттеу жұмысына теориялық база қалыптастырып, топонимдердің құрылымдық және семантикалық талдауына негіз болды.

Талқылау және нәтижелер

Топонимдердің этимологиясы мен құрылымдық ерекшеліктерін талдау көрсеткендей, көптеген атаулар ежелгі көшпелі қазақ қоғамының табиғатпен қарым-қатынасын, оның әлемді қабылдау тәсілін және мәдени дәстүрлерін сақтап қалған. Зерттеу барысында кейбір атаулардың мағынасы уақыт өте келе өзгергені және қазіргі тілдік ортада жаңа семантикалық қасиеттер алғаны анықталды. Адамзаттың мәдени мұрасы үшін географиялық аймақтардың атаулары құнды ескерткіштер болып табылады. Ұлы ғалым және академик В. В. Бартольд осыған байланысты: "Туысқан түркі халықтарының арасында қасиетті жерлердің топонимдері тапқырлығымен, дәлдігімен, қарапайымдылығымен және тарихи деректерімен таң қалдырады", - деген болатын [7, 24].

Түркі топонимдердің лексикалық-семантикалық жіктелуі:

Өңіріміздің жер-су, елді мекендер атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан кең ауқымда зерттеу аса маңызды. Топонимдер гидроним, ороним, ойконим, урбаноним, дромоним, дримоним т.б. түрлерге бөлінеді. Біз осы түрлерінің ішіндегі гидронимдерге зерттеу жүргізуді мақсат еттік. Солтүстік Қазақстан облысының топонимикасын зерттеген ғалымдар Солтүстік Қазақстан облысының аумағы 97,99 мың шаршы км десек, оның 60 -ын су алып жатыр. Бұл осы облыстың климаты, шаруаға жайлылығы жөнінде мол ақпарат береді. Көлі ең көп орналасқан Жамбыл ауданы екендігін аңғарамыз, одан кейін Мамлют, Қызылжар аудандары. Ақжар, Ғабит Мүсірепов аудандарында көлдің саны өте аз деген тұжырым жасайды [4, 19].

Солтүстік Қазақстан облысындағы топонимдер бірнеше негізгі семантикалық топқа бөлінеді, соның ішіндегі гидронимдерді зерттеу нәтижелері бойынша келесі негізгі бағыттарда жіктеп көрсетеміз:

- Табиғи нысандарға қатысты гидронимдер

Бұл топқа өзендер, көлдер, таулар, ормандар және басқа табиғи объектілердің атаулары жатады. Гидроним атауларының табиғатпен байланысты мәдени семантикалық аспектілерін қарастыра отырып, олардың табиғат аясындағы түр-түс, жер бедері, тарихи оқиғалар мен тұлғалар, аң-құс, өсімдіктер дүниесі, су көздерімен байланысты болып келетініне назар аударды қ. Солтүстік Қазақстанның гидронимиясында географиялық объектілердің жекелеген белгілерін көрсететін өзендер мен көлдердің атауларын белгілі бір белгілерге негізделген семантикалық кіші топтарға бөліп көрсеткен жөн. Өзендер мен көлдердің атауларында түс, тереңдік, көлем сияқты белгілер айқын көрініс табады. Бізді коршаған географиялық атаулардың түстермен байланысты қойылғандары айрықша топты құрайды. Тіл маманы К. Рысбергенованың соңғы зерттеулері қазақ топонимиясында 10 негізгі түс (ақ, қара, қызыл, сары, көк, қоңыр, боз, ала, сұр, жирен) атрибутталғанын көрсетеді. Осы түстердің арасында топонимикалық белсенділігі жөнінен Қазақстанның барлық аймақтарында таралған ақ, қара, қызыл, сары, көк лексемалары басымдылық көрсетеді [8, 78]. Мысалы: Калиновка ауылының оңтүстігіндегі Шұбар көлі, Симаки

ауылының оңтүстік-шығысындағы Сары көл, Октябрь ауылының солтүстік-шығысындағы Қаракөл көлі, Рябиновка ауылының шығысындағы Жалтыр көлі, Жамбыл ауданындағы Жалтырша көлі, Глубокое ауылының солтүстігіндегі Сары көл, Мағжан Жұмабаев ауданындағы Көк көлі, Коваль селосының оңтүстігінде Алтын көлі. Осылайша, Солтүстік Қазақстан облысының гидронимиясында су объектілерінің номинациясына мынадай түсті белгілер негізделеді: ақ, сары, алтын, қара, көк және реңкті сипаттағы «жалтыр», «шұбар»сөздер.

- Рельефтік гидронимдер: Гидронимдердің негізі жер бедері мен ландшафт ерекшеліктері болып табылады. Рельеф пен ландшафттың ерекшеліктері «шама», «көлем», «тереңдік», судың, топырақтың қасиеттері, жер бетінің табиғаты, пайдалы қазбалар мен басқа да шикізат ресурстарының болуы сияқты ұғымдармен сипатталады. Нысанның көлемі мен тереңдігін гидронимдер көрсетеді: Токуши ауылының солтүстік-батысындағы Үлкен Токуши көлі; Қарағаш ауылының оңтүстігіндегі үлкен Балықты көлі; Алабие ауылының солтүстік-шығысындағы Үлкен Батпақкөл көлі; Николаевка ауылының солтүстік-батысындағы Үлкен Қамыстыкөл көлі; Спасовка ауылының батысындағы Үлкен Қоржанкөл көлі; Корнеевка ауылының солтүстік-батысындағы Үлкен Тораңғұл көлі; Айыртау ауданындағы Шалқар көлі; Ольговка ауылының солтүстігіндегі Үлкен Ізбасар көлі; Троицкое ауылының оңтүстігіндегі Үлкен Қаракоға көлі; Пчелино ауылының оңтүстік-шығысындағы Қисық Калдаман көлі; Мамлютка қаласының батысындағы Жазық көл; Семиполка ауылының батысындағы Қоскөл көлі; Борки ауылының оңтүстік-батысындағы Үлкен-Жарма көлі т.б. Берілген мысалдардан аңғарғанымыз көлдердің сипаттамасында пішін мен тереңдік ұғымдары анық көрсетілген.
- Жер бедеріне қатысты гидронимдер:

Бұл топ топонимдердің негізгі құрамдас бөлігі ретінде жердің табиғи қасиеттерін, топырақтың құрылымын және ландшафтық ерекшеліктерін сипаттайды. Атауларда жердің сипаты (құм, саз, тас) және пайдалы қазбалардың болуы белгіленеді. Мысалы, «Құмды көл», «Ақ саз көлі» деген атаулар жердің табиғи ерекшелігін бейнелейді.

Гидрографиялық объектілер номинациясының негізі көбінесе жер бедерінің сипаты, күнделікті өмірде халық пайдаланатын шикізат ресурстары мен табиғи байлықтарының болуы болып табылады. Бұл белгілерді жан-жақты қарастырған жөн, өйткені жер бетінің ерекшеліктері (құм, саз, тас) сонымен бірге пайдалы қазбалардың көрсеткіштері болып табылады. Солтүстік Қазақстанның гидронимикалық жүйесінде халықтың шаруашылық қызметіне қажетті табиғи ресурстар мен пайдалы қазбалардың атаулары көрініс табады. Мысалы: «саз» - Ақ саз көлі; «әк» - Әк көлі; «құм» - Комсомольское селосының оңтүстік-шығысындағы Қайранкөл көлі; Макарьевка ауылының солтүстік-батысындағы Құмды көл; т.б.

Солтүстік Қазақстан гидронимдерінің топонимикалық спектрі алуан түрлі. Біз жүргізген талдау көрсеткендей, өзендер мен көлдердің барлық ұсынылған атауларының ішінде олар «пішін», «түс», «тереңдік», «су сапасы» және т.б. негізінде түрлі сипат алуымен ерекшеленеді. Жекелеген жағдайларда әртүрлі гидронимикалық объектілердің 5-6 бірдей атаулары байқалады.

- Тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты гидронимдер:

Айта кету керек, көшпелі халық көбінесе жер-су атауларын табиғатпен, жер бедерімен байланыстырады. Отырықшы халық атаулармен, лақап аттармен, фамилиялармен, кәсіптермен, бұрынғы тұрғылықты жерлермен және басқа да сипаттамалармен

байланысты атаулар беруге бейім. Аталған топқа тарихи оқиғалар, батырлар, атақты тұлғалар немесе белгілі тарихи кезеңдерге байланысты қойылған атаулар енеді.

- Тарихи тұлғалар: Аты белгілі тарихи тұлғалар мен оқиғаларға негізделген атаулар халықтың ұжымдық жадында сақталған. Мысалы, кісі есімдерімен аталған көл атауларын жиі кездестіреміз: Әдірбек көлі, Бесбай көлі, Есбол көлі, Есенбай көлі, Зейнекеш көлі, Ханкелді көлі, Шоқай көлі т.б. Осы сияқты кісі есімдерімен берілген атаулардың шығу себептерін анықтап, зерттеулер жүргізудің қажеттілігін белгіледік және ол туралы болашақ зерттеулерде жазамыз.

- Тарихи оқиғалар: Кейбір атаулар белгілі бір тарихи кезеңдер немесе оқиғаларға байланысты қалыптасқан. Айыртау ауданындағы Баян көлі атауының шығуына байланысты халық арасында аңыз тараған деседі: «Ертеде бұл өңірге дәулетті бай көшіп келген. Байдың Баян атты жалғыз қызы ауыр жолдың тауқыметін көтере алмай, қайтыс болады. Қайғыға душар болған бай жергілікті жердегі көл атауын қызының құрметіне атайды. Сол кезден «Баян» топонимі пайда болған» [4, 483]. Жамбыл ауданындағы Айымжан көлінің аталу себебін көрсететін де аңыз бар: Елдің есінде қалған аңызға сүйенсек, Біржан салдың ағасы Нұржан Айымжан атты сұлуға ғашық болады. Қос ғашық бірге бола алмайды, Нұржанның атастырылған қызы болса, ал Айымжанды бейтаныс адам зорлықпен алып қашады. Бірақ та зорлықшының қолында қалмау үшін айла іздеген қыз олардан құтылып, томардың ішіне кіріп, сол жерде қайтыс болады. Айымжан қайтыс болған томар көлге айналып, Айымжанның есімі көлге қойылады. Көл бойын жағалай орналасқан ауыл да көлдің атауымен аталады. Қазіргі таңда Саумалкөл – Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау ауданының орталығы. Шығармада көлдің жағасы қарағай, суы саумалдау болған себебінен, «Саумалкөл» аталғанын айтады. Суы саумалдау болса да, ішуге болатындығын атап өтеді. Сол сияқты Саумалкөл атауы «саумалдық өсімдігінің көл жағасында өсуіне байланысты аталуы мүмкін» деген пікірді де жоққа шығармайды [4,140]. Солтүстік Қазақстан облысындағы топонимдердің көпшілігі ежелгі көшпелі қазақ қоғамының дүниетанымын, табиғатқа деген қарым-қатынасын және өмір салтының ерекшеліктерін көрсетеді. Кейбір топонимдердің шығу тегінде көне түркі тілінің элементтері бар. Мысалы, «Қайраңкөл» атауындағы «қайыр» түбірі көне түркі тілінде «құм» мағынасын береді, яғни, құмы су бетіне шығып жатқан кіші көл деген мағынаны білдірген, оның семантикасы уақыт өте келе өзгеріп, «таяз су» немесе «өткел» мағынасына ие болды. Осы атаудың этимологиясына байланысты зерттеулерде: «қайыр + аң «құмаң», «құмдауыт жер» деген сөз. Қолданылу барысында «таяз су», «өткел» мағыналарына ауысқан. Қайраңның құмы су бетіне жақын немесе көрініп жататыны мәлім», – деп тұжырымдалған. [9, 42]. Қарқаралы көлі гидронимінің құрамындағы қар (гар, гер) – «тау», «тау жоталары» дегенді білдірсе, ал қара (ғара, гара) – «биік», «алып», «ұлы» деген мағынада тілімізде бүгінге дейін қолданылып келеді» деген түйінге келген. «Тау етегіндегі үлкен көл» деген мәнді білдіруі ықтимал [4,110]. Осы аймақта жиі кездесетін гидронимдердің бірі - Ащыкөл «тұзды, тұзы күшті, сор дәмі бар; тұщы емес» деген сын есімнен жасалған термин. Осы сияқты Алабота, Теректі, Қарақоға көлдерінің атауы жағасында осы өсімдіктердің өсуіне байланысты қойылғандығын аңғару қиын емес. Торанғұл – Тереңкөл, Үлкен Токушино көлі бастапқы Тоқыш көлі атауларынан өзгеріске түскен гидронимдер. «Жалқы есімдер халықтың этникалық және әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты бай экстралингвистикалық ақпарат береді. Әр атаудың сыртында қандай да бір уәж тұрады, соның негізінде атау қалыптасады». [4, 219].

- Аң-құс, жануар, жәндік атауларымен берілген гидронимдер: Қошқар көлі, Жыланды көлі, Қоянды көлі, Балықты көлі, Итбалық көлі, Шағалалы көлі, Арықбалық көлі, Сары-балық көлі, Өгізөлген көлі, Текелі көлі, Аққошқар көлі, Қойшолақ батпағы, Құлабие көлі, Көкайғыр көлі, Қарабие көлі, Қасқырлы көлі, Бұзау көлі, Борсықбай өзені т.б.

- Өсімдік атауларымен аталған гидронимдер: Ағаштыкөл, Алабота көлі, Жапырақ көлі, Теректі көлі, Қарақоға көлі, Қамысты көлі, Саумалкөл, Қарақамыс батпағы т.б.

- Соматикалық атаулар арқылы жасалған гидронимдер: Баскөл көлі, Аяққөл көлі, Қабақты көлі т.б.

Берілген мысалдардан топонимдердің семантикасында ежелгі көшпелі қазақ қоғамының табиғатқа, өсімдіктерге, су көздеріне қатысты дәстүрлі білімдері көрініс табатындығына көз жеткіздік. Бұл атаулар халықтың экологиялық және мәдени қатынастарын айқындайды.

Гидронимдердің құрылымдық ерекшеліктері:

Топонимдер сөзжасам тұрғысынан әртүрлі тәсілдермен жасалады:

- Лексика-семантикалық тәсіл: аффикстер қолданылмай, түбір сөздер негізінде құрылған атаулар. Мысалы, «Жалтыр көлі», «Сары көл», «Шұбар көл» сияқты атаулар.

- Лексика-синтаксистік тәсіл: сөз тіркестері немесе біріккен сөздер арқылы жасалған атаулар. Мысалы, «Үлкен Ізбасар көлі», «Ақ саз көлі», Қисық Калдаман көлі, Үлкен Қамыстыкөл, Қайранкөл көлі, Жамантұз көлі т.б.

- Морфологиялық тәсіл: -лы, -лі; -ды, -ді; -ты, -ті аффикстерінің жалғануы арқылы гидронимдер жиі жасалады. Мысалы, «Құмды көл», «Қасқырлы көлі», «Теректі көлі» Шағалалы көлі, Қарқаралы көлі т.б. атаулары.

Бұл құрылымдық ерекшеліктер топонимдердің қалыптасу механизмін, халықтың дүниетанымын және тілдік эволюциясын көрсетеді. Топонимдердің жасалу тәсілдеріне қарай қазақ (кеңінен алғанда түркі) тіліне предикатив конструкциялы болып келетін күрделі топонимдер тән болса (Өгізөлген көлі, Үлкен Ізбасар көлі), орыс (кеңінен алғанда славян) тілі топонимдерінің жасалу ерекшелігі – жұрнақтың жалғануында деген тұжырыммен келісеміз [10, 16].

Сондай-ақ, топонимдердің этимологиясын нақтылау үшін салыстырмалы тарихи лингвистиканың жалпы принциптерін елемеу пайдалы екенін көреміз, атап айтқанда, туыстық тілдер арасындағы фонетикалық сәйкестіктерді, фонетикалық ауысулардың салыстырмалы даталарын және фонологиялық жүйелердің құрылымына сәйкес кірме сөздердің фонетикалық бейімделу мүмкіндіктерін ескеру маңызды [11, 62].

Топонимдер тек тілде болатын лексикалық бірліктер. Ономастиканың бір бөлігі бола отырып, топонимика топонимдерді өзіндік ерекшеліктері, семантикасы, құрылымы мен функциялары бар тіл бірлігі ретінде зерттейді [12, 9]. Топонимдердің семантикасы олардың тарихы мен мәдениетінің айнасы болып табылады. Әр топонимнің астарында ежелгі көшпелі қазақ қоғамының табиғатпен, өсімдік әлемімен және су көздерімен байланысты дәстүрлі білім жүйесі жатыр. Мысалы, өзендер мен көлдер атауларында табиғаттың түсі, пішіні, тереңдігі және көлемі сипатталса, олар халықтың табиғатқа деген көзқарасын, оның сұлулығы мен құндылығын бейнелейді.

Топонимдер арқылы халықтың рухани және мәдени құндылықтары, тарихи жадтағы оқиғалар мен тұлғалар сақталады. Әрбір атаудың сыртында оның қалыптасуына әсер еткен тарихи оқиға немесе этникалық мәнмәтін жатыр.

Қорытынды

Көне түркі дәуірінен бері жеткен географиялық атаулар – тіліміздің байлығының бір көрінісі. Алайда олардың бастапқы мағынасы уақыт өте көмескіленіп, бүгінде толық түсінікті бола бермейді, яғни ақпараттық қызметін толық атқармай отыр. Осындай атаулардың мәнін ашып, ұрпаққа жеткізу – құнды мәдени мұра, өйткені атаудың өзінде жер бедері мен су көздеріне қатысты маңызды деректер сақталған.

Бұл мақалада біз қазақ жер-су атауларындағы түркілік қабатты зерттеген және олардың шығу төркінін айқындаған ономаст-ғалымдардың еңбектеріне қысқаша тоқталдық. Ең маңыздысы – бұл атаулардың географиялық нысандарды белгілеудегі негізгі рөлін айқындап, ел бірлігін сақтау тұрғысынан да маңызды мәселе екенін көрсету.

Зерттеу нәтижелері Солтүстік Қазақстан облысындағы топонимдер, оның ішіндегі гидронимдер тек географиялық атаулар ғана емес, олар халықтың тарихи жадын, мәдени құндылықтарын және табиғатқа деген көзқарасын бейнелейді.

- Табиғи нысандарға қатысты топонимдерде түс, пішін, көлем және тереңдік сияқты сипаттамалар ерекше орын алады.

- Жер бедеріне қатысты атауларда табиғи ресурстар мен жердің ерекшеліктері айқын көрініс табады.

- Тарихи оқиғалар мен тұлғаларға негізделген топонимдер халықтың ұжымдық жадында сақталған маңызды деректер болып табылады.

- Аң-құс, өсімдік атауларына қатысты қалыптасқан гидронимдер өзінің алуан түрлілігімен ерекшеленеді.

Осы мақалада Солтүстік Қазақстан облысындағы түркі топонимдерінің лексикалық-семантикалық жіктелуі жан-жақты талданды. Зерттеу барысында алынған деректер аймақтың тарихи-мәдени және геолингвистикалық ерекшеліктерін анықтап, топонимдердің халықтың дүниетанымы мен мәдениетінде қаншалықты маңызды орын алатынын көрсетті. Зерттеу жұмысы Солтүстік Қазақстан облысының геолингвистикалық сипаттамасына үлес қосып, ұлттық мәдени мұраны сақтаудың маңыздылығын арттыруға бағытталған. Алынған нәтижелерді ескере отырып, болашақ зерттеу жұмысында назарға алатын мәселелерді ұсынамыз:

- Болашақ зерттеулерде топонимдердің семантикалық өзгерістері, олардың уақыт өте келе қалай өзгеретіні және қазіргі қоғамдағы орнын тереңірек талдау қажет.

- Жергілікті халықтың мәдени құндылықтарын, дәстүрлерін тереңірек ашу мақсатында этнографиялық зерттеулерді күшейту қажет.

Мақалада ұсынылған талдау нәтижелері келешектегі ғылыми зерттеулерге және ұлттық мәдени мұраны сақтауға бағытталған практикалық ұсыныстар ретінде қарастырылады.

Алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала AP19676219 «Солтүстік Қазақстан мен Ресей Федерациясының шекаралас аудандарының топонимикалық ландшафтын интегралды зерттеу» ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде орындалды» 2023 жылғы 03 тамыздағы № 243/23-25 ҚР ҰҚМ гранттық қаржыландыруға арналған шартына сәйкес орындалды.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ**.**

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.С.Таласпаева – мақала мазмұнын мен негізгі бөлімін жазды, жариялау үшін мақаланың соңғы нұсқасын бекітуге, және оның мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарауға жауапты болды. Е.В. Сабиева – материалдарды жинақтау, мақаланы рәсімдеумен айналысты. М.Е. Какимова – мақаланың талқылау жұмыстарына үлес қосып отырды. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Жұбанов А. Қолданбалы тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 640 б.
2. Иманбердиева С.Қ., Тайшыбай З.С., Мәлікова С.З. Солтүстік Қазақстан облысы топонимдері. – Нұр-Сұлтан, Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық әдістемелік орталығы, 2020. – 788 б.
3. Ахметжанова Г., Мәлікова С., К.Оспанов, Тайшыбай З. Атамекен атаулары. Солтүстік Қазақстан облысының топонимикалық атаулары. – Петропавл: «Северный Казахстан», 2013. – 343 бет.
4. Байпақов К., Археология арқылы асылдарымызды тарих тұңғиығынан аршып алдық / К. Байпақов //Ана тілі. –2009.- 22-28 қазан. – 11 б.
5. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түп-төркіні. – Алматы: Сөздік-словарь ЖШС, 2010. –356 бет.
6. Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. – Москва, 1986. – С. 109.
7. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – Москва, 1994. – 384 с.
8. Рысбергенова К. Историко-лингвистическое исследование топонимов Южного Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2000. – 153 с.
9. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
10. Бартольд В. В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. –192 с.
11. Dybo, A. V., Baibossyn, A. M., Kenzhalin, K. K., Begimova, G. A., Abdualiuly, B., & Khoninov, V. N. Revisiting the Mongolian Stratum of Kazakh Place Names. Voprosy onomastiki. – 2024. – №21(1). – Pp. 27–71. DOI: https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002
12. Акижанова Д., Омарова А., Стоянова Д. Вопросы межъязыковой передачи топонимов Республики Казахстан // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2024. – №4. – С. 7-17. URL: https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/724/288

Ж.С. Таласпаева*, Е.В. Сабиева, М.Е. Какимова

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Лексико-семантический характер тюркских топонимов Северо-Казахстанской области

Аннотация. Данное исследование направлено на лексико-семантическую классификацию топонимов тюркоязычных народов Северо-Казахстанской области.

Топонимы - одна из основных сфер национальной лексики, способная передавать этнографические данные из прошлого этноса. Региональные топонимы являются важным средством определения исторических, культурных и языковых особенностей. Цель исследования - раскрыть происхождение гидронимов - отрасли топонимов на территории области, их структурные и семантические особенности, а также этнокультурное значение. В результате анализа лексико-семантической структуры гидронимов установлено, что многие из них связаны с природными объектами, некоторые - с историческими событиями и личностями. В содержании топонимов «скрыта» этнокультурная семантика, закодированная современным языковым потребителям. В основе его этнокультурной семантики лежит традиционная система народных знаний древнего кочевого казахского общества об окружающей среде, природе, растительном мире и источниках воды, об их многообразии и особенностях, познаниях, понятиях. В ходе работы на основе исторических данных, результатов полевых исследований были проанализированы гидронимы и определены их основные смысловые группы: природные объекты, рельеф местности, названия зверей, растений, названия, относящиеся к историческим событиям и личностям. Сегодня в составе имен, значение которых потускнело, определены термины, дающие информацию как о флоре, так и о фауне Земли, населенной нашими предками. Культурно-историческое бытие в названиях источников воды рассматривалось ментально-когнитивно. В результате исследования были представлены данные, способствующие дополнению геолингвистической характеристики Северо-Казахстанской области и сохранению национального культурного наследия.

Ключевые слова: топоним, тюркский язык, лексика, гидроним, геолингвистика, культурная семантика, этимология.

Zh.S. Talaspayeva*, E.V. Sabieva, M.E. Kakimova
M. Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Lexical and semantic character of the Turkic toponyms in the North Kazakhstan region

A**bstract.** This study is aimed at the lexico-semantic classification of toponyms of the Turkic-speaking peoples of the North Kazakhstan region. Toponyms are one of the main areas of national vocabulary capable of transmitting ethnographic data from the past of an ethnic group. Regional toponyms are important for identifying historical, cultural, and linguistic features. The study's purpose is to reveal the origin of hydronyms—branches of toponyms in the region—their structural and semantic features, and their ethnocultural significance. The lexical and semantic structure of hydronyms was analyzed, and it was found that many of them are associated with natural objects, some with historical events, and some with personalities. In the course of the work, based on historical data and the results of field research, hydronyms were analyzed and their main semantic groups were identified: natural objects, terrain, names of animals, plants, names related to historical events, and personalities. As a result of the study, data were presented that contribute to complementing the geolinguistic characteristics of the North Kazakhstan region and preserving the national cultural heritage.

Keywords: toponym, Turkic language, vocabulary, hydronym, geolinguistics, cultural semantics, etymology.

References

1. Zhubanova A. Koldanbaly til biliminin maseleri [Problems of Applied Linguistics]. (Arys, Almaty, 2008, 640 p.) [in Kazakh]

2. Imanberdieva S.K., Tayshybai Z.S., Malikova S.Z. Soltustik Kazakstan oblysy toponimderi [Toponyms of North Kazakhstan Region]. (Sh. Shayahmetov Atyndagi Tildy Damytudy Respyblikalik Adistemelik Ortalygy, Nur-Sultan, 2020, 788 p.) [in Kazakh]

3. Akhmetzhanova G., Malikova S., Ospanov K., Tayshybai Z. Atameken ataulary. Soltustik Kazaqstan oblysynyn toponimikalyk ataulary [Homeland Names. Toponymic Names of North Kazakhstan Region (Severnyi Kazakhstan, Petropavl, 2013, 343 p.) [in Kazakh]

4. Baipakov K. Arkheologiya arkyly asyldarymyzdy tarykh tungiygynan arshyp aldyk [Through Archaeology, We Recovered Our Treasures from the Depths of History] / K. Baipakov. Ana tili, 22-28 October, 2009, 11 p.) [in Kazakh]

5. Zhanuzak T. Tarikhi zher-su attarynyn tup-torkini [The Origins of Historical Place Names]. (Sozdyk-Slovar, Almaty, 2010, 356 p.) [in Kazakh]

6. Heidegger M. Vremya kartiny mira [The Time of the World Picture]. In: Novaya tekhnokraticheskaya volna na Zapade [New Technocratic Wave in the West] (Moscow, 1986, p. 109) [in Russian]

7. Levi-Strauss C. Pervobytnoye myshlenie [Primitive Thinking]. (Moscow, 1994, 384 p.) [in Russian]

8. Rysbergenova K. Istoriko-lingvisticheskoe issledovanie toponimov Yuzhnogo Kazakhstana [Historical-Linguistic Study of Toponyms in Southern Kazakhstan]. (Gylym, Almaty, 2000, 153 p.) [in Russian]

9. Biyarov B. Kazak toponimderinin tiptyk ulgileri [Typical Models of Kazakh Toponyms]. (Sh. Shayahmetov Atyndagi Tildy Damytudy Respyblikalik Adistemelik Ortalygy, Astana, 2013, 432 p.) [in Kazakh]

10. Bartold V. V. Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Srednei Azii [The Turks: Twelve Lectures on the History of Turkish Peoples of Central Asia]. (Zhalyn, Almaty, 1993, 192 p.) [in Russian]

11. Dybo, A. V., Baibossyn, A. M., Kenzhalin, K. K., Begimova, G. A., Abdualiuly, B., & Khoninov, V.N. Revisiting the Mongolian Stratum of Kazakh Place Names. Voprosy onomastiki, 21(1), 27–71 (2024). DOI: https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2024.21.1.002

12. Akizhanova D., Omarova A., Stoyanova D. Issues of interlanguage transfer of toponyms of the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, 4, 7-17 (2024). URL: https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/724/288

Авторлар туралы мәлімет:

Таласпаева Ж.С. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8209-5116.

Сабиева Е.В. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. E-mail: sabieva1969@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4440-9778.

Какимова М.Е. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. E-mail: mkakimova2009@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6833-5857.

Таласпаева Ж.С. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8209-5116.

Сабиева Е.В. – кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет им.М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. E-mail: sabieva1969@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4440-9778.

Какимова М.Е. – кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет им.М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. E-mail: mkakimova2009@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6833-5857.

Talaspaeva Zh.S. – corresponding author, Candidate of Philology, Professor, M. Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: talaspaeva@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8209-5116.

Sabieva E.V. – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: sabieva1969@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4440-9778.

Kakimova M.E. – Candidate of philology, Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: mkakimova2009@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6833-5857.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

IRSTI 16.21.39
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-155-166

Comparative analysis of using Passive Voice

T.A. Taubeyeva[11] , **I.S. Igilikova[2]**
[1,2] Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: [1] nur-muba19@mail.ru, [2] igilikkyzy@mail.ru)*

Abstract. The functional-semantic features of passive voices in Kazakh and English are represented on the basis of a comparative analysis. This paper primarily attempts to compare peculiarities in the usage of passive structures in two unrelated linguistic systems. Grammatical structures, syntactic and semantic functions and cognitive aspects offering a comprehensive perspective on passive voice become the aim of the research. This paper underlines cognitive competence in relation to the functional-semantic features of passive voice. Described herein is the integrated methodology of research - the theoretical and practical approaches in considering the opinion of scholars, both domestic and foreign, who studied the categories of voice in Kazakh and English languages. Specific features and the sphere of application of both passive voices are given with practical examples. The significant differences and similarities will prove the need for their deeply grounded understandings, scientifically enriching the field of structural comparative grammar. Practical level provides constructive aspects of language teaching with scientific backup. The paper contributes to education, explaining semantic functions of Passive Voice in a better way helping learners in distinguishing grammatical structures of Kazakh and English. It develops inter-lingual understanding and enhancing communicative skills in multilingual conditions.

Keywords: passive voice, semantics, comparison, similarity, difference

Received: 30.09.2024; Revised: 20.05.2025; Accepted: 23.06.2025; Available online: 25.06.2025

[1] Corresponding author

Introduction

In nature, everything that surrounds human beings as objects and phenomena gets reflected in the human consciousness and through cognition. This formed concept with a specific lexical and grammatical meaning is expressed with the help of words and conveyed by language. In the transmission of a concept with the help of words, meaning arises. Meaning is the content of a word with the help of which thought is conveyed. The tool to express an idea formed in the mind with meaningful words. Kazakh linguist Zhubayeva O.S. notices that "Language serves as a tool for cognition and communication. It is the main means of conveying knowledge about the world, accumulated through the cognition of reality. Language not only reveals thought but also leaves its mark on the cognitive process. Therefore, language participates in the act of thinking" [1]. She underlines that it is impossible to form the world without language assistance. The word "cognitive" means the process of how a person learns, understands new concepts and recognizes phenomena or reality around them. Therefore, a synonym for the term "cognitive" can be "recognize". Language and cognition are closely related processes. Domestic researcher Kunanbayeva S.S. in her works asserts that "language is a carrier of human culture", while Turesayeva G.M. emphasizes the importance of focusing on cultural-cognitive and communicative functions of language in language teaching [2]. Cognitive linguistics studies reveal that the linguistic worldwide in Kazakh and English cultures is shaped differently through cognition. However, comparative analysis also uncovers semantic similarities in linguistic units within sentences of these two languages. The word "semantics" derived from the Greek word for "signifier" is now used as a synonym for "word meaning". Since psychology demonstrates that word meaning is a generalized reflection of a phenomenon in human consciousness, the similarities and differences in word semantics and meaning were first outlined in the research of foreign linguist Ferdinand de Saussure and later introduced to psychology from linguistics by Russian scientist L.S. Vygotsky.

The passive voice semantics in Kazakh and English have been the object of interest for this article investigation. Given the distinctive grammatical and cultural contexts of the Kazakh and English languages, this study will try to find out the similarities and differences between their grammatical structures and a major objective in contemporary applied Kazakh linguistics. By its syntax, passive is close to the subject-verb locative expressions. This comparative study examines the similarities and differences in the semantics of the passive voice, highlighting the underlying cognitive processes and cultural influences that shape both its structure and usage of language. Research in the realm of passive voice would not only enrich grammatical categorization, but also contribute to multilingual studies. This is because language has generally been regarded as a window into human thought and culture, particularly within these two diverse linguistic contexts.

Literature review

This article draws on the foundational works of Kazakh and international linguists to examine the semantics and grammatical structure of passive voice in Kazakh and English. Key contribution come from A.Baitursynuly who first explored the morphology and syntax of Kazakh including categories of voice. S. Isayev focused on syntactic roles and interaction between active and passive forms. Y.Mamanov analyzed the literary stylistic development of passive

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

construction. O.Zhubayeva emphasized the anthropocentric and cognitive aspects of grammatical categories of passive voice.

Insights from E.A.Korneyeva, David Banks and others helped frame the typological and functional characteristics of passive voice.

Foundational theories of meaning and cognition by F.de Saussure and L.S. Vygotsky are also referenced to support the cognitive-semantic orientation of this article.

These scholars provide a theoretical and methodological basis for comparative analysis of passive voice across Kazakh and English.

Materials and Methods

Comparative-typological research gives the opportunity to identify both structural features of different languages and universal and typological characteristics between them. Typological research helps uncover similarities and differences in grammatical and semantic aspects of several languages. Comparative methods represent one of the broad spectrums of linguistics and a tool for the determination of the structural features of languages. While comparing the passive voice of Kazakh and English the following methods were used in the work:

The method of comparison-typology that is highly effective in carrying out the comparative research of structural and functional features of passive voice of Kazakh and English. By this method the similarities and differences between the two languages are identified.

Componential analysis is based on the analysis of semantic and grammatical components of verbs. This enables the study of the semantic composition of passive voice in Kazakh and English, their morphological and syntactic structures.

Structural method focuses on the structural systems analysis of languages. By discussing structural passive voice in Kazakh and English there is a chance to reveal positions in linguistic and grammatical systems. Therefore, the passive voice systems of Kazakh and English can provide some valuable information on how such a process of passive voice formation took place in both languages by comparing them.

During the research of passive voice semantics and grammatical structures in Kazakh and English, the works of such famous Kazakh linguists as A. Baitursynluy, S. Isayev, Y. Mamanov and O. Zhubayeva, as well as the materials of foreign scholars E.A. Korneyeva, David Banks and other sources have been relied on. A. Baitursynuly is the first scholar who deeply studied the morphology and syntax of the Kazakh language and has explored the usage and functions of passive voice. In logical analysis linguistic structure can show the meaning and contextual use of passive voice. S. Isayev paid close attention to syntactic structures, studying the role of active and passive voice and how it interacts with other word classes in sentences. Y. Mamanov in his work, focuses on the development of the Kazakh Literary language covering the aspects of passive voices found within the works and the manner in which they develop literary-stylistic function content. Thus making the texts significantly exciting and broad. O. Zhubayeva extensively examines grammatical categories in the Kazakh Language based on the anthropocentric property, showing subject-object dependences of participants of situational interest in passive voice forms. [1].

Their works contribute to having an insight into the Passive Voice from an interpretative and cognitive angle. Without these necessary opinions and conclusions, one may fail to get the essence meaning, function, and stylistic role of Passive Constructions. The article presented herein shows a comparative analysis of passive voice in Kazakh borrowed from English

by reviewing previous research undertaken on the grammatical and functional variation. This approach provides a complex and multifaceted analysis of the research topic, developing at the same time some new trends based on previous studies in Kazakh linguistics.

Results and Discussion

Prominent Kazakh scholars such as A. Baitursynuly, S. Isayev and Y. Mamanov conducted extensive research on passive voice in Kazakh and made significant contributions to its grammatical description and practical usage.

In the paper about the category of passive voice by S. Isayev, it is mentioned that the passive voice mostly happens in political or scientific texts. "One feature of the passive voice that we are proposing is that this voice form is added to verb stems that have not previously takes this form or it enters into new grammatical relationships with new objects being used in new predicative relationships". *Then the General Assembly session of the members of the Kyrgyz Central Executive Committee, having considered the decree on land issued by the Russian Central Executive Committee on May 22 of that year, adopted the following resolution (KK, No.10, 1922). Another resolution was passed on May 25, 1923 (EQ), stating that trade relations should be restored*. The development of the literary language during the Soviet period brought such phrases into the Kazakh language as: "*passed a resolution*", "*made a resolution*", "*issued a resolution*", "*passed a decree*" and so on. At that time, such phrases were entirely new for the Kazakh language. Also it is true that in the Kazakh mentality the concepts of "*resolution*" and "*decree*" as a kind of an official document did not exist before. It would therefore have been impossible for these words to be used in combination with verbs before that time. The introduction of these concepts and consequently their phrases into the written language was closely related to the actions of the Communist Party, as well as the newly established Soviet bodies. These words thus began to appear in the Kazakh press following the October Revolution. From that moment on, the function of the passive voice developed and expanded beyond such words as "*resolution*" and "*decree*" [5].

The author and scholar of the work "Issues of Kazakh Linguistics" Y. Mamanov says the following about the passive voice: "*The passive voice expresses an action performed by a subject involuntarily that is under compulsion or due to external forces. It is formed in Kazakh using the suffixes "ыл/-іл/-л" (-yl/-il/-l), "ын/-ін/-н" (-yn/-in/-n) and it indicates that the subject performs the action not of its own free will but due to other reasons"* [6]. As a scholar Y.Mamanov conducted research on the use, place and significance of the passive voice in linguistic structures, also analyzing the forces that influence actions.

Building on the views of previous scholars, O. Zhubayeva describes the passive voice in her work as follows: "*passive voice is a type of verb that implies the action or event happens on its own where the direct object of the action functions as the grammatical subject. This type of verb is formed with the suffix "-ыл/ -іл" (-yl/ -il) for transitive verbs or with the suffix "-ын/-ін" (-yn/-in) if the verb root contains the letter "l (л)*".

For example: *The heart poured out with confession,*

Songs were sung between two friends.

Trust was their companion,

A sense of kinship appeared in their faces.

The white yurt was raised over the heads of the children of Alash, the Alash flag was lifted. ("Kazakh") [1]. In these sentences the passive voice is used to indicate that the action occurs with-

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

out the subject's will. Among the types of verb voices the passive voice expresses involuntary self-occurring actions as can be seen from the following analyses:

1. "*Songs were sung between two friends*" (Екі достың арасында жыр айтылды) – here the verb "*were* sung" is in the passive voice denoting that *the song was sung* involuntarily between the two friends.

2. "*The white yurt was raised over the heads of the children of Alash, the Alash flag was lifted.*" (Алты алаштың баласының басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді) – the verbs "*was raised*" and "*was lifted*" are in the passive voice.

If we take the sentence "*The white yurt was raised over the heads of the children of Alash, the Alash flag was lifted* " [1], the analysis provided emphasizes the significance of the action. The author explains that the passive constructions *was raised* and *was lifted* indicate actions that occurred without the agent's explicit presence emphasizing national unity and collective memory. These verbs are interpreted functionally illustrating how passive voice is used to foreground the outcome of an action rather than the doer.

However, the analysis is overly generalized and does not include a detailed syntactic breakdown of the construction. For example, while it is noted that the subject is the recipient of the action (*yurt and flag*), there is no attempt to show this relationship through formal phrase structure rules (NP Det.+N, VP Aux + V+PP). This limits the redearcher's ability to understand how the passive structure functions at the sentence level across different languages.

If we analyze above mentioned sentences where passive voice is used from the perspective of functional grammar focusing on taxis, aspectuality and causal characteristics we will get these results:

Table 1. Analyzing from the perspectives of taxis, aspectuality and causality

Example	Taxis	Aspectuality	Causality
Songs were sung between two friends. (Екі достың арасында жыр айтылды) [1]	does not exhibit internal taxis due to the presence of only one verb	the verb phrase is perfective indicating a completed and whole action	although causality is not overtly expressed, the context suggests an implicit causal relationship likely tied to emotional or interpersonal developments between two friends
The white tent was raised over the heads of the children of Alash, the Alash flag was lifted. (Алты алаштың баласының басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді) [1]	the sentence reflects a sequential relationship between two completed events	"was raised" and "was lifted" are in the past simple passive which corresponds to the perfective aspect. Here the focus lies on the accomplishment and result of the actions reinforcing their symbolic finality and historical weight	the sentence carries an element of causality. The raising of the white tent is interpreted as a ceremonial act that sets the stage for lifting the Alash flag

Such functional grammatical analyses explain the role of passive voice in sentences and its significance in Kazakh texts.

Further, it is necessary to analyze the functional role of the passive voice in English grammar, illustrated with examples from N.M. Rayevska's research [7]. These two sentences can be analyzed in terms of taxis, aspectual and causal characteristics yielding the following results:

Table 2. Analyzing from the perspectives of taxis, acpectuality and causality

Example	Taxis	Aspectuality	Causality
It was agreed that we should make such experiments in the open air (Мұндай тәжірибелерді ашық ауада жүргізу керек екені шешілді) [7].	The sentence shows posterior taxis. The agreement (*It was agreed*) occurs first in time followed by the intended action (*we should make such experiments*) which is placed in the future relative to the agreement	The main verb "*was agreed*" is in the past simple passive indicating a perfective aspect that is completed and bounded decision making event. The subordinate clause "*we should make…*" reflects a non-completed, planned action pointing to prospective aspect of the past.	The act of agreeing causes the future experiments. The agreement is enabling condition for the planned activity.
It was arranged that the expedition should start without delay (Экспедицияның кешіктірілмей басталуы ұйғарылды) [7].	The arrangement (…*was arranged…*) occurred first and the action (…*should start…*) is planned to take place after the arrangement indicating a future event relative to initial one.	The verb (…*was arranged…*) is in the past simple passive indicating a perfective aspect. The arrangement is viewed as a completed event. The subordinate clause (… *should start…*) denotes a prospective aspect pointing to an intended future action.	The arrangement directly triggers the start of the expedition. The starting of the expedition is a consequence of the prior organizational decision.

The first and second tables have similarities involving passive constructions and express completed actions through the perfective aspect in the main clause. Both tables contain elements of causality though implicit in the first table and more explicit in the second.

The main difference lies in taxis. Examples in the first table are single-clause actions that show simple sequential taxis, while those in the second table involve complex clauses. They clearly demonstrate posterior taxis and prospective aspect in subordinate clauses.

Some distinctions should be made within the passive voice usage in English. Direct passive voice syntactic structures in English are in common use. Passive voice cannot be used when the subject is expressed by a noun in conjunction with a reflexive pronoun or a possessive pronoun showing that the subject and object are the same person. For example: *He hurt himself. (*Ол өзіне зиян келтірді*.) Peter hurt his arm. (*Питер қолын жарақаттап алды*.)* [7].

Besides, some of the phrasal verbs like *to take part, to take courage, to take flight, to take alarm, to lose heart, to take heart* are never used in passive.

On the other hand, some phrases like *to lose sight of, to take care, to take responsibility, to pay attention* can be used in passive structure. For example: "*No responsibility is taken of personal property*" *(hotel notice).* (Жеке мүлік жоғалғаны үшін ешқандай жауапкершілік алынбайды) *(қонақ үй хабарламасы). "Attention must be paid to the results of the first experiment". (*Бірінші тәжірибенің нәтижелеріне назар аударылуы тиіс*). "Such things should not be lost sight of" (*Мұндай нәрселерді назардан тыс қалдыруға болмайды*).* [7]. The lexical variety of verbs and their objects make it difficult to draw strict boundaries between different types of objects.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

A unique construction which is seldom found in other European languages is found in sentences with a passive form of the secondary type. There are verbs that take both direct and indirect objects.

Some of the common ones are: *to allow, to ask, to award, to give, to grant, to leave, to offer, to promise, to send, to show, to teach, to tell*. These verbs take two passive forms. a) *A book was given to him. (*Кітап оған берілді*).* (Direct first-degree passive).

b) *He was given a book. (*Оған кітап берілді*)* (Indirect second-degree passive) [7].

Sentences which include the verb "*give*" are often formed in indirect (second-degree) passive structure such as *give a credit, give orders, give a chance, give an opportunity to choose, give an explanation, give permission, give shelter* and others. For example: *He was provided with a good opportunity to argue (*Оған пікір таласуға жақсы мүмкіндік берілді*); An opportunity to go to the South in summer was given to her. (*Жазда оған оңтүстікке баруға мүмкіндік берілді*); Suppose, a choice is given to you. What would you prefer? (Әл* қазір, сізге таңдау мүмкіндігі берілсе, не таңдар едіңіз*?).* In English active construction many verbs that take both direct and indirect objects can accept only one passive structure. For instance: *bring, do, play* and so on. The list could be extended. However, the verb in *have* is not reversible in passive construction and it is used in its constant meaning. For example: *We have a car. (*Бізде көлік бар*).*

According to the great linguist M. Orazov's opinion, one of the current issues of linguistics is the comprehensive analysis of word semantics. The meaning of a word should be differentiated and defined in conformity with its function and purpose. It is possible to find the meanings of words and fixed expressions on sites like "sozdikqor.kz" with access to different types of specialized dictionaries and encyclopedias. For English words long-established dictionaries from Oxford are useful in providing meanings and usage examples. If we compare the semantics of the Kazakh verb "*boiled*" with its English counterpart we see some similarities. For example, "қайнатты" can be translated as "*boiled; heated; caused annoyance*" (қайнатты; ысыттық; шыдамын тауысты/ызасын келтірді) [8], whereas "қайнатты" can be translated as "*bubbled and changed into steam*" by Martin H. [9]. The meanings of passive verb forms in Kazakh and English are not always identical they are often semantically similar.

Polish and Austrian linguist Anna Wierzbicka, in her semantic research points out that "*It is impossible to define everything in the world. To define something (without falling into an explicit or hidden vicious circle) certain undefinable concepts are necessary. If the indefinable or primitive concepts we arrive at are not self evident and intuitively clear our explanations will explain nothing*" [10]. This implies that not every semantic similarity or difference between languages needs to be analyzed systematically. Similarly not all categories in Kazakh and English lend themselves to semantic analysis. Nevertheless, Wierzbicka's statement does not apply to words that are homonyms or have polysemous meanings within a single language.

"*In linguistic analysis, the term passive voice is often employed to characterize constructions in which the syntactic subject corresponds to the semantic patient rather than the agent. Such structures foreground the receiver of the action, thereby displacing the agent and inviting deeper inquiry into voice, agency and information structure across languages. This is particularly relevant when the linguistic sign is not used in its primary function. In such cases, it is essential to consider that the meaning of the sign within context is determined by its syntactic role in the sentence*" [11]. By these authors' opinion we see the authors examine passive voice within the Kazakh language from functional-semantic perspective. They highlight that passive voice is formed using specific affixes such as -*л*, -*ыл*, -*іл*, -н, -ын, -ін which are attached to verb bases. These morphological markers transform transitive verbs into their passive forms shifting the focus from the subject (the doer of the action) to the

object (the receiver of the action). This shift allows the object to occupy the syntactic position of the subject in a sentence. For example, a sentence like "*The khan issued a law*" in the active voice can be transformed into "*The law is issued*" in the passive voice where the object "*law*" becomes the subject of the sentence. The authors also discuss the importance of the predicate's structural function in determining voice noting that in the active voice the predicate is subject-oriented while in the passive voice is object-oriented. They emphasize that the choice between active and passive constructions is influenced by various factors including the desire to highlight the object or to omit the agent of the action when it is unknown, irrelevant or implied by context.

By David Banks the verb phrase "*can be differentiated*" is a passive construction that omits the agent performing the differentiation. It emphasizes the variability of the effect. Passive voice is an inherent feature of the language and is used appropriately to maintain coherence in writing and to manage the flow information effectively. (David Banks, 2017). It points out that passive voice is used to sustain the natural flow of writing and effective presentation of information rather than to conceal or obscure meaning. It protects passive voice by explaining its historical and stylistic values claiming its pattern evolved over centuries of use in English for valid and practical reasons.

By anchoring its function within a centuries-long tradition of linguistic evolution, extract positions passive voice as a tool of stylistic integrity that befits established norms of English writing. It is polemic to critiques that have portrayed passive voice as indefinite or elusive instead, it holds that its good use brings clarity and maintains information balance in writing.

A comparative study of passive voice categories in Kazakh and English provides valuable insights into their semantic differences. These insights help attract the attention of scholars from developed English-speaking countries to scientific potential of Kazakh language. In turn, such comparisons contribute to highlighting the status of Kazakh as a language of science.

Conclusion

The practical value of semantic analysis in comparing passive voice in Kazakh and English follows from its theoretical and practical importance for linguists. It allows a better cognizance of language, improves the teaching-learning process and perfects inter-lingual communication. The article presents a well-developed comparative analysis of passive voice constructions in Kazakh and English from a functional-semantic perspective. However, it would benefit from a clearer and more explicit articulation of its practical applications beyond the general study of grammatical categories.

The discussion could be significantly strengthened by highlighting how the findings may inform related fields such as Translation Studies, particularly in resolving syntactic mismatches between source and target languages in passive constructions. Furthermore, the research has clear potential for integration into Computational Linguistics, especially in areas like Machine Translation, Natural Language Processing and Automated Syntactic Parsing where understanding voice constructions is critical for accurate semantic interpretation. Accurately identifying and converting passive constructions in Machine Translation are critical for preserving the intended meaning.

In NLP detecting passive voice enables more precise information extraction, sentiment analysis and question answering by allowing systems to differentiate between agents and patients within a sentence.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

For Automated Syntactic Parsing passive constructions pose unique challenges in both languages due to their distinct morphological and syntactic markers.

Incorporating language-specific features such as affix-based passivation in Kazakh and auxiliary verb structures in English enhances parsing accuracy and contributes to multilingual computational models.

Lastly, extending the comparative approach to cross-linguistic syntactic analysis would position the work within a broader typological context. This, in turn, allows its insight to contribute to the development of universal grammar models and multilingual language education.

Emphasizing the interdisciplinary applications would not only broaden the impact of the research but also underscore the importance of studying voice as a core component of linguistic systems in both theoretical and applied domains.

Incorporating these practical perspectives could also enhance the article's pedagogical value. For instance, identifying cross-language passive structures could assist language teachers in creating more effective instructional materials that bridge grammatical contrasts. Such integration would be particularly useful in multilingual classrooms or in training translators and interpreters who must navigate the structural nuances of passive constructions. Moreover, emphasizing the relevance of the findings of real-world language use could increase the study's applicability in policy-making contexts, such as curriculum development and language standardization initiatives.

The broader implication is that a comparative study of passive voice not only illuminates internal grammatical mechanisms but also offers pathways for meaningful cross-disciplinary collaboration.

Conflict of Interests

There are no conflicts of interest in the publication of this article.

Contribution of the authors. Taubeyeva A. generated the ideas for the research, created the methodological framework, performed the primary analysis of functional-semantic features of passive voice and wrote the first draft of the article. Igilikova S. conducted the literature review and participated in the analysis of the findings. Provided a critical revision for the intellectual contents in the article to ensure there was coherence and clarity.

References

1. Жұбаева О.С. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоөзектілігі : Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореферaты. 10.02.02 мамандығы бойынша / Жұбаева, Орынай Сағынғалиқызы ... – Алматы : [Б.ж.], 2010. – 52 б.

2. Туресбаева Г.М. Студенттердің мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызы мен әдістері / «Сейфуллин оқулары-9: Жоғары білім мен ғылымды дамытудың жаңа бағыттары» атты ҚР Тұңғыш Президенті күніне арналған Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы. – 2013. – Б. 471-474

3. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.

4. Есеналиева Ж. Салыстырмалы тіл білімі. – Алматы, 2020. – Б. 191

5. Исаев С. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы, 2014. – 448 б.

6. Маманова Ы. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы, 2007. – 260 б.

7. Rayevska, N.M. Modern English Grammar for Senior Courses of the Foreign Language Faculties in Universities and Teachers' Training Colleges. Institute of Strategic Information Technologies in Education. – Bishkek, 2009. – 425 p.

8. https://sozdikqor.kz/

9. Chief Compiler Martin H. Manser. Oxford Learner's Pocket Dictionary. – New York, 2002. – 496 p.

10. Wierbicka A.S. Sravnenie kul'tur cherez leksiku i grammatiku [Comparison of Cultures through Lexicon and Grammar], (Moscow, 2003, 288 p.)

11. Salkynbay A., Yegizbayeva N., Ramazanova Sh., Imanaliyeva G., Abdrakhmanova Zh. Functional Semantics of the Voice in the Kazakh Language // Revista ESPACIOS. – 2017. – Vol. 38 (№ 25) Año 2017.

12. Banks, D. The Extent to Which the Passive Voice is Used in the Scientific Journal Article, 1985-2015 // Banks *Functional Linguistic* (2017). DOI 10.1186/s40554-017-0045-5.

Т.Ә. Тәубеева*, И.С. Игиликова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ырықсыз етісті қолданудағы салғастырмалы талдау

Аңдатпа. Мақалада туыстық байланысы жоқ екі тілдік жүйедегі ырықсыз етіс құрылымдарының қолданылу ерекшеліктерін салғастыруға бағытталған. Зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдіеріндегі ырықсыз етістердің грамматикалық құрылымдарын, синтаксистік және семантикалық қызметтерін, сондай-ақ олардың когнитивтік аспектілерін кешенді түрде қарастыру. Мақалада ырықсыз етістің функционалдық-семантикалық ерекшеліктеріне байланысты когнитивтік құзыреттілікке ерекше назар аударылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категориясын зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, теориялық және практикалық әдістерді біріктіретін кешенді зерттеу әдістемесі сипатталған. Сонымен қатар, екі тілдегі ырықсыз етісті зерттеудің маңыздылығы атап көрсетіледі. Екі тілдегі ырықсыз етістің ерекшеліктері мен қолданылу аясы мысалдар арқылы көрсетіледі. Етіс құрылымдарының синтаксистік және семантикалық функциялары ашылып, олардың сөйлемдегі рөлі айқындалады. Айырмашылықтар мен ұқсастықтарды терең зерделеудің маңыздылығы салғастырмалы грамматика саласын ғылыми тұрғыдан байыту қажеттігін дәлелдейді. Зерттеудің практикалық деңгейі тілді оқытудың негізделген әдістерін ұсынады. Зерттеу білім беру саласына үлесін қосып, ырықсыз етістің семантикалық қызметін тереңірек түсіндіру арқылы тіл үйренушілерге қазақ және ағылшын тілдеріндегі грамматикалық құрылымдарды ажыратуға көмектеседі. Зерттеу нәтижелері көптілді ортада коммуникативтік дағдыларды дамытуға және тілдер арасындағы өзара түсіністікті арттыруға ықпал етеді. Зерттеу екі тілдегі ырықсыз етістің функционалдық маңыздылығын атап, тіл үйренушілерге теория және практикалық жағынан тиімділігін көрсетеді.

Түйін сөздер: ырықсыз етіс, семантика, салыстыру, ұқсастық, айырмашылық

Т.Ә. Тәубеева*, И.С. Игиликова
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сравнительный анализ использования страдательного залога

Аннотация. Статья направлена на сравнение особенностей использования страдательных конструкций в двух несвязанных языковых системах. Цель исследования – дать комплексное представление о категории залога через анализ грамматических структур, синтаксических и семантических функций, а также когнитивных аспектов. В статье подчеркивается значимость когнитивной компетентности в контексте функционально-семантических характеристик страдательного залога. Описана интегрированная методология исследования, включающая теоретический и практический подходы, с учетом мнений отечественных и зарубежных ученых изучавших категории залога в казахском и английском зыках. Рассматривается актуальность изучения страдательного залога с точки зрения его синтаксических и семантических функций. Специфические особенности и сфера применения страдательного залога в обоих языках представлены с примерами. Различия и сходства доказывают необходимость их глубоко обоснованного понимания, что научно обогащает область структурной сравнительной грамматики. Анализируются механизмы формирования страдательного залога, его влияние на смысл предложения и различия в формировании страдательных конструкций в английском и казахском языках. Практический уровень исследования предоставляет конструктивные аспекты обучения языку основанные на научных данных. Статья вносит вклад в сферу образования, помогая лучше объяснить семантические функции страдательного залога, тем самым облегчая изучающим различение грамматических структур казахского и английского языков. Это исследование способствует развитию межъязыкового понимания и совершенствованию коммуникативных навыков в полилингвальной среде. Статья не только раскрывает научные аспекты категории залога, но также имеет практическое значение для методики преподавания языков.

Ключевые слова: страдательный залог, семантика, сравнение, сходство, различие

References

1. Zhubayeva O.S. Kazakh tilindegi grammatikalyk kategoriyalardyn antropotsentristigi [Anthropocentricity of Grammatical Categories in the Kazakh Language], Dissertation. (Almaty, 2010, 310 p.) [in Kazakh]

2. Turesbayeva G.M. Studentterdin madeniaralyk kommunikativtik kuzyrettiligin kalyptastyrudyn manyzy men adisteri [The Importance and Methods of Forming Intercultural Communicative Competence in Students], "Seifullin okulary-9: Zhogary bilim men gylymdy damytudyn zhana bagyttary" atty KR Tungysh Prezidenti kunine arnalgan Respublikalyk gylymi-teoriyalyk konferentsiya materialdary. (Almaty, 2013, 471-474 p.) [in Kazakh]

3. Baitusynuly A. Til quraly [Language Tool] / Qurastyrushy: Ye. Tileshov (Almaty, 2009, 192 p.) [in Kazakh]

4. Yesenaliyeva Zh. Salystyrmaly til bilimi [Comparative Linguistics], (Almaty, 2020, 191). [in Kazakh].

5. Isayev S. Kazak til bilimi maseleleri [Issues of Kazakh Linguistics], (Almaty, 2014, 448 p.) [in Kazakh]

6. Mamanov Y. Kazakh til bilimi maselelrei [Issues of Kazakh Linguistics], (Almaty, 2007, 260 b.) [in Kazakh].

7. Rayevska, N.M. Modern English Grammar for Senior Courses of the Foreign Language Faculties in Universities and Teachers' Training Colleges. Institute of Strategic Information Technologies in Education, (Bishkek, 2009, 425 p.)

8. https://sozdikqor.kz/ [in Kazakh]

9. Chief Compiler Martin H. Manser. Oxford Learner's Pocket Dictionary. – New York, 2002. – 496 p.

10. Wierbicka A.S. Sravnenie kul'tur cherez leksiku i grammatiku [Comparison of Cultures through Lexicon and Grammar], (Moscow, 2003, 288 p.) [in Russian]

11. Salkynbay A., Yegizbayeva N., Ramazanova Sh., Imanaliyeva G., Abdrakhmanova Zh. Functional Semantics of the Voice in the Kazakh Language, Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 25) Año 2017.

12. Banks, D. The Extent to Which the Passive Voice is Used in the Scientific Journal Article, 1985-2015 // Banks *Functional Linguistic* (2017). DOI 10.1186/s40554-017-0045-5.

Information about authors:

Taubeyeva A.T. – PhD student, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nur-muba19@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6399-0609.

Igilikova S.I. – PhD, Senior Teacher, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. E-mail: igilikkyzy@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5017-1658.

Тәубеева Ә.Т. – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: nur-muba19@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6399-0609.

Игілікова С.И. – PhD, аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: igilikkyzy@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5017-1658.

Тәубеева Ә.Т. – докторант PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: nur-muba19@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6399-0609.

Игілікова С.И. – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: igilikkyzy@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5017-1658.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

ХҒТАР 16.21.33 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-167-178*
Ғылыми мақала

Абай мұрасы: Оралхан Бөкей прозасындағы интертекстуалдылық

Г. Төкенқызы[1], Қ.Т. Қаирбаева[2], Ш.Б. Саликжанова[31]
[1]Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан
[2]Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
[3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: [1]adon70@mail.ru, [2]kuralai_kt@mail.ru, [3]akbulak07@mail.ru)

Аңдатпа. Мақала Абай мұрасының қазақ әдебиетіндегі көрінісін зерделеуге арналған. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы интертекстуалдылықтың көркемдік және танымдық ерекшеліктері талданады. Атап айтқанда, Оралхан Бөкей шығармаларындағы интертекстер мен олардың Абай мұрасымен байланысы зерттеледі. Абай мұрасы – халықтың рухани өмірінде тұғырлы темірқазық, халыққа айқын жол сілтейтін, ұлттық құндылықтарымыздың алтын қоры, ұрпаққа тағылым. Ақын туындыларының қазіргі қазақ әдебиеті мен қазақ прозасына ықпалын жан-жақты зерттеудің маңызы зор. Сондай-ақ мақалада қазіргі кезеңдегі қазақ прозасында кездесетін интермәтіндер қарастырылады. Интермәтінділік құбылысы арқылы халық мақал-мәтелдері, Абайдың өлеңдері мен қарасөздері жазушы шығармаларында жаңа көркемдік мәнге ие болып, ұлттық мәдени кодтарды жаңғыртады. Әр мәтін интермәтіндік сипатқа ие болуы мүмкін. Мақалада қарастырылған прецеденттік атаулар қазақ мәдениеті мен әдебиеті, тарихындағы бірқатар маңызды мәселелерді құрайды. Олар тарихи тұлғалардың, мифтік бейнелердің, яғни антропонимдердің ұлттық санасы мен мәдениетін сақтауға мүмкіндік береді, яғни ұлттық мәдениет туралы білімнің қайнар көзі болып табылады. Мәтіндер арасындағы семантикалық және стилистикалық байланыстарды анықтау үшін интермәтінділік, салыстырмалы және антропологиялық әдістер қолданылған. Зерттеу барысында Бахтин, Кристева және басқа ғалымдардың интермәтінділік теорияларына сүйене отырып, көркем мәтіндегі прецеденттілік пен мәдени мәндер сараланған. Мақалада интермәтіндердің әдеби шығарманың идеялық мазмұнын тереңдетуге, дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіруге ықпал ететіні көрсетіледі. Сонымен қатар, Оралхан Бөкей прозасындағы фольклорлық және классикалық үлгілердің үндестігі ұлттық әдебиеттің дамуындағы маңызды фактор ретінде тұңғыш рет қарастырылады.

Түйін сөздер: мәтін, интермәтін, интертекстуалды, интертекстуалдылық, прецеденттік құбылыстар, медиамәтін.

Түсті*: 29.01.2025;* Жөнделді*: 31.05.2025;* Мақұлданды*: 13.06.2025;* Онлайн қолжетімді*: 25.06.2025*

[1] Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Лингвистика мен әдебиеттану саласында интертекст және оның әр түрлі аспектілері зерттеуді талап етеді. Интертекстердің қазіргі әдеби шығармаларда дәстүрлер мен инновациялардың тоғысында айырықша орны бар. Әдебиет пен мәдениеттің өзара байланысты құрылымдары мен мәтіндер арасындағы байланысты зерттеу қазіргі тіл мен әдебиетте маңызды. Абай мұрасының қазіргі қазақ прозасындағы көрінісін, ықпалы мен байланысын зерттеу өзекті мәселе болып отыр. Халық мақал-мәтелдері, Абайдың шығармалары, т.б. алынған интертекстер әдебиетте фольклор мен ұлттық танымның біртұтас тұтастығы ретінде әсер етуді жалғастыруда. Оралхан Бөкей шығармаларындағы интертекстуалдылыққа назар аударсақ, қазақ әдебиетіндегі интертекстуалдылықтың маңызды рөлін айқындайтын мысалдар келтіріледі. Мақалада қарастырылған тақырыптар ұлттық әдебиеттің көркем және идеялық деңгейін кеңейтетін жаңа көзқарастарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдіснама

Мақаладағы әдіснама негізінен интертекстуалдылық теориясына және постмодернистік әдебиеттанудағы ұғымдарға негізделген. Мәтіндер арасындағы өзара байланыс пен ықпалды тереңірек түсіну үшін, Бахтиннің интертекстуалдылық концепциясы басты орын алады. Бахтиннің теориясы бойынша, әрбір мәтін басқа мәтіндермен үздіксіз диалогта болады, бұл диалог мәтіндер арасындағы мағыналық өрістің қалыптасуына ықпал етеді. Яғни, жаңа мәтіндер бұрынғы мәтіндермен өзара байланыс нәтижесінде пайда болады, бұл процесс әдебиеттегі мағыналық кеңістіктің үздіксіз дамуымен тікелей байланысты. Бұл әдіс қазақ әдебиетінде, әсіресе Абай Құнанбайұлының шығармашылығы мен оның қазіргі қазақ прозасына, соның ішінде Оралхан Бөкейдің туындылары ықпалына қатысты маңызды зерттеу алаңы ұсынады.

Зерттеуде қолданылатын тағы бір әдіс – салыстырмалы талдау, құрылымдық тәсілдер мен мәтіндер арасындағы фольклорлық және мифологиялық байланыстарды анықтауға бағытталған антропологиялық әдіс. Бұл тәсілдер әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара қарым-қатынасын зерттеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар ұлттық құндылықтар мен заманауи көзқарастардың синтезін ашады. Абай мұрасының қазіргі қазақ әдебиетіндегі ықпалы, оның идеялық және көркемдік негіздері осы тұрғыда тереңірек талданады.

Мақалада қолданылған басты әдіс – интертекстуалдық талдау, ол мәтіндер арасындағы семантикалық және стилистикалық байланыстарды зерттеуге бағытталған. Бұл әдіс Абай шығармаларының қазіргі қазақ прозасындағы іздерін, оның ішінде Оралхан Бөкей шығармашылығындағы көрінісін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеушілердің назарын қазақ әдебиетінің ұлттық және мәдени кодтары мен олардың өзара байланысына аударады, бұл әдіс арқылы әдеби мәтіндер арасындағы терең ықпалды айқындауға болады.

Әдебиеттерге шолу

Көрнекті жазушы Оралхан Бөкей шығармаларында интермәтіндерді, соның ішінде Абай тілін қарастыру барысында фольклорлық интермәтін, Абайдың нақыл сөздері, қарасөздері де мақсатты қолданылғанын көруге болады. Шетелдік ғалымдардың

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

зерттеулеріне негізделген интертекстуалдылық (интермәтін) теориясының негізі, мысалы, Бахтиннің т.б шетелдік ғалымдардың еңбектерінде табылғанымен, оның үзінділерін қазақ әдебиеттануының алғашқы кезеңдерінде табуға болады. Бірақ зерттеушілер интертекстуалдылық мәселесін тар және кең түрде түсіндірді.

Тіл білімі мен әдебиеттанудағы "интертекстуалдылық", "интермәтін", "интертекстуалды" терминдері туралы саналуан пікір кездеседі. Бүгінгі таңда интертекстуалды мәселені жүйелі зерттеу маңызды саналады. Бұл тақырып тіл мен әдебиеттің тоғысқан жерінде қарастырылады. Интертекстуалдылықтың лингвистикалық аспектілері мәтіндік лингвистика контекстінде айқындалады. Неміс зерттеушісі В.Хайнеманн пайымдауынша, мәтіндік лингвистикада "интертекстуалды синдром" бар, ол кез келген интертекстуалды байланысты интертекстуалды ретінде шешуге ұмтылудан көрінеді [1, 178]. И.В. Арнольд интертекстуалдылық жайлы пікірі мынандай: мәтінге дәйексөздер, тұспалдаулар, ескертулер, таңбаланған немесе таңбаланбаған, өзгертілген немесе өзгертілмеген түрдегі тұтас басқа мәтіндерді немесе олардың басқа сөйлеу тақырыбы бар фрагменттерін қосу түсініледі. [2, 15]. А.В. Кремнева, екінші жағынан, "шетелдік сөз" (немесе "мәтіндегі мәтін") бүгінде көркем, публицистикалық және жарнамалық мәтіндерге тән. Көптеген "бөтен сөздерді" біз «иемдендік» және «сөйлеу клишелеріне айналдық» және коммуникативті арсеналымыздың ажырамас бөлігіне айналдық» [3, 105-106],- деп пайымдайды. Зерттеулер қазақ прозасы мен поэзиясындағы интертекстуалды поэзияның фольклорлық негізінде басталды. Дегенмен, автордың ауызша әдебиет мысалдарындағы дәстүрлердің сабақтастығы принципін интерпретациялық байланыс түрінде түсінуінің инновациялық сипаты фольклордан шығуы керек. Б.А. Әбдіханова, Р.К. Конкаева фольклорлық шығармалардың лингвистикалық мәдени рөлін XXI ғасырдағы көркем шығармаларға негізделген прецеденттік мәтіндер ретінде қарастырады, интермәтіндікті мәдени кодты жеткізу, беру тәсілдерінің бірі ретінде ажыратады [4, 689].

Интертекстуалдылық пен прецеденттілік ғылыми бағыттар ретінде М.М.Бахтиннің "бөтен сөз" және "диалог"туралы еңбектерінің арқасында қалыптасты. Бұл қазіргі лингвистер тар бағытта дамып келе жатқан мәтіндер арасындағы қатынастарды зерттеудің жалпы бастауы. Интертекстуалдылық пен прецеденттілік ұқсас ұғымдар болып табылады, кейбір контексттерде бір – бірін алмастыратын болып көрінеді, ғалымдар олардың әртүрлі анықтамаларын алға тартып, терминдерді ажыратуға бірқатар негіздер береді. Біз әртүрлі ғылыми дереккөздердегі жақын, бірақ бірдей емес ғылыми тұжырымдамаларды жалпылама түсіндіруді ұсынамыз. Ресейде прецеденттік теорияның негізін XX ғасырдың 30-жылдарында М.М. Бахтин қалаған [5, 260-256].

"Дәйексөзді" зерттеу нәтижесінде Ю. Кристева дамытқан интертекстуализм теориясы пайда болды [6]. Интертекстуалдылық – бұл бастапқы мәтінге жүгіну арқылы жүзеге асырылатын мәтіндік коммуникацияның бір түрі. Интертекстуалдылықтың қайнар көзі кез-келген белгілі мәтін бола алады [7]. Интертекстуалдылық деп "мәтіндегі мәтін", мәтінаралық өзара әрекеттесу түсініледі. Әр түрлі сілтемелерді мәтін авторы мазмұн деңгейінде де, форма деңгейінде де қолдана алады (композиция, мәтін құру және т.б.). Көптеген ғалымдар медиа мәтіндердің құрылымы бойынша гипермәтіндерге немесе интермәтіндерге ұқсас екенін атап өтті. М.Ю. Казак атап өткендей, медиатекстің интертекстуалдылығы дәйексөздің екі түрінің міндетті болуымен байланысты:

– сараптамалық пікірге немесе ықпалды адамдардың мәлімдемелеріне сілтемелер;

– лингвомәдени құндылығы бар және эмоционалды-экспрессивті бағалауды қалыптастыратын интертекстуалды белгілер [8, 176].

Сондықтан мәтіндер үшін интертекстуалдылық категориясы, әсіресе бұқаралық коммуникация мәтіндері үшін өте маңызды. Мәтінді интертекстуалдылық объективі арқылы талдау, біздің ойымызша, ең толық болып табылады және әртүрлі проекциялардағы мәтіндердің өзара әрекеттесуін зерттеуге мүмкіндік береді. «Іс жүргізу құқығының мәтіні» термині – оны Ю.Н Караулов ойлап тапқан. Ғалым мынадай анықтама берді: «бұл лингвистикалық тұлға үшін танымдық және эмоционалды маңызы бар, тұлғасыз сипатқа ие және белгілі бір лингвистикалық тұлғаның дискурсында үнемі жаңарып отыратын мәтіндер» [9, 114].

Прецеденттік құбылыс – бұл белгілі бір қоғамға қатысты, кеңінен танымал және сөйлеуде үнемі жаңарып отыратын құбылыс. Прецеденттің тағы бір ерекшелігі – өмір сүрудің семиотикалық режимі, яғни прецеденттік құбылыстардың тұтас тірек бірлігі ретінде әрекет ету қабілеті. Танымдық кеңістік прецеденттік құбылыстардың қызмет етуінде маңызды рөл атқарады [7]. Жеке танымдық кеңістікке ұжымдық танымдық кеңістіктер мен танымдық база, яғни белгілі бір лингвистикалық тұлға байланысты болатын лингвистикалық және мәдени қауымдастықтың білімі мен тұжырымдамалары кіреді. Танымдық кеңістіктің орталығы «мәдени объектілер» болып саналады, ал танымдық базаның орталығы прецеденттік құбылыстар болып табылады [10]. Прецедент құбылыстардың жалпы сипаттамаларын, кез-келген лингвистикалық тұлға немесе жалпы қоғам үшін танымдық маңыздылығын, сөйлеудің жаңаруын анықтайды және басқа белгілер жүйелеріндегі интерпретацияны сипаттайды. Прецеденттік құбылыстың негізгі құрамдас бөлігі – құндылық және мәдени маңыздылығы, инвариант [10]. В.В. Красных интертекстуалдылық пен прецеденттілік ұғымдарын салыстырды. Олардың ұқсастығы – мәтін семантикалық қабаттардың мозаикасы ретінде түсініледі, ал интерпретация интерпретатордың өзін түсінуге байланысты. Бұл ұғымдар интертекстуалдылық теориясы көркем мәтіндерді, ал прецеденттік теория табиғи коммуникация процесінде пайда болған мәтіндерді зерттейтіндігімен ерекшеленеді [11, 18-20]. Алайда, қазіргі зерттеушілер көркем мәтіндер негізінде прецеденттік құбылыстарды зерттейтінін атап өткен жөн. Н.А.Кузьминаның пікірінше, интертекстуалдылық эстетикалық және мәдени маңыздылықты көрсететін Мәңгілік категорияға ие, ал прецеденттілік белгілі бір уақытта құндылыққа ие. «Интертекстуалдылық – мәдениеттің аударылған коды, ал прецеденттілік – мәдени фактіге айналуға ұмтылатын өмір құбылысы» [9]. Н.А.Кузьмина прецедеттік медиа мәтінге, ал интертекстуалдылық көркем шығармаларға тән екенін атап өтеді [12].

Бұл ұғымдар интертекстуалдылық теориясы көркем мәтіндерді, ал прецедент теориясы табиғи коммуникация процесінде пайда болған мәтіндерді зерттейтіндігімен ерекшеленеді [11, 18-20]. Дегенмен, қазіргі зерттеушілер көркем мәтіндер негізінде прецеденттік құбылыстарды зерттеп жатқанын атап өткен жөн. Н.А.Кузьминаның пікірінше, интертекстуалдылық эстетикалық және мәдени маңыздылықты көрсететін Мәңгілік категорияға ие, ал прецеденттілік белгілі бір уақытта құнды. «Интертекстуалдылық-аударылған мәдениет коды», ал «прецеденттілік – мәдени факт болуға ұмтылатын» өмір құбылысы» [9]. Н.А.Кузьмина прецедентизм медиа мәтінге, ал интертекстуалдылық көркем шығармаларға тән екенін атап көрсетеді.

Нәтижелер және талқылау

Оралхан Бөкей шығармаларындағы интермәтіндерден мысал келтірер болсақ: «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ... артында соқпақ қалған екен, күндердің күні,

әйтеуір, бір судың ағары хақ, әйтеуір, бір бұлақтың іздеп табары хақ» (Оралхан Бөкей. Терісаққан). Бұл мысалдағы «бір судың ағары хақ, әйтеуір, бір бұлақтың іздеп табары хақ» тіркесі автордың қанатты сөзі, интермәтіндік сипатқа ие десе де болады. «Ағынды суда қақ тұрмайды» деген халық даналығы бар. Жазушы ақиқатты таныту мақсатында жұмсаған.

«Жаман болса да шыққан тегі, ендеше: «Өлсем орным қара жер болар, бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ, тегімнен жерір тентегің мен емес», - деп қасқая қарсы қарап тұрар қайда?» (Оралхан Бөкей. Қайдасың, қасқа құлыным). Автордың Абайдың нақыл сөздерін шеберлікпен қолданғанын көруге болады. Мысалддағы «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» - халық мақалы. Жазушы халық мақалдарын қолданып, фольклор үлгілері интермәтін ретінде келген.

«Төр жайлауға қарай суыртпақтанып кете барған соқтырмасы көп соқпақпен Бураның тұңғыш рет жүруі еместі. Ол бұдан бұрынғы от оттап, су ішіп өткен жылдарында, бұл жолмен тек жайраңдай басып, тайраңдап қана өткен» (Оралхан Бөкей. Бура). «Мұндай пиғылымды аңғарған ол: «Ақырын жүріп, анық бассаң ғана, алысқа барасың»,- дейтін» (Оралхан Бөкей. Қайдасың, қасқа құлыным).

Жазушы прецедентті есімдер басында Абайды атамай өтпейді. «Мәдени топырағы құнарлы қазақ халқы Абай, Шоқан, Мұхтардың мәуесін ғана теріп, ыңғай-ылғи жарылқана берген жоқ, сұрқиялары мен сатқындарының да сан алуан түрін көрді, көріп те жүр» (Оралхан Бөкей. Атау кере).

«Жандос пен Бөкенші-Борсақтың кейінгі өмірі не болды, қандай ұрпақ тарады, ол айрандай ұйып тірлік кешті ме, оны білгіңіз келсе, ұлы жазушымыз Мұхаңның «Абайын» оқыңыз; *қайран сары інген, сен* «Абай жолын» бастап берген екенсің-ау» (Оралхан Бөкей. Айпара-ана).

Мысал атаулары – адамдарға поэзия мен фольклорда белгілі кейіпкерлердің есімдері. Үлгілі мәтіндер біздің мәдениетімізде, әдебиетімізде және тарихымызда ерекше орын алады. Оралхан Бөкей шығармаларында прецедентті мәтіндер де Абайға қатысты алынған, жазушы кейіпкері ән шырқаса да Абай әндерін орындайды. «Біздің осыншалық бақытты шағымызға әлдене жетпейтін біз әлденені елегізе іздеп едік, ол – «Желсіз түнде жарық айды» шырқап салған Алтайдың әнші қызы Бибигүлдің әні еді» (Оралхан Бөкей. Қайдасың, қасқа құлыным).

Табиғатты суреттеген Абайда:

«Жоғары-төмен үйрек, қаз

Ұшып тұрса сымпылдап».

Оралхан Бөкейде: «Сымпылдай ұшқан үйректердің бат-бағы, шегірткенің шырылы, ешкішектің үні жым болған; шерменде ән әуелеген сайын, тұншығып қала береді, құмыға береді (Оралхан Бөкей. Бура).

Сымпылдай ұшқан үйрек, қаңқылдаған қаз мамырлай жүзіп, қиқуға қиқу қосып, өзен бойын сырлы да сыбызғы думанға айналдырған (Оралхан Бөкей. Терісаққан).

Сымпылдай ұшып келген бір топ шүрегей Марқакөлдің айдынын төсімен тілгілей қонды да, мамырлап жүзе жөнелді (Оралхан Бөкей. Ардақ).

Оралхан Бөкейдің Абай шығармаларындағы өрнектерді қолдана білуі мен сөз құра білуі оқырманға әсер етеді. Жазушы «қиуын тауып, қисынын келтіріп» фразеологизмер дәл таңдалған тілдік қолданыстар. Осындай соны өрнектерді пайдалану, белгілі тұлға бойындағы өзгерістер, өрнектер жеңіл ойнату, алынған тілдік бірліктер арасына сөздерді қосу да кездеседі. Автор туындыларында халықтың нақыл сөздер жиі кездеседі. Ол

бірліктер өзгеріссіз орындарын тапқан. Мысалы, «Ұлы Бабамның құдіретті жасасы мынадай сөздер басталушы еді: «атың шықпаса жер өрте» (Мұзарт).

«Жан бермек оңай ма. Жан бермек оңай болса мынау ұстап тұрған суішкілік жібіңді қиып жіберейін бе?» *(Мұзарт).*

«Жеке суреткер тіліндегі образды фразеологизмдердің типтерінің, олардың азды-көптігін, ескі-аздылығын түгендеу үстінде ақынның не жазушының фразеологизмдер саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты игеріп, кәдеге асырғанын, қаншалықты жаңаларын ұсынғаннан көруге болады. Ал бұл шығармашылық контекст немесе авторлық даралық дегенді танытады, тіпті кеңірек қарасақ, суреткер тіліндегі фразеологизмдер әлемі оның поэтикалық тіл арқылы көрінетін дүниетанымын көрсетеді»,- дейді белгілі ғалым Р. Сыздықова [13, 30]. Ғалымның пайымдауынша, жазушының шығармаларындағы фразеологиялық бірліктерді іздеу оның қазақ қарасөз әлемі туралы терең түсінігін көрсетеді. Шешен сөз шебері О. Бөкей лексикалық бірліктерден жаңа мағыналар құра білді, сондай-ақ оларды өз жұмысында ұтымды, тиімді пайдалана алды.

«Емін-еркін уаз кешкен бұғы-маралдар құрықты қолды білмей, табиғат сыйға тартқан жас құрақ, жасыл жайлау төсінде шөптің сонысын, судың тазасын таңдап, бір қиырдан қиырға, көңіл шіркін қалаған жаққа жосып, мамырдың барқыт түнінде оранып, қаперсіз жусайтын» (Оралхан Бөкей. Кербұғы).

«Көзден де, көңілден де бұлбұлдай ұша берген қапысыз қайран жастығы тек ендігі сағыныштың сыңсып айтар жырына айналып, қос жанардан жас болып сорғалайтын» (Оралхан Бөкей. Кербұғы).

Абайда сұлулық «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды»,-деп берілген.

Оралхан Бөкейдің «Ардақ» прозасында сұлулық: «Ай астында ағарып отырған он жеті жасар қыздың қақтаған ақ күмістей сұңғақта сұлу бітімі - ертеректе ғана болатын су перісіне ұқсайды»,-деп өрілген.

«Қалың ел, қайран жұрт етек-жеңін жиып, ел болғанша қоныс аудара тұруды ләзім көрген Тобықты жұртын қаңыратып, бір-ақ күнде көшіп кеткен еді» (Оралхан Бөкей. Айпара-ана).

«Қыран баласы қияға қарап өсер болар» (Оралхан Бөкей. Айпара-ана).

«Улап-шулаған азалы көштің дабыр-дүбырынан сескенген үйрек-қаз бытырай көтеріліп, қиқулай ұшып бара жатты» (Оралхан Бөкей. Айпара-ана).

«... Шаруаның көңіл құсы қоса ұшып, ұя салар бәйтеректі және көксегендей; енді бір туар, енді бір жасар жасыл өмірді сағынғандай; көксе, сағын, бәрі бекер; артында жосылып қалған із де жоқ, көктеп шығар түбір жоқ, қоқсып өткен қайран жылдар-ай; «Сап-сап көңілім, – деді шаруа сансақ, сандала берме, өкінішті күндерім көп болғанымен, өксіп өтер жылдарым болған жоқ...

– Өлсем орным – Түйетас болсын, – деп, бөтен қыр аңғартқан соң, сырқат апшысын тарылтпайын деп, шолақ қайырысты бұл әңгімені. Болар» (Оралхан Бөкей. Қамшыгер).

«Көктемнің оралғаны – ырысбақтың қой болып қозылап, жылқы болып кісінері, аққу, қаз боп сұңқылдары, қырда айтылған әндей тамылжып төгілері, жанжануар, құртқұмырсқаның масайрауы» (Оралхан Бөкей. Терісаққан).

«Тілеп алған аурудың дауасы болмаса керек, болмас керек...» (Оралхан Бөкей. Терісаққан).

«Ол ең әуелі қиялдау, түйсіну, сезіну, яғни әлемге ақыл көзімен қарау сынды ұлы ұғымдарды бірсіндеп болмысына дарытып, жас шағындағы тайдай тулаған талантын

бүтіндей болмаса да, тым құрығанда, жарым-жартылай қайтаруын мінәжат айтып тіледі, жалбарына сұрады Құдайдан» (Оралхан Бөкей. Атау-кере).

«Дүниені парықтап, жамандық пен жақсылықтың екі арасына белгі сап көрмеген тұйық әрі жуас жігіттің шын жігері, шын намысы, шындықты көпе-көрнеу ластатпайтын адалдығы, асау мінезі тұнбадай ішінде тұнып жатады екен» (Оралхан Бөкей. Үш кезең).

«Телі тентек өзеннің долы сарынын тыңдап сілтідей тынып мең-зең тұр» (Оралхан Бөкей. Мұзтау).

«Баяғы жартас, баяғы қара жамылған орман, баяғы ауыл — сол ауыл жым-жырт, құлаққа ұрған танадай (Оралхан Бөкей. Мұзтау). Абайдың «Сегіз аяқ» туындысында «Баяғы жартас бір жартас, Қаңқ етер түкті байқамас» деген жолдар бар.

Көркем сөз шебері О. Бөкей интермәтіндерді өз шығармаларында ұтымды пайдалана алды. Мұнда біз жазушының тілдік шеберлігін, даралығын, өзіндік ерекшелігін байқаймыз. Абай шығармаларынан басқа жазушы халық ауыз әдебиеті мәтіндерін де таңдап шеберлікпен жарата алған.

« – Баяғыда, ерте-ерте ертеде, ешкі жүні бөртеде осы жерді тайпалы ел, тайпалған жорға мінген ері бар алты мың қазақ мекен етіпті-мыс» (Мұзтау).

Мақал-мәтелдер де шебер ұстаның қаққан шегесіндей жазушы шығармаларында өз орындарын тауып, шығарманың шұрайын келтірген.

Мұзтауда: «Атадан бала не озып туады, не азып туады» дейді екен. Сен азбай, озып туғаныңды ішім сезеді. Сен бәрімізден озық тудың, ақылың көп. Түбі асқанға бір тосқан болып, басыңа бір қаралы күн туса онда осы ақылымды рәсуаламай жұмсағайсың. Жауда ақыл жоқ дейтіндер ақымақ. Ақыл біреу – ол ұлы іске де, ұрлық іске де бағыштала бермек. Сен өз ақыл-ойыңды қандай іске сарып етеріңді өзің шеш» (Мұзтау).

Халық даналығы: «Бір бала, атаға жете туады, Бір бала, атадан өте туады,
Бір бала, кейін қарай кете туады».

Оралхан Бөкей интертекстінің табиғатын талдау барысында ол көпшілікке таныс материалды, яғни интертексті оқырманға тұжырымдарды мағыналы және анық жеткізу үшін қолданғаны анықталды. «Уақыт қанжар, заман оның қылпылдаған жүзі, бүгін бетін берсе, ертең артын береді».

Жазушы прозасындағы интермәтіндік қолдану кейіпкерлерді сипаттауда, автордың сипатталған оқиғаларға қатынасын білдіруде және автордың өз ойын оқырманына образды түрде жеткізуінде ерекше рөл атқарады. «Кірпішке ұқсаған транзистор радиоқабылдағышты дүкенге кірген сайын сатып алмаққа оқталған, бірақ «итке темір не керек» дегей ойын аттап өте алмай-ақ жүр» (Оралхан Бөкей. Мұзтау).

О.Бөкей мұрасын қарастыру барысында біз интермәтіндердің атқаратын мынандай рөлін анықтадық: мәтіннің оқырманға әсер ету функциясын арттырады, оқырманның мәдени, тарихи білімін кеңейтеді және ұлттық кодты дамытуға ықпал етеді. «Құдай-ау, мынау көктем кімді жарылқамаған; мынау көктем жан-жануардың өлерде көрген әрі келте, әрі шолақ ізгі шағы ғой; ей, әлем, жасарып қал, жасанып қал; ей, асау Ағарыс, сенің бүйтіп мамыражай баз кешуің қандай тәкаппар әм салтанатты болса, сондай қысқа екенін білесің бе; ау, Ағарысты жағалай жайлаған, жамиғат сенің де тотыдайын таранып, сұңқардайын сыланған шағың осы болар; көктем лайымдық па екен, көктем жарықтық ұшықсыз ғой; ғұмыр бойы масайрап өтер мамырстан өмір қайда?!» (Терісаққан).

Автор бұл құбылыстың аясын ауызша сөйлеудегі тұрақты өрнектердің мәртебесін сақтай отырып, кейде ауызша сөйлеудегі тұрақты өрнектерді өзгерту және құру арқылы

биіктетті. Мұнда біз жазушының тілдік шеберлігін, даралығын, өзіндік ерекшелігін байқаймыз [14]. Оралхан Бөкей интертекстінің табиғатын талдау барысында ол көпшілікке таныс материалды, яғни интертекстті оқырманға тұжырымдарды мағыналы және анық жеткізу үшін қолданғаны анықталды. Жазушы прозасындағы интертексттер көбінесе фольклорлық сипатта болады [15]. Тұрақты мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, халықтық теңеулер де жиі қолданылған. Интермәтіндік қолдану кейіпкерлерді сипаттауда, автордың сипатталған оқиғаларға қатынасын білдіруде және автордың өз ойын оқырманына образды түрде жеткізуінде ерекше рөл атқарады.

Қорытынды

О. Бөкей мұрасын қарастыру барысында біз интермәтіндердің атқаратын мынандай рөлін анықтадық: мәтіннің оқырманға әсер ету функциясын арттырады, оқырманның мәдени, тарихи білімін кеңейтеді және ұлттық кодты дамытуға ықпал етеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кез келген халықтың өмірі мен танымындағы бүкіл дүние халықтың жадында сақталып, тек олардың тілінде ғана көрініс табатынын атап өткен жөн. Тіл арқылы біз мәдениетті: халықтың тарихын, дәстүрін, мінезін, менталитетін танимыз. Халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан мәдениеттің кейбір құпия сырлары тілде жасырылған. Қазақ халқының ұлттық танымында қалыптасқан әрбір тілдік бірлік халықтың рухани және материалдық мәдениетінде де, салт-дәстүрінде де өз орнын алады. Әлемдік және ұлттық мәдениеттің бейнесін, халықтың салт-дәстүрлері мен наным-сенімдерін, осы тілде сөйлейтін адамдардың тарихын бейнелейтін кез келген халық ұғымындағы сөздер баға жетпес лингвистикалық қазына болып табылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат
Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Г. Төкенқызы мақаланың негізгі материалдарын жинау, сұрыптау, жүйелеу жұмыстарын, ғылыми талқылау, жүйелеу жұмыстарын жүргізді. Қ.Т. Қаирбаева мақаланың ғылыми рәсімделуі мен материалдардың ғылыми жүйелеу жұмыстарын жүргізді. Ш.Б. Саликжанова мақаланың талапқа сай рәсімделуін және талқылау, мақаланың міндеті мен нәтижелердің шынайылығы дәрежесін тексеру, толықтыру жұмыстарын жүргізді.

Әдебиеттер тізімі

1. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. [Текст]: учеб. пособие. – М.: Либроком, 2009. – 248 с.

2. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность [Текст]: сб. ст. / И. В. Арнольд; науч. ред. П. Е. Бухаркин – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 1999. – 443 с.

3. Кремнева А. В. Основные направления интертекстуальных исследований и возможные перспективы дальнейшего изучения проблемы межтекстового взаимодействия // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, Филологические науки. – 2017. – С. 105–115.

4. Абдыханова Б.А., Конкаева Р.К. Лингвокультурологическая роль фольклорных произведений как прецедентных текстов (на основе художественных произведений XXI в.)

[Текст] // Scientific Collection «Interconf», № 3(36). Challenges in Science of Nowadays Washington, USA, 26-28.11.2020. – С. 688–695.

5. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – Москва, 1975. – 506 с.

6. Фомин К.А. Концепция интертекстуальности Ю. Кристевой как трансформация теории литературной традиции // Идеи и идеалы. – 2015. – №3 (25). – С.54-57

7. Петрова Н. В. Эволюция понятия прецедентный текст // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2010. – №2 (10). – С.176-182.

8. Казак М.Ю., Махова А. А. Медиатексты в аспекте теории интертекстуальности и прецедентности // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2011. – Том 12, № 24 (95). – Pp. 175-182.

9. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – Москва, 2016. – 240 с.

10. Рудиянова Н. А., Исаева Л. А. Использование прецедентных феноменов в качестве заголовков статей // Актуальные вопросы современной филологии: теория, практика, перспективы развития. Материалы VI международной научно-практической конференции. – Краснодар, 2021. – С.54-57.

11. Багаева Д.В., Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Красных В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1997. – № 3. – С. 62-85.

12. Кузьмина Н.А. Интертекстуальность и прецедентность как базовые когнитивные категории медиатекста // Электронный научный журнал «Медиаскоп» [Электронный ресурс]. – 2011. – №1. – С. 1-13. – URL: http://www.mediascope.ru/node/755 (дата обращения: 02.10.2024)

13. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 319 б.

14. Liu Gi-Zen, Lin V., Kou X., Wang H.-Y. Best practices in L2 English source use pedagogy: A thematic review and synthesis of empirical studies // Educational Research Review. – 2016. – Volume 19. – Pp. 36-57. DOI: https://doi.org/10.1016/j.edurev.2016.06.002

15. Айтуғанова, С., Жорашова, А. Төлен Әбдікұлының «Тұғыр мен ғұмыр» хикаятындағы автор мен нарратор бірлігі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №149(4). – Б. 144–153. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-144-153

Г. Токенкызы[1], К.Т. Каирбаева[2], Ш.Б. Саликжанова[3*]

[1]Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова, Астана, Казахстан

[2]Восточно-Казахстанский университет им. Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

[3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Наследие Абая: интертекстуальность в прозе Оралхана Бокей

Аннотация. Статья посвящена изучению отражения наследия Абая в казахской литературе. В ней рассматриваются художественные и познавательные особенности интертекстуальности в современной казахской прозе. В частности, исследуются

интертексты в произведениях Оралхана Бокея и их связь с наследием Абая. Всестороннее изучение влияния произведений Абая на современную казахскую литературу и прозу имеет особое значение. Также в статье рассматриваются интертексты, встречающиеся в казахской прозе современного периода. Через феномен интертекстуальности народные пословицы и поговорки, стихи и проза Абая приобретают новое художественное значение в произведениях писателей, оживляя национальные культурные коды. Каждый текст может обладать интертекстуальными характеристиками. Прецедентные имена, рассматриваемые в статье, охватывают важные вопросы казахской культуры, литературы и истории. Они дают возможность сохранить национальное самосознание и культуру через исторические личности, мифологические образы, то есть антропонимы, становясь источником знаний о национальной культуре. Для выявления семантических и стилистических связей между текстами использованы интертекстуальный, сравнительный и антропологический методы. В исследовании с опорой на теории интертекстуальности Бахтина, Кристевой и других ученых анализируются прецедентность и культурные значения в художественном тексте. В статье показывается, что интертексты способствуют углублению идейного содержания литературного произведения, гармоничному сочетанию традиций и новаторства. Кроме того, впервые рассматривается согласованность фольклорных и классических элементов в прозе Оралхана Бокея как важный фактор развития национальной литературы.

Ключевые слова: текст, интертекст, интертекстуальность, прецедентные явления, медиатекст.

G. Tokenkyzy[1], K.T. Kairbayeva[2], Sh.B. Salikzhanova[3*]

[1]National Scientific and Practical Center "Til-Kazyna" named after Shaysultan Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan

[2]East Kazakhstan University named after. S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

[3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Legacy of Abai: Intertextuality in Literary Prose of Oralkhan Bokei

Abstract. This article explores the reflection and influence of Abai Kunanbayev's literary and philosophical legacy in contemporary Kazakh prose through the lens of intertextuality. Focusing primarily on the works of Oralkhan Bokey, the study investigates how Abai's poetic and philosophical texts are reinterpreted and integrated into modern literary narratives. The article emphasizes that Abai's heritage functions as a cultural compass and a reservoir of national values, playing a crucial role in shaping the spiritual and moral consciousness of the Kazakh people. By applying intertextual, comparative, and anthropological methods, the research analyzes the use of precedent texts—such as proverbs, poetic lines, and references to historical and mythological figures—in Bokei's prose. These intertexts serve to revitalize national cultural codes and enrich the semantic and stylistic depth of modern Kazakh literature. The study also highlights the interplay between folklore and classical literary models in Bokei's works, considering it a key factor in the continuity and evolution of national literature. Drawing on the theories of Bakhtin, Kristeva, and others, the article demonstrates how intertextual references contribute to the dynamic dialogue between tradition and innovation in Kazakh prose.

Keywords: text, intertext, intertextual, intertextuality, precedent phenomena, media text.

References

1. Chernyavskaya V.E. Lingvistika teksta: Polikodovost', intertekstual'nost', interdiskursivnost' [Text linguistics: polycode, intertextuality, interdiscursivity.]: Textbook (Librokom, Moscow, 2009, 248 p.) [in Russian]

2 Arnold I.V. Semantika. Stilistika. Intertekstual'nost' [Semantics. Stylistics. Intertextuality] (Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, 1999, 443 p.) [in Russian]

3 Kremneva, A.V. Osnovnye napravleniya intertekstual'nyh issledovanij i vozmozhnye perspektivy dal'nejshego izucheniya problemy mezhtekstovogo vzaimodejstviya [Main directions of intertextual research and prospects of further research of intertextual interaction]. Ivzestia of the Volgograd State Pedagogical University, Philological Sciences, 3 (116), 105–115 (2017) [in Russian]

4 Abdyhanova, B. A., Konkaeva, R. K. Lingvokul'turologicheskaya rol' fol'klornyh proizvedenij kak precedentnyh tekstov (na osnove hudozhestvennyh proizvedenij XXI v.) [The linguistic and cultural role of folklore works as precedent texts (based on literary works of the 21st century)]. Scientific Collection «Interconf», 3(36). Challenges in Science of Nowadays. (Washington, USA, 26-28.11.2020, Pp. 688–695). [in Russian]

5. Bahtin M.M. Voprosy literatury i estetiki: issledovania raznyh let [Questions of literature and aesthetics: studies from different years] (Moscow, 1975, 506 p.) [in Russian]

6. Fomin K.A. Koncepciya intertekstual'nosti YU. Kristevoj kak transformaciya teorii literaturnoj tradicii [The concept of intertextuality by Yu. Kristeva as a transformation of the Theory of Literary Tradition]. Idei i Idealy, 3(25), 54-57 (2015) [in Russian]

7. Petrova N.V. Evolyuciya ponyatiya precedentnyj tekst [The evolution of the concept of precedent text]. Bulletin of Irkutsk State Linguistic University, 2(10), 176-182 (2010). [in Russian]

8. Kazak M.Yu., Makhova A.A. Mediateksty v aspekte teorii intertekstual'nosti i precedentnosti [Media text in the aspect of the theory of intertextuality and precedent]. Scientific Bulletin of Belgorod State University. Series: Humanities, 24 (119), 175-182 (2011). [in Russian]

9. Karaulov Yu.N. Ruski iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality] (Moscow, 2016, 240 p.) [in Russian]

10. Rodionova N.A., Isaeva L.A. Ispol'zovanie precedentnyh fenomenov v kachestve zagolovkov statej [The use of precedent phenomena as headlines of articles]. Current issues of modern philology: theory, practice, development prospects. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference. – Krasnodar, 2021. – Pp. 54-57. [in Russian]

11. Bagaeva, D.V., Gudkov, D.B., Zakharenko, I.V., Krasnykh, V.V. Kognitivnaya baza i precedentnye fenomeny v sisteme drugih edinic i v kommunikacii [Cognitive base and precedent phenomena in the system of other units and in communication]. Bulletin of the Moscow University. Series 9: Philology, 3, 62-85 (2017). [in Russian]

12. Kuzmina N.A. Intertekstual'nost' i precedentnost' kak bazovye kognitivnye kategorii mediateksta [Intertextuality and precedent as basic cognitive categories of media text] [Electronic resource]. Mediascope, 1, 1-13 (2011). [in Russian]

13. Syzdykova, R. Kazak adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language] (Ana tili, Almaty, 1993, 319 p.) [in Kazakh]

14. Liu Gi-Zen, Lin V., Kou X., Wang H.-Y. Best practices in L2 English source use pedagogy: A thematic review and synthesis of empirical studies. Educational Research Review, 19, 36-57 (2016). DOI: https://doi.org/10.1016/j.edurev.2016.06.002 [in Kazakh]

15. Aituganova C., Zhorashova A. Unity of the author and the narrator in Tolen Abdikuly's story «Statue and life». Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Se-

ries, 149(4), 144–153 (2024). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-144-153 [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Төкенқызы Г. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан. E-mail: adon70@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4993-9927.

Қаирбаева Қ.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, басты ғылыми қызметкер, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан. E-mail: kuralai_kt@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5837-2267.

Саликжанова Ш.Б. – хат-хабар үшін автор, доктор PhD, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: akbulak07@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5082-0654.

Tokenkyzy G. – Leading Researcher, Candidate of Philology, Associate Professor, National Scientific and Practical Center "Til-Kazyna" named after Shaysultan Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan. E-mail: adon70@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4993-9927.

Kairbayeva K.T. – Candidate of Philology, Chief Researcher, East Kazakhstan University named after. S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: kuralai_kt@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5837-2267.

Salikzhanova Sh.B. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akbulak07@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5082-0654.

Токенкызы Г. – кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова, Астана, Казахстан. E-mail: adon70@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4993-9927.

Каирбаева К.Т. – кандидат филологических наук, главный научный сотрудник, Восточно-Казахстанский университет им. Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: kuralai_kt@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5837-2267.

Саликжанова Ш.Б. – автор для корреспонденции, доктор философии (PhD), старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: akbulak07@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5082-0654.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.82.09
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-179-192

The artistic concept of personality in the prose of Alibek Askarov

ZH.S. Beisenova[1], A.I. Gorozhanov[2], G. Jakipova[3]*
[1,3] *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[2] *Moscow State Linguistic University, Moscow, Russian Federation*

(E-mail: [1]zhaina_b@mail.ru, [2]agorozhanov@linguanet.ru , [3]jakipova.gulsana@mail.ru**)*

Abstract. The article examines the representation of the concept of personality in the prose of A. Askarov within the framework of Kazakh and world literature. The term "personality" is considered a key concept in the humanities. The study provides a brief review of critical sources analyzing this category and highlights its theoretical significance. The authors focus on how Askarov portrays the inner world of his characters, emphasizing their spiritual values and worldview. Through contextual analysis of his short stories and novels, the article identifies the specific features of personality types shaped by historical and cultural contexts. The typology of characters is examined through the lens of the "artistic concept of personality," which reflects broader literary and philosophical questions about human nature and society. The findings suggest that Askarov interprets historical experience as essential to understanding the individual's role in society and explores the connection between personal destiny and national identity. The article contributes to literary theory and poetics by offering insights into how Kazakh prose reflects complex human experiences and evolving concepts of personality.

Keywords: A. Askarov, concept of personality, main characters, typology, worldview, value system, Kazakh fiction.

Received: 02.05.2025; Revised: 31.05.2025; Accepted: 17.06.2025; Available online: 25.06.2025

Main provisions

The diversity of artistic experiences in contemporary Kazakh literature, along with its connection to the traditions and values of world culture, prompts literary criticism to seek updated methodological criteria for interpreting the works of modern writers and identifying new aspects and methods of scholarly analysis. The focus on the concept of personality is driven by the growing interest in the works of contemporary Kazakh authors. A review of literature on these authors' works confirms their alignment with the ideological foundations of the formation and development of modern spiritual culture, associated with the humanistic direction of society and the dignity and strength of the modern individual.

According to scholars, "the search for a concept encompassing the world and the individual corresponds to new genre and stylistic processes. Addressing philosophical and ethical issues changes the nature of contemporary prose, generating a variety of artistic and stylistic forms and new aspects within traditional and familiar formats. A common feature is the increased interest in finding new forms of artistic generalization of reality" [1]. Artistic literature serves as a space where scientific interpretations of creative individuality and its artistic expression are concentrated and formed. The dynamism of the artistic concept of personality, characterized by its "collective" nature, and the search for new approaches to understanding the modern individual and their place in the world are fundamental in writer A. Askarov's endeavor to depict the evolving worldview of the era and the new Kazakhstan.

Introduction

This study *aims* to elucidate the fundamental characteristics defining the artistic concept of personality as a literary phenomenon, analyzed through the works of A. Askarov. The personality's investigation has always been characterized as a central field of research for psychology, such that it was established in the 1920s as an autonomous scientific-disciplinary field. Personality can be defined as the set of characteristics of the person, capable of producing congruent patterns of thinking, feeling and behaving and, in this sense, identifying and observing the people's typical ways of "being in the world" [2] allowed in the course of the development of psychological science, and still allows today, to define the predictability of a behavioral pattern responses' related both to the possession of specific characteristics of the subject agent and to specific environmental situations [3]. The term "concept of personality" was first introduced by L.I. Timofeev in the mid-1950s. L.S. Vygotsky's insights into human personality development, along with the foundational stages of cultural-historical psychology and its 20th-century advancements, have been extensively explored by scholars such as V.V. Rubtsov, V.K. Zaretsky, and A.D. Maidansky [4].

In literary studies, the concept of personality has been examined in various works, including T.A. Krasnoshchekov's "The Concept of Man in the Works of Vsevolod Ivanov" (1963), Z.T. Osmanova's "The Artistic Concept of Personality in the Literatures of the Soviet East: Traditions and Modernity" (1977), and G.N. Babashanova's "The Artistic Concept of Personality in the Prose of Siberian-Tatar Writers of the 20th Century" (2009). Psychological perspectives are provided by William James in "Psychology" (1890), Charles Horton Cooley in "Human Nature and the Social Order" (1902), as well as by C. Rogers and R.B. Burns [5, 6].

Numerous domestic and international researchers have delved into the portrayal of personality in literary works, including N.S. Rovensky, S.A. Kalkabaeva, O.A. Berdnikov, N.Kh. Khuzheva, E. Gapon, V. Urmanov [7], and L.A. Kolobaeva [8]. V. Urmanov [7] suggests that the "artistic concept of personality" reflects a writer's aesthetic interpretation of human essence, the purpose and meaning of earthly existence, and the alignment of individuals with their inherent nature [53, 58]. L.A. Kolobaeva [8] discusses the integration of literary techniques within the artistic concept of personality [6, 35-36]. N.D. Tamarchenko [9] emphasizes that a literary work, as an aesthetic object, represents a unified event of communication among the author, the character, and the reader.

The artistic unity or aesthetic wholeness of a literary work, as articulated by M.M. Bakhtin [10], results from the author's comprehensive response to the entirety of the hero. Bakhtin [10] emphasizes that this relationship is not merely a reflection of individual authorial characteristics but is founded on a necessary principle, encompassing both the author's and the hero's reactions to various elements within the narrative [9, 173].

Exploring the nuances of authorial conceptualization of the individual in world literature, F.Yu. Kolesnikov [11], in his 2023 study titled "The History of Studying the Artistic Concept of Personality in Russian and French Literary Criticism," discusses the sense of "existential disorientation" and the quest for new "life orientations" as consequences of global wars and the political, economic, and social crises of the 20th century. These factors laid the groundwork for a renewed perspective on literature as a source of viable concepts for human existence in an increasingly complex world [11, 70].

Kolesnikov [11] examines the artistic concept of personality within French literary criticism, particularly focusing on the works of literary critic Louis Barjon. Barjon's studies, such as "Mondes d'écrivains, destinées d'hommes" (1960) and "De Baudelaire à Mauriac: l'inquiétude contemporaine" (1962), aim to uncover contemporary authors' perspectives on human destiny through analyses of literary works by A. Camus, A. Mauriac, and A. de Montherlant. A common thread among both domestic and international scholars is the focus on identifying and understanding the phenomenon of the artistic concept of personality.

The subject of this study is the evolution of authorial approaches employed by writer A. Askarov in addressing pressing issues of individuality within the context of contemporary cultural dialogue. The research focuses on the philosophical and aesthetic aspects of the novel The Moan of the Wild Valley (2018), as well as the short stories and novellas included in the collection Motley Mountains, Snowy Peaks (2020). The primary objective is to construct Askarov's concept of personality in his prose, with a central task of identifying the principles of the writer's artistic worldview in relation to the depiction of individuality in the historical and literary processes of the 20th and 21st centuries. The novelty of the study lies in interpreting the writer's creative stance through the lens of his prose, examining recurring images and motifs that consistently appear in his works. It is demonstrated that these elements constitute a significant layer in his prose, reflecting the author's profound ideas. The main analysis concentrates on Askarov's prose, which represents a distinct artistic phenomenon most effectively embodying the author's concept of personality. At the core of Askarov's creative consciousness is the artistic concept of personality, serving as a fundamental element in shaping character and the aesthetic principles of his literary works.

Alybek Askarov is a writer, an academician of the Academy of Journalism and the Academy of Arts of Kazakhstan, a distinguished figure of Kazakhstan, a laureate of the State Prize,

and a recipient of the "Parasat" order. He is the author of more than fifty prose collections. A contemporary of the writer, G. Tolegul, a translator of Askarov's prose, notes that: "Many esteemed figures of the pen have written excellent analytical reviews about the merits, strength, and freedom of the modern person in the works of Alybek Askarov, and in general about his unique creativity, starting with academicians Serik Kirabaev and Seita Kasqabassov, … writers Muzaffar Alimbayev, Sherkhan Murtaza, and Herold Belger" [12]. In the works of researchers and critics describing the writer's artistic creativity, his adherence to the traditions of Kazakh classical literature is emphasized. Thus, academician S. Kirabaev notes the following: "He writes like Beimbet (Maiyln – B.G.), continuing the tradition of this great writer … But tradition is not an example of falling from the sky. It arises from the simple … ability to understand a person, to portray him, revealing the inner world" [13]. Askarov's works, with their power of words and spirit, are an integral and organic part of the modern literary landscape. The writer is capable of finding, within the flow of time, those stories which one of his characters calls "extraordinary phenomena of existence." Askarov's personality as a writer is multifaceted and complex.

Methodology

In the course of this article, the stories and novellas of A. Askarov from the collection "Colorful Mountains, Snowy Peaks" (2020) and the novel "The Moan of the Wild Valley" (2018) were used. The methodological framework is based on literary studies and theoretical works dedicated to the analysis of general theoretical and philosophical issues, scientific concepts in the field of aesthetics of artistic creativity, historical and theoretical poetics, and the theory of artistic dialogue by M.M. Bakhtin [13], A.N. Veselovsky, Yu.M. Lotman, B.V. Tomashevsky, A. Bocharov, M.L. Gasparov, S. Kasqabassov, R.N. Nurgali, K.R. Nurgali, and others. The article reflects the results of studies by domestic and foreign critics of A. Askarov's work: Omarova, B.K. Momynova, U.G. Anesov, Z. Askarkbekkyzy (The Enigmatic World of a Writer, 2018).

The research methods are based on a systematic approach, which allows revealing the features of the artistic concept of personality in the works of A. Askarov within the context of philosophical, cultural-historical, and social issues of modernity. This method combines elements of historical-literary and comparative-typological studies of the writer's literary work.

The use of general logical methods and techniques (analysis, generalization, etc.) contributed to the full disclosure of the typology of personality as a complex aesthetic phenomenon, revealing the holistic picture of the world, characterized by the realization of the multifaceted qualities of the heroes in the analyzed works.

The biographical method is applied to describe the formation of the writer's ideological and creative credo, clearly depicting his ideological portrait and reflecting on his worldview, which is closely connected with the living tradition of the people.

The theoretical and practical significance of the work lies in the fact that the examined concept of personality in Askarov's prose can be integrated as part of a comprehensive analysis of the writer's creativity. The research results can be used in scientific discussions and specialized seminars on the problems of the writer's creative heritage.

In their article, the authors considered separate works of the writer, relating them to the conceptual complex of phenomena that reveal the meaning of the "artistic concept of personality." As a result, they were able to conclude that Askarov's approach to the authorial realization of this issue is particularly individual.

Results and Discussion

The artistic analysis of the heritage of renowned writers encourages the interpretation of the paths through which they formed as creative individuals. In this context, the books of writer Alibek Askarov seamlessly integrate into the number of main ideological and moral searches of both domestic and world writers, from the past to the modern century. At the same time, it should be noted that Askarov's creative works have not yet received proper study and analysis in the works of literary scholars and critics. It is worth emphasizing that there is no separate monographic study of Askarov's prose, although individual aspects related to the writer's novelistic works are discussed in the works of L. Bekizova, A. Kashejeva, A. Musukaeva, and others.

The selection of describing the system of the concept of personality in Askarov's novel writing as the main research task turned out to be well-justified, as it allows one to grasp the depth of the creative ideas of the modern era. In this sense, the opinion of V.G. Belinsky, expressed long before the 21st century literary epoch, becomes remarkably relevant: "All works of the poet must be stamped with a unified spirit, permeated with unified pathos. And this very pathos, spread through the fullness of the poet's creative activity, is the key to his personality and poetry" [14]. The writer saw the personality not in the comfortable moments of life, but through the lens of life's upheavals.

Every writer has their own perspective on human beings, on the processes of personality formation, and their involvement in the societal life of the country. Changes in a writer's views on the relationship between society and the individual can serve as an indicator of the substantive aspects of their creative evolution. The creative biography of Alibek Askarov, one of the prominent figures of contemporary Kazakh literature, within the context of the historical-literary process and the interconnection of his works with global artistic creation, significantly contributes to the development of Kazakh literature at the turn of the 20th and 21st centuries, revealing the personality's perspective on the problem of national-patriotic pathos in modern Kazakhstan. The range of the writer's artistic creativity is characterized by a diverse array of genres: critical essays, short stories, novellas, and novels. For example, his book "Pestrye gory. Snezhnye vershiny" ("Variegated Mountains. Snowy Peaks") (2020) includes the cycles "Stories of the Past Era," "Bless the Woman," "The Adventure of an Intourist Hunter," "Stories of Different Years," and the novellas "The Deceived Generation," "Once in Autumn, Far in the Mountains," all translated into Russian.

The study of the artistic concept of personality, which the writer addresses when creating the artistic image of a person, demonstrates both the peculiarities of the writer's creativity and the originality of the ethnic culture that emerges in the pages of his works. In this sense, the issue is resolved through the analysis of the literary hero in close connection with all levels of the artistic text, "defining the specifics of the writer's worldview and its evolution," when "with particular intensity, both in literature and in life, the sense of personality in a person, his dignity and values flared up" [8, 35–36]. As is known, the artistic realization of the concept of personality involves the creation of specific types of heroes. Undoubtedly, every hero in a literary work is a character, but not every character is considered a "hero" [15, 252]. The term "hero" is traditionally used to define the main protagonist, the "bearer of the central event" [10] in a literary work, as well as the fundamental viewpoint of the author on reality. The hero's consciousness and actions formulate the essence of the world being constructed by the author. The hero is contrasted with other characters based on his importance for the development of the plot: without

his participation, the main events of the plot cannot unfold. Thus, the lives of the heroes represent a compelling proof of the interconnectedness of time and space, expressed in the author's position and the style of literary work. This approach brings us closer to addressing a complex of issues involved in the concept of "heroes in the prose of Askarov." The heroes of Askarov's prose are the workers of the aul, with their love for their land, their joys and pains, victories and defeats, strength and grandeur. Such a humane theme makes A. Askarov close to his contemporaries. The novel The Scream of the Wild Valley (2018), in terms of its scale and themes, is based on the philosophical depth of understanding the events occurring during the Soviet period and the early years of Kazakhstan's independence, as well as the civil and authorial voice. In the novel, the writer narrates the story of his fellow countrymen from the small village of Mukur, hidden in the pristine nature of the Altai region – the life of Mukur is depicted as a model of an anthropological microcosm. The plot structure and atmosphere of the novel are executed in the traditions of the epic genre and realism. The fate of the village of Mukur echoes that of the town of Macondo in G. Márquez's One Hundred Years of Solitude. Just like the fantastical town of Macondo, Mukur will be abandoned and forgotten. However, the narrator preserves the memory of it, observing events from a detached perspective. Step by step, the writer reveals the narrative's concept, drawing a line of unity between human fates and the events taking place, prophetically foretelling occurrences in the sacred dimension of Mukur. The starting point for the dynamics of the events is chosen to be the Altai – the cradle of the Turkic world. The author's use of the technique of chronotopic displacement allows the reader to feel at the center of the events taking place in Mukur, experiencing the intertwining of those events alongside the characters. The polyphony introduced into scholarly discourse by M. M. Bakhtin [10] is used by Askarov as a device that reflects the author's internally dialogized thinking. His "polyphony" shakes and revitalizes the events of the hero's life as a separate particle of the universe, his philosophy, and psychological connection with the people and his time. Along with the author's voice, the voices of the characters can be heard: the author unfolds before the reader scenes from their real life: "Along the edge of the forest, in his tracksuit, with knees bulging like balloons, Myrzakhmet was jogging... Bektemir-Mulla crossed the yard with a copper teapot in his hands..." From the direction of the Lexeyevsky yard, there came the lively whistle of a soaring melody of the song "Oh, Frost, Frost." Whether guests had come to visit him, or the semi-Kazakh Lexey was being visited by Russian beekeepers from the neighboring village... [16]. The concept of personality finds its distinctive artistic completion in the images of Bektemir-Mulla, Myrzakhmet, and the common people. The people of Mukur are unfamiliar with the feeling of ownership—they live through their labor. Yet each resident of Mukur is an individual with their own judgment of life, asking philosophical questions and finding simple answers. The culture of Mukur and its inhabitants is an open system. In this context, it is important to cite the viewpoint of A. Kodar [17], expressed in an interview in 2003: "Any culture of the modern era is an open system. If it is closed, the ethnic group is doomed; any form of ethnocentrism is just a brake on the path to dialogue with the world" [17, 6–10]. The people of Mukur are both active and dreamy, making life decisions in their search for the meaning of existence. In the writer's description, the image of the skilled craftsman Baigonys can be seen as "aesthetically transformed representations of the writer's views on the essence of humanity, on the purpose and meaning of human existence, on how close (or distant) he is to what was originally embedded in him" [L. Ginzburg [*Л.*Гинзбург, 1979], 1979, p.58]. For Askarov, the uniqueness of the artistic concept of personality manifests in its internal "inseparability from life." In every hero, the writer reveals a strong character, un-

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

folding through the epic story of their life, bravely confronting the destructive life circumstances. The cycle "Tales of a Past Era" includes novellas, the content of which reveals the worldview of A. Askarov. In this cycle, the writer depicts the everyday life of people in the contemporary era from the perspective of modern postmodernism. The author addresses themes of tolerance, the division between the "own" and the "foreign" as a reality of the division between people living in the same space. The reflection of the inner world of the characters and their individual, social, and psychological issues is an important theme in the cycle "Tales of a Past Era." The technique of psychologism, underscoring the author's literary craftsmanship, is employed to unveil the intricate psychological processes underpinning characters' actions and their responses to unfolding events. This approach conveys the individual's subjective perception and emotional experiences. The universal tragedy of the 1941–1945 wartime period, as reflected through personal human destinies, character traits, and psychological states, informs the author's genre and stylistic choices in depicting phenomena. It also highlights the author's endeavor to capture human psychology in its most intimate manifestations.

For instance, Doldash, the protagonist of the story "A Salty Heart," is captivated by wartime literature. Yet, deep within, he yearns to uncover traces of his brother, who never returned from the war. Readers are moved by Doldash's plight as he immerses himself in a heap of books about the Battle of Stalingrad during the Second World War (1941–1945): "His face, childlike, radiated joy, and his sleep was enviably sweet. He gently clutched a hefty book to his chest... It seems he fell asleep while reading. On the chair beside the bed lay another handful of books. And all, oh heavens, about the Stalingrad Front..."[A. Askarov, "A Salty Heart," p. 76]

The Theme of Personality in A. Askarov's Literary Works

The exploration of psychological depth, underscoring the author's literary craftsmanship, aims to unveil the intricate psychological processes underpinning the characters' actions and their responses to events, thereby conveying personal perceptions and the emotional experiences of individuals. The universal tragedy of the wartime period from 1941 to 1945, as it permeates individual human destinies, their characters, and psyches, delineates the author's genre-stylistic approach to the depicted phenomena, highlighting his endeavor to capture human psychology in its most intimate moments. For instance, Doldash, the protagonist of the short story "The Salty Heart," is captivated by wartime literature, yet deep within, he yearns to trace his brother, who did not return from the war. The reader is moved with compassion for Doldash upon discovering a heap of books about the Battle of Stalingrad during the Second World War (1941–1945):

"His face, like a child's, beamed with joy, and his sleep was enviably sweet. He gently clutched a thick book to his chest... Apparently, he fell asleep while reading. On the chair beside the bed lay another five or so books scattered about. And all, oh heavens, about the Stalingrad front..."

The theme of personality stands as one of the central motifs in A. Askarov's oeuvre. It is crucial to highlight the distinctive feature of the artistic concept of personality as 'dynamism.' The writer operates on the premise that an era is shaped by individuals, defining personality as someone who preserves their human essence under any circumstances. This very trait enables the literary hero, at certain historical junctures, to liberate themselves from the dominion of ideological or political doctrines. Moreover, transcending these confines, which invariably loom over the wordsmith, invariably signifies either a crisis or a breakthrough. Researcher S. Babshanova aptly notes in her study "The Artistic Concept of Personality in the Prose of Siberian-Tatar

Writers of the 20th Century: Zankiev Y.K., Suleymanov B.V." [on page 22]: "A person, in their multifaceted connections with the surrounding world, is not something static, given once and for all." The dynamism inherent in the artistic conception of personality—and, by extension, the quest for novel approaches to understanding humans and their place in the world—emerges as a primary driver propelling literature forward. In the novella "Kalzhan and Lyaziza," the protagonist, upon incarceration, perceives himself as part of a populace depersonalized by the system: "Not a professor, not an academician, but one among the crowd... I never doubted for a moment that my imprisonment was due to someone's absurd mistake." [A. Askarov, Kalzhan and Lyaziza, 2020.] In Askarov's narrative, this concept becomes emblematic of actions that must not be repeated. The novella Kalzhan and Lyaziza stands out in this collection for its conciseness and expressive storytelling, as well as its distinctive plot structure. The story transports readers to the pre-war era, extending the narrative into the 1960s. Set in a village nestled within the mountains, Askarov, through the dialogues of Altai shepherds and rural inhabitants, transcends ideological confines, creating space to explore the intimate and often concealed aspects of human history. In Askarov's novella, the vulnerability of individuals in the face of fate's trials is surmounted by an indomitable will to live and an unyielding desire to endure harsh conditions. The author emphasizes the spiritual resilience of humans—their thirst for life and love—as they confront the forces of death. Mikhail Bakhtin's [10] framework on intertextuality and the dialogic nature of the word, which transcends temporal limitations and is integral to intertextual analysis, is reflected in Askarov's literary style. The novella aligns with the tradition of dialogic literary expression. It traditionally exhibits the influence of literary plots, as discussed by A.N. Veselovsky, in the interplay between the semantic structure of the artistic text, the characters' memory mechanisms, and cultural tradition. Within this context, the author successfully artistically embodies the drama of life in his characters. The moral criteria he applies to his characters—such as a deep connection to one's homeland and home, honor and dignity, conscience and selflessness, and respect for one's national origins—expand the sense of native land and home. Noting the subtlety of the writer's style, one can discern the author's inclination toward innovative solutions to the problems of human character and the relationship between individuals and history.

The author's conceptualization of personality is further enriched by integrating the formative role of nature. The exploration of human and world cognition within a literary context is structured as a dialogue with nature, a theme reflected in literary studies. For instance, G.D. Gachev, in his seminal work National Images of the World (1998), articulates on page 30 that "throughout its history, each nation not only engages in dialogue with the nature of its country but also interacts horizontally with other countries and peoples on the Earth's surface." He further posits that "nature functions as a meta-image in the literary world, perceived as the Earth's body and the world's image." From this perspective, Askarov's literary works distinctly reflect the theme of nature and the personification of natural elements within artistic literature. In Askarov's narratives, the landscape serves a primary pragmatic function: it amplifies the emotional states of the characters. Consequently, the concept of the "sense of nature," initially introduced by Wilhelm von Humboldt, emerges as a pivotal element in Askarov's landscape poetics. This literary device, theoretically substantiated by scholars and critics, constitutes a fundamental component of the literary world, portraying open spaces. This notion, aligned with Askarov's worldview, encapsulates his profound relationship with nature. The presence of the landscape as one of the characters in Askarov's works is particularly significant in chron-

icled plots, where events unfold independently of the characters' will. This fully characterizes Askarov's worldview through the depiction of nature, which holds a distinctly national character. The literary device of the "sense of nature" is aimed at revealing the inner world of the protagonist and reflects the nature of the individual, their everyday life, upbringing, and inner culture. The central theme of the poet's works is the native land, Altai, and the hard labor of its inhabitants, which together form the portrait of his main character—the personality of the human being. The description of nature as a psychological and emotional structure for the development of the plot in Askarov's works is closely tied to the writer's biography. The nature of Altai nurtured the writer: Altai is his homeland. Literary critic A. Omar describes the special place of nature in the writer's prose: "In Askarov's works, all the unique colors of this paradise corner are reflected—its life and way of living, its characters and virtues, the happy moments and tragedies of the simple people who live there" [14]. Thus, the introduction of the image of nature into Askarov's compositional structure reflects the author's understanding of the value of nature as a form of worldview, both for the author and his literary heroes. It serves as a distinct model for reflecting the author's and his hero's worldview within the structure of the artistic concept of personality.

The theme of the concept of personality occupies a dominant position in the prose of A. Askarov. In Askarov's prose, the artistic concept of personality is expressed through the characters of individual heroes, an increasing interest in a single human being, their spiritual world, psychology, and in the generalized image of the people. In Askarov's stories and novels, the focal point of judgment is the personal sphere of the hero, represented through a collective judgment of human life, viewed through the lens of motives, actions, and various life circumstances. In this sense, the author's concept of humanity is artistically realized in the typology of characters and is expressed in the aesthetic stance and style of the writer, relying on the artistic image – the hero. Askarov addresses a broad range of psychological and social issues within society as a whole.

In our opinion, the examination of the phenomenon of the "artistic concept of personality" in literature provides an opportunity to encompass the components of the hero created by Askarov and the picture of the typology of personalities with their philosophy about the essence and meaning of human life, and national uniqueness. The study of the artistic concept of personality through the lens of Askarov's work makes a significant contribution to Kazakh literary studies. The artistic idea of the value of a person who has endured and continues their life's work, present in the stories from the collection "Pestrye gory, snezhnye vershiny" (Variegated Mountains, Snowy Peaks), reveals the author's interpretation and evaluation of life phenomena and the embodiment of a philosophical view on the essence of being in its entirety. A. Askarov confidently and poignantly portrays the life of his people. The writer recreates a new stage in the life of the people through its artistic representation, with new principles in the relationship to it. Askarov's style, with its simple yet precise narrative language, explains why he, the author, places himself on par with his characters, sharing their joys and sorrows.

The artistic concept of personality in Askarov's works focuses on the spiritual qualities of his characters, who are capable of compassion and patience. In extreme historical circumstances, they demonstrate moral strength and human significance. The writer masterfully creates the images of his heroes: they are humble, sensitive, yet at the same time, they courageously face the challenges of fate as hardworking people from the depths of Altai. Askarov's works are characterized by a synthesis of both his own life experience and the traditions of classical and con-

temporary Kazakh and world literature. This experience has influenced the development of his general humanistic concept, his concept of personality, his unique artistic style and language, which has secured his significant place in professional Kazakh literature. "When discussing concepts such as high aesthetic taste and the writer's mastery in the literary space, it is indisputable that the works of Alibek Askarov, each of which corresponds to its own harmony and nature, represent spiritual worlds that have enriched the treasure trove of Kazakh literature" [18].

Conclusion

The philosophical and moral foundation of Askarov's works concentrates on the main ideas of spiritual quests and the development of personality, as well as the paths of unification between the individual and society. The key features of his creative style are philosophical depth and a refined psychological portrayal of his characters. In the books of A. Askarov, a vivid world of living people is created. A. Askarov is a writer who has given a new impulse to the artistic development of Kazakh prose, embodying a new concept of personality and finding an adequate artistic solution for it. A distinctive feature of the artistic concept of personality in Askarov's works is its dynamism and internal "inseparability from life." Thus, when discussing the features of the artistic concept of personality in the writer's works, one can focus on the fact that Askarov clearly delineated the dynamic vision of the era; his involvement in describing a collective judgment about human existence serves as a necessary stimulus for the writer's artistic talent, which gives his works individuality. In expressing his authorial stance on the definition of the concept of personality, Askarov bases his approach on the artistic realization of certain types of heroes, in the context of ambiguous relationships with circumstances and within the style of his literary works. Thus, the concept of personality constitutes a special artistic structure and presents itself as a model of the writer's worldview concerning the perception of the spirit and philosophy of man in connection with historical reality. It serves multiple essential functions within the framework of artistic prose. Firstly, it establishes author's position as a writer; secondly, it lays the foundation for understanding the ideological and thematic cohesion of his entire body of work; thirdly, it serves an organizing function that unites all elements within the text; and fourthly, it contributes to shaping the writer's stylistic and genre identity. In fact, it is through the authorial image that the underlying ideas and artistic intentions present in the writer's works are revealed [19].

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflict of interest.

This research did not receive any external funding from public, commercial, or non-profit organizations. The authors express their sincere gratitude to the Department of Kazakh Literature at L.N. Gumilyov Eurasian National University for their academic support. We also extend our appreciation to our colleagues and the anonymous reviewers for their insightful feedback, which significantly contributed to the enhancement of this work.

Contribution of the authors. Gulsana Jakipova and Zhaina S. Beisenova conceptualized the study and conducted the literary analysis. Andrey I. Gorozhanov contributed to the theoretical framework and manuscript editing. All authors reviewed and approved the final version of the manuscript.

Литература

1. Храпченко М.Б. Художественное творчество. Действительность. Человек. – Москва: Советский писатель, 1978. – 331 с.
2. Binswanger L. Essere nel mondo. – Rome: Astrolabio, 1973. – P. 23–25.
3. Mosca L.L., Continisio G.I., De Lucia N., Gigante E., Guerriera C., Maldonato N.M., Moretto E., Ragozzino O., Rosa V., Scognamiglio C., Stanzione R., Cantone D. A scoping review on innovative methods for personality observation // Frontiers in Psychology. – 2023. –14. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1112287.
4. Рубцов В.В., Заретский В.В., Майданский А.Д. Сто лет развития культурно-исторической психологии: вехи и направления // Культурно-историческая психология. – 2024. – №3. – С. 5–11. — URL: https://psyjournals.ru/journals/chp/archive/2024_n3/Rubtsov_et_al (дата обращения: 20.04.2025).
5. Rogers C. A Therapist's View on Psychotherapy [Electronic resource]. — URL: https://psylib.org.ua/books/roger01/index.htm (accessed date: 20.04.2025).
6. Burns R.B. Self-Concept Development and Education [Electronic resource]. – URL: http://www.nsu.ru/psych/bits/burns0.htm (accessed date: 20.04.2025).
7. Урманов А.В. Художественное мироздание Александра Солженицына. – М.: Русский путь, 2014. – 58 с.
8. Колобаева Л.А. Концепция личности в русской литературе рубежа XIX–XX вв. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 35–36.
9. Тамарченко Н.Д. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 173 с.
10. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. – Л.: Прибой, 1929.
11. Колесников Ф.Ю. История изучения художественной концепции личности в русском и французском литературоведении // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение: Реферативный журнал. – 2023. – №3. – С. 59-80. – DOI: 10.31249/lit/2023.03.04
12. Толегул Г. В когорте классиков // Казахстанская правда [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: https://apgazeta.kz/2021/01/25/v-kogorte-klassikov (дата обращения: 04.04.2025).
13. Кирабаев С. Особый мир Алибека Аскарова [Электронный ресурс]. – URL: https://kazpravda.kz/n/osobyy-mir-alibeka-askarova (дата обращения: 12.04.2025).
14. Белинский В.Г. Сочинения Александра Пушкина. Статья пятая [Электронный ресурс]. – URL: http://dugward.ru/library/pushkin/belinskiy_soch_pushk.html (дата обращения: 19.04.2025).
15. Тамарченко Н.Д. Теория литературы: Учебное пособие. — М.: Образовательно-издательский центр «Академия», 2004. – 252 с.
16. Аскаров А. Стон дикой долины [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: https://a-askar.kz/roman-rus/89-ston-dikoj-doliny.html (дата обращения: 10.04.2025).
17. Қодар А. Ашық ғарышқа ұшу. // Тамыр. – 2003. – № 2 (10). – Б. 6–10.
18. Аскарбеккызы Ж. Жазушының жұмбақ әлемі // Айқын [Электронный ресурс]. – 2018. — URL: http://a-askar.kz/syn/137-zhanat-skerbekyzy.html (дата обращения: 10.04.2025).
19. Калкабаева С.А., Алмас Л.А., Ахмедова Ж.А. Ә.Нұршайықов прозасындағы шығармашылық тұлға және авторлық концепция. // Eurasian Journal of Philology Science and Education. — 2023. — №3. — Б. 113–122. — URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4325 (қаралған күні: 03.06.2025).

Ж.С. Бейсенова[1], А.И. Горожанов[2], Г. Джакипова[3]*
[1,3] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2] Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы

Әлібек Асқаровтың прозасындағы жеке тұлғаның көркемдік тұжырымдамасы

Аңдатпа. Мақалада қазақ және әлемдік романистика контекстінде А.Асқаровтың шығармашылығындағы жеке тұлғаның тұжырымдамасын көрсету тәсілдері қарастырылады. «Жеке адам тұжырымдамасы» ұғымы гуманитарлық ғылымдар теориясындағы басты ұғымдардың бірі болып табылады. Адамның жеке санатын талдауға арналған сыни әдебиетке шолу жасалды, олардың негізділігі мен заңдылығы көрсетілді. Тұлға тұжырымдамасының проблемасы отандық және әлемдік әдебиет теориясында талқыланатын мәселелердің бірі ретінде айқындалады, бұл авторларға сыншы-әдебиеттанушылардың ұстанымын ұсынуға мүмкіндік береді. Мақаланың негізгі мақсаты А.Асқаровтың прозасындағы тұлғаның көркемдік тұжырымдамасы проблемасын талдау болып табылады. Жазушының әңгімелері мен романдарын түпмәтінді талдау кейіпкерлердің рухани әлемінің ерекшеліктерін және олардың дүниетанымындағы доминанттарды анықтауға мүмкіндік береді. «Жеке тұлғаның көркемдік тұжырымдамасы» ұғымын құрайтын құбылыстардың әдеби кешенін негізге ала отырып, жазушының прозасында тұлға типологиясын қарауға әрекет жасалды. Нәтижесінде, жазушы өз уақытын қоғам дамуының бір кезеңі ретінде сезініп, өз елінің, өз халқының тарихын талдап, адам туралы, оның тарихтағы орны туралы терең қорытындылар шығарады. Осы бап әдебиет пен поэзия теориясының дамуына белгілі бір үлес қосады.

Түйін сөздер: А. Асқаров, тұлға тұжырымдамасы, басты кейіпкерлер, типология, тұлғаның дүниетанымы, құндылықтар жүйесі, қазақ романистикасы.

Ж.С. Бейсенова[1], А. И. Горожанов[2], Г. Джакипова[3]*
[1,3] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2] Московский государственный лингвистический университет, Москва, Российская Федерация

Художественная концепция личности в прозе Алибека Аскарова

Аннотация. В статье рассматриваются способы репрезентации концепции личности в творчестве А.Аскарова в контексте казахской и мировой романистики. Понятие «концепция личности» является одним из главных в теории гуманитарных наук. Представлен обзор критической литературы, посвященной анализу категории личности человека, демонстрируется их обоснованность и правомерность. Проблема концепции личности определяется как одна из дискутируемых в теории отечественной и мировой литературы, что позволяет авторам представить позицию критиков-литературоведов. Основной целью статьи является анализ проблемы художественной концепции личности в прозе А. Аскарова. Контекстуальный анализ рассказов и романов писателя позволяет выявить специфику духовного мира героев и доминанты в их мировоззрении. Предпринята попытка рассмотрения типологии личности в прозе писателя, исходя из литературного комплекса явлений, составляющих понятие «художественная концепция личности». Результаты выявили, что писатель осознает свое время как один из этапов развития

общества, анализирует историю своей страны, своего народа и делает далеко идущие выводы о человеке, его месте в истории. Настоящая статья привносит определенный вклад в развитие теории литературы и поэтики.

Ключевые слова: А. Аскаров, концепция личности, главные герои, типология, мировоззрение личности, система ценностей, казахская романистика.

References

1. Khrapchenko M. B. Hudozhestvennoe tvorchestvo. Deistvitel'nost'. Chelovek [Artistic Creativity. Reality. Human] (Sovetskii pisatel', Moscow, 1978, 331 p.) [in Russian]

2. Binswanger L. Essere nel mondo [To Be in the World] (Astrolabio, Rome, 1973, 225 p.) [in Italian]

3. Mosca L.L., Continisio G.I., De Lucia N., Gigante E., Guerriera C., Maldonato N. M., Moretto E., Ragozzino O., Rosa V., Scognamiglio C., Stanzione R., Cantone D. A scoping review on innovative methods for personality observation. Frontiers in Psychology, 14:1112287 (2023). DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1112287 (accessed date: 08.03.2023)

4. Rubtsov V.V., Zaretskii V.K., & Maidanskii A.D. 100 Years of the Development of Cultural-Historical Psychology: Milestones and Directions. Cultural-Historical Psychology, 20(3), 5–11 (2024). DOI: https://doi.org/10.17759/chp.2024200301 [in Russian]

5. Rogers C.A Therapist's View on Psychotherapy [Electronic resource]. – Available at: https://psylib.org.ua/books/roger01/index.htm (accessed date: 20.04.2025).

6. Burns R.B. Self-Concept Development and Education (Holt, Rinehart & Winston) [Electronic resource]. – Available at: http://www.nsu.ru/psych/bits/burns0.htm (accessed date: 20.04.2025).

7. Urmanov A.V. Kudozhestvennoe mirozdanie Aleksandra Solzhenitsyna [The Artistic Worldview of Aleksandr Solzhenitsyn] (Russkii put', Moscow, 2014, 58 p.) [in Russian]

8. Kolobaeva L.A. Kontseptsiia lichnosti v russkoi literature rubezha XIX–XX vv [The Concept of Personality in Russian Literature at the Turn of the 19th–20th Centuries] (Izdatel'stvo MGU, Moscow, 1990, pp. 35–36) [in Russian]

9. Tamarchenko N.D. Teoriia khudozhestvennogo diskursa. Teoreticheskaia poètika [Theory of Artistic Discourse. Theoretical Poetics] (Izdatel'skii tsentr "Akademiia", Moscow, 2004, 173 p.) [in Russian]

10. Bakhtin M.M. Problemy tvorchestva Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Creative Work] (Priboi, Leningrad, 1929) [in Russian]

11. Kolesnikov F.Yu. History of research of the artistic concept of personality in Russian and French literary criticism, Social sciences and humanities. Domestic and foreign literature. Series 7: Literary studies, 3, 59-80 (2023). DOI: 10.31249/lit/2023.03.04 [in Russian]

12. Tolegul G. V kogorte klassikov [Among the Classics]. Kazakhstanskaia pravda [Electronic resource]. – Available at: https://apgazeta.kz/2021/01/25/v-kogorte-klassikov/ (accessed 04.04.2025) [in Russian]

13. Kirabaev S. Osobyi mir Alibeka Askarova [The Unique World of Alibek Askarov] [Electronic resource]. – Available at: https://kazpravda.kz/n/osobyy-mir-alibeka-askarova/ (accessed 12.04.2025) [in Russian]

14. Belinskii V.G. Sochineniia Aleksandra Pushkina. Stat'ia piataia [Works of Aleksandr Pushkin. Fifth Article] [Electronic resource]. – Available at: http://dugward.ru/library/pushkin/belinskiy_soch_pushk.html (accessed 19.04.2025) [in Russian]

15. Tamarchenko N.D. Teoriia literatury: Uchebnoe posobie [Literary Theory: A Textbook] (Obrazovatel'no-izdatel'skii tsentr "Akademiia", Moscow, 2004, 252 p.) [in Russian]

16. Askarov A. Ston dikoi doliny [The Moan of the Wild Valley] [Electronic resource]. – Available at: https://1-ston-dikoj-doliny-roman.pdf (accessed 10.04.2025) [in Russian]

17. Kodar A. Vykhod v otkrytyi kosmos [Spacewalk]. Tamyr, 2(10) 6–10 (2003) [in Russian]

18. Askarbekkyzy Zh. The Mysterious World of the Writer. Aykyn [Electronic resource]. – Available at: http://a-askar.kz/syn/137-zhanat-skerbekyzy.html (accessed 10.04.2025)

19. Kalkabaeva S.A., Almas L.A., Akhmedova J.A. Creative personality and authorial concept in A. Nurshayikov's prose. Eurasian Journal of Philology Science and Education, 191(3), 113–122 (2023). DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v191.i3.ph11 [in Russian]

Information about the authors:

Beisenova Zh.S. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhaina_b@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7022-4956.

Gorozhanov A.I. – Doctor of Philology, Associate Professor, Moscow State Linguistic University, Moscow, Russian Federation. E-mail: agorozhanov@linguanet.ru, ORCID: 0000-0003-2280-1282.

Jakipova G – corresponding author, PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: jakipova.gulsana@mail.ru, ORCID: 0009-0006-5224-9758.

Бейсенова Ж.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zhaina_b@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7022-4956.

Горожанов А.И. – филология ғылымдарының докторы, доцент, Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы. E-mail: agorozhanov@linguanet.ru, ORCID: 0000-0003-2280-1282.

Джакипова Г. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail jakipova.gulsana@mail.ru, ORCID: 0009-0006-5224-9758.

Бейсенова Ж.С. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zhaina_b@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7022-4956.

Горожанов А.И. – доктор филологических наук, доцент, Московский государственный лингвистический университет, Москва, Российская Федерация. E-mail: agorozhanov@linguanet.ru, ORCID: 0000-0003-2280-1282.

Джакипова Г. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail jakipova.gulsana@mail.ru, ORCID: 0009-0006-5224-9758.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 17.82.94
Ғылыми мақала

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-193-205

Мемуардың жанраралық сипаты

З.Т. Галымжанова[1], К.М. Байтанасова [21]
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]zaure.galymzhanova@mail.ru, [2]k.baitanasova@mail.ru)*

Аңдатпа. Мақалада әдебиеттегі эпостың бір түрі болып табылатын мемуардың жанраралық ерекшелігі қарастырылады. Естелік пен очерктің өзіндік сипаты мен белгілерін, өмірбаян, саяхат жазбалары және басқа да осыған ұқсас деректі - көркем шығармаларға сипаттама берілген. Зерттеуші ғалымдардың пікірін басшылыққа ала отырып мемуарлық романдардағы негізгі белгілер деректік ақпараттар оны публицистикаға ұқсатқанымен, мемуардың кейбір ерекшеліктері арқылы оның көркем әдебиетке жататынын ашып көрсетуге талпыныс жасалды. Мемуарлар көркем әдебиет және әдебиеттің деректі жанрларының: өмірбаяндық хикаяттар, тарихи роман, хроника, роман-өмірбаян, очерк, күнделік, жол жазбалары, хаттарды, эссе (роман-эссе, повесть-эссе) және т. б. элементтерін кеңінен пайдалануымен (бұлар мемуарда тарихи дерек, ал көркем әдебиетте көркемдік әдіс ретінде пайдаланылады) ерекшеленетіні дәлелденді. Мемуарлық туындылардың, мемуарлар мен эссе, естеліктер әдебиетімізде ежелден бар эпика жанрындағы дәстүрлерді жалғастырып қана қоймай, оқырманның рухани сұраныстарына жауап бере отырып, сөз зергерлерінің шығармашылық көкжиегін кеңейтіп, олардың қаламгерлік шеберлігін жетілдіруде үлкен мектеп болғаны дәйектелді. Мемуарлық жанр очерк, эссе, күнделік, эпистолярлық туындылар, автобиографиялық әңгіме, повесть, роман, хроника, публицистикалық мақала, жазбалар, репортаж элементтерін біріктірген синтетикалық құрылым екендігі негізделді.

Түйін сөздер: мемуарлық роман, өмірбаяндық баяндау, саяхат жазбасы, ретроспективтілік, күнделік, очерк, деректілік.

Түсті: 28.01.2025; Жөнделді: 30.04.2025; Мақұлданды: 04.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

[1] Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Проза сонау қайта өрлеу дәуірінен бастау алып, поэзия жанрынан бөлініп шыққан жанрлардың бір түріне жатқызылады. Рабғузи, Д. Дефо, Бабырдың шығармаларынан бастау алатын проза жанры бүгінге дейін жетіп, әдебиет саласында ерекше даму үдерісінде тұрған жанрдың бірі болып саналады.

Қазақ прозасының әдебиетте айшықты із қалдырып келе жатқан елеулі саласының бірі – мемуарлық романдар. «Мемуар, естелік (фран. memiores - еске алу), автордың өз көзімен көрген, катысып, араласқан оқиғалар жайындағы жазбалары өмірбаян түрінде, күнделік түрінде, жол жазбалар түрінде кездеседі. Қандай үлгіде жазылса да, әдеби шығарма жай естелік болып қалмайды. Естелік немесе өмірбаян, күнделік түрлерін пайдалану көркемдік тәсіл ретінде қолданылады, шығарманың өмірдегі болған оқиғаларға, нақтылы деректерге сүйеніп жазылғанын көрсетеді. Сонымен бірге мемуарлық көркем шығармаларда белгілі тарихи кезеңнің айтарлықтай мәні бар оқиғалары іріктеліп алынып, жинақталып бейнеленеді. Жазушы өзі көрген, білген оқиғаларды әр түрлі адамдардың мінезін, іс-әрекетін, сол кездегі алған әсерін сақтай отырып, сондағы көңіл-күй әуенімен суреттейді. Алайда жазушының сол өткен шындықты еске алып, қорытып, өзінше бағалап бейнелеуіне шығарманы жазған кездегі уақыт тынысының да ықпалы болмай қалмайды. Мемуарлық шығармада автордың өзі көріп, білген жайларды, әр түрлі адамдардың әрекетін анықтап, айғақтап айтатыны – бұл жанрдың өзгешелігі және артықшылығы» [1, 226].

Мемуар - өткен кезеңнің тарихи-әдеби құжаты ретінде ғана емес, белгілі бір жанрдағы заңдылықтар бойынша жазылған әдеби шығармалар, өзіндік поэтикалық құрылымы және баяндау формаларының типологиясы қалыптасқан әдебиеттегі ерекше жанр.

Жанрдың негізгі белгілері оның әдебиет тарихында өмір сүру процесінде қалыптасты және тарихи жағдайларға, әдеби дамудың ерекшеліктеріне, авторлық даралыққа қарамастан, оның параметрлері өзгеріссіз қалады.

Мемуарлық романдарға тән өзіндік сипаттардың бірі - олардың мазмұнындағы тәрбиелік, өнегелік ұстанымның басымдылығы. Бас қаһарман мен оның айналасындағы адамдардың күрес жолында байқалып отыратын ұнамды қасиеттері, мінез-құлықтары, адами келбет-пішіндерімен бірге жекелеген кемшіліктері, болмыс-бітімдеріндегі олқылықтары оқырман үшін сабақ. Көркемдік деңгейінің қандай екендігіне қарамастан, бұл ерекшелік – кез-келген мемуарлық романнан табылуға тиісті қажетті әлеуметтік атрибут. Қазақ оқырманына бұл жанрдағы шығармалардың біршама қызықты да мағыналы болып көрінуі сондықтан. Авторлардың жас кездерінде бастан кешкен оқиғалары, жетістіктері мен жансақтықтары түрлі ойға жетелей отырып, өнегелік сипатын ашады.

Мемуарлық туындылар оқырман үшін жекелеген белгілі адамдар жайлы деректерімен де құнды. Кейінгі буынды былай қойғанда, халыққа белгілі тұлғалардың мінез-құлқындағы, өмірлік ұстаным-көзқарастарындағы қатар жүрген замандастары да аңғара бермеген кейбір мағлұматтарды көлденең тарту - мемуарлық романдардың салмағын арттыра түсетін танымдық факторлардың бірі болып табылады.

Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық романдарды жанр болмысына тән көркемдік ерекшеліктеріне қарай талдап, тарихи-көркемдік мәнін дәйектеп, жанр ретіндегі сипатына анықтама берген ғалым Н. Ақыш мемуарлық романдарды төмендегідей топтастырған: «Қазақ мемуарлық романдары жекелеген мазмұндық-көркемдік сипаттарына орай былайша алты түрге жіктелді: эпопеялық мемуарлық роман (дәуір портретінің

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

эпопеялық шығармаға тән кең тыныспен жазылуы), тақырыптық мемуарлық роман (мемуар авторының өз өмір жолдарын белгілі бір тақырып төңірегіне орайластырып жазуы), әлеуметтік-айшықты мемуарлық роман (автор-кейіпкердің тағдыры, өсу жолдары мүмкіндігінше көркем шығарманың табиғатына жақындата берілуі), монологты мемуарлық роман (алдыңғы қатарда автордың субъективтік танымының басымырақ көрінуі), естелік мемуарлық және шежірелік мемуарлық романдар» [2, 399].

Қазақ әдебиетінде екінші мыңжылдықтан бастап мемуаристика, эссе тақырыптарына ғалымдардың, әдебиеттанушылардың, сыншылардың қызығушылықтары артып, зерттеу нысанына айнала бастады. Нәтижесінде аталған жанрды зерттеуге байланысты бірнеше монографиялық еңбектер жазылды. Мысалы, Б. Қожахметовтің «Әбділда Тәжібаев – мемуарист – жазушы», Н. Балтабаеваның «Қазақ роман-эссе жанрының қалыптасу тарихы, оны оқытудың даралық-дәстүрлік ұстанымдары», Н. Ақыштың «Қазақ мемуарлық романы» монографиясы, Н. Омаровтың «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі ғұмырнамалық (автобиографиялық) романдардағы тарихи дерек пен көркемдік шешім (Ә. Нұршайықов, М. Мағауин, Қ. Жұмәділов романдары бойынша)», «Тәуелсіздік жылдардағы мемуарлық романдар, Қ. Ергөбектің «Сарасөз», Ә. Кәкеноваңың «Қазақ прозасындағы М. Әуезов бейнесі және шығармашылық тұлға концепциясы» зерттеулерін айтуға болады. Бұл еңбектерде мемуарлық проза жанрының мәселелері жан-жақты зерделенеді.

Әдіснама

Мақаладағы пікірлерді дәлелдеу ғылыми дереккөздерге сүйене отырып жүргізілді. Жұмысты жазу барысында материалды жинау, мәтінді талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Алғашында мемуарлық шығармаларда отбасы жағдайлары, тұрмыстың күрделі ахуалы мен деректі әулет шежіресі сондай-ақ, автордың арман-қиялынан тұратын ой түйткілдері орын алады. Алғаш әлемдік әдебиет пен философия тарихында күнделік қалпында туып, кейін халық қажетіне айналған деректі мемуар үлгілері аз емес. Айталық, XV ғасырдағы Филипп де Каминнің «Мемуарлары», XY-XVI ғасырлардағы Бабырдың «Бабырнаме» еңбектері, декабристердің мемуарлық жазбалары - бәрі әуел баста күнделік жазбалар ретінде өмірге елеусіз түрде келген. Кейін тарихи сипатқа ие болды. Әлем философтарының «Карманный оракул» аталатын қойын кітапшалары да әуелі күнделікті әдепкі жазбалар ретінде дүниеге келген. XYII ғасырда испан философы Бальтасар Грасианның «Қойын жазбалары» аталатын кітаптарын, XYIII ғасырдағы Марко Полоның жазбаларын, неміс философы Г.К. Лифтенбергтің «Афоризмдерін» де атауға болады.

Қазақ әдебиетінде халқымыздың XIX ғасырдағы ұлы ағартушысы Шоқан Уәлихановтың тарихи, этнографиялық мәліметтерге бай «Ыстықкөл күнделіктері», «Қашқар күнделіктері» жазылды.

Мемуар жанрының шығу тегі көне орыс әдебиетінен бастау алғанымен, шын мәнінде даму, қалыптасу кезеңдері – XYIII-XX ғасырлар. Оның үздік классикалық үлгілері К. Гольдонидің «Мемуарлары», А. Герценнің «Көргендер мен ойлары», М. Горькийдің «Менің университеттерім», С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуі», С. Айнидің «Бұқарасы», С. Мұқановтың «Өмір мектебі», т.б. жатады [3, 473].

Мемуарлық шығармалар жайында сөз еткенде ең алдымен жанр табиғаты еске алынады. Сол себепті бұл жанрдың өзіндік айырмашылығымен бірге, әр жазушының стильдік ерекшелігін де тануға болады. Суреткердің өмірін әлеуметтік қоғамдық тарихи жағдайлармен ұштастыруда М. Горький мемуарлық шығармалардың небір таңдаулы үлгілерін тудырды. Оның «Балалық шақ», «Кісі есігінде» атты шығармалары бірімен-бірі жалғасып келеді де, дәуір сипатын танытады.

«Қазақ прозасы тарихындағы мемуар жанрының даму үдерісі өзіне тән біркатар ерекшеліктерді айқындады. Бұл жанрдың бастауында тұрған М.Х. Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты көлемді туындысының орны бөлек. Біріншіден, әдеби жәдігер болып есептелгенімен, оның тарихи құндылығы басым, фактілер мен деректердің шежіре көзі екендігі дау туғыза қоймаса керек. Екіншіден, бұл бүгінгі қазақ әдеби тілінен алыс парсы тілінде жазылған. Авторы қазақ болғанымен, тілі бөтен және баяндалатын оқиғалардың басым көпшілігі қазақ тарихына тікелей қатысы шамалы жайлар екендігін де ескеру келмек. Үшіншіден, қазақ мемуарының алғашқы қарлығашы ретінде танысақ та, бұл шығарма қазақ мемуарына дәстүрлі жол салып бере алған жоқ. Өйткені оның әдеби кауым мен оқырмандарымызға таныс бола бастағанына кейінгі оншақты жылдың жүзі ғана. Оған дейін, басқасын айтпағанда, бұл туындының аты бұқара жұртшылыққа жақсы танымал болған еді деп кепілдік беру қиын. Қазақ мемуарлық романдарының ешқайсысына «Тарих-и Рашиди» белгілі бір ықпал жасай алды деп тұжырымдауға негіз жоқ» [2, 26].

Мемуарлық шығармалар лирикалық әңгіме, өмірбаяндық баяндау, әдеби портрет, саяхат жазбалары, күнделік жазбалар, эссе және т.б. әртүрлі жанрлық белгілерді біріктіретін күрделі құрылым болғанымен олардың ортақ бір деректі негізі бар. Барлығы өз авторларының өміріндегі оқиғаларға негізделген, соның ішінде интеллектуалды қалыптасу процесі, рухани-дүниетанымдық ізденістері баяндаушының атынан жазылған. Мұндай баяндаудың ерекшелігі – бұл әңгіме болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратты авторлар өз жадынан, өткен өмір жолдарынан алады.

Мемуаристикада, эсседе негізгі жанр түзуші доминанттар «жады» және «субъективтілік» болып табылады. Ақпараттың нақтылығы, шынайылығы және сонымен бір мезгілде авторлық көзқарастың үстемдігі жанрдың ерекшелігін құрайды. «Мемуарды деректі және көркем шығарманың туындысы ретінде қарастыруға болады, яғни жай ғана деректі-тарихи фактілерді көшіру емес, эстетикалық және этикалық маңызы бар әдеби шығарманың бір түрі, тарихи оқиғаларға куә болған кейіпкерлер. Әдетте, естелік тарихи оқиғаның куәсі болған қатысушының деректі жазба-мәліметтері негізінде жасалады. Қатысушылардың немесе куәгерлердің мұндай естеліктері қандай да бір себептермен басқа дереккөздерде сақталмаған фактілерді нақтылауға көмектеседі» [4].

Әдебиет сөз өнері ретінде екі тенденцияның арақатынасына негізделген: деректі-нақты әлемнің шынайы жағдайларын жаңғырту және көркемдік-шындықты бейнелі түрде қайта құру. Нәтижесінде әдебиеттің көп бағытты міндеттері қалыптасады: шындықты сол күйінде көрсету және оны өзгерту, нақты, кейде одан түбегейлі ерекшеленетін ерекше шартты көркем әлем құру. Бұл міндеттер баяндаудың екі түрлі типтері шеңберінде жүзеге асырылады да бұл құжатнамалық және көркем әдебиеттің пайда болуына әкеледі.

Әр деректің ақиқатын бейнелеуде әдеби мүмкіндіктерді шебер үйлестіре білу көркем және деректі шығарманың маңызды жетістігі болып табылады. Әдебиеттегі құжаттаманың жандануына түрткі болған түсініктер де әртүрлі. Бұл әлем жайлы сенімді білімге деген

үлкен қажеттілік, оны әдеттегі ақпарат құралдарының көмегімен толық қанағаттандыру мүмкін емес. Сондай-ақ бұл мәдениеттегі, өмір салтындағы дағдыларды бекіту кезіндегі жеке принциптің құндылығын түсіну.

Құжат (латын тілінде «documentum» - «куәлік», «дәлел») онда жасалған ақпараттың дұрыстығын негіздейді. «Құжат» ұғымы тар және кең мағынада қолданылады. Тар мағынада «құжат - қандай да бір фактіні растайтын іскерлік дерек». Бұл тұжырымдаманы кеңейте түсіндіру мүмкіндігі қосымша анықтамада көрінеді: «құжат – уақыт пен кеңістікте оны беруге арналған ақпаратпен бекітілген жазбаның материалдық тасымалдаушысы (қағаз, кино және фотопленка, магнитофон таспасы, перфокарта және т.б.). Құжаттарда мәтіндер, суреттер, дыбыстар және т.б. болуы мүмкін» [5].

Демек, құжат – бұл қоршаған ортаның шындығы туралы жазбаша куәлік қана емес, сонымен қатар кез-келген материалдық куәлік (фотосуреттер, картиналар, сәулет құрылыстары, мүсіндер және т.б.). Шындықтың барлық материалдық көріністерінің әдеби сипаттамасы, сондай-ақ автордың куәгер немесе қатысушы ретіндегі бақылаулары шығарманың құжаттық негізіне органикалық түрде енеді.

Мемуарлардың мәні оларды көркем деректі жанрлық парадигмасымен байланыстыру кезінде айқын көрінеді. Мемуаристиканың жалпы анықтамасы іс жүзінде ешқандай келіспеушілік тудырмайды.

Бұл жанр сонымен қатар тұлға психологиясына терең зерттеу жасап, оқырманға автор ойының берілу тәсілін ұғындырады. Сондықтан мемуарлық туындыны тек қана «тарихи естелік» деп емес, оқиғаны өзі арқылы өткізген деректі туынды деп бағамдауға болады. Мемуарлық романдар көркемдік жинақтаудан алшақ емес, бірақ көркем әдебиеттегідей аса еркіндік болмаса да өзіне тән көркемдік жинақтауды жүзеге асырады. «Мемуар – адамның өткен оқиғалар туралы олар көрген немесе қатысқан жазбалары» [6]. Анықтамада көрсетілгендей, мемуарлар – осы оқиғалардың замандасы немесе қатысушысы жасаған өткен оқиғалар туралы естелік жазбалары екені мәлім.

Көркем-деректі әдебиеттің әр түрлі жанрлар мен жанрлық дамыған жүйесі бар: тарихи, өмірбаяндық, мемуарлық, автоөмірбаяндық, эпистолярлық; күнделіктер, дәптерлер, саяхаттар, әдеби журналистика жанрлары. Олардың әрқайсысы көркем және деректі прозаның өзіне тән белгілерін сіңіре отырып, өзіндік рефлексия мен зерттеу объектісіне, шығармашылық жоспарды жүзеге асырудың дербес принциптеріне ие.

Әр жанрдың және оның әртүрлілігінің ерекшелігі тәуелсіз өмір сүруде ғана емес, сонымен қатар жанрлық формациялармен өзара әрекеттесуде де көрінетінін зерттеуші Г.Поспелов: «... олардың жүйесін құруға тырыспастан, тек жекелеген жанрларды зерттеу... оң нәтижелерге әкелуі мүмкін емес. Кейбір жанрларды басқалармен салыстырусыз олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігін анықтау қиын», - деп тұжырым жасаған [7, 48].

«Естелік, табиғатында мемуарлық жанр. Солай бола тұра, естеліктің әдеби сынға әбден қатысы бар» [8]. Естеліктер мен мемуарда әңгіме автордың немесе қатысушының, я болмаса куәгердің атынан жазылған жазбалар түрінде баяндалады. Бірінші жақтан мазмұндау формасы бойынша егжей-тегжейлі сюжеттік желілердің болмауы, өз өмірбаянындағы оқиғаларға негізделген фактографиялық және хроникалық естеліктер күнделік пен өмірбаянға өте жақын. Сондықтан кейде күнделік, естелік және өмірбаяндық прозаның ара жігін ажырату қиын.

Уақыттың ерекше үлгісі – авторлардың әдебиетке көркем шығармаларының емес, естеліктерінің енуі. Мемуаристиканы зерттеу мемуарлық мәтіндерді жасау тәжірибесінен

артта қалғаны анық. Естеліктердің жанрлық белгілері көп жағдайда естеліктердің деректі түріне байланысты қарастырылды.

Орыс әдебиетшісі А.Г. Тартаковский: «Мемуаристика (сөздің кең мағынасында) мәні жағынан ерекше тарихи жады және ұрпақтардың рухани сабақтастығының бірегей құралы және қоғамның өркениеттілігі деңгейінің көрсеткіші, сонымен қатар, оның өзінің өткеніне, демек, өзінің болмысына саналы қарым-қатынасын көрсетеді», – деген пікірін алға тартқан [9, 12].

Мемуарлық романның ерекшелігі – автордың жеке тәжірибесі мен қоғамдық пікір арасындағы байланыс, соның нәтижесінде мемуардың мазмұндық-идеялық қақтығыстарының туындауы. Бұл қақтығыстар жанрдың дамуына ықпал етеді. Тақырыптық өзгешеліктер мен қайшылықтар мемуар жанрының табиғатына тән, өйткені автор өзінің жеке сезімі мен көзқарастарын жеткізген кезде қоғамдағы түрлі пікірлер мен көзқарастарды да ескеруі қажет. Бұл өз кезегінде автордың субъективтілігі мен объективтілігі арасындағы күресті тудырады. Осылайша, мемуарлық роман өзінің жанрлық ерекшелігін сақтай отырып, әлеуметтік-мәдени контекстке де әсер етеді. Сонымен қатар, мемуар жанрының өзектілігі мен дамуы осы қайшылықтар арқылы жанрға жаңа қырынан жаңалық қосып, оны одан әрі тереңдете түседі.

Мемуарлық жанрдың тағы бірнеше маңызды ерекшеліктері бар. Алдымен, өткен оқиғаларды кейінгі кезеңнің биігінен бағалау, яғни автордың өзінің өткен өміріндегі оқиғаларды қазіргі көзқарасымен қайта бағалауға мүмкіндігінің болуы. Бұл мемуардың маңызды аспектісі болып табылады, өйткені автор сол кезде көргені мен сезінгені туралы жазғанымен, кейінгі өмірінің тәжірибесі мен ой-санасының әсерінен сол оқиғаларға жаңа мән беруі мүмкін. Келесі ерекшелік - шығарма мазмұнын өткен оқиғалардың нәтижелерімен толық елестету. Мемуаршы оқиғаларды баяндап қана қоймай, олардың нәтижелерін де қамти отырып, толыққанды суреттейді. Бұл оқиғалардың сабақтастығын көрсетеді және олардың бүгінгі күнде қалай қабылданып, қандай әсер қалдырғанын түсінуге көмектеседі.

Автордың жадысы – өткен оқиғаларды еске түсіру мен оларды таңдау әдісі, ол тарихи шындықты қалпына келтіру үшін маңызды құралға айналады. Мемуаршы өткен оқиғаларды өз субъективті көзқарасы, түсінігі мен қабылдауы негізінде іріктеп алады. Бұл өз кезегінде белгілі бір оқиғалардың немесе жағдайлардың тұрмыстық-әлеуметтік аспектілерін басқа бір қырынан көрсетуге алып келуі мүмкін. Осылайша, мемуар жанры, объективтілікке қарамастан, автордың жеке қабылдауына, естеліктеріне, сезімдеріне тәуелді болады.

Мемуарлық роман мен деректі туынды арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды зерделер болсақ, ұқсастығы нақты деректер мен фактілер негізінде жазылуында, тарихи немесе нақты оқиғалар мен жағдайларды баяндағанымен, олардың мазмұны нақтылыққа сүйенеді. Образды қолдану мен көркемдік принциптер тұрғысынан келгенде деректі шығармаларда нақты оқиғалар мен фактілерді жай ғана баяндау маңызды болса, мемуарлық роман сол оқиғаларды көркем образдар, ішкі сезімдер мен терең ойлар арқылы жеткізеді. Мемуарлық романға көркемдік құралдар мен әдеби тәсілдер тән, ол оқиғаларды эмоционалды, тұлғалық тұрғыдан баяндауға мүмкіндік береді. Тілдік, стильдік ерекшелігі деректі туындылар көбінесе қасаң тілмен жазылады, өйткені олардың басты мақсаты – нақты ақпаратты жеткізу. Ал мемуарлық романның тілі әдетте бай, көркем, эмоциялық тұрғыдан әр түрлі болуы мүмкін, себебі ол автордың

жеке тәжірибесін, ойларын тереңірек, көп қырлы етіп көрсетуге бағытталған. Мемуарлық роман тек деректерді ғана емес, сонымен бірге автордың субъективті көзқарасы мен эмоцияларын да қамтып, оқиғаға көркемдік өң беру арқылы ерекшеленеді.

ХХ ғасыр мемуарын зерттеуші Т. Колядич: «Мемуарлық шығармалардың» құрылымында автобиографиялық элементтердің болуы «Проза жанрлары жүйесінде дербес білім ретінде мемуаристиканың пайда болуына түрткі болды», - дейді. Зерттеуші мемуарды «лирикалық повестердің, өмірбаяндық повестердің, әдеби портреттің элементтері қосылған күрделі құрылым», – деген анықтама береді. «Автор сыртқы әлемнің оқиғалары мен детальдарына назар аудармайды, ол қоршаған ортаны тану процесін, сананың ішкі және тысқы әлемі арасындағы өзара байланысты бейнелейді», - дейді. Ғалым ХХ ғасырдың жазушылық мемуаристикасындағы субъективтік әдістің форма тудырушылық ролін көрсетеді: «Тек модернистік шеңбердің өкілдері ғана өткенді роман түріндегі кең баяндаудың формасына әкелді. Өз өміріндегі оқиғаларды өмірбаяндық баяндау түрінде беру өткен ғасырдың 20-30 жылдарының аяғында да жалғасын тауып, модернистік қозғалыстың көрнекті өкілдерінің естеліктері жарияланды. Материалдарды тарихи фактілердің берілу ретімен сәйкестендіріп, оған әдебиеттегі жеке өмір жолының тарихын енгізіп, жазушылар көрнекті құбылыстар типімен үндесетін ірі формадағы шығармалар тудырды», - деп саралайды [10, 29].

Мемуаристика ретроспективті бола тұрса да, тарихи прозаға іргелес, оның бейнелеу объектісі де өткенге айналады. Тарихи проза бейнеленген автордың айқын қатысуын жоққа шығарады, ал естеліктер өткенді бірінші жақтан баяндау түрінде көрсетеді. Автор өз шығармасының толық заңды кейіпкері, өткен оқиғалардың куәгері және қатысушысы болып табылады. Ол уақыт пен кеңістіктің ортақтығымен байланысты басқа қатысушылармен еркін байланыста болады. Тарихи прозада кейіпкерлердің хронотопы авторға ешқандай қатысы жоқ, ол сырттай көрінбейді, «жүзеге аспайды».

Тарихи прозадағы бейнелеу және аналитикалық зерттеу нысаны – бұл біртұтас, ал мемуаристика тарихи оқиғалар мен өмірбаяндық жағдайлардың көрінісі аралығына назар аударады. Бұл жағдайда объективті және субъективті факторлардың өзара әрекеттесуінде пайда болады. Сонымен, тарихи және мемуарлық прозаның арасындағы негізгі айырмашылық өткенді бейнелеудің субъективтілігімен байланысты, дәлірек айтсақ, бұл субъективтілік дәрежесі туралы болады. Тарихи проза өткенді құжаттық дереккөздер негізінде қалпына келтіреді. Мемуарист үшін болған нәрсені қайта құрудың негізгі жолы – есте сақтау. Құжаттарды таратуға жол берілмейді, бірақ оларға қызметтік, иллюстрациялық рөл беріледі. Оқиғалар мен олардың әдеби көрінісі арасындағы уақыт қашықтығы да бірдей емес. Мемуардың тақырыбы – бұл мемуаристің жадында бейнеленген оның бергі (бір адам өмірінің ішінде) өміріндегі процесс. Тарихи баяндау бейнеленген уақыттан едәуір қорғалған, автордың жадымен қамтылмаған, өйткені жанр шарттарының бірі өткеннің қоғамдық санамен бейнеленуін қалайды.

Мемуарлық және өмірбаяндық прозаның арақатынасы мемуардың маңызды белгілерінің бірін – ашық көрінетін жеке басын айқын көрсетеді. Өмірбаянға тән кескін объектісін сақтай отырып, баяндаудың субъективті принципі жанрдың өзін өзгертуге әкеледі.

Өмірбаян – кез-келген адамның өмірлік сипаты. Оның көркем және деректі жанрлар иерархиясындағы орны тарихи проза мен мемуаристика арасындағы аралық (сонымен бірге ол автономды жанр бірлігінің барлық белгілерін сақтайды) сипатта. Тарихи проза

ретінде ол объектінің авторына қатысты сыртқы көрініс аналитикалық бейнелеумен байланысты. Өмірбаянда бұл нақты адамның өмірі мен қызметі арқылы көрінеді. Сонымен қатар, қоршаған әлем өзін-өзі бейнелейтін объектіге емес, өмірбаян кейіпкерін сипаттайтын құралға айналады.

Өмірбаяндық мотивтер жанрдың ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Жазбалар мен күнделіктер мемуарист игерген бастапқы деректі көз ретінде пайдаланылады немесе мемуарлық баяндау осы жанрлардың пішінін ішінара қайталайды. Барлық көркем және деректі проза сияқты, құжатты, мемуарды пайдалану оны ассимиляциялап қана қоймайды, сонымен қатар басқа көркем және деректі (құжат ретінде) шығармалардың үзінділерін қамтуы мүмкін.

Публицистика – көркем және деректі прозаның ерекше бөлімі, өзінің жанрлық жүйесін (эссе, мақала, репортаж және т.б.) қамтиды. Публицистиканың басты ерекшелігі – тікелей мәлімдеме. Сөз, образ, факт, авторлық пікір әртүрлі түсіндірулерді жоққа шығарады, тікелей мағынаға ие, бұл нақты құбылыстардың мәнін жалпылауға қарсы емес. Ашықтық мемуаристикада да, ашық авторлық бағалауда, ақпараттық деңгейде көрінеді. Оқырманға ұсынылатын материалды таңдау нәтижесінде мемуарлық проза мен публицистика бейнеленген құбылыстар туралы өзіндік тұжырымдама жасайды. Мемуар мен журналистиканы уақыт факторы күрт ажыратады. Публицистика қазіргі заманға бағытталған, естеліктер өткенге бағытталған. Осыған байланысты әртүрлі мақсатты көзқарастар бар: адам болудың тарихи жинақталған тәжірибесін (мемуарда) көрсету және қазіргі өмір процесінің қозғалысын (публицистикада) көрсету. Ықпалдас жанрлармен салыстыру мемуардың ерекшелігін, тіпті олармен ортақ жанрлық белгілерін де көрсетеді.

Мемуарлық прозаның ретроспективтілігі тарихи, өмірбаяндық және т.б. өткенге қарағанда біршама өзгеше. Тарихи маңызды деп саналатын өткенге бет бұру уақыт өте келе шексіз емес, адам өмірінің ұзақтығымен шектеледі, ал бір шығарманың ішінде уақыттың өзгеруі, оның әртүрлі қабаттарын қамтуы мүмкін: азды-көпті алыс қашықтықта өткен, қазіргі заманға көшу, бұл уақыт өте келе автордың тарихи санасының күші өткенді корреляциялау құралы ретінде қызмет етеді.

Мемориалдық мемуаристика – бұл атаудың анықтайтыны оның органикалық сапасы (memoria (лат.) - жад). Өзінің өмірлік тәжірибесімен негізделген есте сақтауды жеткізуге бағдарлау мемуаристиканы санаға ғана емес, оқырманның эмоцияларына да әсер етудің күшті құралына айналдырады. Мемориалдық мемуар бастапқыда екі жақты бағытқа ие: сыртқы (болжамды оқырман) және ішкі, автордың өзіне белгілі жағдайларды ұйымдастыруға және түсінуге деген ұмтылысын көрсетеді.

Жалпы мемуарлық прозаның ең негізгі жанрларының бірі – очерк. Әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерін қозғайды. Очерктің мақсатының өзі – нақтылы саяси, экономикалық, әлеуметтік, философиялық мәселелерді көтере отырып, өз кезеңіндегі қоғамға ықпал етуге талпыну. Очерк түрлерінің әрқилы мақсатқа орай өзіндік стилі бола отырып, сендіру, ұйымдастыру, иландыру тәсілдерін де пайдаланады.

Адамның қолымен жасалған өнердің ішіндегі ең өміршеңі әдебиет десек, әдебиет жанрларының ішіндегі сан-салалы мол мүмкіншіліктерге ие, өмір болмысына артық бояу жақпай, шындық шеңберінде нақты да дәл суреттейтін очерк жанры десек қателеспейміз. Қазақ тарихын, әдебиеті мен мәдениетін, әдет-ғұрпы мен салт-санасын, тілі мен ділін қарапайым халыққа таныту мен насихаттауда очерктің атқаратын рөлі айрықша.

Очеркке қойылар талап – нысанасы дәл, мағлұматтары айқын, нақты өмірде болған оқиғалар тізбегінен тұратын, сол оқиғалар белгілі бір дәрежеде дәлірек бейнеленетін, қатысушылары өмірде болған адамдар. Сонымен қатар очерк жанры бейнелі түрде елестете баяндайтын және бейнелі хабарлау функцияларын да атқарады. Очерктің өзге жанрлардан тағы бір ерекшелігі жиі өзгерістерге ұшырап, әр дәуірдің талабына сай бейімделіп отыратын қасиетке де. Очеркте де бейнелеу, көркемдеу құралдары кеңінен пайдаланылады, белгілі бір идеяны айшықты да әсерлі етіп жеткізуде таптырмайтын құрал деуге болады. Очеркші туындысының пәрменді де нанымды болуы үшін әлеуметтік, мәдени, саяси қырағы болуымен қоса, сол кезең ағымына сай тақырып таңдай білуі аз, сонымен бірге жазылатын очерктің композициялық құрылымы, сюжеті, тілдік, стильдік құралдары үйлескен жағдайда ғана туынды шеберлік биігіне көтеріледі [11, 16].

Қандай үлгіде жазылса да мемуарлық очерктер көркем шығарманың санатына жатады және оның өмірбаяндық, күнделік, естелік ретінде жазылған үлгілері көркемдік тәсіл үлгілері болып қабылданады. Мемуарлық очерктерде автор өмірде болған оқиғаларды негізге ала отырып, болған, өзінің басынан кешкен оқиғалары мен құбылыстарына жүгінеді. Сонымен қатар, мемуарлық көркем очерктерде белгілі бір кезеңнің тарихи, саяси, әлеуметтік кезеңдері қамтылып, жинақталады. Очеркші өзі өмір сүрген кезеңдегі әртүрлі адамдарды өз көркем очеркіне арқау ете отырып, ондағы кейіпкерлердің іс-әрекетін, мінез-құлқын, жан-дүниесін бейнелеу арқылы сол кезеңнің көрінісі мен сипатын суреттеуге тырысады. Яғни, бұл мемуарлық көркем очерктерде сол кезеңнің уақыт тынысының әсері, өткен шындыққа авторлық бағаның берілуі басым түсіп жатады. Көркем очерктің басқа түрлерден артықшылығы – өткен, болған жайларға баға берушілік, баяндалып отырған оқиғалардың автордан басқа да куәгерлерінің бар екені. Демек, баяндалған оқиға, суреттелген іс-әрекеттер неғұрлым деректі материалдар мен нақты фактілерге көбірек жүгініп жазылса, соғұрлым өмір шындығы да терең ашылғаны . Мемуарлық очерктерде деректілік пен нақтылық қатар жүрсе де автордың көзімен көріп, басы-қасында болған оқиғаларды баяндағанда автор өз түсінігі, өзінің сол оқиға немесе құбылыстарға жеке көзқарасы арқылы баға беру жағы басым болады, яғни, авторлық баға берушілікке көп мүмкіндік жасалады.

Біріншіден, мемуарлық көркем очерктерде нақты фактімен сөйлеу, деректілік, өмірдің шындығымен сөйлеу жағы басым жатады. Екіншіден, мемуарлық очерктерде өмір танытқыштық, өткенді жинақтап көрсету, қорыта сөйлеу, жинақты түрде бейнелеу қасиеті де бар. Осы қасиеттер біріккенде ғана мемуарлық көркем очерктің мазмұны мен көркемдік сапасы өз дәрежесінде шығады. Мемуарлық очерк жазу үшін автордың өмірлік тәжірбиесі мол, сөз етуге тұрарлық оқиға, құбылыстарды дұрыс таңдап қана қоймай, үлгі-өнеге боларлық тұстарды саралау шеберлігі де болуы шарт. Жазушы басынан өткен нақтылы өмір құбылыстары, оның сыры, қайшылықтары терең ұғылмай, терең зерттелмей, тарихи және қоғамдық шындық жан-жақты сарапталмаса, тәлімдік-танымдық қасиеті мол туынды жасалмайды. Очеркші өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырғанда ғана рухани ләззат аларлық туынды өмірге келеді. Мемуарлық очерктердің басқа шығармалардан айырмашылығы - құжаттық-деректік тұрғыдан неғұрлым нақты болады және автор өз көзімен көрген, білген оқиғаларын шығармасына арқау етеді [12, 161].

Қалыптасқан әрбір жанрдың өзіндік қасиет, сипаттары болатыны белгілі. Осы жанрлық өзгешеліктер көркем очеркте де сақталған. Ол қашан да нақтылы құжаттарға, статистикалық мәліметтерге, фактілерге, сүйеніп отырады. Көркем очеркте өмір

шындығы басқа жанрлардағыдай «ойдан шығарылмай» сол қалпында берілетіндігімен ерекшеленеді. Ақын, жазушы көркем шығармаларында өмір құбылысын, адам бейнесін өмірде көрген қалпында бұлжытпай, ешнәрсе қоспай суреттей алмайды. Ойланып, толғанып, шығармашылық фантазиясынан өткізіп, өмір шындығын бір идеяға бағындырып барып жазады. Ал көркем очеркте өмір шындығын мүмкіндігінше сол қалпында беріп, автор фактіден ой түйіп екшеп шығаруға тырысады.

Қорытынды

Мемуарлық шығармалардың ерекшелігі негізінен тарихи оқиғаларды, деректерді, фактілер мен құбылыстарды кейінгі ұрпаққа сол қалпында жеткізу болғанымен, бір жағынан, өткен оқиғаның сипаты едәуір көркемделіп, эстетикалық тұрғыдан айшықталуында болып отыр. Бұдан аңғаратынымыз мемуарлық туындылар мейлінше көзкөргендердің естеліктеріне, құжаттарға негізделіп, әрі автордың өз естеліктерімен жүзеге асады. Материалдарды іріктеу мен құрылымдық желі қалыптастыру, оқиғаларға өзіндік баға беруде автордың көзқарасы мен ұстанымы маңызды рөл атқарады. Көркем әдебиетте негізінен ойдан шығарылған оқиғалар мен кейіпкерлер әрекет етіп жатса, мемуарларда көркемдік сипат пен деректілік қоса өрбіп отыруы арқылы жазба әдебиеттің ерекше түрі жасалады.

Мемуарлық прозаның репортаж, очерк сияқты журналистік жанрлардан басты айырмашылығы – ол сөз етілетін құбылыстың не оқиғаның ауқымды кезеңін қамтуы мен көркемдік сипаттармен баяндалуы. Ғылыми немесе тарихи зерттеулерге қарағанда мемуарлық шығармада оқиғалардың жанды суреті, адамдардың психологиялық бейнесі қатар өрбиді. Тақырып аясында қарастырылатын кейбір мәселелер айшықталып, әдебиеттану ғылымындағы жанрлық сипаты толықтырыла түседі.

Мүдделер қақтығысы
Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. З.Т. Галымжанова – мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді, қорытындысы мен мақаланың рәсімделуіне үлес қосты. Қ.М. Байтанасова – зерттеу жұмысының жалпы құрылымын, әдіснамасын, саралап, негіздеді, мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі/ [құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев]. – 2-бас. .. – Алматы : Ана тілі, 1998. - 383 б.
2. Ақыш Н. Қазақ мемуарлық романы. – Алматы: Арда, 2010. - 415 б.
3. Қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. - 745 б.
4. Дамилова Н., Батырбекова Э., Закирова Б. Жанровые особенности мемориальных произведений // Бюллетень науки и практики. – 2022. – №6. – С. 803-807. DOI: https://doi.org/10.33619/2414-2948/79/34
5. Советский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1979. – 1600 с.

6. Словарь русского языка. В 4 т. Т.2. – Москва: Рус. яз., 1982. – 736 с.
7. Поспелов Г. Проблемы исторического развития литературы. – Москва: Наука, 1972. - 272 с.
8. Бейсенбаева Р. Мемуар табиғаты жөнінде бірер сөз // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – №138 (4). – Б. 13-14. – URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/ view/1023 (қаралған күні: 07.04.2024)
9. Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика. – Москва, 1980. – 313 с.
10. Колядич Т. Воспоминания писателей XX века: Проблематика. Поэтика. Автореферат на соиск.докт.фил.наук. – Москва,1999. -35 с.
11. Abdumanatovna A., Aymuhambet J. The poetic interpretation of a binary opposition in the structure of myth. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2017. – Vol. 9. – № 1. – p. 11-20.
12. Шындалиева М. Уақыт және суреткерлік шеберлік: жанрлар поэтикасы. – Астана: «Нұра-Астана», 2008. – 292 б.

З.Т. Галымжанова, К.М. Байтанасова*
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Межжанровый характер мемуаров

Аннотация. В статье рассматриваются особенности мемуаров - одного из жанров романа, являющегося своеобразным эпосом в литературе. Дается описание оригинальности и сходных черт мемуаров и очерков, биографий, путевых заметок и других подобных документально-художественных произведений. Руководствуясь мнением ученых-исследователей, основные черты мемуарных романов индивидуализированы, хотя достоверная информация делает его похожим на публицистику, через некоторые особенности мемуаров предпринята попытка раскрыть его принадлежность к художественной литературе. Мемуары широко используют элементы документальных жанров художественной литературы: биографические рассказы, исторический роман, хроника, роман-автобиография, очерк, дневник, путевые заметки, письма, эссе (роман-эссе, повесть-эссе) и др. (Они используются в мемуарах как исторический факт, а в художественной литературе - как художественный метод). Мемуары, мемуары и эссе, мемуары не только продолжают давние традиции повествовательного жанра в нашей литературе, но и, отвечая на духовные запросы читателя, расширяют творческий кругозор словесников и совершенствуют их литературное мастерство. Доказывается, что жанр мемуаров представляет собой синтетическую структуру, сочетающую в себе элементы очерков, дневников, эпистолярных произведений, автобиографических рассказов, повестей, романов, хроник, публицистических статей, заметок, репортажей.

Ключевые слова: мемуарные романы, автобиографическое повествование, рассказ о путешествии, ретроспектива, дневник, очерки, документальность.

Z.T. Galymzhanova, K.M. Baitanasova*
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The inter-genre nature of the memoirs

Abstract. The article examines the features of memoirs, one of the genres of the novel, which is a kind of epic in literature. The article describes the originality and similarities of memoirs and essays, biographies, travelogues, and other similar works of documentary fiction. Guided by the opinion of research scientists, the main features of memoir novels are individualized, although reliable information makes it look like journalism, through some features of memoirs, an attempt has been made to reveal its belonging to fiction. Memoirs widely use elements of documentary genres of fiction and literature: biographical stories, historical novel, chronicle, novel-autobiography, essay, diary, travel notes, letters, essays (novel-essay, novella-essay), etc. (They are used in memoirs as a historical fact, and in fiction as an artistic method). Memoirs, memoirs and essays, memoirs not only continue the long-standing traditions of the narrative genre in our literature, but also, responding to the spiritual needs of the reader, expand the creative horizons of wordsmiths and improve their literary skills. It is proven that the genre of memoirs is a synthetic structure that combines elements of essays, essays, diaries, epistolary works, autobiographical stories, novellas, novels, chronicles, journalistic articles, notes, and reports.

Keywords: Memoir novels, autobiographical narrative, travel story, retrospective, diary, essays, documentary

References

1. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literature Studies. Terminology Dictionary]. (Almaty, 1971, 388 p.) [in Kazakh]

2. Akysh N. Kazakh memuarlyk romany [The Kazakh memoir novel]. (Almaty, 2010. 415 p.) [in Kazakh]

3. Kazakh adebieti [Kazakh literature]. (Almaty, 1999. 745p.) [in Kazakh]

4. Danilova N., Baatyrbekova E., Zakirova B. Zhanrovye osobennsti memorialnyh proizvedenii [Genre features of memoirs]. https://doi.org/10.33619/2414-2948/79/34 [in Russian]

5. Sovetskii encyklopedicheskii slovar [The Soviet encyclopedia]. (Moscow, 1979. 1600 p.) [in Russian]

6. Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]. In 4 volumes, vol. 2. (Moscow, 1982. 736 p.) [in Russian]

7. Pospelov G. Problemy istoricheskogo razvitiia literatury [Problems of historical development of literature]. (Moscow, 1972. 272 p.) [in Russian]

8. Beisenbaeva, R. Memuar tabigaty zhoninde birer soz [A Few Words About the Nature of memoir]. Bulletin of KazNU. Philological Series, 4, 13-14 (2012). [in Kazakh]

9. Tartakovsky A. G. 1812 god i russkaia memuaristika [1812 and Russian memoiristics]. (Moscow, 1980, 313 p.) [in Russian]

10. Kolyadich T. Vospominaniia pisatelei XX veka: Problematika. Poetika [Memoirs of writers of the twentieth century: Problematics. Poetics]. Abstract for a PhD in Philology. (Moscow, 1999, 35p.) [in Russian]

11. Abdumanatovna A., Aymuhambet J. [The poetic interpretation of a binary opposition in the structure of myth. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities], 9(1), 11-20 (2017).

12. Shyndalieva M. Uakyt zhane suretkerlik: sheberlik zhanrlar poetikasy [Time and artistic skill: poetics of genres]. (Astana, 2008, 292 p.) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Галымжанова З.Т. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zaure.galymzhanova@mail.ru, ORCID: 0009-0002-5622-652X.

Байтанасова Қ.М. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: k.baitanasova@mail.ru_ORCID: 0000-0001-5747-6147.

Galymzhanova Z.T. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zaure.galymzhanova@mail.ru, ORCID: 0009-0002-5622-652X.

Baitanasova K.M. – corresponding author, Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, E-mail: k.baitanasova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5747-6147.

Галымжанова З.Т. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zaure.galymzhanova@mail.ru, ORCID: 0009-0002-5622-652X.

Байтанасова К.М. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5747-6147.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 16.21.51 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-206-217*
Ғылыми мақала

Очерктің прозалық жанр ретіндегі ерекшеліктері

Қ.Ө. Есенова[1], Ә.Қ. Кесикбаева[2*]
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: hazretosman@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада очерктің прозалық жанр ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Очерк – өмір шындығын көркемдік және деректілік тұрғысынан бейнелейтін әдеби жанрлардың бірі ретінде проза саласына жатады. Құрылымы прозалық шығармаларға тән баяндау, сипаттау, диалог т.б. тұрады. Оның басты сипаты – өмір шындығын нақты деректерге сүйене отырып, көркем тілмен бейнелеу. Очеркте нақты адамдар мен оқиғалар негізге алына отырып, автордың көзқарасы, публицистикалық толғам, көркемдік жинақтау әдістері қолданылады. Бұл жанрда кейіпкердің бейнесі мен оның қоғамдық ортадағы іс-әрекеті маңызды орын алады. Очерк прозаның әңгіме, новелла, эссе сияқты басқа да жанрлық түрлерімен ұқсас, алайда ол деректілікке құрылғандығымен ерекшеленеді. Мақалада очерктің баяндау стилі, композициялық құрылымы мен тақырыбының кеңдігі жанр табиғаты аясында сараланады. Ал очерктегі публицистикалық стиль мен көркем стильдің тоғысуы нәтижесіндегі сипаттарды, ондағы тіл құралдары мен стилистикалық тәсілдер жүйесін тіл білімі тұрғысынан саралау алдағы зерттеулерде қамтылады. Бұл зерттеу нәтижесінде очерктің проза жанрындағы орны, өзіндік белгілері мен әдеби, көркемдік ерекшеліктері айқындалып, оның көркем әдебиеттегі рөлі мен маңызы ғылыми тұрғыда негізделеді.

Түйін сөздер: очерк, көркем очерк, прозалық жанр, әдебиет, әдеби цикл.

Түсті: 05.02.2025; Жөнделді: 09.03.2025; Мақұлданды: 05.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Көркем әдебиетте жанрлық әртүрлілік – жазушының өмір шындығын әр қырынан бейнелеуге мүмкіндік беретін басты ерекшеліктердің бірі. Солардың ішінде очерк публицистикаға да, көркем әдебиетке де тән сипаттарға ие. Очеркте деректілік пен суреткерлік қатар жүреді, өмір шындығы нақты деректер негізінде бейнеленеді. Очеркте әдебиеттің көркемдеу құралдары мен публицистикалық әлементтердің қатар өріліп, араласып жатқанын байқаймыз.

Проза жанрының бір бөлігі ретінде қарастырылатын очерк – шынайы оқиғаны қысқаша суреттейтін, көлемі шағын, әдеби көркем шығарма. Очерк – эпикалық, суреттеушілік әдебиеттің бір түрі, ол роман, повесть, әңгіме сияқты басқа түрлерден айқын мағлұматтармен ерекшеленеді, яғни очеркте нақты өмірде болған оқиғалар белгілі дәрежеде дәлірек бейнеленеді, оған қатысушылар өмірде болған адамдар. Қысқаша әдеби энциклопедияда очеркке мынадай анықтама берілген: – «эпикалық, басым бөлігі прозалық жанр, онда суреттеу-баяндау бейнесі негізінен «әңгімелеушінің» бақылауымен құралған» [1].

Очерктегі сюжетте драмалық көрініс жоқ деуге болады, өмірден алынған көріністер оқиғалар тізбегімен жалғасып, айтушы – автордың бақылау нәтижесінен туындайды. Ұзақтығы қысқа әңгімеге ұқсас, кейде тіпті әдеттегіден де сәл қысқарырақ болады және оқиға болған жерді, адамды, жағдайды сипаттайды. Ғалым Т.Нұртазиннің де пікірі осы арнадан табылады: «Очерк – көркем әдебиеттің бір саласы. Онда шығарма негізі – күнделікті деректі материал, нақты адамдардың «рекеті» [2, 368].

Очеркте автордың жеке тәжірибесі мен «таңдау нысанына» өз пікірі қосып жазылады, ол көбіне репортажға ұқсайды және қарапайым формаға ие деп айтуға болады. Очерк тақырыптары әртүрлі болады, өмірбаяндық, әлеуметтік немесе жол сапар тақырыбында болуы мүмкін.

Жалпы очеркті қысқаша (шағын) эпикалық шығармалар түрі – повесть сияқты, басқа формаларға қарағанда біртұтас, қарқынды дамып келе жатқан шиеленіскен оқиғаның болмауымен және суреттеу формаларының жоқтығымен ерекшеленетін әңгіме түріне жатқызуға болады. Очерк – әңгімедегідей белгілі бір әлеуметтік ортадағы конфликттік жағдайларда тұлғаның мінез-құлқын қалыптастыруға емес, нақты әлеуметтік ортаның азаматтық және моральдық жағдайының мәселелеріне назар аударады. Әдеби очерк әдетте әдебиет пен публицистиканың ерекшеліктерін біріктіреді. Очерк көркем және деректі жанрдың синтезі болып табылады, ол нақты оқиғалар мен нақты адамдарды талқылайды. Академик З.Қабдолов: «Шағын эпостың шағын әңгімеге жақын тұрған бір түрі – очерк. Бұл да қысқа көлемді шығарма. Мұнда да үлкен шындықтың кішкене бір бөлегі, адам өмірінің аздаған эпизоды нәрлі тілмен, әртүрлі суреттер арқылы шебер, тартымды бейнеленуге тиіс» [3, 132], - дейді.

Очерктің композициясы әртүрлі болуы мүмкін: ол кездесулерді, әңгімелерді, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастарды тіркейтін эпизодтардан тұруы мүмкін, қоғамдағы және табиғаттағы жағдайларды ойлай отырып сипаттайды.

Түрлі құрамдас бөліктердің бірлігіне қол жеткізу үшін автордың ой-пікірлері, экспрессиясы және оның мәнерлілігінің күші маңызды рөл атқарады. Айтушының таныстыруы, алған әсері, бас кейіпкерлермен кездесулер мен сұхбаттардағы пікірлері үлкен рөл атқара алады. Публицистикалық немесе деректі очерк әлеуметтік өмірдің

нақты фактілері мен құбылыстарын ұсынады және талдайды, көбінесе статистикалық деректермен және басқа құжаттық көздермен толықтырылады және әдетте автордың тікелей бағыттауы мен интерпретациясымен сүйемелденеді.

Очеркте көркем шығармалар басқа әдеби жанрларға қарағанда әлдеқайда аз рөл атқарады. Очерктің сипаттамалық мінездемесі көбінесе оның құрамын анықтайды. Кей жағдайларда очерк тіпті негізгі сюжетін жоғалтып алуы немесе әлсіз деңгейде берілуі мүмкін. Очерк авторы айтылған бір құбылыстан екінші құбылысқа ауысып отыра алады немесе олардың арасындағы байланыстарды нақтылап көрсете алады. Басқа жанрлардың авторларымен салыстырғанда ол оқиға барысына бірінші тұлға ретінде жиі қатысып отырады. Бұл оған бейнеленген құбылыстарды қайта-қайта салыстыруға және талдауға мүмкіндік береді. Очерк авторға журналисттік аргументтермен, ғылыми дәлелдермен, кейде тіпті статистикалық материалдармен жұмыс істеуге әлдеқайда үлкен мүмкіндік береді. Очерктің жанр ретіндегі қызметі тұрақты болып қалмайды.

Материалдар мен әдістер

Мақалада біз очерк анықтамасының екіұштылығына және оның көркемдік жанрларға жақындығына назар аударғымыз келеді. Әдебиеттанушы ғалымдар очеркті новеллаға жақын, эпикалық форма деп есептейді.

Г.Н. Поспелов бұл жанрдың ерекшелігі тез шешілетін (конфликт) қақтығыстың жоқтығы деп санайды. Әңгіме мен романға қарағанда очеркте неғұрлым егжей-тегжейлі сипаттамалық образдар жетіспейді, оның тақырыбы сыртқы ортамен қайшылыққа түскен тұлғаны қалыптастыру емес, оның азаматтық-адамгершілік өмірін суреттеу, талдау; «Оның жалпылама ойларының белсенділігі, сөйлеуінің мәнерлілігі мен құнарлылығы» бұл очерк авторы үшін маңызды рөлді білдіреді. [4, 125 б.].

Г.Н.Поспелов очерктің жанрлық, мазмұндық, композициялық әртүрлілігіне назар аударады және очерктерді *көркем, публицистикалық* және *деректі* деп бөледі. *Публицистикалық және деректі очерктерде,* оның ойынша басты орында авторлық пайымдау болуы тиіс, сол кезде ондағы аналитикалық принцип айқын көрінеді. Сондай-ақ, көркем очерктер қатарына М.Е.Салтыков-Щедриннің, И.С.Тургеневтің, К.Г.Паустовскийдің т.б. очерктерін жатқызады және олардағы өмірлік фактілер мен құбылыстарды шығармашылықпен типтелген, жалпыланған, эмоционалды түрге бағытталған деп көрсетеді. Әдебиеттанушы очерк жанр ретінде қоғамға әлеуметтік қатынастардың дағдарысты кезеңінде қажет екенін айтады. Жаңа тәртіп пайда болған сайын халықтың «моральдық мүдделері» өседі – дейді. [5, 47-48].

Сондай-ақ, очерктердің барлық жанрлық және тақырыптық түрлеріне Н.И.Глушковта жан-жақты талдаулар жасайды. Н.И Глушков Г.Н.Поспелов сияқты көркем очеркті эпикалық әдебиеттің бір түрі деп есептейді. Әдебиеттанушы очерктегі баяндау мен көркем сөздің айырмашылығын негізінен композиция еркіндігінде, очерктің аналитикалық бастауында, логикалық тұрғыдан нақтырақ қарастыра отырып, құбылыстар мен заттарды кішігірім бөліктерге бөледі және олардың себептері мен салдарын іздейді. Әңгіменің немесе романның баяндалуына логиканың енуі жанрды өзгертіп, очеркпен ұқсастықтарды іздеуге мәжбүр етеді. Керісінше, көркем прозаның очерктегі аналитикалық ерекшеліктеріне деген айқын қызығушылығы оны әңгіме мен романға жақындатады [5].

Н.И.Глушковтың ғылыми еңбектерінде очерк жанрлық сипаттамалары қиын, эпикалық және лирикалық, публицистикалық және сипаттамалық кейіпкерді әрқашан нақты ажырата алмайтын форма ретінде түсіндіріледі [6, 4.]. Осы көзқарасқа сәйкес Глушков тақырыптық-баяндау және лиро-эпикалық ерекшеліктерді жоққа шығарады; очерктер - мінездеме, әңгіме-мақала, циклдік, сурет, репортаж; ең соңында портрет, саяхат және әдеби сынды эсселер.

Осы мақалаға ізденіс барысында бізді Е.Н.Быконя ұсынған көркем очеркті жанр ретінде жіктеу тәсілі назар аудартты. Бұл классификацияда очерктің жанр ретінде эпикалық әдебиеттің көркемдік жанрларына жақын екендігі негізделеді. Е.Н.Быконьяның классификациясында очерктің мазмұны мен композициялық ерекшеліктері, очерктің эпикалық көркем жанрлармен байланысы көрсетілген.

Аталған классификация екі үлкен топқа бөлінеді:

а) нақты очерктің формалары

б) «күрделі жанрлық формациялар» [7].

Бірінші топқа физиологиялық очерктер, очерктер, этнографиялық, тұрмыстық сипаттамалар, сонымен қатар «динамикалық баяндау формалары»: публицистикалық және философиялық-лирикалық очерктер және олардың нұсқалары жатады. Күрделі жанрлық формацияларды қамтитын екінші топқа түрлер мен формалардың үйлесуі нәтижесінде жасалған очерктер жатады.

Очерк және роман жанрлары: саяхат очерк, журналисттік очерк және очерктер сериясы.

Бұл классификацияның құндылығы мынада: ол очерк жанрының даму иерархиясын қадағалап отыруға мүмкіндік береді және очерктің жанр ретінде қарапайым формадан күрделіге қарай өту жолдарының эволюциясын көрсетеді, очерктің жанр ретіндегі өзге очерктермен және де эпикалық жанрлармен байланысының өзгеруін қадағалап отырады.

XIX ғасырдың көркем жанры ретінде очерк - халық өмірі туралы жалпылама көркем әңгімелердің пайда болуына дайындық кезеңі болды. Көркем деректі очерктер қазіргі қоғаммен байланысты бірқатар әлеуметтік және философиялық мәселелерді дамытты. Очерк авторлары халықтың біртұтас, көркемдік жағынан кемел өмір салтын құру міндетін алға қойған жоқ, соған қарамастан халық әдебиетіне өмірдің кең ауқымын бейнелейтін идеялық және көркемдік жағынан алуан түрлі шығармалар енгізді. Әдебиеттің дамуындағы көркем шығарманың жанр ретіндегі маңызын айту үшін XIX ғасырдағы қазақ, орыс әдебиетінің негізгі өкілдері кейіннен канонизацияланған әдіс-тәсілдердің көркем шығарманың дамуында кемелденгенін ескеру қажет. [8, 129 б.].

XIX ғасырдың 40-жылдарынан бастап әдеби жанрлардың шеткі очерктері әдеби процестің дәл ортасына келіп, тілдің белсенді көркемдік дамуын байқататын «бағдарламалық» жанрға айналды деп айта аламыз. Соның ішінде орыс очерктері ғасыр ортасында әсіресе XIX ғасырдың екінші жартысында орыс әдебиетінің жалпы – «адамның тағдыры» атты тенденциясы тарихи байланыс пен бірлікті бейнелеуге деген ұмтылысы көрініс тапты. [9].

Очеркте халық өмірін эпикалық бейнелеу, оның барлық қырларын толық қамту үрдісі байқалады, бұл - очерктің циклділігі, өзіндік жанрдың жасалуына әкелді. Ғасырдың екінші жартысындағы авторлардың барлығы дерлік осы жанрға бет бұрды. Өзінің циклдік очерктерінде И.Левитов, Г.Успенский, М.Я.Салтыков-Щедрин, И.С.Тургенев және басқа да авторлар орыс халық тұрмысының тұтас бейнесін жасады. Циклдер жазушыларды

халықтық бейнелердің, халықтық идеалдардың алуан түрлілігін, халықтың өмір қозғалысын бейнелеуге итермеледі.

Кейбір теоретиктер очерктерді орта эпикалық әдеби жанрларға жатқызады. Мысалы, Оскар Чепан: очеркті – деректі элементтерді, әңгімені, оқиғаны немесе тұжырымдаманы әдеби өңдеумен сипатталатын нақты және көркем проза шекарасындағы әдеби жанр ретінде анықтайды.

Ол очерктің дамуы журналистиканың дамуымен тығыз байланысты деп санайды. Очерктегі жекелеген тақырыптарды өңдеуді әңгімеге құрылымдық кіріспесі (прелюдия) ретінде қарастыруға болады, ал субъективті емес очерк журналистік жанрларға жақындау келеді [10].

Қазақ очеркін зерттеген ғалым, филология ғылымдарының докторы М.Шындалиева қазақ очеркін тоғыз топқа топқа бөліп қарастырып, әрқайсысының ерекшеліктерін айқындап көрсетеді. Әр түріне жан-жақты талдау жасай отырып, мынадай қорытынды жасайды: «...басқа очерк түрлеріне қарағанда оқиғалы очерктердің оқиға желісі бір-біріне ұласып, жалғасып кете береді, оқырман шын мәніндегі өмір ағысын көзбен көргендей әсер алады. Көлемді көркем шығармалардағы оқиғалар бірнеше тарауларға бөлініп, бір-бірімен жалғасып барып бір арнаға құйылса, ал көркем очекртегі оқиғалар білгілі бір оқиға төңірегінде қысқа да тиянақты баяндаумен шектеледі. Бір немесе бірнеше адамның басынан кешкен жағдайы немесе солардың қарым-қатынасы төңірегіне топталып, оқиға логикалық тиянақты оймен аяқталса ғана өз міндетін атқарғаны болып шығады» [11, 222].

Жоғарыдағы еңбектерге сүйенсек, очеркте зерттелетін тақырыптың хронологиялық, ғылыми негізделген тарихы баяндалады. Очерк қоғамдық өмірдің нақты фактілері мен құбылыстарын көрсетеді және талдайды, әдетте ол автордың тікелей түсіндірумен сүйемелденеді.

Кесте 1 – Салыстыру кестесі:

Очерк	Әңгіме
Көркем әдебиет пен публицистиканың тоғысқан жеріндегі жанр.	Көркем әдебиет жанры.
Сипаттама элементтері, еркін композициясы бар қарапайым дамымаған сюжет.	Мазмұны мен композициялық релаксацияға бейім көлемі мен құрылымы жағынан романға ұқсас, қарапайым, күрделі емес сюжет.
Ол нақты материалдарға негізделген, көбінесе деректі.	Ол көркем фантастиканы мойындайды, тікелей әңгімені тезірек баяндауға ұмтылады.
Оқиғалар, проблемалар, бейнеленген кейіпкерлер туралы автор өз пікірін білдіреді.	Автордың позициясы бейтарап.
Ерікті композиция болғанымен, сюжеті сахна тізбегі түрінде құрылған.	Мәселенің нақты құрамы, күрделілігі мен тереңдігі, сондай-ақ көрсетілген жағдайлардың кеңірек негізділігі шамамен берілген.
Сюжеттік ситуациялардағы динамизмнің болмауы.	Айқын конфликт, аяқталған сюжет.
Сюжет локализацияланған, қысқа уақыт кезеңі сипатталған.	Ол ұзақ уақыт аралығын қамтиды, оқиға бірнеше жерде болуы мүмкін.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Статистикалық ақпаратты және басқа да толық ақпараттың үлкен көлемін қамтуы мүмкін.	Хабардар ету көркемдік әдіс деңгейінде жүзеге асады.

Очерк қазақ, орыс әдебиетінде танымал болғандай, еуропа әдебиетінде де кең етек алған. Мысалы, XVIII ғасырдың соңында Луи-Себастьян Мерсье мен Рестиф де ла Бретон осы жанрдың әлемдік әдебиетте негізін қалаушылар болып саналады. Олар қаланың физиологиясы деп аталатын қалалық қолөнершілер өмірінің қыр-сырын ашқан. XIX ғасырда Этьен де Жуи «Chaussée d›Antin» кітабында өзін бақылаушы ретінде көрсете отырып жазған очерктерімен танымал болды. Сондай-ақ, очерктерді Поль Кок, Э.Сю, Ф.Суле және О.Бальзак, А.Мюссе сияқты бірқатар ірі жазушыларда жазған. Чех әдебиетінде Б.Немцова, Я.К.Тыл, Я.Эрбесен, Я.Неруда сынды қаламгерлер өздерінің очерктерімен танылған [12, 92].

В.Г.Белинский өзінің «Петербург физиологиясына кіріспе» мақаласында орыс өмірі жағдайында оның даму жолдарын болжай отырып, көркемдік сипаттағы мүмкіндіктер мен міндеттерді алғаш рет сипаттады. Сыншы, очерк «жазушыларды фактография мен натурализмнен сақтандыра отырып, үлкен талантты, байқаушылық пен жазу шеберлігін талап етеді» деп атап өтеді [8, 131]. Осылайша, сыншы очеркті өнер туындысы, оқиғалар мен кейіпкерлер туралы нақты баяндау деп сипаттайды.

Дегенмен, В.Г.Белинский автордың біржақтылығы мен мәтіннің анық емес лиризмін ескере отырып, көркемдік сипат таза көркемдікке айналуы мүмкін деп ескертеді. Орыс әдебиетінде очерк, әсіресе 1840-жылдары В.Г.Белинскийдің және оның поэзияның эстетикалық бағдарламасының тікелей ықпалымен қалыптасқан мектеп жазушылары арасында өте танымал болды. Бағдарламада бірге жас авторлар тобы, прозаиктер И.С.Тургенев, Ф.М.Достоевский, Н.И.Некрасов, А.И.Герцен, Д.В.Григорович, И.О.И.Панаев және т.б. Н.В.Гогольдің әдеби мұрасының негізгі қағидаттары мен бағыттары бойынша дамыды.

В.Г.Белинский редакциялаған «Отандық жазбалар», 1847 жылдан бері «Современник» журналының төңірегінде шоғырланған жазушылардың шығармашылығынан олардың өмірдің жаңа бағыттарына, әсіресе әлеуметтік мәселелерге ерекше назар аударғанын байқаймыз. Жанрлық тұрғыдан алғанда қысқа прозалық шығармаларды – табиғаттан алынған суреттерді, әсіресе физиологиялық ерекшеліктерді (fysis = табиғат, logos = сөз, ғылым), яғни сужеттің дәстүрлі құрылымынан және ертегілерден прозалық бірліктерді артық көреді. Әртүрлі әлеуметтік орталарды, әртүрлі әлеуметтік типтерді, әлеуметтік жіктелмеген адамдарды бейнелеуге бағытталған бұл қысқа формалар прозаның жаңа стилін, өмірдің қарапайымдылығын сезінуге ықпал етті және осылайша орыс реалистік туындыларының өскен фонын көрсетті.

Очеркті анықтаудағы қиындықтар XIX және XX ғасырлардағы әдеби шығармалардағы оның қызметін нақтылауда жатыр. XIX ғасырдың екінші жартысында жанр әртүрлі жанрлық формалардың элементтерін синтездеуге қабілетті еркін форма ретінде өмір сүрді. Бұл таң қаларлық жағдай емес, өйткені әр түрлі көркем бағыттағы жазушылар

И.С.Тургенев, В.Г. Белинский, Н.И. Некрасов, Д.В. Григорович т.б. очеркті жаңа сюжеттермен және кейіпкерлермен байытты. Мұндай шығармашылық еркіндік очерктің көркемдік формасын қиындатты. Очерк жанры 1920-1940 жылдары «жалаңаш фактіге

қызығушылық басым» [13, 518] және тарихи фактілермен байланысты шығарма ретінде түсіндіріле бастаған кезеңде өзгерістер пайда бола бастады. 1950 жылдардың ортасынан бастап очеркті жіктеу туралы пікірталастар басталып, оның жанр ретіндегі негізгі белгілері нақтыланды. Ресейлік академиялық басылымдарда очерктерді көркем, деректі немесе публицистикалық деп бөлу ұсынылды (Н.И.Глушков оның атауын беллетристік деп өзгертуді ұсынады).

Бұл классификацияның осалдығы мынада болады: біріншіден, «деректі және көркем очерктер арасында шекара жоқ. Көбінесе очеркисттер өз шығармаларына деректі образдармен қатар ойдан шығарылған көркем кейіпкерлерді де енгізеді» [13, 28 б]. Екіншіден, априоралық классификация деректі очерктердің көркемдігін жоққа шығарады. Үшіншіден, бұл классификация XX ғасырдың очерктеріне қатысты ғана болуы мүмкін.

Чех әдебиеттанушысы, педагог және аудармашы И.Поспишил өзінің «Циклизация как нисходящий поток в развитии русского романа» атты жұмысында әртүрлі өнер түрлеріндегі циклді түсіне ойлау дәстүрлі түрде ежелгі Риммен байланысты, оның үш көзін көрсетеді:

а) пифагореялық «сфера музыкасына» негізделген космогония және космология;

б) технологиялар (технософистер немесе адам қызметі теориясы);

в) психология (неоплатониктер психикасы немесе адам жаны теориясы) [14]

Автордың пікірінше, әдебиеттің циклдік даму тұжырымдамасы гипотетикалық емес, өйткені әдебиеттің циклді қозғалуына дәлел жоқ. Әдеби циклдар мәңгілік қайту деп аталатын Элиада тұжырымдамасын еске салады. И.Поспишил бізге ұстамды болуды және бұл мәселеге күмәнмен қарауды ұсынады, өйткені «өкінішке орай, бұл әдеби құбылыстың циклі кейде талғампаз, таңқаларлық тұжырымдамаларды тарта отырып өзіне қарапайым шешімдерді жасайды» [14, 119 б]. Біз қызықты жаңалықтарды екінші технологиялық тәсілден табамыз, онда әдебиеттанушы-ғалым әдеби цикл толық еместігін, әдеби жанрлардың аяқталмауын атап өтеді.

Поэтикалық цикл - бұл неғұрлым күрделі әдеби құрылым жасау әрекетінің көрінісі. Зерттеу тұрғысынан бізді үшінші, психологиялық көзқарас қызықтырады. Онда цикл оқиғаның уақыт кезеңі ретінде анықталады белгілі бір тәртіпке немесе реттілікке сәйкес орын алады және үнемі қайталанады; метафоралық мағынада И.Поспишил көркемдік циклды «өзара байланысты объектілері бар артефактілер тобы» (өлеңдер, романдар және т.б.) деп анықтайды. [14, 120]. Көркемдік циклды анықтауды аяқтау мүмкін емес деген қорытынды жасалады. Көркемдік цикл тұжырымдамасында оқырманның (ізденушінің) көркем шығарманың көрсетілген циклдік сипатын жүзеге асыру қабілеті маңызды рөлді атқарады, бұл, әрине, қабылдаушының жеке көзқарасына байланысты субъективті процесс. XX ғасыр деректі прозаға және көркем журналистикаға деген қызығушылыққа байланысты очерктің көркемдік гүлденуінің жаңа толқыны болып табылады. Бүгінде бұл сирек кездеседі (кейбір әңгімелер шын мәнінде очерк болып табылады).

Нәтижелер

Очерктің жанр ретіндегі теориясы мен тарихына қатысты ғалымдардың зерттеу нәтижелері бойынша бірнеше қорытынды жасауға болады. Очерк жанрында көркем әдебиетке де, публицистикаға да тән сипаттардың тоғысып жатыр. Очерктің әдеби жанрлар жүйесіндегі орнын анықтағанда оның «екіжақты, қосарлы» сипатын ескеру

қажет: очерк деректі және көркем әдебиеттің шекарасында тұр және эстетикалық әсер ету жағынан ерекше құрал [15]. Очерк өмір шындығымен байланысты. Әдеби туындыларда автор өмірдің нақты, шынайы бейнесін нақты деректермен көркем бейнелейді. **Онда автор оқиға барысына белсенді түрде араласып, өз көзқарасын білдіреді. Талдауларды саралай келе,** ғалым Е.Гузановаңың пірімен толық келісуге болады [16]. **Ол өз зерттеуінде** очерк жанрының дамуы әдеби үдерісте объективтілік пен деректілікке бет бұрудың артуымен тығыз байланысты екенін айтып, уақыт өте келе дәстүрлі жанрлық құрылымдар трансформацияланып, жаңа пішіндер қоғамдағы жедел өзгерістерді нақты әрі шапшаң түрде бейнелеуге ұмтылғанын атап көрсетеді. Осы талаптарға сай келетін жанр ретінде очеркті алға шыққанын, оның құрылымдық икемділігі мен жедел мазмұн жеткізу қабілеті жазушыларға әлеуметтік мәні зор, өзекті мәселелерді көркемдік және публицистикалық деңгейде жедел көтеруге мүмкіндік бергеніне тоқталады.

Қорытынды

Сонымен, түйіндеген қорытындыларымыз XIX ғасырдың екінші жартысындағы очерк әдебиеті туралы білімнің даму ерекшеліктерін ескере отырып жасалды. Бұл кезеңдегі очерктің жаңаруы кем дегенде екі фактімен түсіндіріледі: біріншіден, әдебиеттің объективтілік пен деректілікке ұмтылуы, өнер мен ғылымның жақындасуы; екіншіден, әдебиеттің жанрлық жүйесінің өзгеруі, реформадан кейінгі кезеңнің өзгермелі шындығын көрсететін жанрлық канондармен шектелмейтін жаңа әдеби нысандарды іздеу. XIX ғасырдағы реалистік әдебиет деректі жанрлардың эстетикалық мүмкіндіктерін, олардың мәні мен тарихи қажеттіліктерін мойындады. Реализмнің пайда болуы жаңа типтегі жазушылардың дүниеге келуін көрсетті. Бұл қатаң жанрлық канондармен шектелмеген жаңа әдеби формаларды қажет етті. Бұл халық өмірінің барлық алуан түрлілігін көрсетуге мүмкіндік беретін ерекшелік болды. Очерктің пәрмеңділігі, икемділігі, оның әсерлілігі жазушыларға халық өміріндегі өзекті мәселелерге үн қосуға мүмкіндік берді.

Біздің ойымызша, очерк – бұл шынайы оқиға немесе автордың «Мен» рөлі бар маңызды тұлға туралы көркем-деректі әңгіме. Негізгі функциясы – нақты фактіні зерттеу, сипаттау, өмірдің шынайы бейнесін көрсету екені сөзсіз.

Кешегі күнге дейінгі қазақ әдебиетінде очерк әдеби жанрлардың ішінде жетекші орынды алды: ол елдегі жағдайды егжей-тегжейлі бейнеледі және журналистикамен бірге уақыттың негізгі проблемаларын көрсетті. Бұл әдебиет пен публицистиканың күрделі, көп қырлы жанры деуге толық негіз бар.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ**.**

Авторлардың қосқан үлесі. Қ.Ө. Есенова мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. Ә.Қ. Кесикбаева тілдік материалдарды жіктеуге, олардан тұжырымдар жасауға, жалпы мақаланың тұжырымдамасын нақтылауға үлес қосты. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Богданов В. А. Очерк // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А.А. Сурков. — М.: Сов. энцикл., 1962—1978. Т. 5: Мурари — Припев. — 1968. — Стб. 516—519. – URL: https://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke5/ke5-5163.htm

2. Нұртазин Т. Жазушы және өмір. – Алматы: Жазушы, 1960. – 201 бет.

3. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970. – 374 бет.

4. История русской литературы XIX века. 1840-1860 гг. [Учеб. пособие для филол. фак. вузов]. - 2-е изд., испр. и доп. - Москва: Высш. школа, 1972. - 470 с.

5. Глушков, Н.И. Очерк в русской литературе [Текст] / Рост. гос. ун-т. — Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1966. — 76 с.

6. Глушков, Н.И. Очерковая проза. - Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1979. - 215 с.;

7. Быконя, Э.Н. Русский очерк 1880-1890 годов о Сибири: 10.01.01: Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – Москва, 1974. – 23 с.

8. Белинский, В.Г.(1811-1848). Полное собрание сочинений [в 13-ти т.] / [ред. коллегия: Н. Ф. Бельчиков (гл. ред.) и др.]; Акад. наук СССР. Ин-т русской литературы (Пушкинский дом). – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1953-1959. – 13 т.

9. Фридлендер, Г.М. Поэтика русского реализма: Очерки о рус. литературе XIX в. – Ленинград: Наука, 1971. – 293 с.

10. Harpáň, M. Teória literatúry. – Tigra, 2004. – 283 s.

11. Шындалиева М. Қазақ очеркінің қалыптасуы, дамуы «Генезис, эволюция, поэтика). Монография. Алматы, 2005. – 276 бет.

12. Honzík, J. Dvě století ruské literatury. – Praha: Torst, 2000. – 426 s.

13. Bachtin, M.M. Problemy poetiky romana. – Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1976.

14. Pospíšil, I. Ruský román znovu navštívený: historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: od počátků k výhledu do současnosti / Ivo Pospíšil. - Brno: Nadace univ. [etc.], 2005. – 209 с.

15. Құлбарақ, С., Тұяқбаев, Ғ., Уткелбаев, Қ. Ауған соғысы тақырыбындағы шығармалардың поэтикалық сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – №137(4). – Б. 120–135. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-120-135

16. Гузанова Е. В. Интегративные свойства очерковых произведений писателей Мордовии периода Великой Отечественной войны // Интеграция образования. 2012. - № 3. - с. 97-101. https://cyberleninka.ru/article/n/integrativnye-svoystva-ocherkovyh-proizvedeniy-pisateley-mordovii-perioda-velikoy-otechestvennoy-voyny/viewer

К.О. Есенова, А.К. Кесикбаева*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Особенности очерка как прозаического жанра

Аннотация. В статье рассматриваются особенности очерка как прозаического жанра. Очерк относится к сфере прозы как к одному из литературных жанров, отражающих реалии жизни в художественном и источниковом плане. Структура

состоит из повествования, описания, диалога и т. д., характерных для прозаических произведений. Его главная характеристика-представление реальности жизни художественным языком на основе реальных данных. В эссе используются авторские взгляды, публицистические толки, приемы художественного накопления, исходя из реальных людей и событий. Немаловажное место в этом жанре занимает образ героя и его действия в общественной среде. Очерк схож с другими жанровыми вставками прозы, такими как рассказ, новелла, очерк, однако отличается тем, что построен на реквизите. В статье дифференцируются повествовательный стиль, композиционная структура и широта темы эссе в рамках характера жанра. А ранжирование характеристик в результате слияния публицистического стиля и художественного стиля в очерке, системы языковых средств и стилистических приемов в нем с точки зрения языкознания будет содержаться в дальнейших исследованиях. В результате этого исследования определяется место эссе в жанре прозы, его специфические черты и литературно-художественные особенности, научно обосновывается его роль и значение в художественной литературе.

Ключевые слова: очерк, художественный очерк, прозаический жанр, литература, литературный цикл.

K.O. Yessenova, A.K. Kesikbayeva*
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Specifics of the essay as a prose genre

Abstract. The article discusses the features of an essay as a prose genre. An essay belongs to the field of prose as one of the literary genres that reflect the realities of life in an artistic and source-based manner. Its structure consists of narration, description, dialogue, and other elements typical of prose works. The main characteristic of an essay is its ability to present the reality of life through artistic language based on real data. An essay uses the author's perspective, journalistic insights, and techniques of artistic accumulation, drawing from real people and events. The image of the hero and his actions in the social environment occupy an important place in this genre. The essay is similar to other genre inserts of prose, such as a short story, novella, or essay, but it differs in that it is based on props. The article differentiates the narrative style, compositional structure, and the breadth of the essay's topic within the genre's character. Further research will focus on the ranking of characteristics resulting from the fusion of journalistic and artistic styles in the essay, as well as the system of linguistic means and stylistic devices used in it. This research will determine the place of the essay in the prose genre, its specific features, and literary and artistic characteristics, as well as its role and significance in fiction.

Keywords: essay, artistic essay, prose genre, literature, literary cycle.

References

1. Bogdanov V. A. Ocherk [Essay]. Kratkaya literaturnaya enciklopediya [Brief literary encyclopedia]/ Ed. A.A. Surkov. Vol. 1962—1978. T. 5: Murari — Pripev. (Moscow, 1968, Pp. 516—519). – URL: https://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke5/ke5-5163.htm [in Russian].

2. Nyrtazin T. Zhazushy zhane omir [Writer and Life] (Zhazushy, Almaty, 1960, 201 p) [in Kazakh]

3. Kabdolov Z. Adebiet teoriyasynyn negizderi [Basics of Literary Thyeory] (Mektep, Almaty 1970, 374 b.) [in Kazakh]

4. Istoriya russkoj literatury XIX veka. 1840-1860 gg. [History of Russian Literature of the XIX century. 1840-1860] (Vysshaya shkola, Moscow, 1972, 470 p.) [in Russian]

5. Glushkov, N.I. Ocherk v russkoj literature [Essay in Russian Literature] (Rostov University Press, Rostov-on-Don, 1966, 76 p.) [in Russian]

6. Glushkov, N.I. Ozherkovaya Proza [Essay prose] (Rostov University Press, Rostov-on-Don, 1979, 215 p.) [in Russian]

7. Bykonya, E.N. Russkij ocherk 1880-1890 godov o Sibiri [Russian essay of 1880-1890 years about Siberia]: 10.01.01: Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philology (V.I. Lenin Moscow State Pedogagical Institute, Moscow, 1974, 23 p.) [in Russian]

8. Belinsky, V.G. (1811-1848). Polnoe sobranie sochinenij [v 13-ti t.] [Complete Works [in 13 vol.] (Academy of Sciences of the USSR, Moscow, 1953, 13 p.) [in Russian]

9. Fridlender, G.M. Poetika russkogo realizma: Ocherki o rus. literature XIX v. [Poetics of Russian Realism: Essays on Russian Literature of the XIX century] (Nauka, Leningrad, 1971, 293 p.) [in Russian]

10. Harpáň, M. Teória literatúry. (Tigra, 2004, 283 p.) [in Polish]

11. Shyndalieva M. Kazak ocherkinin kalyptasuy, damuy (Genezis, evolyuciya, poetika) [Formation and development of the Kazakh essay (Genesis, Evolution, poetry)]. Monograph (Almaty, 2005, 276 p.) [in Kazakh]

12. Honzík, J. Dvě století ruské literatury. (Torst, Prague, 2000, 426 p.) [in Polish]

13. Bachtin, M.M. Problemy poetiky romana [Problems of the poetics of the novel]. (Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1976). [in Russian]

14. Pospíšil, I. Ruský román znovu navštívený: historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: od počátků k výhledu do současnosti [The Russian novel revisited: history, nodal points of development, theory and international context: from origins to present-day outlook] (Nadace, Brno, 2005, 209 p.) [in Polish]

15. Kulbarak C. ., Tuyakbayev G., Utkelbaev K. Augan sogysy takyrybyndagy shygarmalardyn poetikalyk sipaty [The poetic nature of the works on the theme of the Afghan war]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 137(4), 120–135 (2021). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-120-135 [in Kazakh]

16. Guzanova E. V. Integrativnye svojstva ocherkovyh proizvedenij pisatelej Mordovii perioda Velikoj Otechestvennoj vojny [The Integrative properties of the works of the writers of Mordovian period of the Great Patriotic War]. Integraciya obrazovaniya [Integration of Education], 3, 97-101 (2012). – Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/integrativnye-svoystva-ocherkovyh-proizvedeniy-pisateley-mordovii-perioda-velikoy-otechestvennoy-voyny/viewer [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Есенова Қалбике Өмірбайқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: kalbike_65@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7402-3625. ORCID:0000-0001-7402-3625

Кесикбаева Әсем Қабибекқызы – хат-хабар үшін автор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: hazretosman@mail.ru.

Yessenova Kalbike Omirbaikyzy – Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kalbike_65@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7402-3625. ORCID:0000-0001-7402-3625

Kesikbayeva Asem Kabibekovna – corresponding author, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: hazretosman@mail.ru.

Есенова Калбике Омирбайкызы – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: kalbike_65@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7402-3625

Кесикбаева Асем Кабибеккызы – автор для корреспонденции, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: hazretosman@mail.ru.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 17.07.21 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-218-229*
Ғылыми мақала

Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс

А. Исмакова
Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz)

Аңдатпа. Бұл мақалада Міржақып Дулатұлы шығармашылығындағы деколониялық: әдеби және ғылыми дискурсы талданады. Зерттеу барысында автордың әдеби және ғылыми туындыларына сүйене отырып, отарлық жүйеге қарсы бағытталған саяси әлеуметтік идеялар, ұлттық тарихи сана мен тіл, дәстүрлі мәдениетті сақтау мәселелері қарастырылады. М. Дулатұлының «Оян, қазақ!», «Бақытсыз Жамал» және ғылыми еңбектеріндегі ұлт-азаттық, отарлау езгіге қарсы идеялары оның шығармашылығын деколониялық дискурстың жарқын үлгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мақалада отарлық саясатқа қарсы тұру, ұлттық болмыс пен тарихи жадты қайта жаңғырту бағытындағы әдеби тәсілдер мен идеялар жүйелі түрде сарапталады. Міржақып Дулатұлының шығармалары — қазақ әдебиетіндегі деколониялық бағыттың бастауы ретінде ерекше бағаланады. М.Дулатұлы Алаш ғалымы А.Байтұрсынұлының емлесін қолдауды өзіне парызы деп санаған. М.Дулатұлы қазақ ғылымындағы шоқантанудың басында тұрған ғалым. «Тарихты білу керек» деген міндетке байланысты М.Дулатұлының «Хан Абылай». («Айқап», 1912. №12), «Қазақтың тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 март 1913.№ 7) зерттеулерінің ғылыми деколониялық ұстанымы анық. Ғалымның бұл зерттеулері отарлық үстемдікке қарсы тұрып, ұлттық айдентиканы сақтауға, отарлық білім жүйесінің үстемдігінен арылуға сол кездің өзінде зор әсер еткен ғылыми дискурс.

Түйін сөздер: деколониялық дискурс, Міржақып Дулатұлы, ұлттық сана, отарлық жүйе, ұлттық әдебиет, «Оян, қазақ!», ұлт-азаттық ұстаным.

Түсті: 21.03.2025; Жөнделді: 31.05.2025; Мақұлданды: 20.06.2025; Онлайн қолжетімді: *25.06.2025*

Кіріспе

Қазақ әдебиеті тарихында Міржақып Дулатұлының шығармашылығы ұлттың рухани жаңғыруының, отарлық санаға қарсы бағытталған идеялардың жарқын көрінісі ретінде ерекше маңызға ие. ХХ ғасырдың басындағы саяси, әлеуметтік өзгерістер қазақ зиялыларының, соның ішінде Алаш қозғалысы өкілдерінің шығармашылығында терең із қалдырды. Міржақып Дулатұлы — осындай тарихи кезеңде қазақ халқының азаттығы, ұлттық сананың оянуы және мәдени тәуелсіздігі жолында күрескен қайраткер, ақын, жазушы, тарихшы.

Оның «Оян, қазақ!» атты публицистикалық туындысы мен «Бақытсыз Жамал» романы – қазақ қоғамының отарлық кезеңдегі күйін айна-қатесіз бейнелеген, ұлт азаттығы мен рухани еркіндік идеяларын көтерген көрнекті шығармалар. Бұл еңбектердің мазмұны мен көтерген мәселелері қазіргі таңда деколониялық дискурс тұрғысынан қайта зерделеуді қажет етеді.

Зерттеу мақаламыздың өзектілігі – Міржақып Дулатұлы шығармашылығындағы отарлық үстемдікке қарсылық, ұлттық болмыс пен тарихи жадты сақтау идеяларын ашып көрсету. Мақалада автордың әдеби тіл мен көркемдік құралдар арқылы жеткізген ұлт-азаттық идеологиясы, қазақ қоғамын отарлық езгіден азат етуге бағытталған ұмтылысы ғылыми тұрғыда талданады. Міржақып Дулатұлының шығармаларындағы деколониялық дискурс туралы сөз етпей тұрып, жалпы әдебиеттегі деколониялық дискурс туралы ғылыми анықтамаға тоқталып өтсек.

Әдебиеттегі деколониялық дискурс — отарлық кезеңнің идеологиялық және мәдени әсерлеріне қарсы тұратын, отарланған халықтардың өзіндік мәдениетін, тілін және дүниетанымын қайта қалпына келтіруге бағытталған әдеби және теориялық бағыт. Бұл дискурс отарлық үстемдікке қарсы тұрып, ұлттық идентивтікті нығайтуға, отарлық білім жүйесінің ықпалынан арылуға ұмтылады.

Деколониялық дискурс әдебиетте отарлық тіл мен мәдениеттің үстемдігін сынап, жергілікті тілдер мен мәдениеттердің құндылығын мойындауға шақырады. Ол отарланған халықтардың тарихы мен мәдениетін қайта жазуға, отарлық білім жүйесінің ықпалынан арылуға бағытталған. Бұл бағыт әдебиетте жаңа әдіснамалар мен теорияларды енгізуге, отарлық кезеңнің әдеби мұрасын жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді [1].

Әдебиеттегі деколониялық дискурсқа берілген ғылыми анықтамаға мұқият зер сала отырып, біз оның М. Дулатұлы шығармашылығында қалай көрініс беретіндігін өз зерттеу жұмысымыздың барысында дәлел келтірдік.

Міржақып Дулатұлының шығармашылығында деколониялық дискурс айқын көрінеді. Ол қазақ халқының отарлық кезеңдегі әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайын сынға алып, ұлттық сана мен ұлттық бірлікті қалыптастыруға ұмтылды. Оның шығармалары отарлық үстемдікке қарсы тұрып, қазақ халқының өзіндік мәдениетін, тілін және дүниетанымын қайта қалпына келтіруге бағытталған.

Міржақып Дулатұлының шығармашылығындағы деколониялық дискурстың негізгі аспектілерін ұлтжандылық концептісі, надандыққа қарсы күрес, әйел теңдігі мәселесі, қазақ тілінің мәртебесін көтеру деп қарастырдық. Ең алдымен осы аталған аспектілердің негіздемесін ұсынсақ:

1. Ұлтжандылық концептісі: Дулатұлының шығармаларында ұлтжандылық концептісі ерекше орын алады. Ол қазақ халқының ұлттық бірлігін нығайту, ұлттық мәдениетті

сақтау және дамыту мәселелеріне үлкен мән берді. Бұл концепт оның «Оян, қазақ!» сияқты деколониялық шығармаларында айқын көрінеді.

2. Отарлауға қарсы күрес: М. Дулатұлының шығармаларында колониялыққа қарсылық, жалпы сауатсыздықтан арылу, білім мен мемлекеттік тәуелсіздікті насихаттау көрініс тапты. Ол қазақ халқының заманауи оқу-біліммен бірге азаматтық құқығының сақталуын талап етуді басты мақсат етті.

3. Әйел теңдігі мәселесі: М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романы тұңғыш рет қазақ қоғамындағы әйелдің мүшкіл жағдайын сипаттап, оның тең құқықты болуын талап етті. Бұл роман арқылы ол әйелдің қоғамдағы орнын арттыруды көздеді: ұлт Анасы деңгейінде.

4. Қазақ тілінің мемлекеттік деңгейдегі мәртебесін көтеру: М. Дулатұлы қазақ тілінің мәртебесін көтеруге, оны ғылым мен білім саласында кеңінен қолдануға ұмтылды. Оның «Есеп құралы» сияқты еңбектері қазақ тілінде жазылған алғашқы оқу құрал: ғылым дискурсы болып табылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері

«Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы қазіргі Тәуелсіз кездегі ғылымға қосылған сүбелі үлес екені айқын. Қазақ тіліндегі тұңғыш оқулық есеп құрал иесі, ұлттың тарихы, тілі мен әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы осыншама ғылыми құнды зерттеулер қалдырған Алаш ғалымы М. Дулатұлы туралы ғалымдар мен ізденушілердің зерттеулері баршылық. Бұл ретте академик Кеңес Нұрпеисов бастаған тарихшылардың еңбектері ерекше. Мәселен С.Е. Тапанова мен А.Қ. Умбетованың «М. Дулатұлының публицистикалық еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар» атты ғылыми мақаласында Міржақып Дулатұлының публицистикалық шығармаларындағы ұлттық идеялар, адам құқықтары және қазақ баспасөзінің рөлі талданады. Аталған еңбекте: «Бүгінгі ұлттық идеямыздың негізін құрайтын үш таған: жер, тіл және білім. Ұлттық идеяның пәрмеңділігі - оның қалың бұқараға түсініктілігінің жоғары болуын қамтамасыз етеді», - делінеді [2, 59]. Қазіргі тәуелсіздік жағдайында да маңызын жоғалтпаған идеяның жалғасы «Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі» атты ғылыми жұмысында көрініс берген іспетті. Бұл жұмыс М. Дулатұлының шығармаларындағы мәдени концептілерді зерттейді, әсіресе «ұлтжандылық», «ислам діні», «әйел теңдігі» сияқты ұғымдарды талдайды. Автордың тіл ерекшеліктері мен мәдени концептілердің жүйелік өзгешелігі қарастырылады. Оны зерттеуіндегі мына бір тұжырымнан байқауымызға болады: «М. Дулатұлының тіліндегі «ғаламның тілдік бейнесі» ұлтжандылық, дін, қиял, оқу, ғылым, өнер-білім, ана тілі, қазақ жері, татулық, азаттық, әйел теңдігі концептілерінен құрылғандай сипат алады. Басты ақынның арманы - қазақ ұлтының өнер-біліміне, оқу ғылымына қолы жетіп, терезесі тең ел дәрежесіне көтерілуі. Ақын дискурсындағы ең басты ерекшелік - осындай басқа ұлттық құндылықтарға құрылған дүниенің тілдік суреті. Әлемдік этикеттің озық үлгілерін, қазақы мінездің қаймағын бұзбай, халыққа тарату - М. Дулатұлы ғаламының тілдік бейнесінде байқалатын арманы» [3]. Автор шығармашылығының дүниетанымдық рухани бастаулары, тарихи-әлеуметтік алғышарттары, әлеуметтік-этикалық мәселелері мен ағартушылық идеялары көптеген зерттеу жұмыстарына арқау болғандығы ақиқат.

Біздің зерттеу нысанамызға алынған М. Дулатұлы шығармашылығындағы деколониялық дискурс дәл осы зерттеу жұмыстарының логикалық жалғасы іспетті. Айталық, «Міржақып Дулатов шығармашылығындағы әлеуметтік философиялық дүниетанымы» атты жұмыс М. Дулатовтың шығармашылығындағы әлеуметтік философиялық көзқарастарды зерттейді, оның дүниетанымының қалыптасуы мен әсерін талдайды.

Аталған жұмыста «М. Дулатов өз шығармашылығында бостандықтың осы болмыстың — субстанциялық негізіне үңіледі. Бұл жерде біздің бостандықтың субстанциялық негізі деп отырғанымыз — ұлттық ерік-жігер мен ар-намыс, ұлттық сана. Сондықтан болар XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының, соның ішінде, М. Дулатовтың арман-мақсаты ғасырлар бойы аяққа басылып, жаншылып келген ұлттық сезім мен сананы ояту болды», - деген ғылыми көзқарас ұсынылды [4]. Ал, Жамбыл Елемесұлы Күзембаевтың «Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасы» атты диссертациялық жұмысы М. Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасының тақырыптық ерекшеліктері мен көркемдік құндылықтарын анықтауға бағытталған. Автор бұл жұмыста әдеби тіл ерекшелігіне ғылыми талдау жасап, тарихи контекст қарастырғандығын аңғаруға болады. «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде публицистика қазақ халқының қоғамындағы ұлт тәуелсіздігін, жер, оқу, денсаулық мәселелерін, қазақтың мәдени-рухани өмірін, дінін, тілін ашып айтып, әрі оның орындалуын талап етті. Міржақып Дулатұлының публицистикалық сарындағы шығармаларында XX ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық өмірінің жағдайы суреттелген. М. Дулатұлы публицистикасы әдеби, мәдени-эстетикалық дәстүрлерге сәйкес жанрлық болмысын сақтап, XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиетімізде қазақ халқының ұлттық сана-сезімін ояту мақсатында өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтеріп, ағартушылық идеяларын насихаттаушы қызметін атқарады» [5, 13]. Осы тұжырымдардағы зерттеушілердің ғылыми түсініктемелеріне сілтеме бере отырып, біз өз зерттеу жұмысымызда М. Дулатұлының ғылыми еңбектеріндегі деколониялық дискурсты талдап көрсеттік.

Талқылау мен бақылау

М. Дулатұлы қазақ тіліндегі тұңғыш деколониялық гендерлік «Бақытсыз Жамал» романының авторы. Романның басты ұстанымы: қазақ қызы, болашақтағы ұлттың Анасы болғандықтан оның қоғамдағы орнын көтеру қажет деп санаған тұңғыш романист. Қазақ қызы күң болса, одан өзі сияқты құл ұрпақ туады деп санаған. Осыдан 100 жыл бұрын халқымыз отарланған кезде қазақ қызының жағдайын дұрыстауды Алаш ұстанымы етіп көтерген бірегей деколониялық гендерлік романда орыс саясатының озбырлығы мен ұлтты тоздырып құлдыратқан отарлаушы биліктің тетіктері айғақталған. Бұл да деколониялық дискурс.

М. Дулатұлы «Абай» мақаласына «Опат. 23.06.1904» деп ақынның өлген жылын анықтап жазған. Абайдың қайтқанына 10 жыл болу қарсаңында («Қазақ», 1914 жылы № 67 санында) жарияланған. «Қазақ әдебиетінің атасы, Хакімінде тарихта аты алтынмен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында алпыс жыл өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өлді» [6, 189]. Абай туралы 1904 жылы Омскіде Ахмет Байтұрсынұлынан естігені, Ә.Бөкейхан бастауымен 1909 жылы Абайдың балалары ақын кітабын бастырып, Петербордан шығарғаны сөз етілген. «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі, қазақ басқа жұртпен үзеңгі

қағысып, тең халық болып жасай алмауы – тарихы, әдебиеті жоқтығынан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері болуы қиын. Әдебиет, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады» [6, 190]. Осы тұста М.Дулатұлы: Әдебиет не үшін керек, ол нені көрсетеді? деген сауалға жауап береді: «Қандай жұрттың болса да, жаны – әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ». Әдебиетші «Абайтану не үшін керек?» деген сауалға: «Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуымен, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей», – дейді.

1908 жылы жарық көрген «Ибраһим ибн Құнанбаев» мақаласында («Уақыт» № 383) Абайдың кім болғаны айтылған. М.Лермонтовтың «Жалғыздықта» өлеңінің қазақша аудармасын Абай қалай жасағаны, неге осы өлеңді таңдағаны сөз етілген. «Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірерліктей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымды, ауқымды еді». Абай қандай адам болды? «Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді» [6, 31]. М.Дулатұлы таңдап алып келтірген Абай өлеңі өзіне үндес екені «Оянбай, қайран жұрт» деген сөздерден де көрініп тұр: «Қуатты оттай бұрқырап, Уәзінге салып тізілген. Жаңбырлы жайдай зырқырап, Көк бұлттан үзілген. Қайран тіл, қайран сөз, Наданға қадірсіз. Тәуекел мен батыр ой Өткір тілді найза етіп. Сайысып-ақ бақты ғой. Неше түрлі айла етіп. Оянбай қайран жұрт. Ұялмай қал жым-жырт! «Уақыт», 1908 №383 [6, 31].

М.Дулатұлы Алаш ғалымдары сияқты «асыл сөз – қазақ елінің тарихы, оның жаны туралы болу керек» деп санаған. Әдебиетші «тарихты білу керек» деген міндетке байланысты М.Дулатұлының «Хан Абылай» («Айқап», 1912. №12), «Қазақтың тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 март 1913. № 7) атты еңбектерінің ғылыми деколониялық ұстанымы анық.

Шоқан Уәлихановтан кейін екінші болып Абылайхан туралы мақала жазған М.Дулатұлы «Хан Абылай» мақаласында Абылай туралы деректер әдеби мәтіндермен дәлелденген: «Кеше Кенесары заманында шыққан Тобылбай бидің баласы Арыстан ақынның айтқаны да бар: Қылады Мақаржада байлар сауда. Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда. Сұрасаң Абылайдың тұрған жері Хан болған қырық сегіз жыл Көкшетауда» [6, 48].Қазақтың ханы Абылай XYIII ғасырда туып, Көкшетау деген жерде «қазақ жұртына 48 жыл хан болып тұрыпты» деген дерек осылай айғақталған. «Бұл күнге шейін қазақ жұртында Абылайдың анық аты-жөнін білуші кем» деп мойындаған әдебиетші ханның ата тегі, шыққан ортасы туралы сол кездегі белгілі тарихи деректерді келтірген. Төренің жас кезінде әркімнің малын баққаны, «Сабалақ» есімін не себептен алғаны айтылған. Жиырма жасар Абылайдың жылқышы болып жүргенінде қалмақтармен соғыста аты шыққан. Қазақ батырлары жеңіліп, қайтпақшы болған тұста: «Қазақтың қайтарына көзі жетіп, топтан бөлініп оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап ту қылып: «Абылай, Абылай!» деп ұран шақырып, қалмақтың қамалына жалғыз өзі кірген де кеткен. Бақыт жұлдызы жанайын деп тұрған шағы! Атқан оқ, шапқан қылыштан Алла сақтап, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып, қалмақтың қамалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайрат танып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етектен олжаға батып қайтады» [6, 50]. Абылайдың

Қызылжардағы «Абылайдың ақ үйі» қашан, қандай мақсатпен, кім салып берген? деген мәлімет те осы тұста айтылған.

Алаш ғалымы М.Дулатұлы өзі естіген тарихи тұлға туралы мағлұматты осы зерттеуінде бүгінгі ұрпақ үшін жазып кетті. Бұл ғылыми маңызды еңбек тек ХХ ғасырдың соңында ғана Тәуелсіз қазақ елінің ғылымына қайта оралды. Совет ғылымы бұрмалап отырған ұлт тарихының шынайы беттерін Алаш ғылымы осылай анықтап берген. М.Дулатұлы «Оян, қазақ!» ұранын тек өлеңмен ғана емес, осындай ғылыми, тарихи маңызды зерттеулерімен де айғақтап берді.

«Эсперанто тілі», «Ғабдолла Тоқаев», «Жер аудару», «Қазақ жайлы», «Қазақта муфтилік мәселесі», «Құлдар достығы», «Тірі жүк», атты мақалалары ХХ ғасыр басындағы деколониялық ұстанымменсаяси-әлеуметтік, ғылым, әдебиет мәселелеріне арналғанымен құнды.

М. Дулатұлы қазақ ғылымындағы шоқантанудың басында тұрған ғалым. «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан *(1837–1865*)» атты зерттеу 1914 жыл «Қазақ» газетінің № 71, 73 сандарында жарияланған. Мақала Шоқанның қайтыс болуына 49 жыл қарсаңында жазылған. «Шоқанның кім екенін көп қазақ білмейді» деп жазылған мақала Шоқанның ататегі, шеше-тегі, оқуы, оның ғалымдық ісі туралы мағлұматтарға құрылған. М.Дулатұлы Потаниннің Шоқан туралы сөзін келтірген: «Орысша оқыған қазақтың ең естісі, артына кітап қалдырғаны – осы Шоқан» [6, 196].

Шоқан қандай азамат болды? деген сауалға М.Дулатұлы Потанин сөзімен жауап берген: «Потанин жазады: «Шоқан өз жұртын өте сүюші еді, қолынан келсе, жақсылық қылу, қазақ халқының кемшілігі үшін қызмет ету оның бар мақсаты еді». «Мен ең әуелі қазағымды жақсы көремін, онан кейін Сібірді, онан кейін Россияны, онан кейін бүкіл адамзатты жақсы көремін. Орыс қазақты сабап жатса, мен қазаққа болысамын. Егер орысты француз сабап жат са, менің жүрегім орыс жақта», – *деуші еді Шоқан. Шоқан шешен, өткір тілді, өшіккен кісісін әзілмен, сықақпен кемітіп тастайтын еді. Шоқанның мінезінде Пушкин, Лермонтовтардың мінезін еске түсірерлік белгілер бар еді. Заманында қазақтан оқушы болса, Шоқан қазақ халқының данышпан жазушысы, қазақ әдебиетіне бірінші негіз құраушы болмақ еді, бірақ заман һәм тағдыры опа қылмады, Шоқан арманда кетті...»* [6, 203]. М.Дулатұлы Шоқантануды осылай қалыптастырып берген тұңғыш ғалым. Совет кезінде тура осы Шоқантануды Әлкей Марғұлан ғана жалғастырды. Күні бүгін қазақ ғылымында осы екі ақ шоқантанушы бар.

«Тіл құрал». Қазақ тілінің һарфі (шығарушы Ахмет Байтұрсын) «Қазақта», 1915 №93 М.Д. деген есіммен жарық көрген. Бұл кітапқа берген пікір ғана емес. Ғалымның келесі ойлары өзін жойған емес: «Қазақ тілі бай, таза, іргелі жұрт тілі деп бәріміз айтамыз... Бірақ құр «бай, таза» деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете алар ма? Қай жұрттың болсын тілі болса да, түу басында біздікі секілді таза да, бай да болған. Бірақ оларға көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған» [6, 219].

Осы ретте М.Дулатұлы Алаш ғалымы А.Байтұрсынұлының емлесін қолдауға өзін міндетті деп санаған: «Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынұлы қазақ емлесін шығарды, оқу құралдарын жазды. Осы екі жылдың ішінде «Қазақ» газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана «Қазақ» нөмірі тарады. Жаңа емлемен 15-тей кітап шықты. Бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл

емлені тосырқап, «түсінбейміз, оқи алмадық» деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ» емлесін мұсылман медреселерінде, орыс школындағы шәкірттер, учительдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық ғана қызмет, иншаллаh. Мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор» [6, 220].

«Ұлы» ма, «ов» па? «ов» туралы мақаласында («Қазақ», 1915 №121) қазақтың «ұлы», «қызы» деп жазылуы құпталған. Қолдау ретінде «Әлихан Бөкейхан», «Назипа Құлжан» мысал ретінде келтірілген [6, 238]. Үлгі ретінде М.Дулатұлы: «Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Едіге, Мамай, Ноғай, Жәнібек, Әйтеке есімдерін келтірген. Стамбұлдағы түріктерді тарих Қаңлы дегені, олардың салты біздікіндей, азаматтарын өз атымен атайтыны айтылған: Мұстафа Кемал. Алаш ғалымының ұстанымы анық айғақталған: *«Бізге де газет те, журнал да, кітап та, кеңсе де қазақ жұртының тіл салтына түскен оң. Біз өз жұртымыздың тіл салтына, заңына түссек, елге жылдам жақындаймыз, елге жанасқан сайын, ел ағартқан іс гүлдейді»* [6, 239]. Сондықтан деколониялық ұстаныммен: «Біздің айтайық дегеніміз, «ов»-ты орысқа қалдырып, қазақтың таза тілінің салтын қолдану керек дейміз. Бұдан былай қол қойғанда, не сөз арасында біреуді атағанда «Байтұрсынұлы Ахмет», «Дулатұлы Міржақып» деп жазу дұрыс. «ов»-ты етегіне намаз оқыған мещандарға берейік. Еш нәрсені тесе қарап тексермей, тоқ қарынға мәз болып жүре беретін, не дінді, не білімді, не тұрмысты, не төрені сынамаған, байға, төреге еліктеген, өмірін малша өткізген адамды А.И.Герцен «мещанин» деп атаған. М. Д.» [6, 239].

М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымында ахметтанудың да негізін қалаған ғалым. «Ахмет Байтұрсынов» (М.Дулатов. Биографический очерк. Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III. Оренбург, 1922) атты орысша мақала Ахмет Байтұрсынұлы 50 жасқа толу мерейтойына арналып, орыс тілінде жазылған. «Ақжол» газетінде М.О. Әуезов мақаласымен қатар басылған бұл мақала алғаш ғұмырнамалық дерегі мол зерттеу. Ахмет Байтұрсынұлының туған жері, оқу жолы, шығармашылығы, ататегі толығымен қарастырылған. Өзіміздің шенеуніктердің ақталған кезде жіберген ақауы арқасында бізді күні бүгін шатастырып келе жатқан дерек, бұл жерде дұрыс берілген. Ахаңның әкелерінің тексті істері, өзінің жастай кедейліктен көрген тауқыметі, бірақ білім арқылы осы қасіреттен құтылуы көрсетілген. «Ахаң қандай білім алған?» деген сауалға жауап осы зерттеуде берілген. Ғылыми еңбектерімен қатар, Ахаңның ақындығы, аудармашылығы нақты талдаулар арқылы айқындалған.

Деколонилық ұстаным былай келтірілген: «Через всю литературную деятельность Ахмета Байтурсынова красной нитью проходят беспощадная критика и строгий анализ царской политики и протест против нее» [7, 63]. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы ерекше дарынды көсемсөзші екені айғақталып, «Қазақ» газетін ашуы үлкен азаматтық іс ретінде анықталған. Ахмет Байтұрсынұлының кеңес кезінде де ұлты үшін бәріне көніп іс басында болуы ер азаматтық, тұлғалық қызмет ретінде бағаланған. Ахаңның тілтану, әдебиеттану ғылымдарының қалыптасуына себеп болғаны ерекше аталған. А.Байтұрсынұлының Крылов мысалдарын аударуы сол кездегі тілі байлаулы Алаш қайраткерлерінің қолданған амалы деп анықталған. Деколониялық мақсат ашық айтылған: «Ахмет Байтурсынов – народный поэт. Поэтическая деятельность его начинается с перевода басен Крылова на казахский язык. Как у человека, посвятившего всю свою жизнь просвещению народный массы, основная идея его высказывается и тут: как поэт-протестант, А.Байтурсынов поэзию превращает в оружие борьбы с политикой монархической России, угнетавшей

казахов. Принимаясь перевести басни Крылова, он прежде всего имеет в виду великую возможность басен для воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют казахскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: Хотя он брал содержания некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, его исключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух», – то же самое мы можем сказать и в отношении А.Байтурсынова. Как у Крылова, так и у Ахмета Байтурсынова, о естественности, простоте и разговорной легкости языка тоже не приходится говорить. Ахметом переведено 40 басен Крылова, и под названием «Сорок басен» сборник выдержал уже несколько изданий» [7, 62]. А.Байтұрсынұлының ақындық әлемінің де басты деколониялық дискурсы былай суреттелген: «В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных слов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным казахским языком поёт о свободе, о нации – призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом казахе чувства гражданства. Стихотворения А.Байтурсынова по внешней своей простоте, по внутреннему содержанию, легкости и равномерности занимают первое место в казахской литературе. У А.Байтурсынова, кроме «Сорока басен», имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводных стихотворении под названием «Маса» и несколько не напечатанных стихов лирического характера» [7, 62].

А.Байтұрсынұлының деколониялық қызметіне келесі әділ баға берілген: «В результате научно-педагогических трудов Ахмета Байтурсынова мы имеем казахскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию казахского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтурсынов поднял казахскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы» [7, 66 б]. Мақаланың орыс тілінде жазылуы – жалпы жұртқа таныту үшін екені анық. Бүгінгі ахметтанушылар қолданып жүрген мәліметтер толығымен осы зерттеудің негізінде екені де айқын. Сондықтан ахметтанудың негізін қалап берген әдебиетші М. Дулатұлы екенін мойындауымыз керек және қажетті жерде сілтемелер беруге тиістіміз.

М.Дулатұлы «Қазақ халқының бас адамдарына» мақаласында (Азамат Алашұлы. «Айқап» 1911. №7) күні бүгін өзін жоймаған сөздер келтірілген: «Біздің әрбір ісіміздің негізі бос, өмірі қысқа. Оқығандарымыз бар – қалтасы тесік, байларымыз бар – төбесі тесік. Екеуі бір жерге желімдесе де қосылмайды» [6, 41 б]. Алашқа жаны ашыған тұлға осы екі қауымның басын қосуды меңзейді. Биік дәрежедегі жігіттеріміз бен қазақты билеп, жұрт ағасы болып келе жатқан ел ішіндегі жақсыларға айтқан сөздері бүгін де өз күшін жойған емес: «Қазақ халқын жетектеп жарық дүниеге шығарушы қаһармандарға мұқтажбыз», – дейді Алаш ғалымы. Осыдан 100 жыл бұрын айтылған бұл сөздер күні бүгін қазақ үшін қажетті.

«Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы қазіргі Тәуелсіз кездегі ғылымға қосылған сүбелі үлес екені айқын. Қазақ тіліндегі тұңғыш оқулық Есеп құрал иесі, ұлттың тарихы, тілі мен әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы осыншама ғылыми құнды зерттеулер қалдырған Алаш ғалымы М.Дулатұлы қазақ тіліндеге есеп құрал математиканы қазақшалаған, қазақ тілі, әдебиеті, тарихы, көсемсөзін осыдан 100 жыл бұрын деколониялық тұрғыда қалыптастырып берген біргей қазақтың Ғалымы.

Нәтижелер

Біз мақаламызда Міржақып Дулатұлының шығармаларында деколониялық дискурстың жүйелі көрінісі бар екіндігіне дәлелдер келтіре отырып, зерттеу жүргіздік. Оның әдеби және публицистикалық туындылары отарлық үстемдікке қарсы тұру, ұлттық сана мен тарихи жадыны сақтау мәселелерін алдыңғы қатарға шығаратындығын ғылыми тұрғыда негіздедік. Бұл – автордың қазақ халқының отарлық езгіге қарсы ішкі қарсылығын идеялық-көркемдік деңгейде жеткізуге талпынысының көрінісі екендігіне басымдық таныттық. Ал, автордың «Оян, қазақ!» еңбегі – ұлттық сананы серпілтуге бағытталған саяси-публицистикалық манифест. Онда Міржақып қазақ халқының ұйқыдағы хәлін сипаттап, білімсіздік пен енжарлықтың себептерін отарлық жүйемен байланыстырады. Бұл туындыда автордың деколониялық ұстанымы нақты айқындалады: халықтың тарихи жадын оятуға, өзін-өзі тануға, ұлт ретінде тірілуге үндеу жасалады.

Автор шығармаларындағы тілдік, стильдік, поэтикалық тәсілдер де деколониялық дискурсты тереңдете түседі. Міржақып Дулатұлы қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба дәстүрін шебер ұштастыра отырып, отарлық қысымнан туған рухани дағдарысқа қарсы әдеби қарсылық тудырады. Міржақып Дулатұлы шығармашылығы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі деколониялық бағыттың бастау көзі ретінде маңызды. Оның идеялары тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетке де ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, М. Дулатұлының шығармалары тарихи ғана емес, қазіргі тарих пен әдебиетті зерттеуде де өзекті жол болып табылады.

Қорытынды

Міржақып Дулатұлының шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі деколониялық дискурстың терең көрінісі. Оның әдеби және ғылыми еңбектері отарлық билікке қарсы тұрудың мағлұматты идеялық үлгісі ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананы оятуға, тарих, тіл мен мәдениетті сақтауға бағытталған маңызды рухани мұра болып табылады.

«Оян, қазақ!» атты үндеуі – санасы отарланған халқына бағытталған айқын саяси әрі рухани серпіліс, ал «Бақытсыз Жамал» романы – отарлық кезеңдегі әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық құндылықтардың жойылу қаупін бейнелейтін терең психологиялық шығарма. Бұл туындыларда автор отарлық жүйенің рухани және мәдени зардаптарына сын көзбен қарап, ұлттың ішкі қуатты әлеуетін оятуға ұмтылады.

Зерттеу барысында Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы ұлт-азаттық идеялар, тарихи жад пен ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру жолындағы тарихи және көркемдік тәсілдер жүйелі түрде қарастырылды. Автордың шығармашылығы қазіргі әдебиеттанудағы деколониялық дискурсты зерделеуде маңызды үлгі ретінде бағалануға әбден лайық.

Осылайша, Міржақып Дулатұлы – отарлық үстемдікке қарсы күрескен қазақ зиялыларының жарқын өкілі ғана емес, сонымен қатар ұлттық әдебиеттің деколониялық бағыттағы көрнекті өкілі ретінде де ғылыми тұрғыда танылуы қажет тұлға.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Gabelia A. Whispering Without A Body, (De)colonization of the Indigenous Language and Cultural Codes: Jorge Sanjinés from Manifestos to Third Cinema // Central Asian Journal of Art Studies. – 2023. – Том 8, № 1. – Pp. 15–29. DOI: https://doi.org/10.47940/cajas.v8i1.634
2. Тапанова С.Е., Умбетова А.Қ. М.Дулатұлының публицистикалық еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2023. – №1 (142). – 59–65. DOI: https://doio rg/10.32523/2616-7174-2023-142-1-59-65
3. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі / Jospar білім порталы [Электронды ресурс]. – 2014. – URL: https://jospar.at.ua/publ/ylymi_zh_ mystar/mirzha_yp_dulat_ly_shy_armalarynda_y_alamny_tildik_bejnesi/11-1-0-190?utm_ source=chatgpt.com (қаралған күні: 02.01.2025)
4. Абдикалык К., Балтабаева Н., Кожекеева Б. Трагическое в стихотворении М. Дулатова «Қайда едің?» (Где были вы?) // Научный диалог. – 2024. – №13(4). – С. 153-171. DOI: https://doi.org/10.24224/2227-1295-2024-13-4-153-171
5. Күзембаев Ж.Е. Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасы: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореферат: 10.01.02 / Күзембаев, Жамбыл Елемесұлы ... – Алматы: [Б.ж.], 2010. - 24, [6] б.
6. Міржақып Дулатұлы. Шығармалар жинағы. 5 томдық. 2-том. – Алматы: Мектеп, 2004.
7. Міржақып Дулатұлы. Шығармалар жинағы. 5 томдық. 3-том. – Алматы: Мектеп, 2004.
8. Ісімақова А. М. Қазіргі әдебиеттану: деколониялық дискурс: монография. – Алматы, 2024. – 306 б.
9. Нұрпейісұлы Қ. Өнегелі өмір / ред. басқ. Ғ. М. Мұтатов. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 386 б.
10. Өскен Ә., Қамзабекұлы Д., Екіджі М. Ясауи және Абай – Алаш халқының рухани тұғыры // Керуен. – 2024. – No.4, 85-том. – Б.30–46. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02
11. Тоқтар Г.М., Сарсенбаева Ж.Б., Құрманбаева А.П. Алаш қаламгерлерінің шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы және ұлттық құндылықтар мәселесі // Керуен. – 2024. – No.4, 85-том. – Б. 183-194. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-14

А. Исмакова

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

Творчество Миржакыпа Дулатулы: деколониальный дискурс

Аннотация. В данной статье анализируется проявление деколониального дискурса в творчестве Миржакыпа Дулатова. В ходе исследования, опираясь на литературные и публицистические произведения автора, рассматриваются идеи, направленные против колониальной системы, а также вопросы сохранения национального самосознания, языка и культуры. Идеи национального освобождения и духовного обновления, представленные в таких произведениях, как «Оян, қазақ!» («Пробудись, казах!»), «Несчастная Жамал» и других, позволяют рассматривать творчество М. Дулатова как яркий пример деколониального дискурса. В статье системно анализируются литературные приемы и идеи, направленные на противостояние колониальной политике и восстановление как

национальной идентичности, так и исторической памяти казахского народа. Произведения Миржакыпа Дулатова оцениваются как истоки деколониального направления в казахской литературе. М. Дулатов одним из первых поддержал правописание реформатора казахской письменности ученого Алаш А. Байтурсынова. М. Дулатов - это ученый, стоящий у истоков Шокановедения в казахской науке. Он являестя автором первой научной статьи о творчестве Ш.Валиханова. В научных исследованиях М. Дулатова «Хан Абылай» («Айкап», 1912. №12), «Қазақ тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 марта 1913.№ 7) выявлена открытая деколониальная позиция ученого. Эти исследования по истории казахского народа уже в то время оказали огромное влияние на сохранение национальной айдентики, направленной против колониальной зависимости казахского народа.

Ключевые слова: деколониальный дискурс, Мыржакып Дулатов, национальное самосознание, колониальная система, национальная литература, «Оян, қазақ!», национальное освобождение.

A. Ismakova
Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Writings of Mirzhakyp Dulatuly: decolonial discourse

Abstract. This article analyzes the manifestations of decolonial discourse in the works of Mirzhakip Dulatuly. The research examines the ideas opposing the colonial system, issues of national identity, language, and cultural preservation, based on the author's literary and journalistic works. The concepts of national liberation and spiritual revival presented in Dulatuly's notable works, such as «Oyan, Qazaq!» and «The Unfortunate Jamal», among others, allow his creative legacy to be viewed as a vivid example of decolonial discourse. The article systematically explores literary techniques and ideas aimed at resisting colonial policies and restoring national identity and historical memory. Mirzhakip Dulatuly's body of work is highly regarded as the foundation of the decolonial trend in Kazakh literature. M. Dulatuly considered himself obliged to support the spelling of the Alash scientist A. Baitursynov. M. Dulatuly is a scientist at the head of Shokan studies in Kazakh science. In connection with the task of knowing history, the scientific decolonical position of M. Dulatuly's research «Khan Abylai» («Aikap», 1912. No. 12), «Kazakh history» («Kazakh», 1913. No. 7; «Kazakh», 1913. No. 3; «Kazakh», March 22, 1913. No. 7) is clear. These studies of the scientist were a scientific discourse that had a great influence, even then, on the preservation of national identity, overcoming the dominance of the colonial education system, and opposing colonial domination.

Keywords: decolonial discourse, Mirzhakip Dulatuly, national consciousness, colonial system, literature, «Oyan, Qazaq!», idea of national liberation.

References

1. Gabelia A. Whispering Without A Body, (De)colonization of the Indigenous Language and Cultural Codes: Jorge Sanjinés from Manifestos to Third Cinema. Central Asian Journal of Art Studies, 8 (1), 15–29 (2023). DOI: https://doi.org/10.47940/cajas.v8i1.634

2. Tapanova S., Umbetova A. M.Dulatulynyn publicistikalyk enbekterindegi ulttyk kundylyktar [National values in publicistic works of M.Dulatov]. Bulletin of L.N. Gumilyov

Eurasian National University. Journalism Series, 142(1), 59–65 (2023). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7174-2023-142-1-59-65 [in Kazakh]

3. Myrzhaqyp Dulatuly shygarmalaryndagy Galamnyn tildik beinesy [Linguistic world view in Myrzhakyp Dulatuly's works] [Electronic resource]. Jospar, 2014. – Available at: https://jospar.at.ua/publ/ylymi_zh_mystar/mirzha_yp_dulat_ly_shy_armalarynda_y_alamny_tildik_bejnesi/11-1-0-190?utm_source=chatgpt.com (accessed date: 02.01.2025) [in Kazakh]

4. Abdikalyk K., Baltabayeva N., Kozhekeyeva B. Tragicheskoe v stihotvorenii M. Dulatova «Qajda edің?» (Gde byli vy?) [Tragic Elements in M. Dulatov's Poem 'Qaida edıñ'? (Where Were You?)]. Nauchnyi dialog, 13(4), 153-171 (2024). DOI: https://doi.org/10.24224/2227-1295-2024-13-4-153-171 [in Russian]

5. Kuzembayev Zh.Ye. Myrzhakyp Dulatulynyn adebi publististikalyk murasy [Literary and journalistic heritage of Mirzhakyp Dulatuly]: abstract… thesis for Candidate of Philology. 10.01.02 / Kuzembayev, Zhambyl Yelemesuly (Almaty, 2010, 24 p) [in Kazakh]

6. Mirzhakyp Dulatuly. Shygarmalar zhinagy. 5 tomdyk. 2-tom [Mirzhakyp Dulatuly. Collection of Works. In 5 volumes. Vol.2] (Mektep, Almaty, 2004). [in Kazakh]

7. Mirzhakyp Dulatuly. Shygarmalar zhinagy. 5 tomdyk. 3-tom [Mirzhakyp Dulatuly. Collection of Works. In 5 volumes. Vol.3] (Mektep, Almaty, 2004) [in Kazakh]

8. Ismakova A.M. Kazirgi adebiettanu: dekoloniyalyk diskurs [Modern literary studies: decolonial discourse]: monograph (Almaty, 2024, 306 p.)

9. Nurpeisuly K. Onegeli omir [Moral life] / Ed. G. M. Mutatov (Kazakh University, Almaty, 2021, 386)

10. Osken A., Kamzabekuly D., Yekidji M. Yasaui zhane Abaj – Alash zhurtynyn ruhani tugyry [Yassawi and Abay – the spiritual pedestal of the Alash people]. Keruen, 4(85), 30-46 (2024). DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02

11. Tokhtar G.M., Sarsenbaeva Zh.B., Kurmanbayeva A.P. Alash kalamgerlerinin shygarmalaryndagy tauelsizdik ideyasy zhane ulttyk kundylyktar maselesi [The idea of independence in the works of Alash writers and issues of national values]. Keruen, 4(85), 183-194 (2024). DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-14 [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Исмакова Айгүл Серікқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0003-3374-0742.

Исмакова Айгуль Сериковна – доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан, E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0003-3374-0742.

Ismakova Aigul Serikovna – Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan, E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0003-3374-0742.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 17.09.09 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-230-246*
Ғылыми мақала

Абай дәстүрі Мағаз Разданұлы өлеңдерінде

Т. Қадыл
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада М. Разданұлының шығармашылық өсу жолы, Абайдан қабылдаған үлгісі (мазмұн, форма жағынан) зерттеледі. Зерттеудің мақсаты – Мағаз жасампаздығының ашылмаған тың қырларын ашу. Мағаз қытайдағы қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі болған дарынды ақын. Ол поэзиясында өз басынан кешкен күрделі өмірді суреттей отырып, XX ғасырдың 30-шы жылдарынан 80-ші жылдар аралығында болған Қытай қоғамының тарихи, әлеуметтік шындығын ашады. Осы мақсатты орындау үшін оның «Асулар толғауы», «Уақытқа жауап», «Босаға», «Ертең» қатарлы жыр кітаптарына талдау жасалады. Мағаз өлеңдеріндегі шеберлік пен тереңдікті зерттеу де, әсіресе ондағы Абай үлгісін көрсету кезінде екі ақынның өлеңдері салыстыра талданады. Сондан-ақ зерттеудің теориялық негізін бекемдеу үшін шетелдік жазушы, философтардан Дерек Джонстон, Реми Хесс, Нән Фань, Ло Гэньзы, Фыи Фың, ал отандық ғалымдардан Мұхтар Әуезов, Ғарифолла Есімнің ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Мақаланың ғылыми және практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижесінде М.Разданұлының поэзиялық мұрасы туралы маңызды тұжырымдардың жасалуы. Зерттеудің жаңалығы мен нәтижесі – Мағаз Разданұлының Абай дәстүрін жалғастырушы ақын екенінің дәйектелуі. Сондай-ақ ақынның түрмеде туған тағдырлы жырларындағы уақыт шындығы мен философиялық мәні танытылады. М.Разданұлының абақтыда туған шығармаларының тарихи мәні, заманалық суреті қоса көрсетіліп, оны ақын басынан кешкен күрделі өмір шындығымен сабақтастырыла қарастырлады.

Түйін сөздер: Мағаз Разданұлы, поэзия, Абай үлгісі, философиялық тереңдік, тарихи астар, көркемдік шеберлік.

Түсті: 20.12.2024; Жөнделді: 03.03.2025; Мақұлданды: 05.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Мағаз Разданұлы – өз дәуірінің қоғамдық ойын жеткізуде зор дарынын әйгілеген көрнекті тұлға. Ол 1924 жылы 22 сәуірде қазіргі ҚХР Алтай аймағы Буыршын ауданының Дулайты ауылында дүниеге келген. Мағаздың алғаш сауатын ашқан адам әкесі болса, қара қанаттанып өнерге аяқ басқан шағында рухани ұстаз тұтқан кісісі – ұлы Абай болды. Абай өлеңдерін қолынан тастамай оқыды, «Көзбен көріп, ішпен білуге» құмартты. Абайды ұстаз тұта отырып, алғашқы өлеңдерін соған еліктеп жазды, және әр туындысын Абайша терең ойлы етіп жазуға талпынды. Мағаз поэзиясына бажайлап үңілеген адам оның алғашқы өлеңдерінен тартып, толысқан ақын болған шағына дейінгі жазғандарынан Абайдың үлгісін байқамай, аңғармай қалмайды. «Өнердің жақсысы» (1949 ж.) деген мына өлеңінде де ұлы ұстазы Абай салған нәш-нақышпен түрлендіре жазады.

Атаққа құмартпай,
Ғылымды көздеңіз.
Құдық қаз инемен,
Ерінбей іздеңіз.

«Сен жақсы» дегенге
Мақтанға беріліп.
Құр қалып жүрмеңіз,
Әншейін еліріп.

Құр далбай не болар,
Бір сәуле қонбаса.
Абырой оралмас,
Шын ғылым болмаса [1, 63].

Ақын жалпы 11 шумақтан тұратын бұл өлеңінде адамдарға «Арғы атам бай болған, би болған» деп аруақ өңгеріп бос мақтан іздемей, ғылым тауып, адамшылық жолында болуды дәріптейді.

Осы сарындас «Кел өспірім жас ұлан» (1948 ж.) атты өлеңінде де ұрпақты оқу оқып, білім алуға шақырып ұран тастау жағы айқын көрінеді. Бұл – Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген әйгілі өлеңінен нәр алып, өркен жайған жас бұтақ тәріздес еді.

Кел өспірім жас ұлан,
Мектеп міне ашылды.
Шыққан күндей нұрланып,
Сәулесі оның шашылды.

Мектеп ана ұрпағын,
Адамдыққа баулымақ.
Балалықты қи бауырым,
Тентектіктен бол жырақ.

Еркелеткен ата-ана,
Ер жетер деп үмітті ол.
Ақтағандай еңбегін,
Сен білімді жігіт бол [1, 72].

Мағаз өмірінің бұл тұсы қазақ даласының әр жерінде білім ошақтары жарқырай жанып, сәулесін енді-енді шаша бастаған кез тұғын. Ақын өз халқының баяғыдай аз ғана малды түгемес байлық санап арқаны кеңге салмай, адамның көкірек көзін ашып, өзге жүртпен терезесін тең ететін өнер-білім үйренуді дәріптейді. Мұндай ғылым пайдасын бәрінен артық қоятын ұлы идеялар – Абай өлеңінің де үлкен арқауы болғаны анық. Бұл жағынан келгенде де Мағаз ойлары ұлы Абай ойымен тоғысады. Бұл зерттеу еңбекте Мағаздің тарихи астары қалың тағдырлы жырларын талдай келіп, оның Абай үлгісін қалай қабылдап, қаншалық дәрежеге жеткізгенін ашып беруді мақсат еттік.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің материалы ретінде Мағаз Разданұлының «Уақытқа жауап» (1984), «Ертең» (1998), «Босаға» (1998), «Асулар толғауы» (1982) қатарлы жыр кітаптары мен Абай өлеңдері пайдаланылды. Мағаз өлеңдеріндегі Абай үлгісін көрсету үшін Мағаздың Абай жасаған өлең үлгілерінің құрлымдық (пішіндік) жағынан да үйреніп, сол үлгіге түсіре отырып жазаған бірқанша өлеңдері салыстырыла талданады. Әрі салыстыра талдау кезінде Мағаз өлеңдеріндегі ой тереңдігі мен дәуір рухы, замана суреті де қоса көрсетіледі. Зерттеудің теориялық негізін бекемдеу мақсатында шетелдік ғалымдардан Дерек Джонстон, Реми Хесс, Нән Фань, Ло Гэньзы, Фыи Фың, ал отандық ғалымдардан М.Әуезов, Ғ.Есім қатарлы ғылымдардың ғылыми тұжырымдары зерттеудің негізі ретінде басшылыққа алынды.

Зерттеудің негізгі теориялық (әдіснамалық) тәсілі – Мағаздың Абайды ұстаз тұта отырып, одан қабылдаған үлгісін дәлелдеп көрсетуде екі ақынның өлеңдері салыстра талданды. Өлеңнің сырт құрлымы, ішкі тереңдігі, дәйр суреттерін беруі секілді жақтарын көрсетуде талдау, саралау, жинақтау, қорытындылау, т .б. ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу мәселесіне байланысты пікіріміздің ғылыми, әрі сенімді болуы үшін ақынның поэзиясына қатысты тұжырымдар; және ондағы кейбір философиялық атаулар (шайтан, қайғы жеу) салыстыра талдау, сипаттау әдістері арқылы терңдей ашылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Абайды өзіне ұстаз тұтқан Мағаз Абайдан үйрене отырып, өз сара жолын салуға құлшыныс жасайды. Абайға еліктеу барысы негізінен Мағаздың алғашқы өлеңдерінде көбірек ұшырасады. Дегенмен алғашқы қадамының өзінде әр өлеңінің іші мен сыртын бірдей әсем де әсерлі етіп шығаруға тырысады. Өлеңге Абайша зор талап қойды. Әрі өз өлеңіне алдымен өзі сыншы бола білді. Бұл кезде Мағаз Абайдың өлеңдерін ғана емес, Мағжан, Сәкен, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Ақыт сияқты көптеген атақты ақындардың да өлеңдерін оқитын, және өз жазғанын солармен салыстырып та көретін. Өз өлеңі солардан төмен деңгейде жатыр ма деп ұялып тартынатын да еді. Сондықтан да болар алғашқы өлеңдерін айналасына біршама танымал болған өлеңші, айтыскер ақын жеңгесі Зәме Қосайқызының (Мәсіғұттың әйелі) атымен газет бетінде жариялайды. Мұнан өзге сол

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

кезде шыққан «Бірлік» журналында «Мір» деген қалам атпен бірқыдыру өлеңдері мен «Адасқан аюдың ақтық өсиеті» атты сатиралық дастаны жарық көреді.

Мағаздың алғашқы шығармаларын өзгенің атында немесе қалам атпен жариялауында да өзіне қойған талап-тұрғысының биік екенін байқауға болады. Абайға еліктеуден бастаған алғашқы өлеңдерінде өзіне тән бөгенайы, стилі менмұндалайды. Оның 24 жасында жазған «Көктем» деген өлеңінде кәнігі суреткерге тән алымдылдық, ойлылық бар.

Бұзылды сайларда қар, өзенде мұз,
Бүркенген ақ жаулығын тастады құз.
Күн лебін сүйе қарап сүйді әлем,
Тұрғандай қолын бұлғап бір сұлу қыз.

Жылтиып жер бетінде жауқазындар,
Көгеріп күшіктеді жас өрім тал.
Шұбыртып шөбересін арттан ертіп,
Жөнелді күншуаққа кемпір мен шал.

Тастапты жылқышылар қошқар тонын,
Ескен жел тотықтырған өңін оның.
Маужырап жыл шыққан мал есін жиып,
Төседі арық-торпақ күнге жонын.

Жас төлдер дүркіресіп қотанда ойнап,
Шолып еткен шабақтайын салып ойнақ.
Аққу, қаз көлде жүзіп қиқуласа,
Бозторғай шырылдайды көкте сайрап [1, 87].

Мағаздың жаңа бастап жазып жүрген бұл өлеңінде Абай поэзиясының үлгісі бар десекте, ақын жалаң еліктеумен қалып қоймай, өзінше өрнек төккен.

Мағаздың ұқсас тақырыпты қалай жеткізіп жазғанын түсіну үшін Абайдың «Жазғытұры» өлеңімен салыстыра оқып көрелік:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің түрғысымен.

Кемпір мен шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қуанар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсын қара түнде жарқылдамай.
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай [2, 120].

Абай «Жазғытұры» өлеңінде табиғат құбылысы мен қыр жайлаған малшы өміріндегі өзгерістерді шендестіре суреттей келе, тіршілік диалектикасын, заңды құбылысын философиялық ойларға ұластырады.

Мағаз Абай үлгісінен үйрене отырып, содан тың жол тапқан ақын. Өлеңнің ішкі мән-мазмұнын да, сыртқы образ-бояуын да нанымды шебер бере біледі. Әрбір көрініс деталды соншама жанды бейнелеуінен тіпті бұл өлеңді Мағаздың алғашқы қаламсынау өлеңі деп айту қиын. Көктемгі табиғат көрінісін, малшы өмірін айнытпай дәл, образды кестелеген. «Күн лебін сүйе қарап сүйді әлем, тұрғандай қолын бұлғап бір сұлу қыз», «Жылтиып жер бетінде жауқазындар» сықылды образды метафоралар керемет орнын тауып, өлеңге жан бітіріп, мол әсерге тоғытып тірі суретке айналдырып жіберген.

Абай:
Безендірген жер жүзін тәңірім шебер,
Мейірбандық, дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңе аспан төнер [2, 121].

Мағаз:
Мінеки, көктем нұры жерге ұласты,
Мейіріммен анаң иіп төсін ашты.
Тілазар я серімас, болмай тентек,
Төсіне махаббатпен төсе басты [1, 88].

Абай да, Мағаз да қара жерді мейірбан анаға балап суреттейді. Ұқсас тақырып, ұқсас мазмұнды екі ақын өз тұрғысымен қарап шеберлік көрсетеді.

Мағаз әр уақыт Абайды оқып, одан жанды түрде үйрене білді. Болмыстың тереңіне Абайша үңіліп, Абайша толғанды. Сондықтан да ақынның қай өлеңінен болсын өзіндік сара із, айқын стиль сайрап жатады. Мына бір өлеңінде Мағаз өз өмірінің бұралаңға толы қилы суретін сызады. Басынан аунап бара жатқан қымбат шағының, асыл өмірінің еріксіз бұғауда өтіп жатқанына налиды. «Барады көлеңкені күн ұзартып» деп мезгілмен бірге таусылып бара жатқан өмірді Абайша суреттеп, айшықты балама жасайды.

Абай:
Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса [2, 57].

Мағаз:
Барады көлеңкені күн ұзартып,
Қараймын көкжиекке көз мұнартып [1, 93].

Тұс қиған соң көлеңке басы ұзартыны – жаратылыс заңдылығы, көз көрген болмыс шындығы. Мұндағы көлеңке – өмірдің баламасы. Оны ұзартып ары қарай түн құшағына тұншықтырып жоқ ету уақыт дейтін құдыреттің ісі. Осы әмбеге аян қарапайым шындықты өлең жолына көшіру – ақындық шабыт арқылы орындалады.

Мағаз өлеңінің бұл тармағы мазмұн жағынан Абай өлеңіне ұқсағанымен, дәл көшірмесі емес. Мұны ұлы Мұхаңның – Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда: «ойдың көпшілігі жұрт айтқан болуы мүмкін, бірақ соны басқаша түрде айта білудің өзі қасиет» [3, 122].

Мағаз өлеңінде «барады көлеңкені күн ұзартып» деген бұл тармағындағы көлеңкенің ұзаруын өткен өмірдің символы ретінде алғанымен, өлеңнің тұтас мазмұнында ақын өмірінің өкінішке, арманға толы жан елжіретер суреті бар. Өлеңнің әр жолынан ақын тағдырының айқын ізін көргендей боламыз. 1974-ші жылы түрмеде жүріп жазған ақынның бес шумақтан тұратын тағдырлы жырын бөліп-жармай толық оқиықшы:

Көп құдым қашағанды, қайтты ажар,
Заманым жатырқағыш болды ожар.
Өкініш ордым ылғи, үміт егіп,
Осыны кейінгі ұрпақ бір аңғарар.

Басқан із, бастың бітті артта қалмақ,
Тағдыр жоқ туған күнге қайта бармақ.
Келер күн не дайындап келе жатыр,
Қат-қабат салады сол ойға салмақ.

Барады көлеңкені күн ұзартып,
Қараймын көкжиекке көз мұнартып.
Көңілдің көк дөненін жуасытып,
Келемін ұзақ көштің жүгін артып.

Тас төсек – уайым бейне, ұйқысызбын,
Ой – талғау, үміт – арық, сабыр – тізгін.
Азайған ақыл, қайрат, сынық қамшым,
Қалғаны осы болды қолда біздің.

Ең жақсы бір кітаппын мен сендерге,
Оқып көр, көндім қалай күнелтерге.
Болайын мен не болсам, сен аман бол,
Сандалған түспе ізіме, соңыма ерме [4, 64].

Өлеңнің әр жолы ойға, сырға толы. Онда қоғамның, заманның ақын тағдырына аяусыз салған өшпес дертті жарасы бар. «Көп құдым қашағанды, қайтты ажар» дейді ақын. Жас күнінде тағдырдың мұндай ауыр соққысына ұшырамай тұрғанда асқақ арман, биік мұраттың соңынан алаңсыз жетем деп қуып еді. Заман бір аунап түскенде, енді міне жазықсыздан өмірі босқа өксіп өтіп барады... бұл өлеңді жазғанда ақынның айдауда, түрмеде жүргеніне 16 жылдай болған. Өткен өмірін оймен қыдырған ақын өзінің тұтас тағдырын, жалақор заманның сиқын бес шумақ өлеңге сидырып отыр.

«Заманым жатырқағыш болды ожар» – шындығы мол сөз. Отаным, елім деп ет жүрегі елжіреген ақынды ұққан жоқ. Өнерлі, саналы адамдардың барлығына жау көзбен жатырқай қарайтын керзаман оның алдына кесірін тосты. Күткен үмітім ылғи кері бағып өкінішіме айналып отырды, мені заманым түсінбеді, бірақ, сен ескер келешек ұрпақ дейді ақын.

Мағаздың осындағы үміт, өкініш туралы ойлары да Абай ойымен астасады. Мағаз «Өкініш ордым ылғи, үміт егіп» дейді. Бұл оның басынан кешкен тағдыр суреті. Жүрегіңді

шымыр еткізер осы тірі тіркесте ақынның аңдатып отырған үміті мен өкінішін қалай түсінеміз? үміті – «оны үйтсем екен, бұны бүйтсем екен» дейтін қара басының қамынан туған тілектер ме? өкініші шы? әлде ол да пенделікке бой алдырған қатардағы қалың қарақұрсақтың бір сүрініп кеткен қате қадамына бола айтқан байбаламы ма? жоқ, мүлде олай емес. Ойлы адамның үміті де, өкініші ондай надандыққа салынған қораштықтан аулақ. Оның үміті мен арманы – келешек ұрпаққа өлмес өнегелі өнер қалдыру еді, соның жолында бар күш-қуатын арнап білек сыбана кірісе бергенде тыныш өмірді ойламаған жерден «соқты да дауыл, бұзды да кетті» (Қ.Аманжолов).

Абай «үміт» сөзін бір ғана мағынада қолданбапты. Соның тағы бірнешеуін талдап көрелік. Себебі осылай істегенде Мағаз өлеңінде айтылған үміт, өкініш сөзінің түкпірін толық көре аламыз ба деймін.

Абай өлеңінде «тірі адамның ісі – үміт» дейді [5, 183]. Үміт тірліктің жай белгісі ғана емес, мағыналы өлшем-бағыты. Тірі адам әйтеуір бір үмітке сүйеніп күн кешеді. Алайда Абайдың айтып отырғаны әйтеуір кеудесінен жаны шықпай, жер басып сүлдесін сүйретіп жүрген бұралқы тіршілік емес. Мағаздың да айтып отырған үміті – алыс қиырды меңзейді. Үміт – келер күннен жақсылық күту, ғылым іздеп, өнер жолына түсу арқылы келешек ұрпаққа өлмес үлгі, мәңгілік мұра қалтыру. Абай айтқандай: «өлмейтұғын артына сөз қалдыру». Үмттің жетер мәресі осы.

Абай: «Көк тұман алдыңдағы келер заман» деген өлеңнің келесі тармағында «үмітті сәуле етіп көз көп қадалған» дейді. Қатардағы көп адамдар үшін келер күннің келбеті бұлғыңыр, не болмағын бір тәңірінің өзінен басқа білмейді. Данышпан Абайдың өзі келешектің қандай боларына болжау айтып сәуегейлік жасамайды. Керісінше шындыққа жүгіне отырып, келер заманды «көк тұманға» теңейді. Ал сол белгісіз дүниені, бейнесіз кеңістікті адам тек үміт арқылы елестетеді. Бүгінгі өмірінің мәнін келешек мұраты арқылы ашады. «Әр заманның өз сұрқылтайы бар» дегендей әр қоғам өз адамын тұлғалайды. Соған сай тауқыметі, бөлек тағдыры болады. Адам алдағы өмірінде өкініш арқалап, сор кешіп өтем деп ойламайды, жүрегіндегі асыл-асыл, асқақ-асқақ армандарды орындауы үшін үмітті тек алдағы күннен күтеді, отанына, еліне сенім артады. Мағаз өлеңінде айтылған үміт, өкініш міне осындайдан туған еді.

Абай: үміт сөзінің мағынасын келесі өлеңінде кеңейтеді. «Алды – үміт, арты – өкініш, алдамшы өмір» дейді. Бұл – тұтас адам тағдыры туралы айтылған мейлінше кең мағынадағы философиялық түйін. Мұндағы өкініш болмай қоймайтын өмір заңдылығы. Өмірдің адам бұза алмас қағидасын ешкім де аттап өте алмақ емес. Абай төртінші қара сөзінде: «...Адам баласы жылап туады, кейіп өледі», – дейді [5, 160]. Адамның жылап туатыны – болмыс, көзтаныс шындық. Ал үміт пен өкініш арасы – тіршілік. Тіршілік ортасы – қуаныш аралас бола ма? тұтас өмір азаппен, жылаумен өте ме? ол заманға да, тәңір басқа жазған жазымышқа да байланысты болады.

Мағаз өлеңінің екінші шумағында өмірдің жалғандығы, өтпелілігі туралы философиялық ой айтылады. Бұл ойын ақын өз тағдырымен байланыстыра отырып, тұтас адам баласының өміріне ортақ идеялармен тұтастырады. Өз өмірінің, қымбат уақытының жазықсыз жаламен текке өтіп бара жатқанын жай байбаламмен жеткізе салмайды. Бұл ойлары Абай өлеңімен бір арнада тоғысып жатыр.

Абай:
«Жас – қартаймақ, жоқ – тумақ, туған – өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Басқан із, көрген қызық артта қалмақ.
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.» [2, 84].

Мағаз:
«Басқан із, бастың бітті артта қалмақ,
Тағдыр жоқ туған күнге қайта бармақ.
Келер күн не дайындап келе жатыр,
Қат-қабат салады сол ойға салмақ» [1, 162].

Бұл екі өлең мазмұны мен ойды бейнелеу ерекшелігі жағынан ұқсастау. Мағаз өз өмірінің сырын өнерде пір тұтып, болашақ жолына бағдар еткен ұстазы Абай сияқты тереңнен толғап, ұлы ойларға ұластырып әкетеді.

Мағаз – Абайды ұстаз, үлгі тұтты. Өнер жолында оның поэзиясынан үйренсе, өмірде Абай сөздерін әрдайым тура жолға салып отыратын бағдаршы етті. Жалғаннан жала жабылып, басына күн туғанда Абай сөзімен өзін сабырға шақырды. Қиын күнде адастырмас, ар жолынан тайдырмас темірқазығы Абай деп білді. Заман, қоғам шындығын жырласа да, табиғат суретін салса да Абайша толғанып, шым тереңге бойлады. Қазақ ақындарының ішінде Абайды жақсырақ таныған, және жақындап барған адамның бірі – Мағаз Разданұлы деп айтуға болатындай. Өйткені оның көп өлеңдерінің жазылу стилі, ой биіктігі жағынан Абаймен үндесіп жатқандығы дәлел болады.

Мағаз «Соңғы нүкте» атты өлеңінде қоғамдық өзгеріс пен адамдар санасының оянуына ілесе езілген халықтың азаттыққа шығып, теңдікке жете бастағанын суреттейді. Және оны өз басындағы жайлармен, өзі көріп қанықкан объективтік дүниемен бауырластыра, жымдастыра бейнелейді. Ақын болмыс суретін құрғақ баяндап беруден мүлде аулақ. Әр ойын ұлы ұстазы Абай сияқты астары қалың сөз-образбен жеткізеді. Аталған өлеңнің алғашқы шумағы былай беріледі:

Құдай куә шайтаннан көп кішімін,
Дегенмен буырыл тартқан кісімін.
Өзімменен заманы бір жылдардың,
Асырадым сырттанын да күшігін [6, 58].

Өлеңді желдіртіп оқи салмай, ішіне үңіліп көңіл аударған адам оның әр тармақ, әр сөйлеміне әлдеқайда терең мағына сиғызып отырғанын байқайды. Мағаз өлеңінің бірінші тармағын «...шайтаннан көп кішімін» деп алады. Біз мұны ақынның тек ұйқас үшін ғана қосарлай салмаған сөзі деп білеміз. Осы «ШАЙТАН» сөзін Абай да бірқанша рет қолданған. Осы арада Абай философиялық ұғым дәрежесіне көтеріп қолданған бұл сөздің мәнін сәл кеңірек таратып айтқанды орынды көреміз.

Әсілі шайтан – алланың өзі ерік беріп жаратқан періштелерінің бірі еді. Аллатағала періштелерді (менің ойымша да шайтан періштеден бөлініп шыққан) оттан жаратады да, оларды биікте – көкте тұруға ұйғарады. Сосын бір періштені өзі топырақтан жасап жерге түсірген адамның қамқоршысы болып соған бағын (иман келтір) дейді. Бірақ әлгі менменшіл періште «мен оттан жаралған тұрсам, не үшін топырақтан жасалынған адамға бағынуым керек» деп өзін жаратқан аллаға қарсы келеді. Сонымен ібіліс атанған бұл періштені аллатағала адамдар арасына қуып жібереді. Алайда алланың қаһарына ұшырап

періштелер арасынан қуғындалғанымен, шайтан атанған бұл періште жаратушыдан ақырзаманға дейін адамдар ісіне араласып, азғындық жасауға рұхсат алады. Сондықтан алланың рұхсат-қалауымен болған шайтанның (ібілістің) әрекеті алланың өзіне қарсы әрекет емес, қайта адамға қатысты. Адамдар арасына келген шайтан ұясын – адамның жүрегіне, жанына (көңіл. ниетіне) салады. Іс жүзінде шайтанның қызметін алланың өзі берген. Ол адамның шешуге ақылы жетпейтін алланың мәңгілік жұмбақтарының бірі. Шайтан – адам табиғатын ашып беретін сыншы. Шайтан – адам табиғатының сырын ашуға көмектесетін алланың ерекше жаратындысы. Ал ендігі шайтан не үшін адамға қастандық жасаушының – азғырушының символына айналды дегенді жобалап айтсақ, шайтан (тегінде, шайтан да періште) өзінің мекенінен қуаланғандығын адамдардан көріп, оларға өмір бойы өштесіп кеткен. Сондықтан оның әрекеттерін шайтандық іс деп атаймыз. Адамдардың ізгі істерінен зұлымдық артығырақ түсіңкіреп жатса шайтанның көбірек иектегенінен яғни оның жеңе бастағанынан дерек береді. Ал адам баласы шайтанның қосшысы болып кетпей, шайтаннан алыс болудың, одан сақтанудың жолын іздейді, қорғаушысына (періштесіне) сүйенеді. Адамды шайтанға жығып беретін (шайтанмен дос, қолдас ететін) нәрсе – оның білімсіздігінен, көкірегін қараңғылықтың басуынан болады. Шайтан – жамандықтың иесі болса, оның қарсы жағында ізгілік иесі – періште тұрады. Адамдарды албастының (шайтанның) басуынан, жеңіп кетуінен қорғайтын қорғаушы – періште. Ол адамдардың жүрегін ауық-ауық кірден тазалап, игі іске ынтықтырып тұрады. Демек «шайтан – зұлымдықтың баламасы» [7, 63]. Адам санасына шайтан көбірек қараңғылық түсірсе, ол шайтанға ілеседі. Шайтандық жасайды яғни шайтанның нұсқағанын істейді. Мұны қазақша айтқанда жаманшылыққа жол ашады. Мағаз өлеңінде «...Шайтаннан көп кішімін» деп отырғаны өзін түрлі жамандықтардан аулақпын дегені. Шайтандықтың көбейтушісі – надандық. Ал Мағаз сияқты рухани дүниесі бай адамдар шайтандықты маңына жолатып, жүрегінен ұя бермейді. Сондықтан қалай айтсақ та Мағаз бұл жерде алысқа құлаш сермеп, ойшылдығын танытып отыр.

Жоғарыда, «шайтан» сөзін Абай да бірқанша жерде қолданған дедік. Енді соған мойын бұрайық: Абай «Қартайдық, қайғы ойладық...» деп басталатын 12 шумақтан тұратын өлеңінде біреу емес, бірқанша ойларын ұсынады. Өлеңінің басқы шумақтарында адамның тууы, қартайуы, өлуі сынды жаратылыстық заңдылығын айтса, одан кейінгі жерлерінде өнер үйреніп, ғылым-білім іздеу, жалқаулықтан тыиылып адал еңбек ету сияқты адамдық қасиеттерді сәдеттей келіп, ел жақсысы атанып атқа мінгендердің өз нәпсісінің жетегінде кетіп шайтандық жолға түскенін сындайды. Шайтанның жетегінде кету – надандықтың кесірінен, ғылым-білім жоқтығынан болады. Ел билеуге құмартқан пысықтардың надандығынан ел азды, салт бүлінді дейді Абай. Сондықтан осы өлеңінің соңында Абай:

Ел бұзылса, салады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек [2, 52].

Елдің бұзылуы – жамандықтың жайылып өріс алуы яғни шайтандықтың еркіндеп еніп, тайраңдап өрнек салуы. Бір сөзбен түйіндеп айтқанда, шайтанның салған өрнегі – түрлі жамандықтардың жиынтық аты. Оған Абай өлеңінде сындап отырған барлық жамандықтар кіреді. Сондықтан Абай елді бұзатын нәрсе – Шайтандық. Содан сақтанбақ,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

арылмақ керек дейді. Осы өлеңнің екінші тармағында «періште төменшіктеп, қайғы жемек» делінеді. «Тегінде қайғы жеу – періштеге емес, ол адамға тән қасиет» [8, 23]. Шын мәнінде иіні түсіп төменшіктеп, қайғырып отырған періште емес, адам. Адам болғанда да надандық кебін киген көнкеуделер емес, ішкі дүниесі біліммен нұрланған қайғы жей білетін (қайғы – тереңдіктің символы) парасат иесі. Сондықтан бұл арада Абайдың астарлап отырғаны өзі секілді – Мағаз айтқандай «шайтаннан көп кіші» тұратын адам. Періштенің қайғы жеуін – рухани тазалықты, тереңдікті білдіретін философиялық концепция ретінде қарауға да болады. Неге десеңіз, «қайғы – адамның дүниеге көзқарасының, рухани кеңдігінің өлшемі» [9, 227]. Адамдар көбінде кемшіліктерін өздерінің надандығынан туып отырғанын білмей, шайтандықтың азғырындысына айналады. Өлеңнің соңғы тармақтарының түйіні де осыған келіп тоқтайды. Абайдың бұл өлеңінде таратып айтылар астар көп мәнді меңзейді. Алайда дәл осы жерде Абай өлеңіне байланысты айтылған періштенің қайғысы мен шайтанның дүниетанымы туралы сөз астарын қазбаласақ, атымызды тым алысқа айдап алатын сияқтымыз. Сондықтан тақырыбымыздан бұра тартар әңгімені, талдауды осымен доғара тұрайық та, негізгі мазмұнға көшейік.

Мағаз Абайдан үйренгенде екі жақтан – нақтылап айтқанда өлеңнің тысқы өрнегі мен ішкі тереңдігі жағынан бірдей үлгі алды. Алғашқы өлеңдерінде сыртқы формалық жақтан еліктеу біршама басымдырақ болса, ал жасампаздық жақтан әбден толысып, қалыптасқаннан кейінгі шығармаларында ішкі тереңдік басымдық орын алады. Әр ойын Абайша салмақтап, алысты аңдатуға күш салғаны анық аңғарылады. Жоғарыда мысалға алған «Өнердің жақсысы» (1949 ж.), «Кел өспірім жас ұлан» (1948 ж.) өлеңдері Мағаздың 24-25 жасында жазған алғашқы өлеңдері болғандықтан өлеңнің идеялық жағынан да, сырт құрылысы жағынан Абайға еліктеп, соның ізімен ғана кетіп қалғаны анық байқалады. «Мағаз өлеңдері негізінен дәстүрлі қара өлең ұйқасымен келеді» [10, 86]. Тек алғашқы үйрену, еліктеу сатысында тұрған кезінде Абай жасаған өлшем-өрнектермен жазып көрген өлеңдері де кездеседі. Бірақ бұлары онша сәтті шықпаған. Мысалы, «Кей кезде көңілің» (1949 ж.), «Мақтанам» (1951 ж.), «Желікпей жақын кел» (1956 ж.) сияқты бірқыдыру өлеңдері алты буынды болып келеді. Мұндай алты немесе сегіз буынды өлеңдер Абайда көп ұшырайды. Салыстырып көрсек:

Абай:
Қызарып сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі.

Аяңдап ақырын,
Жүрекпен алысып.
Сыбдырын, тықырын
Көңілмен танысып. [2, 44].

Мағаз:
Азыңа-ақ желігіп,
Ентігіп еліріп.
Надан деп басқаны,
Қарайсың жеріліп.

Өзіңді танымай,
Деміктің жаным-ай.
Нан илеп кеудеңмен,
Сөз қойды жарымай. [1, 64].

Бұл – Мағаздың алғашқы қаламсынау өлеңдерінің бірі. Өлеңнің құрылыс жүйесі – ұйқас, буын, екпін, ырғағы жағынан мысалға келтіріліп отырған Абай өлеңіне ұқсайды. Ал «Балшық мола» атты мына өлеңінің құрылысы Абайдың «Бай сейілді» деп басталатын өлеңімен бірдей шыққан. Ақын өлеңін ұлы ұстазы Абай жасаған өлшем-қалыпқа сала отырып, өз ой-өрнегін төккен.

Абай:
Бай сейілді,
Бір пейілді-
Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек
Босқа селтек
Қағып, елін қармады.

Жөнді-жөнсіз,
Сөз – теңеусіз,
Бас пен аяқ бір қысап.
Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген итке ұқсап [2, 76].

Мағаз:
Балшық мола
Саған бола,
Тастап келдік біз жолды.
Келіп кеткен,
Тауап еткен
Күндеріміз көп болды.

Келген кезде
Мейлі сезбе,
Мейлі сезін бір есеп.
Біздер үшін
Құрметтісің,
Әйтпесе біз келмес ек [1, 36].

Мағаз бен Абайдың өлеңін қатар қойып салыстырып отырғандағы себебіміз – ол алғашқы жасампаздық жолынан бастап ұлы Абайдың тәжірибесін бойына сіңіре отырып, поэзияда өзіндік мәнер-машығын тауып стилдік ерекшелігін қалыптастырғандығын баса айту болатын. Жоғарыда біз Мағаздың Абай поэзиясынан екі жағынан яғни біріншіден,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

формалық жағынан – өлшем-өрнегінен; екіншіден – аз сөзбен көп ойды бейнелейтін ішкі тереңдігінен үйренді дедік. Осы ойларымызды ары қарай толықтыра түсу үшін келесі кезекте Мағаздың ақындық туралы көзқарастары мен Абайға арнаған өлеңдеріне азырақ тоқталамыз.

Мағаз Разданұлы «Ақын және жыр» атты өлеңінде ақын тағдыры және оның қызметі, поэзия құдыреті мен сыр-сипаты хақында ұзағырақ сыр толғайды.

«Ақын кім? сөнбес жұлдыз, тұтас дәуір,
Қысқы аяз, жазғы шуақ, күзгі дауыл.
Өлмес жан, өшпес рух, осы үшін
Сөз қозғау дәтің жетіп қандай ауыр» [11, 164], – деп ақынның рухани образын жасап, статусын анықтайды. Ақын табиғаты мен ақындық өнер жайында әуелден қалыптасқан әркімнің өзіндік жеке пікірлері болатыны рас. Оқушы жұртшылық Мағаздың беріп отырған бұл анықтамасын да жалпы ақындыққа қатысты қалыптасқан бұлжымас теория деп емес, автордың жеке пікірі деп қабылдайды. Дегенмен осы тектес пікірлердің бас түйісер тұстары да жоқ емес, олардың сарқып құяр сағасы – ақындық дегеніміз ой-сезім, парасат жағынан қарапайым адамдардан озғын, өзгеше болмысыққа ие жандар.

Қазақ әдебиетінде ақындық табиғат пен өлең сөздің теориясын кемелді түрде түсіндірген теорик, әдебиеттанушы ғалымдарымыз жетерлік. Ең қызығы, әдепкі жағдайда, ешкім де әліге дейін өлеңге Абайдан артылтып өлшем, сын айта алмағандай, Абай нұсқаған сол тұсқа кідіріп жалтақтай беретініміз бар. Әйтеуір, осы жағынан келгенде Абайдың сөзі бұзылмас берік қорған, таусылмас азық болып келеді. Өлең деген не деген сауалға Абай: «Өлең деген әр сөздің үйлесімі, сөз қосарлық орайлы жарасымды» [2, 41] деп келеді де, оған қойылар «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» деген өлшем-талабын ұсынады. Қазақтың танымындағы ақындықтың қадыр-қасиеті туралы да құр қалдырмай, айтарын жеткізе айтып (жазып) кеткен. Сөйтіп, біз іздеген, және әркім-әркім өзінше көзқарас айтқан мәселелердің бәріне де Абай тегіс жауап беріп қойыпты.

Әлбетте, осы маңынан табылып отырған Мағаз ойын да осалға балай алмаймыз. Мысалы аталған өлеңнің мына бір шумағына зер сала кетейікші... «Өлеңді өнер деп білген жан ешқашан оны ермек санап, көңіл қошын басудың құралына айналдырмайды» [12, 165]. Абайша түсіндірсек: ер жақсысы түбі терең сөз жақсысын тани да, келістіре де біледі, асыл сөзін «көр жерге» жұмсап қасиетін қашырмайды. Осы ойдың желісі Мағазда былайша өріледі:

Тәттінің санасызға дәмі кермек,
Сезілер ойы кемге өлең ермек.
«Не арзан – өлең арзан» деп жүргендер,
Қымбатқа қалай, қайтып баға бермек? [11, 176].

Қай заманда да ақиқатты айтушыларға тосқауыл аз болмаған ғой!? әсіресе кешегі тарылған заманда ақын, жазушы аталатын елдің маңдайға басар адамдары алдымен қуғын-сүргін көрді. Оқтың ұшына бірінші болып солар ұсталды. Олардың жазығы — туған елін, халқын сүйгені, шындықты айтып, ұлы өнер тудыруы еді. Амал нешік? надан қоғам – қашанда парасатты жандарды көзге шыққан сүйелдей көріп, оны ортасынан аластауға

қолынан келген барлық қаскүнемдік әрекетін жасайды. Тарих бәрін дәлелдеп келеді. «Тілге кісен салып», «Кітапты соттаған» [13, 46] қоғамның ешуақытта да оңбайтындығын уақыт өзі шындыққа шығарды. Адамдар жүрегіне сәуле шашатын парасат иесі ақын-жазушылардың соңына шырақ алып түсіп, «қасақана қолмен трагедия жасау – бірер адамның жеке басына келген апат емес, бүкіл бір ұлттың тағдырына жасалған зорлық-зомбылық есептелінеді» [14, 35]. Мағаз өлеңінің аңдатып отырғаны да міне осы тұс.

Бейшара не көрмеді пақыр заман,
Басына түскен талай ақыр заман.
«Сор шекпей бақыт жоқ» деп ақын сонда,
Күреске жері бар ма шақырмаған.

Дүниенің сәл жамалса жарықшағы,
Жанданып оңалғандай қамшы табы.
Жұлдызы оң, жақсы күннің жаршысындай,
Бәрінен бұрын көнген ақын тағы.

Қара жер мыс қазандай қойған асып,
Қайнады бірде баяу, бірде тасып.
Бақыттың, сордың да әйтеу алдында ақын,
Келеді бірге жасап жағаласып.

Ақынның ақ көңілге тілі тәтті,
Өзімшіл қазымырға тиер қатты.
Екі ұрты біреуі бал, біреуі у,
Тағдыры ақынды өстіп зор жаратты [15, 177].

Өлең – көңілдің күйі десек, бұл өлеңдерінен де Мағаздың өзі кешкен өкінішті өмірінің ізі білінеді. Мағаз – өмір тауқыметін өзі тұстас адамдар ішінде көбірек тартқан жан. 21 жылдық түрме өмірі ақынға көп нәрсенің сырын ұқтырып қана қойған жоқ, оның жүрегіне жазылмастай жара салды. Өлеңдеріне әлсін-әлсін сол заманның сағымы түсіп, көңіл күйі кірігіп кете беретіні осыдан.

Мағаз өмірде де (басына қиындық түскен сол кезеңдерде), өнерде де Абайды ұстаз тұтып, Абай сөзін әр уақыт басшылыққа алып отырды. Соның куәгері – Абайға арнаған өлеңдері. Өнер жолына қадам қойып, жаңа бастап жазып жүрген кезінде де алғашқы жырын Абайға арнапты. Сол жырларының бірпарасы мынау:

Абайды мен жасымнан өстім тыңдап,
Деген ол – екі нәрсе сыр мен сымбат.
Сыр – іші, сымбат – сырты, сол себепті,
Жақсының өзі тұлға, сөзі қымбат.

Көмулі қазына екен Абай сыры,
Симайды деп айтуға «көптің бірі».

Бұл екен он мың жылдар кетседе өтіп,
Бәрінде жеті күннің Абай тірі.

Алаштан Абай туған мен де туғам,
Сол үшін жасқанғам жоқ айғай-шудан.
Семейдің суын қазақ «зәмзәм» десе,
Бетімді Қара Ертістен менде жуғам.

Ең әсерлісі – аурухана төсегінде жатып, жарық дүниемен қоштасар сәтінде де ауызға алғаны Абай сөзі екен. Ең соңғы жазған өлеңін де Абайға арнап жазыпты. Сол соңғы өлеңі «Ой тәңірі» деп аталады. 13 шумақтан тұратын өлеңінде Мағаз Абайды күллі қазақтың мақтанышы, адамзаттан асып туған данышпан деп бағалайды. Сол айтулы өлеңнен бірер шумақ оқиық:

Мықтыға аты мәшһүр жүрмес талас,
Абай бір жемісі мол аласа ағаш.
Бір жұлдыз аспанынан жанып туып,
Төрінің кетік жерін толтырды алаш.

Абай тек ақын емес, ой тәңірі,
Айтуға асқақ үкім жетті әмірі.
Арқауын көркемөнер ширатар да,
Болмады муза алдында әрі-сәрі.

Төске өрлеп барған сайын алыстады,
Қай оймен оза шауып таныспады?!
Дүние мойындайтын болды әмірі,
Шығыстың аты әйгілі данышпаны.

Әңгіменің түп түйініне келсек, Мағаз Разданұлы – тынымсыз ізденумен өткен суреткер ақын. Абай, Шәкарымдердің поэзиясымен ғана емес, қазақтың фольклорлық және жыраулық әдебиетін де, ХХ ғасырдың басындағы алаш қайраткерлерінің еңбектерімен де жақсы таныс болған.

Қорытынды

Қорытып айтқанда, Мағаздың өнер жолына түсуіне үлкен игі ықпал еткен, және өмірде де, ұстаз тұтқан адамы Абай болды. Мағазға әкесі алғаш оқуға ұсынған кітап – Абай Құнанбайұлының өлеңдер жинағы еді. Мағаз әкесінің қадағалап түсіндіруі бойынша бұл кітапты әр уақыт қолынан тастамай оқиды, көп жерін жаттап алады, өлеңнің терең мағынасына бойлауға құлшынады. Мағаз 1939 - 1940 жылдары Сарсүмбедегі педагогикалық мектепте (Мұғалымдарды тез жетістіру күрісі) оқып жүргенде, бұл кітапты өзгелердің де оқуы үшін толық көшіріп шығады. Осыдан бастап Абайды өмірлік рухани ұстазы етеді. Алғашқы өлеңдерін де Абай үлгісіне салып жазады.

Мағаздың тұтас жасампаздығынан өз өмірі, яғни адам өз кескінін айнадан көргендей анық көрініп тұрады. Оның өмір жолы бір сыдырғы мамыражай тыныш өмір болған жоқ.

«Асты-үстіне түсіп» дегендей тым орныққсыз аласапыран қоғамдық жағдайға дөп келді. Шытырманды, соқпақты өмір кешті. Жазушының шын ойшыл суреткерге айналуы үшін оған тек талантты болу жетіспейді, күрделі тағдыр кешу керек сияқты дейтін сөз бар. Мүмкін бұл өмір шындығына сүйеніп шығарылған даналық тұжырым болар. Мағазды философ еткен де, гуманист күрескер еткен де оның қилы-қиян тағдыры. Барлық қазақ ақындары Абайдан үлгі алды, бірақ Абайдан үйренгеннің бәрі мықты ақын болып кеткен жоқ. Мағазды ақын еткен – оның драмалы тағдыры. Қиянатшыл заманның зорлық-зомбылығын көп көріп, «жүрегі қырық жамау» (Абай) болған ақынның өлеңдерінде тек өз күйінішті ғана орын алған жоқ, оның халқының тағдыры туралы жиы толғанып, ақиқат, әділет, адамшылық жайына көбірек қалам жүгірте беретіні де содан еді. Сондықтан да, Мағаз Разданұлының ақындық ерекшелігін тереңірек барлап байыптағанда байқайтынымыз – шығармашылығының айқын бір қыры болып тағдыры жатса, енді бір жағында – ақиқат жолында күрескен өршіл ақынның асқақ тұлғасы, ажал алқымдап келген қиын сәттерде де өзінің сабырын жоғалтпайтын, адамшылық жолынан адаспайтын маңғаз бейнесі көрініп жатады. Мейлі қай тақырыпты қаузаса да өлеңінен өзімен тұстас жылдардың суреті көрініп тұрады. Уақыт, тарих, заман, қоғам, адам тағдыры жайындағы терең толғаныстары өзі басынан кешкен кезеңнің астан-кестен аласапыран жайімен астасып жатады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. ماعاز رازدان ۇلى. اسۋلار تولعاۋى. -كۇيتاڭ: دله حالىق، 1982. -135 ب.

2. Құнанбайұлы А. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы, I-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б.

3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монография. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.

4. ماعاز رازدان ۇلى. ۋاقىتقا جاۋاپ. -بەيجيڭ: ورتالىق ۇلتتار، 1984. -110 ب.

5. اباي قۇنانباي ۇلى. اباي اقىلياالارى. -بەيجيڭ: ورتالىق ۇلتتار، 2008. -250 ب.

6. ماعاز رازدان ۇلى. مرتەڭ. -كۇيتاڭ: دله حالىق، 1998. -147 ب.

7. Есім Ғ. Хакім Абай. Монография. – Астана: Фолиант, 2012. – 395.

8. Дерек Джонстон. Философияның қысқаша тарихы: Сократтан Дерридаға дейін. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2018. – 216 б.

9. Реми Хесс, Философияның таңдаулы 25 кітабы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 360 б.

10. ميدىحات ماعاز ۇلى. بەلەستەر بەلگىسى. -بەيجيڭ: ورتالىق ۇلتتار، 2000. -380 ب.

11. ماعاز رازدان ۇلى. تاڭدامالى شىعارمالارى. -ءۇرىمجى: شينجياڭ حالىق، 2016. -420 ب.

12. 南帆. 文学理论. 北京：北京大学出版社，2008. 306 页.

13. 罗根泽.中国文学批评史. 上海书店. 2003 年版. 74页.

14. 费鹏. 新世纪长篇小说的历史现象. 吉林：东北师范大学，2019 年134页.

15. ماعاز رازدان ۇلى. بوساعا. ءۇرىمجى: شينجياڭ حالىق، 1998. 120 ب.

Т. Кадыл
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Традиции Абая в стихах Магаза Разданулы

Аннотация. В статье изучается творческий путь Магаза Разданулы, манера выражения, перенятая у Абая. Цель исследования – раскрыть нераскрытые грани творчества Магаза - талантливого поэта, одного из основоположников казахской литературы в Китае. Описывая в своих стихах нелегкую жизнь, которую он пережил, он раскрывает историческую и социальную реальность китайского общества 1930-1980-х годов. Для достижения этой цели анализируются его поэтические книги «Асулар толғауы», «Уақытқа жауап», «Босаға», «Ертен». Изучение мастерства и глубины стихов Магаза, особенно на примере Абая, представляет собой сравнительный анализ стихов двух поэтов. Для укрепления теоретической базы исследования в качестве метода исследования использовались научные выводы зарубежных писателей и философов Дерека Джонстона, Реми Хесса, Нань Фаня, Ло Гэньцзы, Фэй Фэна, а также отечественных ученых М. Ауэзова, Г. Есима и др. Научно-практическое значение статьи заключается в том, что результаты исследования дают материальную основу для поэтических произведений М. Разданулы. Новизна и результаты исследования заключаются в том, что пример Магаза, взятый у Абая, подвергается сравнительному анализу. Оно призвано раскрыть искренность и философский смысл судьбоносных стихов поэта, рожденных в тюрьме. Показаны также историческое значение и современная картина произведений Магаза, рожденных в тюрьме, и они рассматриваются во взаимосвязи с трудной реальностью, пережитой поэтом.

Ключевые слова: Магаз Разданулы, поэмы, пример Абая, философская глубина, исторический фон, художественное мастерство.

T. Kadyl
R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Tradition of Abai in the poems by Magaz Razdanuly

Abstract. The article examines the literary evolution of Maghaz Razdanuly and the influence of Abai's legacy on his work in both content and form. A prominent figure in Kazakh literature in China, Maghaz depicted the historical and social realities of Chinese society from the 1930s to the 1980s through his poetry. The study aims to reveal previously unexplored aspects of his creative output by analyzing poetry collections such as *Asular Tolgaui*, *Uaqytqa Zhauap*, *Bosagha*, and *Erten*. A comparative analysis with Abai's works highlights Abai's impact on Maghaz's poetic philosophy and style. The research draws on insights from foreign scholars like Derek Johnston, Rémi Hess, and Nan Fan, as well as Kazakh thinkers such as Mukhtar Auezov and Garifolla Yesim, to deepen the theoretical framework. Particular attention is given to the philosophical richness of Maghaz's prison poetry, shaped by personal hardship and historical turmoil. The study concludes that Maghaz Razdanuly continued and enriched Abai's literary tradition, with his works offering both historical insight and contemporary relevance.

Keywords: Maghaz Razdanuly, poetry, Abai's influence, philosophical depth, historical context, artistic mastery.

References

1. Razdanuly M. Asular tolgauy [Collection of poems] (Ili people, Kuytin, 1982, 135 p.) [in Chinese]

2. Kunanbaiuly A. Abai shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy, 1-tom [Abai's two-volume complete collection of works, Volume I] (Zhazushy, Almaty, 2005, 296 p.) [in Kazakh]

3. Auezov M. Abai Kunanbaiev [Abai Kunanbaiev] (Sanat, Almaty, 1995, 320 p.) [in Kazakh]

4. Razdanuly M. Uaqytqa zhauap [Response to Time. Collection of Poems] (Central Nations, Beijing, 1984, 110 p.) [in Chinese]

5. Kunanbaiuly A. Abai akylialary [Abai's Auliyas] (Central Nations, Beijing, 2008, 250 p.) [in Chinese]

6. Razdanuly M. Yerten [Tomorrow] (Ili people, Kuytin, 1998, 147 p.) [in Chinese]

7. Esim. G. Kakim Abai [Hakim Abay] (Foliant, Astana, 2012, 395 p.) [in Kazakh]

8. Johnston D. Filosofianyn qysqasha tarihy [A Brief History of Philosophy], Sokrattan Derridaga deiin [From Socrates to Derrida] (National Translation Bureau Public Foundation, Almaty, 2018, 216 p.) [in Kazakh]

9. Remi Hess. Filosofianyn tandauly 25 kitaby [25 Selected Books of Philosophy], (National Translation Bureau Public Foundation, Almaty, 2019, 360 p.) [in Kazakh]

10. Razdanuly M. Belester belgisi [The Sign of the Wise], (Central Nations, Beijing, 2000, 380 p.) [in Chinese]

11. Razdanuly M. Tandamaly shygarmalary [Selected Works], (Xinjiang People, Ürimshi, 2016, 420 p.) [in Chinese]

12. Nan Fan. Un shue li lun [Literary Theory] (Beijing University Press, Beijing, 2008, 306 p.) [in Chinese]

13. Luo Genze. Zhoñ go un shue pi piñ shy [History of Chinese Literary Criticism] (Shanghai Bookstore, Shanghai, 2003, 74 p.) [in Chinese]

14. Fei Peng. Shin shy ji shañ fian shao shuo li shy shian shiañ [Historical Imagination of Novels in the New Century] (Northeast Normal University, Jilin, 2019, 134 b.) [in Chinese].

15. Razdanuly M. Bosaga [Bosaga], (Xinjiang People, Urumchi, 1998, 120 p.) [in Chinese]

Автор туралы мәлімет:

Талдаубек Қадыл – PhD докторы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com, ORCID: 0009-0007-3224-9555.

Taldaubek Kadyl – PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan. E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com, ORCID: 0009-0007-3224-9555.

Талдаубек Қадыл – доктор философии (PhD), Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан. E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com, ORCID: 0009-0007-3224-9555.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 13.91 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-247-257*
Ғылыми мақала

Абай мен Алаш тұлғалары еңбектеріндегі ұлттық және мәдени код үдерісі

Д.Қамзабекұлы[1] , А.Қажымұрат[21] , М. Екижи[3]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Еге университеті, Түркі әлемін зерттеу институты, Измир, Түркия

(E-mail: [1] dikhan.kamzabek@mail.ru, [2] alma.shug@mail.ru, [3] metin.ekici@ege.edu.tr)

Аңдатпа. «Код», «мәдени код», «ұлттық код» ұғымдары соңғы онжылдықтарда гуманитарлық ғылымда белсенді қолданыла бастады. Бұл әсіресе мәдениеттану, лингвомәдениеттану және семиотикаға қатысты. Мұнда терминдер мәдениеттің уақыт өте келе қалай сақталатынын, берілетінін және өзектілігін түсіндіруге көмектеседі. Мәдени код арқылы қоғам тұрақты мағыналар мен құндылықтарды бекітіп, жалпы сәйкестікті қалыптастырады. Мақалада Абай Құнанбайұлының философиялық-мәдени мұрасы мен Алаш қайраткерлерінің идеялары қазақ халқының ұлттық және мәдени кодының қалыптасуы тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Абайдың даналығы мен Алаш тұлғаларының ой-тұжырымдары қазақ болмысын, моральдық және рухани бағыттарын қалай қалыптастырғанын анықтау. Негізгі назар тарихи тұлғалардың мәтіндері мен көзқарастарын талдауға аударылады. Абай қазақ халқының моральдық және мәдени архетиптерін бейнелейтін тұлға ретінде, ал Алаш қайраткерлері осы құндылықтарды қоғамдық-саяси өмірге енгізуге тырысқан тұлғалар ретінде ашылып көрсетілді. Зерттеу нәтижесінде рухани мұра мен ұлттық сана арасындағы байланыс анықталды. Жұмыстың ғылыми маңызы – мәдени кодты өзгермелі, тірі жүйе ретінде жаңаша қарастыру. Практикалық маңызы – нәтижелерді білім, мәдениет және мемлекеттік идеология салаларында қолдану мүмкіндігі.

Түйін сөздер: Абай, Алаш қайраткерлері, ұлттық құндылық, ұлттық код, мәдени код.

Түсті: 26.05.2025; Жөнделді: 28.05.2025; Мақұлданды: 05.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

[1] Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Зерттеу тақырыбының өзектілігі жаһандану және қазіргі заманғы сын-қатерлері жағдайында қазақ халқының мәдени және ұлттық мұрасын терең түсіну және сақтау қажеттілігіне байланысты. Қазақстан қоғамы үшін басты міндеттердің бірі – ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын мәдени, тарихи, тілдік және моральдық бағдарлардың жиынтығы саналатын ұлттық кодты сақтау және дамыту. Бұл тұрғыда Алаш қайраткерлерінің философиялық идеялары, әдеби мұрасы мен саяси қызметі, сондай-ақ Абай еңбектері – қазақ халқының ұлттық санасы мен мәдени кодын сақтау мен нығайтудың маңызды көзі.

Мәмбет Қойгелдиев, Талас Омарбеков, Дихан Қамзабекұлы, Ханкелді Әбжанов, Сұлтанхан Жүсіп, Айгүл Ісмақова, Тұрсынай Әбдіқадырова, Бауыржан Омаров, Амантай Шәріп және басқа да зерттеушілердің еңбектері сияқты алдыңғы зерттеулер Алаш ойшылдарының қазақ халқының ұлттық сана-сезімін және мәдени бірегейлігін қалыптастырудағы рөлін ашады. Дей тұрғанмен, әдебиеттануда Алаш пен Абай философиясының қазіргі жаһандану мен технологиялық трансформация жағдайында ұлттық кодтың қалыптасуына әсерін тереңірек талдайтын жұмыстардың тапшылығы байқалады. Бұл олқылық ғалымдар мен зерттеушілердің ұсынған тұжырымдамалық негіздерді жүйелеу мен нақтылауды және оларды жаңғырту үдерісінде Қазақстан алдында тұрған қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге бейімдеуді талап ететін ғылыми ойда олқылық туғызуы мүмкін.

Зерттеудің мақсаты – Абай және Алаш қайраткерлерінің қазақ халқының ұлттық мәдени кодын қалыптастырудағы рөлін және дамуын талдау трансформациясын жаһандану жағдайында өзектендіру. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді қарастыру қажет:

- Абай және Алаш қайраткерлерінің еңбектеріндегі ұлттық код тұжырымдамасын талдау.
- Ұлт қайраткерлерінің философиясының объективі арқылы ұлттық бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін негізгі аспектілерді анықтау.
- Қазақстанды жаңғырту және оның мәдени тәуелсіздігін нығайту контекстінде осы идеялардың маңыздылығын зерттеу.

Зерттеу гипотезасы Алаш пен Абай идеялары Қазақстанды жаңғырту және оның мәдени тәуелсіздігін нығайту процесінде маңызды құрал бола отырып, ұлттық кодты сақтау мен трансформациялаудың негізін құрайды.

Жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы негізінде оның мақсаты мен міндеттері Абай және Алаш қайраткерлерінің философиясын, сондай-ақ олардың қазақ халқының ұлттық жаңғыруы мен бірегейлігіне қосқан үлесін терең зерттеуге бағытталған.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері Абай және Алаш қайраткерлерінің шығармаларындағы негізгі ұғымдар мен идеяларды анықтау, сондай-ақ олардың философиялық, мәдени және саяси тәсілдерін талдау үшін контент-талдауды қамтиды. Тарихи-философиялық әдіс тарихи кезең контекстіндегі көзқарастардың эволюциясын және осы идеялардың қазіргі қазақ қоғамына әсерін зерттеу үшін қолданылады. Салыстырмалы әдіс Қазақстандағы ұлттық бірегейлік пен мәдени жаңғырудың заманауи тәсілдерімен салыстыру үшін

қолданылады. Мәтіндерді сапалы талдау ұлт зиялыларының қызметіне байланысты құжаттар мен жарияланымдарды, сондай-ақ оларды қазіргі қоғамда қабылдауды егжей-тегжейлі зерделеуге көмектеседі. Талдау және синтез әдісі зерттеу барысында анықталған философиялық және мәдени идеяларды Қазақстанды жаңғырту үдерістеріне интеграциялау мақсатында жүйелеуге және қорытуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Код термині бастапқыда техникалық ғылымдар мен генетикада пайда болды, бірақ XX ғасырдың екінші жартысынан бастап гуманитарлық ғылымдарда белсенді қолдана бастады. Юрий Лотманның пікірінше, код – мәдени ақпарат жүзеге асырылатын генеративті-интерпретациялық функцияны орындайтын белгілер мен белгілер жүйелерінің жиынтығы [1, 51]. Мәдени код – «мәдениеттің мағыналары әлеміне» енуге мүмкіндік беретін құрал.

В. Крысько, С. Иванников, Г. Волков анықтамасы бойынша ұлттық мәдени код – ұлттық мәдениеттің әсерінен қалыптасатын және халықтың ұжымдық санасында бекітілген стереотиптер жиынтығы. Бұл код ұлт өкілдеріне бір-бірін анықтауға мүмкіндік береді және психологиялық және дүниетанымдық көзқарастарды байланыстыратын ұлттық менталитеттің қалыптасуына негіз болады [2].

Код уақыт өте келе тіл, әдебиет, өнер және әлеуметтік тәжірибелер арқылы сақталады. Алайда жаһандану мәдениетаралық коммуникацияның кеңеюімен бірге ұлттық кодтың маргиналдануына және бұлыңғырлануына әкелді. Наталья Худолей атап өткендей, мәдениет – сыртқы әсерлерге қарсы тұруға және бірегей құндылықтарды сақтауға қабілетті өзін-өзі дамытатын жүйе [3, 57-58].

Әдебиет – ұлттық мәдени кодтың негізгі қоймаларының бірі. Онда халықтың «генетикалық коды» бар, онсыз ұрпақтар байланысы жоғалады [3, 134]. Көркем образдар, стилистика, метафоралар мен әңгімелер арқылы әдебиет халықтың мінез-құлқы, адамгершілігі, тарихы мен дүниетанымы туралы түсініктерді таратады.

Әрбір ұлт өзінің бірегей ұлттық мәдени кодын — халық өзін және әлемді түсінетін психикалық, мінез-құлық, тілдік және символдық элементтердің жиынтығын қалыптастырады. Зерттеушілер атап өткендей, бұл кодтарды ұрпақтан — ұрпаққа берудің негізгі медиаторы саналатын әдебиет.

Әдебиет арқылы мәдени сәйкестікті қалыптастыру процесі көптеген елдерде байқалады, бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар.

Зерттеуші Эдвард Томпсон атап өткендей, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы ағылшын әдебиеті «органикалық» ұлттық бірегейлікті қалыптастыру құралына айналды [4]. Германия мен АҚШ-тың өсіп келе жатқан бәсекелестігі жағдайында Британдық элита ағылшын мәдениетінің миссиясы мен бірегейлігі сезімін нығайту үшін ұлы Шекспир, Милтон ақындарының қайраткерлеріне жүгінеді. Университеттерде «Әдебиет теориясы» («Literary Theory») пәніне ерекше назар аударылады [5], ол тек мәтіндерді зерттеп қана қоймай, тарихи сабақтастық пен мәдени келісім сезімін қалыптастырады:

«Ағылшын әдебиетін зерттеу саласында талқыға түскен мәселе жай ғана ағылшын әдебиеті емес, Ағылшынның Әдебиеті болды: біздің ұлы «ұлттық ақындарымыз» – Шекспир мен Мильтон» -(«What was at stake in English studies was less English literature than English Literature: our great «national poets» Shakespeare and Milton») – деп атап көрсетіледі Ұлыбританияның әдеби саясатына арналған зерттеуде.

Бұл тәжірибе мынаны растайды: ұлттық код әртүрлі таптар мен ұрпақтарды бір «әдеби ұлтқа» символдық түрде байланыстыратын әдеби дәстүрді жасанды өсіру арқылы да қалыптасуы мүмкін.

Дмитрий Лихачевтің ойынша, орыс мәдениеті «әдебиетке бағдарланған»— онда көркем сөзге тек тілдің ғана емес, моральдың, тарихи жадтың, рухани миссияның Ана тілі ретінде ерекше мән беріледі [6, 116].

Осылайша, орыс мәдениеті әдеби дәстүр арқылы ұлттық кодты қалыптастырады, бірақ Пушкиннен Достоевский мен Толстойға дейінгі мәтіннің моральдық-философиялық жүктемесіне баса назар аударады. Бұл жай ғана мәдени тәжірибе емес, ұлттың адамгершілік тәрбиесінің бір түрі.

Ағылшын прагматикалық әдебиеті мен орыс этикалық-философиялық дәстүрінен айырмашылығы, қазақ мәдени коды фольклор мен поэзия арқылы ұжымдық есте сақтау формасы ретінде қалыптасады. Абай Құнанбайұлы, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы ана тілі мен ауызша шығармашылығы (жыр, дастандар, батырлар жыры) — бірегейліктің басты қоймасы екенін айқын көрсетеді. Абай Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде философ, реформатор, тәлімгер, ал Ахмет Байтұрсынұлы «тіл сәулетшісі» және туған сөзінің қорғаушысы ретінде әрекет етуі кездейсоқ емес.

Ұлт көсемі Әлихан Бөкейханның жазбаларындағы фольклор тарихи жадты кодтау көзі ретінде қарастырылады – ойдан шығарылған миф емес, халық поэтикасы арқылы нақты оқиғаларды қайта құру.

Алаш қайраткерлері өз кезегінде ұлы ақын идеяларын қабылдап қана қоймай, оларды іс жүзінде жүзеге асыра бастағандар болды. Олар қазақ қоғамын жаңғырту, тілді сақтау, ұлттық мектеп пен әдебиет құру үшін күресті. Олардың еңбектерінде Абай философиясы – жай мәтін емес, ұлттың тірі коды. Ол саяси толқулар мен отаршылдық қысым дәуірінде тірек болды.

Абай шығармашылығы – қазақ әлемінің квинтэссенциясы: поэзия, проза және философиялық трактаттар арқылы ол бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылатын моральдық және ақыл-ой көзқарастарын шифрлады. Оның шығармалары XIX ғасырдағы қазақ қоғамының жай — күйін көрсетіп қана қоймай, пассивті бақылаушыдан ойлайтын, сезінетін және әрекет ететін «толық адамға» жеке тұлғаның өзгеру векторын белгіледі. Абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы ұлттық код ұлттық сананы қалыптастыратын негізгі элемент екенін және Абайдың философиялық лирикасы, оның терең ойлары осы кодтың ажырамас бөлігі екенін атап өтті. Оның пікірінше, Абай идеялары, әсіресе жас ұрпақ арасында қазақ болмысын қалыптастыруға және нығайтуға тірек болады [7].

Академик Дихан Қамзабекұлы Абайды «Қазақ ұлтының ұлттық кодын сақтаушы» деп санайды, оның идеялары ұлттық сананы жаңғыртудың негізіне айналды деп мәлімдейді [8]. Ақын шығармашылығында қазақтың өмір салтын, оның дәстүрлерін, менталитеті мен рухын бейнелейтін құндылықтар шоғырланған. Мұхтар Әуезов жазғандай, «Абайды оқи отырып, қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, отбасылық және мәдени жағдайы туралы нақты түсінік қалыптастыруға болады» [9, 24-26].

Алаш қозғалысының жетекшілері Абай идеяларын қазақ ұлтының болашағын құрудың философиялық тұғырнамасы ретінде қабылдады. Профессор Айгүл Ісмақова Алаш әдебиетінің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы маңызын атап көрсетеді [10, 3]. Алаш көшбасшылары өздерінің әлсіз жақтарын жеңіп, әділдік пен ағартушылыққа ұмтылған «интеграцияланған адам» болуға ұмтылды.

ХХ ғасырдың басында қазақ зиялылары саяси және әлеуметтік оянудың, мәдени мұраны түсінудің және өз халқының рухани тамырларымен байланысының мәні мен рөлін түсінді. Осы кезеңде дамыған ұлттық идея көп қырлы болды және дәстүрлі қоғам дағдарысынан, Ресейдегі либералды көңіл-күйдің өсуінен және отаршыл елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстың кеңеюінен туындады. Бұл факторлар Алаш қозғалысының еңбектері мен қызметінде дамыған Қазақ ұлттық идеясының мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдауға түрткі болды.

«Алаш», «Алаш қозғалысы» деген терминдермен біз ұлттық элитаны және оның қазақ халқының рухани, саяси және мәдени жаңғыруына бағытталған қызметін айтамыз. Отаршылдық дәуірінің саяси айла-амалдарында адасып қалған құқықсыз халықтың тағдыры үшін жауапкершілікті Алаш өз мойнына алды. Қозғалыстың тұлғалық-интеллектуалдық әлеуетін Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Б. Құлманов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Ж. Досмұхамедұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Ақбаев, С. Лапин, Б. Қаратаев және басқа да көрнекті тұлғалар ұсынды. Бұл адамдар тамаша білім алып, қазақ халқының ең үздік адамгершілік-этикалық құндылықтарын сіңіріп, өз миссиясын орындай отырып туған еліне қызмет етті.

Олардың қызметі 1920 жылдары Алаштың ізбасары сынды М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, жаңа өкімет бағытындағы С. Сейфуллин, Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасұлы, С. Қожанов, Ж. Мыңбаев, М. Әуезов сияқты жарқын тұлғалармен жалғасты. Бұл ойшылдар мен қайраткерлер өздерін халықты азат етуге арнаған ұлттық зиялы қауымның жаңа буынын қалыптастырды. Мәдени және ұлттық кодты қалыптастыру үдерісі олардың еңбектерінде, публицистикада, поэзияда, саяси платформаларда көрінді.

Алаш зиялыларының құрамы ерекше назар аударуға лайық: ХХ ғасырдың басында тек жүздеген қазақ жоғары білім алып, Алаш партиясына мыңдаған азамат енген. Сан жағынан аз болғанымен, бұл өз заманынан озық идеяларды ұсынатын интеллектуалды элита еді. Алаш зиялылары отаршылдық «бөлу және жеңу» саясатынан туындаған қуғын-сүргінге қарамастан, езгіден босату үшін күресті жалғастырды [11].

Абай идеялары Алаш ойшылдарының философиялық, әдеби және педагогикалық тұжырымдамаларын ықпалдастырды. Алайда кеңес өкіметі мұндай идеяларға тыйым салды: ескі әдебиетті, фольклорды жалған ғылым деп таныды, ал Абай мұрасымен айналысқан ғалымдар қуғын-сүргінге ұшырады. Зерттеуші Қайым Мұхамедханұлы «Абайдың әдебиет мектебі» атты диссертациясы үшін 25 жылдық мерзімге лагерьге жіберілді [12].

Әлихан Бөкейхан ғылыми және публицистикалық қызметінде ұлттық кодты сақтаудағы тіл мен фольклордың маңызын терең түсінді. Ол фольклорлық шығармаларды («Мырза Едіге», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» т.б.) жазып, жүйелеп, тарихи және көркемдік құндылығын атап өтті [13, 6]. Оның еңбектерінде айтылғандай, «халықтың ұлттық коды оның тілі мен фольклорында».

Алаш көсемі эпикалық поэмаларды олардың тарихи сенімділігі тұрғысынан талдап, халықтың тарихи жадын жандандыруға тырысты. Ол бұрмалануларды сынға алып, тарихты зерттеуге ғылыми көзқарасты жақтады. Оның жұмысы тарихи және мәдени білімнің қайнар көзі ретінде қазақ эпосына ғылыми көзқарасты қалыптастыруға ықпал етті [14].

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің негізін қалаушы болып саналады. Ол әліпбиді реформалап, алғашқы қазақ грамматикасын құрып, фонетика, морфология және синтаксистің ғылыми негізін қалады.

Профессор Тұрсынай Әбдіқадырованың пікірінше, ол жасаған әліпбиді латын әліпбиіне, содан кейін кириллицаға ауыстыру халықтың жазбаша мұрасымен арадағы байланысты үзді [15, 100].

Ұлт ұстазы балаларды ана тілінде оқытуды жақтап, тек осылай ғана бірегейлікті сақтауға болады деп есептеді. Оның еңбектері халықты ағартуға негіз еді. Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық мәдениетке қосқан үлесі – педагогика ғана емес, қазақ кодын тіл мен әдебиетте сақтау үшін күрес.

1905 жылғы төңкеріс пен «Оян, қазақ!», қазақ тәуелсіздігі идеясы барған сайын өзекті бола бастады. 1905 жылы Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және Жақып Ақбаев қазақ саяси мәдениетінің маңызды құжаты — Қарқаралы петициясын дайындады. Онда Ресей үкіметіне қойылатын талаптар баяндалды: діни сенім бостандығы, жерге құқық, орыстандыруға қарсы іс-қимыл. Петиция сол жылы Оралда өткен Зиялы қауым съезінде расталған қазақтың саяси ойының қалыптасуына және ұлттық сананың оянуына бастама берді.

Осы орайда Міржақып Дулатұлының еңбектері ерекше маңызға ие. Оның «Оян, қазақ!» атты туындысы ұлттық идеяның мәнін ашып, оянған халықтың философиялық манифесіне айналды. Бұл кітап тек жанның айқайы ғана емес, сонымен бірге тілді, мәдениетті, дәстүрді сақтау үшін жауапкершілікті сезінуге шақырады. Репрессияға қарамастан, кітап және оның авторы қарсылық пен егемендікке ұмтылудың символына айналды.

Бір қызығы, Алаш кезеңі тұлғалары идеализацияланған батырлар емес еді. Мысалы, Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы қазақтардың бір бөлігі отаршылдық жүйеде қызмет етіп, парақорлықпен айналысып, өз халқын қанағаны туралы адал жазды. Соған қарамастан, ұлт көшбасшылары сыртқы қысым мен ішкі деградацияның ықпалын түсіне отырып, бостандық үшін күрестің алдыңғы қатарында қалды.

Олардың қызметінің маңызды бағыты пікірлердің плюрализмін мойындау болды. Қазақ қоғамында панисламистер мен батыстықтар, урбанистік мәдениетті жақтаушылар мен оның сыншылары арасында белсенді пікірталас болды. Мысалы, Бақытжан Қаратаевтың қала құрылысы туралы идеялары дау туғызса да, бірақ бөліну емес — қозғалыстың интеллектуалдық жетілуін көрсетті. Бұл даулар бөлінудің көрінісі емес, тірі ой мен халық үшін оңтайлы жол табуға деген ұмтылыстың дәлелі болды [11].

Әрине, зиялы қауым өкілдері арасында қақтығыстар мен келіспеушіліктер кездесті, бірақ олар бітіспес араздыққа айналмады. Бұл алашшылдардың өз мұраттарына — ұлттық жаңғыруға, бірлік пен рухани тәуелсіздікке терең берілгендігін айғақтайды. Қазіргі заманғы мысалдар аясында шенеуніктер мен зиялы қауым өкілдері тәуелсіздікке қарамастан сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасағанда, алаштықтар ұлттың моральдық бағдарларына ұқсайды.

1-Кесте. Алаш қайраткерлерінің мұрасы арқылы ұлттық мәдени кодты қалыптастырудың негізгі идеялары [15]

№	Алаш қайраткерлері	Негізгі идеялар / үлес	Тақырып	Нақты аспектілер
1	Ахмет Байтұрсынұлы	Ұлттық тіл мәдениетін қалыптастыру	Тіл және мәдениет	- Ұлттық әдебиет -Ұлттық мәдениет -Тілдік сәйкестілік

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

2	Жүсіпбек Аймауытұлы	Ұлттық ойлау мен сезімді дамыту	Психология және философия	- Ұлттық ойлау - Ұлттық сезім
3	Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы	Этнопедагогика, жастарды тәрбиелеу	Білім және тәрбие	- Ұлттық тәрбие - Ұлттық рух - Ұлттық дәстүрлер
4	Әлихан Бөкейхан, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұстафа Шоқай	Егемендік, мемлекеттілік, аумақтық тұтастық идеялары	Саясат және тарих	- Ұлттық тарих - Саяси өзін-өзі тану - Жер мәселесі

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [15]

Осылайша, Алаш қайраткерлерінің қызметі, олардың философиясы, азаматтық ұстанымы мен әдеби мұрасы, сондай- ақ Абай еңбектері қазақ халқының мәдени және ұлттық кодын қалыптастыруға негіз болды. Бұл ойшылдар тарихи өткенді түсініп қана қоймай, өз шығармаларында Болашаққа бағдар құрып, сол арқылы қазақтардың ұлттық кодының бірегей элементтерін қалыптастырды.

Бұл қайраткерлердің мұрасында ұлттық кодтың негізін құрайтын бірнеше негізгі компоненттерді бөліп көрсетуге болады:

- Тілдік сәйкестілік (А. Байтұрсынұлы);
- Ұлттық ойлау және психология (Ж. Аймауытұлы);
- Этнопедагогика және рухани тәрбие (М. Жұмабаев, М. Дулатұлы);
- Саяси субъективтілік және тарихи сабақтастық (Ә.Бөкейхан, М.Тынышбаев, М.Шоқай);
- Еңбек философиясы және моральдық бағдарлар (Абай).

Осы идеяларды біріктіре отырып, Абай мен Алаш қайраткерлері ішкі (рухани және мәдени), сондай-ақ сыртқы (әлеуметтік және саяси) компоненттерді қамтитын ұлттық кодтың тұтас тұжырымдамасын жасады деп айтуға болады. Бұл мұра жаһандану мен трансформация жағдайында, қоғам алдында ұлттық бірегейлікті сақтау және нығайту міндеті тұрған кезде өзекті болып қала береді. Еңбек, білім және моральдық бағдарлар сияқты құндылықтарды қалыптастыра отырып, Абай және Алаш қайраткерлері қазақ халқының мәдени кодын сақтау мен дамытуда шешуші рөл атқарды.

Қорытынды

Ойымызды жинақтай келе, Абайдың шығармашылығы мен дүниетанымын терең зерделеу нәтижесінде, Алаш зиялыларының бүкіл философиясы сияқты, жаңа үлгідегі жаңғыртудың басты құралы — сапалы, бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырудың негізі деп есептей отырып, олар дамытқан және қорғаған ұлттық код сақталатынын атап өтеміз. Бұл асыл ұмтылыс тек ұлы адамдарға, өз елінің шынайы патриоттарына қол жетімді еді. Олардың мақсаты – өз ұлтын отаршылдықтың қараңғы бұғауынан шығару болды. Олардың жанқиярлық еңбегі мен табандылығы ұлтымыздың жандануы мен дамуын арттырып, тек Алаш тұлғалары сияқты елдің адал перзенттерінің арқасында ғана ұлттық сана-сезім сапалануға бағыт алды.

Станислав Ежи Лец әділ атап өткендей: «Ұлттың ұлылығы оның әрбір азаматында көрініс табуы керек». Бұл Алаш ойшылдары басшылыққа алған мұраттарға да қатысты. Олардың ғылыми мұрасы мен жазбаларында барлық қиындықтар мен қуғын-сүргінге

қарамастан, өз ұлтына деген сүйіспеншілік, әділеттілік пен ұлттық тәуелсіздікке деген ұмтылыс негізгі өмірлік бағыт ретінде көрініс тапқан. Алаш зиялылары мен Абай салған бұл жол қазіргі әділетті Қазақстанға серпін беріп, рухани бағдар ретінде қызметін жалғастырып келеді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат
Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Д. Қамзабекұлы отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуді және мақаланың мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарауды жүзеге асырды. А. Қажымұрат мақаланың материалдарын зерттеу, саралау және талдау үшін қажетті деректерді жинаумен, рәсімдеумен айналысты. М. Екижи шетелдік ғалымдардың еңбектерін зерттеу мен жұмыс қорытындыларына айтарлықтай үлес қосты. Авторлар зерттеудің барлық аспектілері үшін бірлесіп жауап береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. – 416 с.
2. Крысько В.Г., Иванников С., Волков Г. Этнопсихологический словарь. – Москва: МПСИ, 1999. – 343 с.
3. Худолей Н.В. Классический текст культуры как система коммуникативного кодирования: дисс. … канд. культурологии. – Красноярск, 2016. – 245 с.
4. Thompson, E. P. The making of the English working class. – London: Victor Gollancz, 1963.
5. Eagleton, T. Literary Theory: An introduction. – University of Minnesota Press, 2003
6. Лихачёв Д.С. Заметки и наблюдения: Из записных книжек разных лет. – Ленинград: Сов. писатель, 1989. – 608 с.
7. Елбасы алдыға қойған Ұлы Ұғымның түйінін Мекемтас аға шешіп берді [Электронды ресурс]. – 08.05.2017. – URL: https://abai.kz/post/52550 (қаралған күні: 25.03.2025)
8. UNESCO чествовала Ахмета Байтурсынова [Электронды ресурс]. – 04.10.2022. — URL: https://kazpravda.kz/n/unesco-chestvovala-ahmeta-baytursynova/ (қаралған күні: 01.04.2025)
9. Baisarina, Z. The idea of cultural renaissance in Abai Qunanbaiuly's legacy // Eurasian Union of Scientists. – 2020. – Issue 75, Vol. 8. – P.24–26. DOI: https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2020.8.75.889
10. Исмакова А.С. Сокровенное предназначение казахской литературы // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2009. – №2. – С. 3-7.
11. Движение Алаш и казахская национальная идея начала XX века [Электронды ресурс]. – 12.10.2011. — URL: https://iie.kz/?p=800 (қаралған күні: 05.03.2025)
12. Мұхамедханов Қ. Тағдыр және Қарлаг – Алматы, 2008. – 278 б.
13. Osken, A., Qamzabekuly, D., Nuriman, B. Alikhan Bokeikhan's literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology // Kritika Kultura. – 2024. – №45. P.31–71.
14. Kazhymurat, A., Aubakir, Z., Askarova, A. Abai in Alash heritage: National and cultural code. Critical Survey, 36(4), 87–100 (2024). DOI: https://doi.org/10.3167/cs.2024.360408
15. Әбдіқадырова Т.Р. Алаш және ұлт қайраткерлері. Монография. – Тараз, 2014. – 264 б.

Д. Камзабекулы[1], А. Кажимурат[2*], М. Екижи[3]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3]Институт исследования тюркского мира университета Эге, Измир, Турция

Процесс национального и культурного кода в трудах Абая и личностей Алаш

Аннотация. Понятия «код», «культурный код», «национальный код» стали активно использоваться в гуманитарных науках в последние десятилетия. Это особенно верно в отношении культурологии, лингвокультурологии и семиотики, где эти термины помогают объяснить, как культура сохраняется, передается и актуальна с течением времени. Посредством культурного кода общество закрепляет устойчивые значения и ценности, тем самым формируя общую идентичность. В статье рассматриваются философско-культурное наследие Абая Кунанбаева и идеи деятелей движения Алаш с точки зрения формирования национального и культурного кода казахского народа. Цель исследования – выяснить, как мудрость Абая и идеи личности Алаша сформировали казахскую идентичность, нравственную и духовную направленность. Основное внимание уделяется анализу текстов и взглядов исторических личностей. Абай раскрывается как личность, олицетворяющая моральные и культурные архетипы казахского народа, а деятели Алаша – как личности, пытающиеся внедрить эти ценности в общественно-политическую жизнь. Исследование выявило связь между духовным наследием и национальным сознанием. Научная значимость работы заключается в новом рассмотрении культурного кода как изменчивой, живой системы. Практическая значимость заключается в возможности применения этих результатов в образовательной, культурно-просветительской и государственной идеологии.

Ключевые слова: Абай, Алаш, национальная ценность, национальный код, культурный код.

D. Kamzabekuly[1], A. Kazhymurat[2*], M. Ekici[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Institute for the Study of the Turkic World, University of EGE, Izmir, Türkiye

The process of national and cultural code in the works of Abai and the personalities of Alash

Abstract. The article examines the philosophical and cultural heritage of Abai Kunanbayev and the ideas of the leaders of the Alash movement from the point of view of the formation of the national and cultural code of the Kazakh people. The purpose of the study is to find out how the wisdom of Abai and the ideas of Alash's personality shaped the Kazakh identity, moral, and spiritual orientation. The main focus is on the analysis of texts and views of historical figures. Abai is revealed as a personality embodying the moral and cultural archetypes of the Kazakh people, and the figures of Alash are individuals trying to introduce these values into public and political life. The study revealed a connection between spiritual heritage and national consciousness. The scientific significance of the work lies in a new consideration of the cultural code as a changeable, living system. The practical significance lies in the possibility of applying these results in educational, cultural, and state ideology.

Keywords: Abai, Alash, national value, national code, cultural code.

References

1. Lotman Yu.M. Vnutri myslyashchih mirov [Inside the Thinking Worlds]. (Sankt-Peterburg, 2014, 416 p.) [in Russian].

2. Krys'ko V.G., Ivannikov S., Volkov G. Etnopsihologicheskii slovar' [Ethnopsychological dictionary]. (Moscow, 1999, 343 p.) [in Russian].

3. Hudolei N.V. Klassicheskii tekst kul'tury kak sistema kommunikativnogo kodirovaniya [Classic text culture as a system of communicative coding]. (Krasnoyarsk, 2016, 245 p.) [in Russian].

4. Thompson, E.P. The making of the English working class. (Victor Gollancz, London, 1963).

5. Eagleton, T. Literary Theory: An Introduction. (University of Minnesota Press, 2003).

6. Lihachyov D.S. Zametki i nablyudeniya: Iz zapisnyh knizhek raznyh let [Amendments and additions: from key documents of different years]. (Leningrad, 1989, 608 p.) [in Russian].

7. Elbasy aldyga koigan Uly Ugymnyn tuiinin Mekemtas aga sheship berdi, [Mekemtas Aga solved the mystery of the Great Concept put forward by the President].– Available at: https://abai.kz/post/52550 (accessed: 25.03.2025)

8. UNESCO chestvovala Ahmeta Bajtursynova [Akhmet Baytursynov was honored by UNESCO]. – Available at: https://kazpravda.kz/n/unesco-chestvovala-ahmeta-baytursynova (accessed: 01.04.2025)

9. Baisarina, Z. The idea of cultural renaissance in Abai Qunanbaiuly's legacy. Eurasian Union of Scientists, 75(8), 24–26 (2020). DOI: https://doi.org/10.31618/ESU.2413-9335.2020.8.75.889

10. Ismakova A. S. Sokrovennoe prednaznachenie kazahskoi literatury [The secret purpose of Kazakh literature]. Bulletin of Kazakh National University. Philology Series, 2, 3-7 (2009) [in Russian].

11. Dvizhenie Alash i kazahskaya nacional'naya ideya nachala XX veka [The Alash movement and the Kazakh national idea of the beginning of the 20th century]. – Available at: https://iie.kz/?p=800 (accessed: 05.03.2025)

12. Muhamedhanov K. Tagdyr zhane Karlag [Fate and Karlag]. (Almaty, 2008, 278p.) [in Kazakh].

13. Osken, A., Qamzabekuly, D., & Nuriman, B. (2024). Alikhan Bokeikhan's literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology. Kritika Kultura,, 45, 31–71 (2024).

14. Kazhymurat, A., Aubakir, Z., Askarova, A. Abai in Alash heritage: National and cultural code. Critical Survey, 36(4), 87–100 (2024). DOI: https://doi.org/10.3167/cs.2024.360408

15. Abdikadyrova T.R. Alash zhane ult kairatkerleri [Alash and national figures]. (Taraz, 2014, 264 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Қамзабекұлы Дихан – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5622-3834.

Қажымұрат Алмагүл – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: alma.shug@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9823-3686.

Метин Екижи – доктор, профессор, Еге университеті, Түркі әлемін зерттеу институты, Измир, Түркия. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-8462.

Камзабекулы Дихан – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5622-3834.

Кажимурат Алмагуль – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: alma.shug@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9823-3686.

Метин Екижи – доктор, профессор, Институт исследования тюркского мира университета Эге, Измир, Турция. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-8462

Kamzabekuly Dikhan – Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5622-3834

Kazhymurat Almagul – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; E-mail: alma.shug@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9823-3686

Metin Ekici – Doctor, Professor, Institute for the Study of the Turkic World, University of EGE, Izmir, Türkiye. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-8462

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 17.09.91 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-258-272*
Ғылыми мақала

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасуы

Б.П. Насирдинов[11], С.Д. Өмірзақов[2], Н.Қ. Омаров[3]
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: [1]NBP_D@mail.ru, [2]sattar.kazgurt@mail.ru, [3]nurlybek.omarov.73@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасу алғышарттары мен рухани-мәдени негіздері жүйелі түрде талданады. Бұл өңір – қазақ халқының рухани тарихында ерекше орын алатын, діни-ағартушылық, жыраулық және айтыс дәстүрі терең тамыр жайған аймақ. Қазақ халқының сан ғасырлық мәдени мұрасы түрлі саяси оқиғалардың куәсі болғанымен, оңтүстік өңірдің әдеби мұралары жинақталып, жарияланып, зерттеу жұмыстары жүйелене бастағаны байқалады. Мақалада Қазығұрт-Қаратау өңірінен шыққан көрнекті ақындардың шығармашылығы негізінде бұл әдеби мектептің басты көркемдік-идеялық ерекшеліктері сараланады. Мектеп өкілдері ислам діні мен сопылық ілімді поэзиямен ұштастырып, ел бірлігі, адамгершілік, әділеттілік және отарлық үстемдікке қарсылық тақырыптарын жыр арқауына айналдырды. Сонымен қатар зерттеуде әдеби мектептің жанрлық табиғаты, көркемдік тілі мен тақырыптық алуандығы, ұлттық сананы тәрбиелеудегі рөлі ашып көрсетіледі. Қазығұрт пен Қаратау өңірлері ежелден сопылық поэзияның, жыраулық дәстүр мен айтыс өнерінің өркен жайған ортасы болғаны белгілі. Мектеп өкілдерінің дидактикалық өлеңдері, салт-жырлары, айтыстары, қисса-дастандары мен терме-толғаулары - халқымыздың тілдік, рухани және имани құндылықтарының сақталып, ұрпақ санасына сіңірілгенінің дәлелі. Зерттеу нәтижесінде Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасу негіздері жүйеленіп, оның қазақ руханиятындағы өзіндік орны нақтыланады.

Түйін сөздер: Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі, қалыптасуы, нәзира дәстүрі, қисса-дастандар, әдебиет өкілдері, кеңес дәуіріндегі пікірлер.

Түсті: 04.02.2025; Жөнделді: 18.05.2025; Мақұлданды: 04.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

1 Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазақ ұлтының көптеген жылдар бойы қалыптасқан мәдени мұрасы түрлі саяси оқиғаларды бастан өткергеніне қарамастан, оңтүстік өңірдің әдеби мұралары жинақталып, жарияланып, зерттеле бастады. Қазақ әдебиетінің даму тарихында аймақтық әдеби мектептердің өзіндік орны бар. Солардың бірі –Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі. Бұл мектептің өкілдері оңтүстік өңірде өмір сүріп, өз шығармалары арқылы халықтың рухани дүниетанымын, ұлттық санасын қалыптастыруға үлес қосты. Олардың шығармаларында дін, адамгершілік, ұлттық бірлік, отаршылдыққа қарсы күрес т.б. тақырыптар кеңінен жырланды. Мақалада осы әдебиет мектебінің қалыптасу негіздері, өкілдері, оның бағыт-бағдары талданады.

Зерттеу әдістері

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасу негіздерін жан-жақты талдау мақсатында бірқатар ғылыми әдістер кешенді түрде қолданылды. Әдістемелік негіз ретінде тарихи-салыстырмалы, текстологиялық, дереккөздерге шолу және жүйелеу, фольклористикалық, контекстік талдау және интерпретациялық әдістер басшылыққа алынды. Әр әдіс зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес іріктеліп, өзара сабақтастықта пайдаланылды.

Біріншіден, тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде аймақтық әдебиеттің даму үдерісі әртүрлі тарихи дәуірлердің саяси-әлеуметтік жағдайларымен байланыста қарастырылды. Әдеби мұраның пайда болуы мен өркендеуі сақ, ғұн, көне түркі дәуірлерінен бастап Қоқан хандығы мен Кеңес дәуіріне дейінгі тарихи оқиғалармен сабақтастырылды. Бұл әдіс арқылы әдеби дәстүрдің үздіксіз даму үрдісі мен ұлттық руханияттың тарихи сабақтастығы анықталды.

Екіншіден, зерттеу барысында текстологиялық талдау әдісі қолданылды. Аймақ ақындарының шығармалары мәтіндік тұрғыда зерттеліп, жазба және ауызша дәстүр арасындағы байланыстар талданды. Әдеби шығармалардың мәтіндік нұсқалары салыстырылып, олардың жанрлық құрылымы, тілдік ерекшеліктері, стильдік бірегейлігі анықталды. Сонымен бірге, ауызша әдебиеттің кейбір үлгілерінің жазба әдебиетке ауысу ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы көрсетілді.

Үшіншіден, дереккөздерге шолу және жүйелеу әдісі аясында зерттеушілердің (М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы, Е. Ысмайылов, Б. Омарұлы және т.б.) еңбектері мұқият қарастырылды. Бұрын жарық көрген әдеби, тарихи және мәдени дереккөздерге сүйене отырып, Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі өкілдерінің шығармашылық мұрасын жүйелеу және жаңа ғылыми пайым жасау мақсат етілді. Сонымен бірге соңғы жылдары табылған қолжазбалар мен әдеби материалдар да зерттеуге енгізілді.

Төртіншіден, фольклористикалық әдіс қолданыла отырып, аймақтың ауыз әдебиеті үлгілері – терме, толғау, жоқтау, айтыс және қисса-дастандар жинақталып, жанрлық тұрғыдан сарапталды. Бұл әдіс әдебиет пен фольклор арасындағы шекараның кей тұста шартты сипатта болғанын, олардың өзара ықпалдаса дамығанын анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, контекстік талдау әдісі арқылы әдеби шығармалардың пайда болу себептері мен мазмұндық бағыттары олардың туындаған тарихи және саяси

жағдайларымен байланыстырыла отырып зерттелді. Ақындардың шығармаларындағы діни-сопылық сарындар мен ұлт-азаттық идеялардың көрінісі тарихи контексті ескере отырып ашылды.

Зерттеу барысында интерпретациялық әдіс те кеңінен қолданылды. Бұл әдіс арқылы аймақ ақындарының шығармаларында көрініс тапқан рухани-имани құндылықтар, сопылық дүниетаным, адамгершілік мұраттар сияқты терең мағыналық пласттар ашылып, олардың әдеби-мәдени мәні жүйелі түрде түсіндірілді.

Жалпы алғанда, қолданылған әдістердің үйлесімділігі Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасу тарихын, оның көркемдік ерекшеліктерін, жанрлық құрылымын және рухани сабақтастығын кешенді түрде ашуға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде аймақ әдебиетінің өзіндік ерекшеліктері мен қазақ әдебиеті тарихындағы орны ғылыми негізде тұжырымдалды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

«Қазақ әдебиетінің тарихында ақындық поэзия дәстүрінің даму, жетілу мәселелері, оның ішінде жеке тұлғалардан құралған шығармашылық орта дәстүрінің көркемдік жалғастығы – ұлттық сөз өнерінің халықтық-эстетикалық маңызын сақтап келген көрсеткіштер» деп жазады Г.Оралова [1, 5].

Аймақтық әдеби мектеп – белгілі бір жерде туып-өскен ақын-жазушылардың көркемдік дүниетанымы мен шығармашылық байланыстарынан туған әдеби құбылыс. Сондықтан да бұл мектептерде ортақ стильдік, тақырыптық, рухани ерекшеліктер байқалады. Бұл Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебіне де тән. Мектеп туралы бұрын-соңды арнайы зерттеулер жүргізілмесе де, кейбір жекелеген ақындардың өмірі мен әдеби мұралары туралы еңбектер жарық көріп, зерттеулер жүргізілді. Майлықожа мен Мәделі Жүсіпқожаұлының, Нұралы Нысанбайұлының, Мұсабек Байзақұлының (молда Мұса), Ергөбек Құттыбайұлының әдеби-шығармашылық қызметін талдаған Ә.Оспанұлының зерттеуі алғашқы еңбектер қатарында. Соның нәтижесінде «Қаратау атырабының ақындары» [2], «Қаратау шайырлары» кітаптары жарық көрді [3]. Қ.Маханов Н.Нысанбайұлы шығармашылығы туралы, З.Оразбекова молда Мұсаның (Мұсабек Байзақұлы), С.Өмірзақов Мәди Меркішұлының әдеби мұрасы туралы кандидаттық диссертацияларын қорғады. Х.Досмұхамедұлы ақындардың шығармашылық қызметіне баға берген еңбегінде: «Қалың бұқара арасынан шыққан олар – халық әдебиетінің мән-мазмұны мен тіл тазалығын сырттан келетін жат әсерлерден қорғаушылар әрі ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, қазақ халық әдебиетін сақтаушылар» деген болатын [4, 32]. Ал М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде әр аймақ ақындарының шығармашылығын зерттегенде мынадай мәселелерге назар аудару керектігін көрсетеді. Олар: ақынның өмірбаянын тексеру, сол арқылы жазған мұраларымен байланысын айқындау; ақынды елінің сол кездегі өмірімен байланысты қарастыру; ақын дүниетанымын ұлттық болмыспен бірге қарастыру; ұлттың қоршаған табиғатымен байланыстыру; көрші халықтардың әсері және өзара ықпалдастығын айқындау [5, 16].

Ұлттық сөз өнерінің қалыптасуында фольклор мен жазба әдебиеттің байланысы бұрыннан қалыптасқан дәстүр. Осы бағытта қазақ ақындары, жыраулар мен жыршылар, термешілердің орындаушылық бағытында өнер тұтастығы да сақталды. Ол туралы профессор Е.Ысмайылов: «...ақындардың өмір шындығын жырлаған толғаулары,

ақындардың айтыстағы өнерлері арқылы ақын, жыршылар халықтың прогрессивтік творчестволық дәстүрін жасағандығы белгілі. Бұл үздіксіз дамып отыратын, әрбір жаңа ақынды үйретіп, жетілдіріп отырған ақындық мектеп сияқты поэзиялық, творчестволық дәстүр, қазақтың импровизатор ақындарының қай-қайсысы болсын осы ақындық дәстүрде тәрбиеленіп, қалыптасады. Ақындық дәстүр өнер үлгісі заманына қарай өзгеріп, жаңа идеялық көркемдік сапаға қарай ауысып отырады» деген болатын [6, 88].

Қазақ әдебиеті тарихындағы бір ескеретін мәселе: ауызша суырыпсалмалық (импровизация) және жазбаша ақындық поэзия дәстүрлерін бөліп қарау әлі күнге дейін күн тәртібінен түспей келеді. Бұл да сол баяғы еуроцентризм бекіткен «дәлелмен көрсету» танымы. Шындығына келгенде аймақ әдебиетінің өкілдері бір шығармасын жазып шығарса, кей шығармасын ауызша да шығарған. Бірақ мына дүниесі ауызша шығарылған, мына дүниесі жазбаша дейтін ешқайсысының құжаты жоқ. Бізге таңылып жүрген көшпенділік танымынан құтылатын еңбектер де жарыққа шыға бастады [7]. Бізге жеткен Майлықожа, Сүйіндік, Сүйінбай, Италмас т.б. ақындардың мұраларын (біздегі қолжазба мұраларына қарап) салыстырып қарағанның өзінде де бұл мәселелер өзінен-өзі анықтала түседі. Бұл дүниелер бірін-бірі толықтырды, жаңарып, жасарып, толыға түскендігі анық. Мұны Нұралы ақын дәстүріндегі шәкірт тәрбиелеу қызметінен де көре аламыз. Нұралыға «...мына баламның бойында Құдай берген қасиет бар сияқты, соны көрші...» деп алып келген атасының тілегін қабылдап, алдымен бір-екі термесін, бір-екі дастанын беріп, кейіннен өзі де сол жолмен жүріп, терме, толғау, қисса-дастан шығарып, ұстазының алдында есеп бергеннен кейін өзі де ақындық жолға түсіп кете барған. Осы күнге дейін айтылып жүрген «ауызша әдебиет пен жазба әдебиеттің арасындағы жік» деген мәселені де қайта қарайтын кез келген секілді. Алдымен, ақындық дәстүрдің сан ғасырлар бойы үздіксіз жалғасып келе жатқандығын суырыпсалмалық (импровизация) өнері мен жазбаша ақындықтың өзара сабақтасып келе жатқандығы – әдебиеттің даму процесінде кездесетін қалыпты жағдай екендігін ескеру керек. Бұл туралы профессор Е.Ысмайлов: «Қазақтың жазба әдебиетінде ақындардың дара төл шығармасы туа бастаған (индивидуальное поэтическое творчество акынов) дәуірден бермен қарай ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет өкілдері бір-бірімен тығыз байланыста аралас, қатар өмір сүрді. Ұлы Абаймен қатар ...Орынбай, ...Жамбыл т.б. ақындар өзінің өлең-жырларын ауызша айтып, таратып отырды. Жазылып немесе басылып таралған шығармалар мен ақын-жыршылардың ауызша айтылған өлең-шығармалары бірін-бірі ығыстырып жоғалтқан емес. Қайта біріне-бірі әсер етіп, бірін-бірі толықтырып отырды. Бұлардың қабысуы ...халық өмірінің шындығын жырлауда айқын көрінді» – дегені мәлім [8, 73]. Осы айтылған ойларды негізге ала отырып, Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі де өз бастауын біздің заманымызға дейінгі дәуірлерден, берісі көне түркілік өркениеттен бастап, желісі үзілмеген ақындық дәстүрмен бірге жасасып келе жатқан мәдени құбылыс екенін көруімізге болады.

Қазығұрт-Қаратау-Отырар-Түркібасы атырабын, Шыршық, Бостандық ауданы мен Ташкент, Жызақ төңірегін алып жатқан өлкеде туған мұраларымызды, аталған мектеп өкілдерінің: Жанкісі, Сүйінбай, Мәделі, Майлықожа, Италмас, Сүйіндік, Жылқыбай, Кенжебай, Құлыншақ, Нұралы, Кейкі, молда Мәди, молда Бекеш, Қалыбай, «қара торғай атанған» Күлшат, молда Мұса Байзақұлы мен молда Мұса Жұманазарұлының, молда Мәди Меркішұлы, Оңғарбай, Мәуленқұл, Сапақ, Тілеспай шешендердің, Балтабай, Айтбай, Сәдуақас, Дәулет, Тұрлыбек т.б. ақындарымыздың өмір жолы мен

шығармашылық мұрасына тиісті бағасын беріп, әдебиет тарихындағы орнын белгілеуіміз де күн тәртібіндегі өзекті мәселе.

Ақындық мектеп – әдеби дамудағы көркемдік ойлау дүниетанымы, көзқарастары, стильдік мәнері үндес қалыптасқан шығармашылық жеке тұлғалардың эстетикалық дәстүрі. Ақындық мектеп ұғымының аясында стиль, ағым, бағыт категориялары қамтылмақ. Академик З.Қабдолов: «...стиль – бір жазушыға тән творчестволық ерекшелік болса, ағым – бірнеше жазушыға тән творчестволық бірлік, стиль – әр жазушының дара қасиеті болса, ағым – әр жазушының ортақ сипаты, стиль – жалқыға тән ұғым болса, ағым – жалпыға тән ұғым, стиль – әр жазушының әдеби беті болса, ағым – әр жазушының әдеби бағыты» – дейді [9, 367].

Қызылорда облысының Қармақшы, Қазалы, Арал аймағындағы әдеби мектеп дәстүрінің көркемдік дәстүрі туралы Г.Оралова: «Ақындық мектеп – көрнекті шығармашылық тұлғалардың ықпалымен қалыптасатын көркемдік дәстүр» – дейді [1, 25]. Зерттеуші әдеби бағыттарына қарап, оларды төрт бағытта жіктейді. Тағы бір ескерер мәселе: «Жыраулық-жыршылық дәстүріміз бен музыкалық өнеріміз жұртымыздың тарихымен тығыз байланыста дамитындығын ескерсек, бұл екеуінің бастау көздерінен, өсу-өркендеу арналарынан сабақтастық, ұқсастық табылуы заңды құбылыс» – деп жазады өз еңбегінде Бауыржан Омарұлы [10, 38]. Мұны да ескеру керек.

Қоқан хандығы дәуірінде туған әдебиеттің ең әуелгі уәкілі – Жанкісі жырау. «Майлықожа творчествосы XVIII ғасырдағы әдебиетіміздің Қоқан езгісіне қарсы күрескер ақын Жанкісі жырау өнегесін жалғастыру болды» деп жазуының мәнісі, міне, осыған байланысты деп білеміз Бұл жерде халқымыз жасаған рухани қазына қатарында Қоқан езгісіне қарсы әдебиет қалыптасқанын, Жанкісі жырау жырлары сол әдебиетіміздің басы болғанын көрсете кеткіміз келеді. Ал, ол «әдебиеттің Жанкісі жыраудан кейінгі өкілдері деп Сүйінбай Аронұлын, Мәделіқожа Жүсіпқожаұлын, Майлықожа Сұлтанқожаұлын, Жамбыл Жабаевты атағанымыз абзал» – деген Ә.Оспанұлы пікірі бағалы [2, 332].

Қоқан хандығы дәуіріндегі әдебиетте дін мәселесінің, дастаншылдық тақырыбының көтерілуінің екі себебі болды. Біріншіден, екі ғасырға жуық жоңғар басқыншыларына қарсы күрес қазақ халқын, әсіресе, Оңтүстік өлкесін қатты күйзелткен еді. Халық босып кетті. «Ұлы жүздің қалған бөлігі (жоңғар қырғынына ұшырамағандары) мен Орта жүздің аздаған бөлігімен бірге Хожентті, Орта жүздің үлкен бөлігі – Самарқанды, Кіші жүз – Хиуа мен Бұқарада көшіп-қонып жүретін» – деп жазады Левшин [11, 167]. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі мәдениетке үлкен соққы тиді. Оның үстіне солтүстікте босып жүрген қалмақтар, башқұрттар, Сібір және Жайық казактары, батысында осы аралықты тиімді пайдалана білген Орта Азия мемлекеттері, оңтүстік шығысындағы жоңғармен одақтас болған қырғыздар қазақтың тыныштығын алып бітіп еді. Шын мәніндегі «Ақтабан шұбырынды» заманы туды. Левшиннің жазуынша: «Халықтың тұрмысы ауырлады. Мал басы жылдан-жылға азая түсті. Сауда тоқтады. Аштан өлгендер мен әйел-баласын тастап, босып кеткендер көбейе түсті. Ақыр аяғында қашып жүргендер тоқтады. Бірақ, қайда бармақ?» [11, 167]. Ғалдан Цереннің күшті армиясына не ашық қарсы келе алмай, не тәуелсіздігін жариялай алмаған Ұлы жүз жерінде ыдырау пайда болды. Халықтың бірлігіне сызат түсе бастады. Міне дәл осы кезеңде халықты ұйыстырар күш тек әдебиетте ғана қалып еді. Дін – рухани бірлік көзі, дін – сабыр мен төзім өлшемі, дін – рух тазалығына айналды. Насихат тетігі діни дастандарға түсті. Бұрыннан қалыптасқан қиссашылдық дәстүр қайта жанданды. Екіншіден, бұрыннан ислам дініне жақын Оңтүстік өлкесі діни-

қандастық сырын алға тұтқан Қоқан хандығының «дін – мұсылман» идеологиясының алдауына түсіп еді. В.П.Наливкиннің еңбегінен мәлім болғанындай ол кезде орыстарды «кәпір, құйрығы бар тажал» деп қабылдау әсерінің күштілігі де аз қызмет атқармаған-ды [12, 21].

Орта ғасырларда қалпын салып үлгерген сопылық әдебиет үлгілері Түркістан айналасында қанат қағып, мұсылман әлеміне кең таралған болатын. Сопылық ілімінің негізін салған Қ.А.Яссауи туралы, оның шәкірттері туралы сөз болғанда, тек олардың үш-төртеуі ғана айтылатын. Яссауидың Алла жолына беріліп, күндіз-түн ғибадат жасауы халық арасындағы өнегелі үгіттері сол бір заманның өзінде-ақ жұртшылыққа үлкен әсер еткен. Құран мен Хадистің талаптары мен мазмұнын баяндаған бұл хикметтер халық арасында кеңінен тараған, олардың дерлік бәрі де түркі тілінде жазылып, медреселерде қызығушылықпен оқылып, мыңдаған шәкірттердің жүрегінен орын алған.

Әзірет Сұлтанның шәкірттері арасында Сүлеймен Бақырғани, Дәруіш Әлі, Гедаи, Иқани, шейх Надири, Хұдайдад, Құл Абиди, Құл Омари, Құл Ғариб, Шәмсиддин, Тимури, Шайдаи сынды атақты ғұламалар бар» – деп жазады Яссауи шәкірттері туралы профессор М.Мырзахметұлы [13, 5]. Бұл мәселе де келешек зерттеулерде арнайы тақырыпқа сұранып тұрғаны анық. Мұсылмандық шығыс әдебиеті, Ислам тақырыбы қатты көтерілді дегенде біз қазақ ақындарының табан тірейтін ғылыми негізі (ахлақ, «хәл ілімі», бенденің кәмалаттығы, жауанміртлік т.б.) болғандығын танимыз.

Қазығұрт пен Қаратау – көне түркі өркениетінің, ислам мәдениетінің тоғысқан жері. Бұл өңірдің халқы ерте кезден діни, сопалық білімге сусындап, мәдени орталықтармен байланыста болды. Өңірдегі діни медреселер, мешіттер ақындардың қалыптасуына ықпал етті.

Бұл кезеңдегі қазақ әдебиетінің мол түрлері, салт жырлары мен діни тақырыптағы қиссашылдық өнері XIX ғасырдан бастап жүйелі түрде хатқа түсе бастады. Бұл мұраларды орыстың ориенталистері, Алекторов, Остроумов секілді миссионерлер, кейбір халық мұрасына қызығушылар мен Радлов, Потанин сияқты шығыстанушы мамандар жазып алды, көпшілігі ұрпақтарының қолында сақталып келді. Бұл ғасырдағы аймақ мектебі өкілдері шығармашылығының тағы бір қырын профессор М.Мырзахметұлы: «Шоқындырып, орыстандыру саясатының қазақ елінің тағдырына құрылған тұзақтары мен қақпандарын алдымен қазақ ақындары сезіне бастады. Сезіне бастауының елеулі бір көрінісі уды умен қайтару үшін қиссашыл кітаби ақындар ислам дінін насихаттауға ерекше мән беріп, араб, парсы тіліндегі діни тақырыптағы әңгіме, дастандарды аудару, не өзінше жырға қосу немесе нәзиралық жолмен жарыса жырлау тәсілдерін қолдану жолына түсті» – деп көрсетеді [13, 5].

Кеңес дәуірінде «саясатта шаруасы жоқ, шығыс әдебиетіне еліктеп, соның үлгісінде шығарма жазған» саңлақтарымыз ескішіл атанып, ескерусіз қалды. Мәселен, әдеби мұрамыздың ең бір өнімді саласы – қиссашыл ақындар шығармашылығы діншілдік бағыттағы шығармалар деп танылып, надандықты насихаттаған, өткенді аңсаған кертартпа әдебиет өкілдері ретінде бағаланды. «Мұсылмандық әлемге, шығыстық дүниеге бой түзеп, үлгі алғандар шығармашылығындағы діни таным ұрпақ тәрбиесі, адамгершілік пен адалдыққа жетелеген өнеге екендігі ескерілмеді. Олардың рухани тазаруға үндеген озық ойлары кері кеткен пікірлер ретінде бағаланды» – деп жазады Ө.Әбдиманұлы [14, 135].

Алшығыстанушы Ө.Күмісбаев: «Шығысінжу-маржандарыныңөзімізгелайықтыларын, тұрақтай алатын тақырыпты, сюжетті ол қиссашыл ақындар дұрыс таңдады. Әр жерде

ауызға алынғаны болмаса, баспа бетін көрмеген біраз шығармалардың мазмұны, идеялық ықпалы ашылмастан жатыр. Бұларды діни уағыз, қиялдан туған деп жылы жауып қойып отырған жайымыз бар. Ал, шындығына келсек, «Ләйлі-Мәжнүн», «Мұңлық-Зарлық», «Атымтай Жомарт» секілді махаббат, адамгершілік хақындағы романтикалық дастандар қазақтың кейінгі лирикалық, эпикалық дастандарына мол әсерін тигізді...» – дейді [14, 104].

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебі өкілдерінің мұралары қазақ әдебиетінің қомақты бөлігін құрайтынын айтуға тиіспіз. Ескіше сауатты болған күңгей ақындары сауатын ауыл молдасынан ашып, ілімін медреселік білімнен алған. Сол себепті де бұл ақындардың шығыстың классикалық әдеби дәстүріне құлаш ұруы заңдылық.

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебінің аса қомақты саласы – қисса-дастандарды құрайды. Қазірге баспа бетіп көргені – жүз елу алты қисса-дастандар. Олар: Италмастың төрт қиссасы, Нұралының қырық тоғыз, Жүсіпбектің отыз үш, Жылқыбайдың үш, Майлықожаның бес, Шәдінің отыз екі, Тұрлыбектің жеті, Дәулеттің үш қиссасы т.б.

Бұл жанрдың ежелгі Сыр өзенінен Жетісуға дейінгі аралықты қамтып жатуының түпкі сыры да яссауиа жолын дамыту тарихнамасынан көрінеді. Бұл жөнінде Сыр бойы ақындарының мұраларын зерттеп жүрген профессор Б.Кәрібозұлының «Діни сюжетті, шытырман оқиғаға толы негізінен гуманистік идеяларды насихаттайтын қисса-дастандардың талайының өмірі қысқа болды. Көзі қарақты, көңілі ояу адамдардың қолында қалып, күні бүгінге дейін сақталып келген осындай қисса-дастандардың мазмұнында адам миын улайтындай, рухани дүниесіне теріс әсер ететіндей еш нәрсе жоқ. Керісінше шығыстық өркениет пен әдебиет дәстүрін меңгере отырып жазылған бұндай шығармаларда мұсылман дінінің гуманистік идеялары, адамгершілік сапалар насихатталады. ...көптеген жыр-толғаулар, қисса-дастандар өз халқының әдебиеті тарихынан жойылып кетті. Қомақты әрі құнды мұндай мол дүниелердің бірен-сарандары ғана бізге жетіп отыр» деген пікірі күңгей ақындарының мұраларына да қатысты [14, 107].

Қорқыт дәстүрінен бастау алған Балтаның, Майлықожаның діни дастандары, Италмастың терме-толғаулары, арнау, дастандары, Құлыншақтың терме-толғау, дастандары мен арнаулары, Нұралының жазған сексен төрт қиссасынан қазірге табылып, жарияланғаны қырық тоғызы, термелері, молда Мұса Жұманазарұлының үш томдығы, Шәдінің жиырма төрт томы жарияланды. Табылмаған дастандарды әлі де іздестіру жұмыстары жүргізілуде. Жылқыбайдың, Зұлпықардың, Кейкінің, Италмастың, Сүйіндік пен Кенжебайдың, Дәулеттің біраз дастандары жоғалып кеткен. Діни-ғибраттық әдебиеттің пайда болуы мен қалыптасуы туралы Халел Досмұхамедұлы «діни сипаттағы әдебиет (литература религиозного характера) ісләмнің негіздерін, шариғаттың қағидалары мен талаптарын, тамұқтың азабын, жұмақтың рақатын және басқа о дүниелік өмірдің көріністерін суреттейді. Мұхаммед пен оның серіктерінің өмір жолдарын баяндау да бұл әдебиетте ерекше орын алады. Әсіресе Әли халифа мен оның балалары Хасан, Хұсайын туралы өлең-хикаялар мол. О дүниелік өмірді суреттейтін, мысалы Молдағали ақынның «Жұмақ-Тамұғы» секілді көлемді поэзиялар да бар. Қазақ тілінде араб-парсы өмірінен (из арабско-персидской жизни) сыр шертетін әдебиет миссионерлік діни әдебиеттің жалғасы болып табылады. Бұлар негізінен «Мың бір түн», «Шахнама», т.б. секілді алуан түрлі араб және парсы ертегілерін, хикаяларын, қиссаларын өлең түрінде аудару, қайтадан көркем баяндау не соған еліктеу болып табылады» – деген болатын [4, 29].

XIX ғасырдың аяғына таман ел ішінде орысша және мұсылманша оқу-білімнің таралуына байланысты ауызекі сөйлеу тіліне жат сөздер мен тіркестер ене бастады және олар бірте-бірте халық әдебиетіне, әсіресе ғашықтық, діни-ғибраттық сипаттағы әдебиетке ауысқанымен әсері көп емес.

Кейбір деректерге қарағанда мұндай авторлық XIX ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп жобалауға болады. М.Әуезов: «Бұл қазақтың жазба әдебиетінің басталуы. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет» – деп өте бағалы да құнды пікір берген [6, 21].

Әдебиетші-ғалым Сәрсенбі Дәуітов зар заман ағымына байланысты талдаған зерттеуінде Асан Қайғы мен Бұқар жырау толғауларының сарынын жалғастырған Дулат, Шортанбай, Мұрат ақындарға қоса Сүйінбайды да айтады. Олардың көсемдігін, абыз даналығын, ұлы жыршылығын айта келіп, бұл ақындарды қатты толғандырған «уақыт сезімі» бүгінгі күні де құнын жоймағанын көрсетіп, бұл ақындардың ақындық табиғатын анықтап көрсетеді [17].

Дегенмен, аймақтық-әдеби мектеп тұрғысынан қарағанда Сүйінбайдың тақырып мәселесін көтеруі, арнау, толғаулары, жырлау табиғаты бөлек екендігі айшықтала береді. Мұны дұрыс байқаған Бауыржан Омарұлы да «Десек те, нағыз зар-замандық тұжырымдар тұрғысынан зер салсақ, ақиық ақын Сүйінбай Аронұлы өлеңдерінің сипаты өзгешерек екенін байқаймыз» деген болатын [10, 30].

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің аражігін ажырату мәселесі өткен ғасырдың ортасынан бері қозғалып келе жатқан даулы мәселе. Бұл жөнінде ертеректе Мырзабек Дүйсенов арнайы мақала жазып, оны әдебиетші-ғалымдар біраз уақыт талдауға алғаны мәлім. Таңбасы мен дыбысталуы дәл қазіргі тілдегідей болмаса да, бұрынғы әдебиет нұсқалары жазба әдебиеттің басы болды деген тұжырымға саяды. Ақын-жазушылардың Кеңес дәуіріндегі әдебиетке дейінгі өкілдері көптеген мұраларын ауызша да шығарған. Мұны Жамбыл поэзиясынан анық көреміз. Бірақ соңғы кездегі зерттеулер табиғатына сүйенсек, ғалымдар жазба әдебиеттің тарихын Абай дәуірінен ары қарай жылжытқаны белгілі. Осы өлшеммен қарағанда Қоқан дәуірінде туған әдеби мұраларды негізінен жазба әдеби мұраларға бейімдеу дұрыс болмақ. Р.Бердібаев пікірінше: «Қазақтың кейінгі бірнеше ғасырдағы көшпелі, жартылай көшпелі өмір жағдайында шайырлық әдебиеттен гөрі ақындық (суырып салмалық) әдебиеттің аудиториясы молырақ болғаны анық. Бірақ бұл хал жазба әдебиеттің маңызын тасаламауға тиіс» – дейді [18, 3].

Әдеби мұралар, оның ішінде қисса-дастандар табиғатына байланысты пікірлер 1959 жылғы өткен конференцияда кеңірек талданғаны мәлім. Онда қазақ ақындарына идеологиялық талаптар тұрғысынан баға берілді. Бірақ, Қоқан хандығы дәуіріндегі әдебиет пен әдеби мұралар туралы ашып айтылған жоқ. Ашылып айтылмайтын да еді. Өйткені, XIX ғасыр ақындарын шартты түрде болса да, екіге жарып, «демократиялық бағыт ақындары», «кертартпа ағым ақындары» деген жүйе-топшылаудың заман ағымына байланысты айтылғаны анық болатын. Бірақ, осы топшылау кейінгі жүргізілмек зерттеулердің бедеріне де айшықтап тұрып белгі салып, таңбалап кеткені жасырын емес. Е.Ысмайыловтың дін тақырыбын көтеруге мүлдем тыйым салынғанына қарамай, қияннан қыл тартқандай қып діни тақырыптағы қиссашыл ақындардың мұралары туралы «Революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде шығыс немесе аңыз әңгімесі негізінде жазылған поэмалар ғана болды, қиссашыл ақындардың «Мұңлық-Зарлық», «Шәкір-

Шәкірат», «Алтын балық» сияқты дастандар еді» [6, 32] – деуі өз тарихындағы мәдени мұраны мұқият зерттеуге және ұлт әдебиетінің жалпы адам баласының мәдени қарым-қатынасын ашуға ықпал ететіндігін, соны ғалымның аңғара білгендігін көрсетеді. Осы тұста көрнекті ғалымның бағалы екі пікір келтіргенін де атап айту керек. Біріншісі, «Қазақ эпосының дүниежүзілік эпос тарихынан көрнекті орын алатындығы және екіншісі, басқа елдер әдебиетінде сирек кездесетін біздегі дәстүрлі ақындар айтысының әдебиет тарихындағы жаңа бір көркемдік белес екендігін» көтеруі болатын [6, 21]. Екіншісі XIX ғасырдағы кітаби ақындардың қаламынан туған «Сал-сал», «Зарқұм» қиссаларын нағыз панисламистік идеологияны дәріптейтін барынша зиянды шығармалар» дегенімен, ал «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүл-Мәлік», «Шәкір-Шәкірат» сияқты ізгі адамгершілікті дәріптейтін шығармалар да бар» – деді [6, 27]. Ғалымның бұлай пікір сабақтауының түпкі сырын аңғаруға, түсінуге болады.

Бұл пікірлер көші араға біраз уақыт салып, сексенінші жылдардың соңына қарай қайта көтеріле бастады.

«Қазақ халық әдебиеті» көп томдық еңбегінде [18]. «Қамбар батыр» жыры жетінші беттен қырық сегізінші бетке дейін берілген. Соңында «түсініктер» бар. Мұнда төмендегіше жазылған: «Қамбар батыр» жыры. Бұл эпостың жеті версиясы (түрі), жиырмадан аса варианты (нұсқасы) бар» [18, 27]. «Бұл көп томдыққа Әубәкір Ахметжанұлы Диваев 1902 жылы қағазға түсіріп, 1922 жылы Ташкентте басылған нұсқасы жіберіліп отыр. «Қамбар батыр» жырының тексті кейінгі жылдары табылған Ә.Диваев қолжазбаларымен салыстырылды. Жарияланып жүрген тексте қалып қойған жолдар, сөйлемдер, қате басылып келген сөздер, орын ауысқан өлең жолдары бары анықталды. Оның бәрі қолжазба бойынша қалпына келтірілген» [18, 297].

1950 жылдың соңғы кезінен бастап, қазақ эпостарының ғылыми басылымдары жарық көре бастағаны мәлім. «... профессор Н.С.Смирнованың басшылығымен «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр»... «Ғылым» баспасынан жарық көрді. Бұл басылымдардың ерекшелігі – бір кітапта әрбір жырдың қолда бар белгілі нұсқалары, қазақ тілінде және орыс тілінде берілді, кітапқа енген әрбір жыр жайында көлемді зерттеу мақала, нұсқалардың өзара ұқсастығы мен айырмасын аша түсетін түсіндірмелер жасалды. Мұндай басылымдар бұрын ешуақытта кездеспеген еді» [18, 11].

Бұл жырлар... «әдебиет қорындағы жырлардың тек бір бөлегі ғана. Сонны іріктеудің өзі көп күшке түсті. Олай дейтініміз институт қорында «Алпамыс батырдың» 15 нұсқасы, «Көрұғлының» - 32, «Қамбар батырдың»-26, «Қобыланды батырдың»-26, «Ер Тарғынның»-12, «Ер Қосайдың»-10, «Құламерген-Жоямергеннің»-7, «Сұрмергеннің»-5 нұсқалары бар. Осылардың бәрін түгел оқып шығу, салыстыру қажет болды». «Қамбар батырға» басқа жырлар секілді текстологиялық жұмыстар жүргізілгенін де атап көрсетеді [18, 14].

Профессор Қ.Ж.Жұмалиев қазақ эпосы мен әдебиет тарихын зерттеген көлемді еңбегінде де «Қамбар батыр» жырына арнайы тоқталып, зерттеу жүргізген [19]. Ол мақаласына «Қамбар батыр» деп тақырып қойған.

«Қамбар батыр» эпосы да қазақ халқына көптен мәлім, мейлінше кең тараған. Қазақстанның қай түкпірінде болсын ел сүйсіне тыңдап, сүйіп оқитын шығармасының бірі.

«Қамбар батыр» туралы мәліметтер ел аузынан жазылып, алғаш рет 1865 жылы басылады. Бұдан кейін 1868 жылы «Қисса Қамбар», 1903 жылы «Тоқсан үйлі тобыр»

деген аттармен Қазанда басылып, ең толығырақ түрі «Қамбар батыр» деген атпен 1922 жылы Ташкентте шығады. «Қамбардың» бұл вариантын баспаға даярлаған А.Диваев. Диваев нұсқасы тек толығы ғана емес, ең көркемі, ең жақсы нұсқасы. Диваевтың 1922 жылы бастырған «Қамбар батырын» Сәкен Сейфуллин (1933 ж.), Сәбит Мұқанов (1939 ж.) шығарған батырлар жинағында өзгертілмей қайта басылды. Ең соңғы рет басылуы 1957 жылы. «Қамбар батыр» жырының ең жақсы нұсқасын Ә.Диваев 1922 жылы Ташкентте жариялағаны мәлім. Біздегі қолжазба деректің бірінде «... 1916 жылы ноғай (Ә.Диваев) Түркістанда Италмас ақынға жолығып, «Қамбар батыр» жырын дайындауға тапсырма берген. Кейін алып кетеді» деген мәліметке қарағанда қазіргі жарияланып жүрген нұсқа осы Италмас ақындікі деп санаймыз [20]. Өйткені, «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Қамбар батыр» жыры мен біздің «Қазығұрт ғылыми-зерттеу» орталығындағы шағатайша жазылған қолжазбадағы Италмастың «Қамбар батырының» ешқандай айырмашылығы жоқ.

Аймақ әдебиетінің тағы бір зерттелмеген саласын – жылау-жоқтау мен қайғы жырлары, тарихи өлеңдер құрайды. Б.Омаров пікірінше М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінің құрылымын ауыз әдебиеті нұсқаларының жазба әдебиетіне ауысу процесін көрсетуге лайықтап түзген» [10, 43]. Біздіңше, ғалымның бірінші кең түрде талдауға алғаны тарихи өлеңдер дейміз. Өйткені, «...Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдері, сонан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ. Баспаға шыққан өлеңдері жоқ шығар деймін. Жалпы тарих өлеңдері, өз сынына қарағанда, ескі батырлар өлеңінен аз болмауға керек. Бірақ бұл күнде қолдағысы Кенесары, Бекет өлеңдері болғандықтан, тарих өлеңдері турасындағы жалпы сөзді осы айтылған екі-үш өлеңге қарай топшылаймыз» деген [5, 235]. Түр жағынан қарағанда, тарихи өлеңдер, бұрынғы батырлар өлеңдерімен туысатындығын ескерсек [4, 24], Кенесары бастаған ұлт-азаттық күресі кезінде және соның айналасында туған Жанкісінің жалғыз толғауы мен Мәделіқожаның «Мырзаби үркініне» байланысты туған өлеңдері, Сыпатайдың Құдияр хан мен қырғыз манаптарына айтқан арнаулары, Сүйінбай мен Жамбылдың Сыздыққа шығарған арнауы мен дастандарын, кейінгі Ф.Омаруұлының «Кенесары-Сыпатай» дастанын осы топтамаға қосуға негіз бар. Бұл айтылған тарихи шығармалардың Қоқан хандығы тұсында туғандығы – сол болып өткен кезең шындығынан хабар береді.

Өлкеде туған халық поэзиясының тағы бір түрі – мақтау жырлары (одалар) мен арнау, толғаулар да біршама. Арнау, мақтау жырларында жеке адамның, тұтас ру мен ұлыстың батырлығы, байлығы, даналығы, әділдігі, күш-қайраты, ерлік күрестері секілді қасиеттері мадақталса, бұл бағыт Мәделі, Майлықожа, Италмас шығармашылығында кең дамытылған. Мәделінің Шәріп болысқа, Қанай датқаға, Тәнен датқаға, Майлықожаға, Майлықожаның Мәделіге, Асқарқожаға, Қошық датқаға, Қасымбек датқаға, Тұрлыбекке, Сейітжаппар төреге, Есенбайға, Италмастың Батыршаға, Құлыншақтың Қожамжарға, Дүйсенбіге, Жарқынбек пен Икенге, Көлбайға, Жандәулетке, Қожабергенге, Нарынбайға арналған арнау-мадақ жырлары шын мәнінде еңбегі сіңген, лайықты адамдар болғандықтан арнайы бағышталып шығарылған. Өткір тілмен кейде ақындар болыс-билерді сынап та отырған. Мәселен, Майкөттің «Саржан болысқа», «Ыстыбай байға» айтқандары, «Жетісудың игі жақсыларына амандасуы», (қырық шумақ) Майлықожаның Тұрлыбекке арнаулары осы бағытта туған шығармалар.

Ал толғауларда елдің, жердің тарихы, объектінің бүкіл болмысы хатқа түсіп, жан-жақты адами қасиеті ақындық талғамына түседі. Мәселен, Құлыншақтың «Тәнің де

мейман жаныңа», Сүйіндіктің «Жақсылар біле білсең дәме жаман», Мәделінің «Есті болсаң еліңнің қорғанысын», Майкөттің «Жетісу игі жақсыларымен жүздесу», «Жиырма жастан жүзге шейін» толғаулары осы айтылған ой жемісі.

«Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының ғалымдары мен әдебиетшілері жүргізіп келе жатқан ізденіс жұмыстары да өз нәтижесін беруде. Мәделі мен Майлықожаның, Майкөт пен Ұлбикенің әзірге беймәлім өлеңдері мен арнаулары, әдебиет тарихы үшін мүлдем белгісіз болып келген Сүйіндік Тілегенұлы, Италмас Түнқатаруұлы, Кенжебай Жауханұлы, Кейкі Тұрсынұлы, Алдаберген, Қалы, Назар, Жылқыбай Байшопанұлы, молда Бекеш, Күлшат Бейбітқызы т.б. ақындардың өмірі мен хатқа түскен әдеби мұралары; Балта, Майкөт, Ұлбике, Жанкел, Сауытбек, Нұралы, Орынбай, Сақ, Қылышбай, Ақберді, Асан, Жолбарыс т.б. ақындардың өмірі мен шығармашылығы туралы тың деректер табылып отыр.

Терме-толғаулар мен арнау, жоқтаулар, көңіл-күй лирикасы, еске алу мен сағыну жырлары т.б. Күңгей өлкесі ақын-шайырларының әдебиет тарихындағы барлық жанрларға араласқандығын анықтап, дәлелдеп беретін көрсеткіштер.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сай және «Ақындар» кітабы мен Қазақ кеңес энциклопедиясында жарияланған деректер бойынша Оңтүстіктен шыққан елу үш ақынның тізімі, еңбектері берілген. Ал кейінгі жылдары жүргізілген зерттеулер аймақ мектебі өкілдерінің бұл айтылған саннан әлдеқайда көп екендігін және ақындық қайнары көне дәуірлерден бастау алатындығын тағы да бір дәлелдеп берді. Оған ғылыми негіз де бар. Б.з.д. дәуірлерді айтпай-ақ түркілік, ортағасырлық әдебиет әлемінде шайырлық пен ғылыми еңбектердің негізін ғылыми тұрғыдан кестелеп берген А.Ясауи, С.Бақырғани, Н.Рабғұзи, Кердери, Уафи, Сопы Аллаяр, Ахмет Яссауи шәкірттерінің хикметтері мен қисса жанрының қалыптасып дамуына өзек болған Құтып, С.Сараи, Харазми, Атай, А.Жүйнеки мен Шәрифидің хикмет, назымдарын, Шымыр-би Алты Бармақ, Бабыр, М.Х.Дулат, Шайх Таразидың, Бекасыл әулиенің ғылыми еңбектері Шығыс ғұламаларының еңбектеріне қоса өлке ақындары мектебінің қалыптасуына іргелі негіз болды. Тамырсыз ағаш көктемейтінін ескерсек, аймақ мектебі өкілдерінің ақындық іргетасының болмысы ғылыми-теологиялық, дидактикалық поэзиядан мол нәр алғанын аңғарамыз.

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі – қазақ әдебиетінің рухани бір арнасы екені анық. Оның қалыптасуына аймақтың тарихи, діни, мәдени болмысы үлкен ықпал етті. Бұл мектеп өкілдерінің шығармаларындағы ұлттық сана, діни-ағартушылық, адамгершілік мәселелері әдебиеттің ғана емес, жалпы қоғамның рухани деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл мектептің қалыптасуы мен өкілдерінің шығармашылығын жан-жақты зерттеу қазақ әдебиетінің дамуын терең тануға жол ашатыны сөзсіз.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат
Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Б.П. Насирдинов мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. С.Д. Өмірзақов тілдік материалдарды жинақтау, сұрыптау және

талдау, мақала мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланы рәсімдеу жұмыстарын атқарды. Н.Қ. Омаров тілдік материалдарды жіктеуге, олардан тұжырымдар жасауға, жалпы мақаланың тұжырымдамасын нақтылауға үлес қосты. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Оралова Г. Сыр сүлейлері шығармаларындағы көркемдік дәстүр. –Алматы, «Абзал-Ай» баспасы, 2014 ж.
2. Оспанұлы Ә. Қаратау атырабының ақындары. – Алматы: «Ғылым», 1996.
3. Оспанұлы Ә. Қаратау шайырлары. – Алматы: «Қазақ университеті», 1998 ж.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 173 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. –Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Исмаилов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 340 б.
7. Даутбеков А. Дулаты. – Шымкент: «Кітап», 2015. – 143 р.
8. Исмайылов Е. Жазба әдебиеттің халық поэзиясымен өзара байланысы // Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1968. – 73 б.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Мектеп, 1982. – 367 б.
10. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Астана: Елорда, 2005. – 370 р.
11. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: «Санат», 1996. – 167 с.
12. Наливкин В.П. Туземцы. Раньше и теперь. Издание А.Л.Кирснера. – Ташкент, 1913. – 21 с.
13. Яссауи шәкірттерінің хикметтері. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы. –Алматы: «Нұрлы әлем», 2012. – 92/1 том. – 56 б.
14. Күмісбаев Ө. Қиссалар және кітаби ақындар // XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1994. – 312 б.
15. Samashev Z., Samashev S. K., Zhuniskhanov A.S., Sirazheva B.A. Exploring 'Sign Behavior' Among the Ancient Population of the Kazakh Altai: (a Study of Zigzag Abstractions in Burial Structures and Petroglyphs). Kazakhstan Archeology, 3 (25), 11–21 (2024). DOI: https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.11.21
16. Мейрамбекова, Л., Жиембай, Б. Армян-қыпшақ жазба мұраларының тақырыптық-жанрлық сипатта зерттелуі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – 136(3). – Pp. 39–49. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-136-3-39-49
17. Дәуітов С. Заман және зар //Егемен Қазақстан, 1994,17 қыркүйек;
18. Бердібаев Р. Ақындар мен шайырлар //Қазақ әдебиеті, 1971, 6 тамыз, 113 б.
19. Қамбар батыр / ред. басқ.: М.О. Әуезов, Н.С. Смирнова. – Алма-Ата: Ғылым академиясының баспасы, 1959. – 425 б.
20. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы пен әдебиет тарихының мәселелері. –Алматы: ҚМКӘБ, 1958.
21. Түнқатарұлы И. Шығармалары. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы, – Алматы: «Нұрлы әлем», 2014 ж. – 252 б.

B.P. Nasirdinov*, S.D. Omirzakov, N.K. Omarov
South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

The foundations of Kazygyrt-Karatau Regional Literary School formation

Abstract. The article provides a systematic analysis of the preconditions for the formation and the spiritual-cultural foundations of the Kazygurt-Karatau regional literary school. This region holds a special place in the spiritual history of the Kazakh people, being a land deeply rooted in religious-enlightenment traditions, the art of the zhyrau, and the aitys poetic form. Despite witnessing numerous political events throughout history, the cultural heritage of the southern region has been collected, published, and is now being systematically studied. The article examines the key artistic and ideological features of this literary school through the works of prominent poets from the Kazygurt-Karatau region. The school's representatives masterfully combined Islamic faith and Sufi philosophy with poetic expression, addressing themes such as national unity, morality, justice, and resistance to colonial domination. The study also highlights the school's genre diversity, its artistic language, thematic richness, and its role in fostering national consciousness. Historically, the Kazygurt and Karatau regions have been strongholds of Sufi poetry, the zhyrau tradition, and aitys art. The didactic poems, ritual songs, poetic contests, qissa-dastans, and terme-tolgau works of the school's poets are evidence of the preservation and transmission of the people's linguistic, spiritual, and religious values. As a result, the study systematizes the foundational principles of the Kazygurt-Karatau regional literary school and affirms its distinctive place in Kazakh spiritual culture.

Keywords: Kazygyrt-Karatau Regional Literary School, formation, Nazira tradition, kissa-dastans, literary figures, Soviet period opinions.

Б.П. Насирдинов*, С.Д. Омирзаков, Н.К. Омаров
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Формирование Казыгуртско-Каратауской региональной литературной школы

Аннотация. В статье последовательно рассматриваются предпосылки формирования и духовно-культурные основы Казыгуртско-Каратауской региональной литературной школы. Этот край занимает особое место в духовной истории казахского народа, где глубоко укоренились религиозно-просветительская традиция, искусство жырау и айтыс. Несмотря на то, что многовековое культурное наследие казахского народа стало свидетелем различных политических событий, литературные памятники южного региона были собраны, опубликованы и начали системно изучаться. На основе творчества выдающихся поэтов Казыгуртско-Каратауского края в статье анализируются ключевые художественно-идеологические особенности данной школы. Её представители органично сочетали ислам и суфизм с поэзией, поднимая в своих произведениях темы национального единства, нравственности, справедливости и сопротивления колониальному влиянию. Также в исследовании освещаются жанровая природа школы, особенности её художественного языка, тематическое разнообразие и роль в воспитании национального самосознания. Издавна регионы Казыгурт и Каратау были центрами развития суфийской поэзии, жырауских традиций и искусства айтыса. Дидактические стихи, обрядовые песни, айтысы, кисса-дастаны и терме-толгау представителей школы свидетельствуют о сохранении

языковых, духовных и религиозных ценностей народа. В результате исследования систематизированы основы формирования Казыгуртско-Каратауской региональной литературной школы и определено её уникальное место в духовной культуре казахского народа.

Ключевые слова: Казыгуртско-Каратауская региональная литературная школа, формирование, традиция назира, эпосы, литературные представители, мнения в советское время.

References

1. Oralova G. Syr suleileri shygarmalaryndagy korkemdik dastur [Artistic traditions in the works of Syrdarya akyns] (Abzal-Ay Publishing House, Almaty, 2014) [in Kazakh]

2. Ospanuly A. Karatau atyrabynyn akyndary [Poets of the Karatau region] (Gylym, Almaty, 1996) [in Kazakh]

3. Ospanuly A. Karatau shaiyrlary [Shayirs of Karatau] (Kazakh Universities, Almaty, 1998 [in Kazakh]

4. Dosmukhameduly H. Alaman [Army]. (Ana Tili, Almaty, 1991, 173 p.) [in Kazakh]

5. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature](Ana Tili, Almaty, 1991, 240 p.) [in Kazakh]

6. Ismailov Ye. Akyndar [Poets] (Kazakh state literature publishing house, Almaty, 1956, 340 p.) [in Kazakh]

7. Dautbekov A. Dulaty [Dulats] (Kitap LLC, Shymkent, 2015, 143 p.) [in Kazakh]

8. Ismailov E. Zhazba adebiettin halyk poeziyasymen ozara bajlanysy [The relationship between written literature and folk poetry] In: Ismailov Ye. Adebiet zhajly ojlar [Reflections on literature] (Zhazushy, Almaty, 1968, 73 p.) [in Kazakh]

9. Kabdolov Z. Soz oneri [Art of the word] (Mektep, Almaty, 1982, 367 p.) [in Kazakh]

10. Omaruly B. Zar zaman poeziyasy [Poetry of «Zar zaman» era] (Yelorda, Astana, 2005, 370 p.) [in Kazakh]

11. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajcaskih ord i stepej [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes] (Sanat, Almaty, 1996, 167 p.) [in Russian]

12. Nalivkin V.P. Tuzemcy.Ran'she i teper' [Natives. Before and now] (Tashkent, 1913) [in Russian]

13. Yassaui shakirtterinin hikmetteri [Khikmets of Yasawi's students]. In: Multi-volume publication "Kazynaly Ontustik", volume 92/1 (Nurly Alem, Almaty, 2012) [in Kazakh]

14. Kumisbayev O. Kissalar zhane kitabi akyndar [Kysses and literary akyns]. In: XX gasyr bas kezindegi kazak adebieti [Kazakh literature of the early twentieth century] (Gylym, Almaty, 1994, 312 p.) [in Kazakh]

15. Samashev Z., Samashev S.K., Zhuniskhanov A.S., Sirazheva B.A. Exploring 'Sign Behavior' Among the Ancient Population of the Kazakh Altai: (a Study of Zigzag Abstractions in Burial Structures and Petroglyphs). Kazakhstan Archeology, 3 (25), 11–21 (2024). DOI: https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.11.21

16. Meirambekova L., Zhiembai B., Theme genre study of the Armenian-Kipchak written heritage. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 136(3), 39–49 (2021). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-136-3-39-49 [in Kazakh].

17. Dauitov S. Zaman zhane zar [The Epoch and Song of Sorrow]. Egemen Kazakhstan, September 17 (1994) [in Kazakh]

18. Berdibayev R. Akyndar men shaiyrlar [Poets and shayyrs]. Kazakh Adebieti, August 6, p. 3 (1971) [in Kazakh]

19. Kambar Batyr / (eds.) M.O. Auezov, N.S.Smirnova (Publishing House of the Science Academy, Almaty, 1959, 425 p.) [in Kazakh]

20. Zhumaliev K. Kazak eposy men adebiet tarihynyn maseleleri [Problems of the Kazakh epic and history of literature] [Kazakh state literature publishing house, Almaty, 1958) [in Kazakh]

21. Tunkataruly I. Shygarmalary [Works]. In: Multi-volume publication "Kazynaly Ontustik", volume 93 (Nurly Alem, Almaty, 2014, 252 p.) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Насирдинов Б.П. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: NBP_D@mail.ru, ORCID: 0009-0004-3248-422X.

Өмірзақов С.Д. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: sattar.kazgurt@mail.ru, ORCID: 0009-0002-1627-7779.

Омаров Н.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: nurlybek.omarov.73@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8885-817X.

Nasirdinov B.P. – corresponding author, PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: NBP_D@mail.ru, ORCID: 0009-0004-3248-422X.

Omirzakov S.D. – Candidate of Philology, Associate Professor, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sattar.kazgurt@mail.ru, ORCID: 0009-0002-1627-7779.

Omarov N.K. – Candidate of Philology, Associate Professor, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: nurlybek.omarov.73@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8885-817X.

Насирдинов Б.П. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: NBP_D@mail.ru, ORCID: 0009-0004-3248-422X.

Омирзаков С.Д. – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: sattar.kazgurt@mail.ru, ORCID: 0009-0002-1627-7779.

Омаров Н.К. – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: nurlybek.omarov.73@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8885-817X.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.07.31
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-273-286

Literary fairy tale as a multi-genre phenomenon in the history of children's fiction

K.R. Nurgali[1] , G.M. Baimagambetova[*1] , S.K. Toksanova[3]
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: [1]nurgalik1@mail.ru, [2]baimagambetovagulnaz96@mail.ru, [3]saniya_tok@mail.ru)*

Abstract. The writers explore the challenges associated with literary fairy tales, considering them as a multi-genre phenomenon within the realm of children's fiction history. Numerous scholarly works have delved into the examination of this genre. The purpose of this article is to study the literary fairy tale as a multi-genre phenomenon in the history of children's fiction. The main methods used in the article are text analysis in the form of an analysis of scientific literature that affects the study of a literary fairy tale as a multi-genre phenomenon. General scientific and special approaches: cultural approach, axiological approach, historical approach. Used various scientific and practical methods, including: methods of periodization; comparative method; method of semiotic analysis. Methods of onomasiological, situational-contextual, comparative analysis, methods of continuous sampling and linguistic observation were used. Contemporary tendencies regarding the exploration of the genre phenomenon in literary fairy tales within the context of children's fiction history receive comparatively minimal attention from scholars and specialists. However, the relationship between the significance of this direction in the field of literature and the influence on the development of personal cultural values is an urgent problem in the further study of this issue.

Keywords: fairy tale, literary fairy tale, multi-genre, genres, history, folklore.

Received: 20.12.2024; Revised: 10.05.2025; Accepted: 03.06.2025; Available online: 25.06.2025

1 * the corresponding author

Introduction

One of the most popular and prevailing types of oral folk art today is the fairy tale, which is gaining ground against the general background of the intensification of public awareness of the problems of national culture. By its common definition, a literary fairy tale is written by an individual, not in cooperation (or competition) with others. Articles by scholars on its exploration are numerous. Following the history of their development, it is not difficult to perceive that fairy tales, literary and otherwise, were visual aids when addressing matters of instruction.

Defining and categorizing a literary fairy tale presents a considerable challenge due to its paradoxical nature. In contrast to the conventional model, the writer's fairy tale diverges from and rejects it, resulting in an inherent contradiction within the term «literary fairy tale». On one hand, it evokes the Latin root «littera», meaning a letter or written communication. Meanwhile, the term «fairy tale» originates from «to tell» or «to talk», underscoring its folkloric, oral origins. This duality presents challenges in dissecting the genre, giving rise to varied interpretations of its fundamental nature. As writers transformed traditional folktales into literary works, the literary fairy tale underwent a profound metamorphosis that is closely connected to its legendary origins.

A literary fairy tale constitutes a comprehensive genre in fiction. Throughout its evolution and establishment, this genre has evolved into a universal form, encompassing various aspects of life, nature, and advancements in science and technology. Similar to the dynamic evolution of folk tales, which assimilated features of emerging realities, the literary fairy tale has consistently maintained a profound connection with socio-historical events and prevailing literary and aesthetic movements. It is essential to recognize that the literary fairy tale did not emerge spontaneously but is rooted in the folk tale, which gained prominence through the documentation efforts of folklorists.

The interplay between folklore and literature has been a longstanding and intriguing subject for researchers, gaining renewed scholarly attention in recent years. Contemporary studies delve into a comprehensive examination of both the direct and indirect impact of oral-poetic traditions on individual works of literature and the overarching body of writers' creations. The infusion of folklore elements, including plots, motifs, images, and stylistic forms, has consistently enriched the creative endeavors of writers. Nonetheless, the exploration of oral poetry's influence on the establishment, evolution, and functioning of literary genres remains insufficient. This gap in understanding is particularly noteworthy when considering the writer's fairy tale, which maintains a substantial connection to folkloric content while simultaneously aligning with various literary genres. The tension arising from this duality poses a scientific challenge within the realm of children's fiction history, underscoring the significance and selection of this research topic.

The objective of the work is the literary fairy tale as a cross-genre phenomenon in the history of children's literature. The aims of this research determined the following tasks for us:

1) to study a literary fairy tale in the context of children's literature as a multi-genre phenomenon, to distinguish its features;

2) to view a literary fairy tale as a multi-genre.

The object of research is a literary fairy tale as a polyphonic phenomenon.

This reading will center on these literary fairy tales and, more broadly, on a cross-genre wax and wane in the history of children's writing.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Academically, the research has significance in so far as a new light is thrown on the literary fairy tale as a more-than-generic phenomenon in the development of children's literature.

The work's utility lies in that its results will stimulate further investigation into this issue.

The work made use of the following research methods: analysis of comparative, in which you compare and summarize the data obtained in the course of studies, and text analysis - the analysis of scientific literature, affecting the consideration of a literary fairy tale as a multi-genre phenomenon.

Research hypothesis: a literary fairy tale is a multi-genre event in the history of children's fiction.

Methodology

A great number of works by scholars and writers, foreign and our own, have been devoted to the field of literature, with most emphasis on the "literary fairy tale"–a genre known for its many-sided characteristics. Although there is a wealth of research on this topic, not a lot has specifically focused on «Literary Fairy Tales as a Multi-Genre Phenomenon in the History of Children's Literature».

To address this gap, the paper undertakes a comparative investigation, critically reviewing the literature and presenting a semantic analysis from different perspectives. The study will attempt to describe and respond to some issues of genre definability in literary fairy tales and situate them in the wider rubric of children's literature, particularly in relation to folklore. Combining general scientific approaches with specific methods, the author found his way to the thorny paths and impervious ways of the multicolour phenomenon as it was the culturological approach that greatly influenced the perception of the idea of the national in the development of fairy tales both in the general context of Russian and foreign literature, and on the genre's way. At the same time, the axiological approach employed in this work has been instrumental in delineating a literary fairy tale as a universal and fundamental phenomenon. The historical perspective applied to the dialectical standpoint has furthermore been elucidated of the historical roots of the literary fairy tale and its overall development in the history of children's literature as well.

Their operationalization involved different procedures and work techniques, which are consistent with scientific and practical (periodization) that pointed to the main stages of the children's literature «literary fairy tales».

Comparative approach is an irreplaceable device for comparing literary fairy tales as a cross-genre phenomenon.

The method employed was a semiotic investigation in the areas of literature to trace the specific characteristics of fairy tales.

Information on methodology is provided, as well as onomasiological and situation-contextual and comparative methods were used, as well as the continuous sampling and linguistic observation techniques.

Results and Discussion

A significant amount of knowledge has been gathered on the study of a literary fairy tale and its ties to adult literature, literary and artistic literature, and folklore, despite the long-standing

attraction of academics to this topic. On the other hand, children's literature and folklore as a whole have not been thoroughly studied. As such, the essential idea behind a literary fairy tale has to be thoroughly examined.

Here is a brief resume about the warning in relation to how the term "literary fairy tale" should be understood: Fairy tales are special but not a science, and there is no monadic classification of the fairy tales, as yet. Fairy tale novels can be classified into two groups and numerous kinds.

A literary fairy tale is a fairy tale that is both imagined and transformed into writing by a writer, although it is fully constructed by the writer out of folklore elements. The particular characteristics that make up a literary fairy tale are outlined in this article. These explanations are a little verbose, and not all literary fairy tales follow them, so there may be works without these signals.

In the first type of definition, the specific components that are frequently found in a literary fairy tale are listed: a literary fairy tale is an artistic or lyrical work created by the writer that is either fully original or influenced by tradition, but it is always subject to the writer's wishes. These are quite rigorous definitions that may not apply to all literary fairy tales; hence, these signs may be largely absent in some works.

The term that is most frequently used comes from renowned Scandinavian literary scholar L.Y. Braude. The writer defines a literary fairy tale as an artistic work in prose or poetry that is either entirely original or based on folklore sources. It is primarily fantastical and magical, telling the amazing adventures of made-up or traditional fairy-tale characters, and it may or may not be intended for children. This definition is given in the article called The History of the Concept of a Literary Fairy Tale. A piece of literature whereby magic or a miracle serves as a narrative device provides the foundation for the characterization [1, 234].

M. Johnson describes the archetype of the fairytale as a literary genre. The article demonstrates that, even though imaginary in nature, modern children's texts are well grounded in the traditional features of the fairy tale genre, adapting themes and characters to reproduce current social concerns, without losing sight of their moralizing essence. A literary fairy tale is a wide genre of writing that is likely to be found in the work of many writers. Each of the genre types found in the literary fairy tale has its own emphasis. Conditionally allegorical, dialogical, literary folklore is called the poetics of the whole phenomenon, literature is referred to as a fairytale of the writer [2, 69].

When he compares folklore and literary works in defining a genre of literary fairy-tale, he at times almost fully combines them: some genres which both forms of poetic art have in common are differentiable by genre differentiation, which is unique to each of them. The only way to correct it terminologically is to say literary. It is a well-known fact that literary fairy tale is an intersection of literature and folklore. Folklore does not hold its fairy tales independently of literature, nor does literature keep its fairy tales uninfluenced by the taste of the moment, or without help from the street, the market, the apprentice. But literary tales and folklore are from another time.

Thus, writer M. Johnson classifies the literary fairy tale as a particular genre of children's literature «because of its magical popularity among a common readership from a specific social class», one where the narrative follows the conventions of a fairy tale, a make-believe story. Thus literary fairy tales have been described as tales that on a simple level are only «for their entertainment and with its all of its traumas and incest and power-struggles can hardly be

recommended to the innocent, « yet, on another level, include many psychological, social, and moral problems when taken as a whole. In contemporary baby literature stories are adapted to contemporary reality and the reader's exigencies, emphasizing their universal characters and the pedagogic function [2].

The literary fairy tale, as it is now known, has its roots in this tradition. It was a thesis that helped a number of scholars divorce two different genres. D. Roemer provides an intriguing take on fairy tales that combines the study of academic research and postmodern fairy tale adaptations in search of a relationship and dialogue between the two [3].

Moreover, in the work of J. Zipes, literary fairy tales are written by known writers and contain a clear structure, meaning, and context and are written in prose that is not that of oral tales. These elements are deliberately crafted by the writer to convey specific themes, messages, or artistic expressions, setting them apart from the oral tradition of folk tales [4].

Drawing upon the works of various scholars, including I.P. Lupanov, M.N. Lipovetsky, T.G. Leonov, E.M. Neelov, T.A. Chernyshev, V.A. Bakhtin, and L.Y. Braude, one can delineate the defining characteristics of the literary fairy tale genre:

1. A literary fairy tale uses a particular folk language to reflect the aesthetics and worldview of its time.
2. The utilization of visuals characteristic of traditional stories, combined with unique artistic expression and linguistic attributes.
3. Flexible blending of real and fictional elements.
4. Introduction of a grotesque world.
5. Inclusion of a playful dimension in some form.
6. Pursuit of psychological depth in characters, achieved through various methods.
7. An evident stance of the writer or narrator, occasionally embodied in a single individual.
8. Social evaluation of the depicted behavior, akin to the approach found in folk tales.

Notably, three distinct categories of literary fairy tales are commonly recognized as such: «prose fairy tales,» «poetry fairy tales,» and «theatrical fairy tales».

In domestic literary studies, it is necessary to note M. Auezov, who classified fairy tales into categories: fairy tales-legends; fairy tales reflecting the life of ancient people and their exploits, which the writer views as a reflection of ancient customs, the struggle between good and evil, that is, fairy tales; satirical tales that represent the struggle between good and evil, truth and injustice; fairy tales-adventures telling about epic heroes; tall tales intended for entertainment and pleasure [5].

Nowadays, research into literary fairy tales in the works of Kazakh scientists has recently been extensive and varied. They cover such aspects as structural analysis of fairy-tale texts, their role in the formation of children's literary environment, the influence of fairy-tale motifs on the psychological development of children, as well as research in the context of national culture and identity. Scientists also pay attention to modern trends in the genre of literary fairy tales, their evolution and adaptation to modern conditions.

Domestic scientists also define a literary fairy tale, taking into account the characteristics of Kazakh culture and literary heritage. For example, M. Kairbekova considers the literary fairy tale as a form of artistic creativity that reflects traditional Kazakh values, cultural customs and the everyday life of the people. R.B. Khamitova emphasizes that the Kazakh literary fairy tale is a unique genre that combines elements of national mythology, folklore and artistic creativity. K.K. Baitanaeva defines a literary fairy tale as a form of fiction that not only entertains and

captivates the reader but also conveys important moral lessons and values of Kazakhstani society.

These definitions emphasize the uniqueness and importance of the Kazakh literary fairy tale as a form of artistic creativity that reflects the cultural heritage and spirit of the people.

The most significant distinguishing characteristic of this genre is how literary fairy tales evolved from folklore by taking cues from it and using them as a starting point. This turns them into a kind of police play that draws attention to themes present in both literature and folklore. We may now discuss how the genre has changed throughout time. Without a question, the verbal tradition is the primary influence behind the formation of a new literary genre and the following changes that are peculiar to that genre.

Old categories of fiction, like those of traditional folktale canons, were destroyed and replaced over time with new genres of fiction. It's no wonder there are numerous versions of that which already exist to this day: children's fairy tales, fairy tales which tease information about historical customs and sediments, or fairy tales suitable for all age groups. While a literary fairy tale can stand alone, it is often used as source material for other works of fiction, such as a novel or a script. A literary fairy tale is always contemporary, and even within the oeuvre of a single writer, structural fluctuations may be detected. Nevertheless, the issue of whether tales of this type are multi-genre remains open [6, 183].

A literary fairy tale is a creative piece of prose or poetry written by a writer that is either entirely original or based on folklore. The majority are magnificent and fantastical, telling the amazing tales of characters from fairy tales, and occasionally, they are made with young readers in mind. Furthermore, the primary basis for characterisation in this work is magic, or miracles, which function as plot-forming elements.

When we read a literary fairy tale, it is necessary to ask ourselves some questions, the same ones as before. First, how did the fairy tale-that's how it used to be shelved, as part of a folklore category-become a literary category? Still, what is the basic reality of this literary and/or oral phenomenon? Then we also need to remember that the existence of a folktale as well as a writer's fairy tale is a constant ongoing process parallel with the growth of literature at large.

A literary fairy tale is a story with themes that are targeted to a specific audience, which is children with less death, sex, violence, plot twists and emotional depth. The authors of literary fairy tales are motivated by a desire and a necessity to populate a child's imagination with a moral and ethical structure that is clearly rooted in great historical and national bases. The blending of literature and folk materials is what makes a literary folktale so unique among other genres of literature. It absorbs and transforms the accomplishments, traditions, and factual occurrences of many kinds of individuals, weaving them together with the writer's own view and nature. A literary fairy tale and a folk tale are essentially the same thing, according to Lipovetsky, but while written by an author, the literary fairy tale bears the mark of the writer's individual creative touch. Since a literary fairy tale reflects significant changes and tendencies in literary and historic continuity, the perception of the author of reality and real occurrences.

A. Ali, in the study "Cultural adaptations of fairy tales: comparative analysis," conducts a comparative analysis of fairy tales from different cultures, with an emphasis on Kazakh and Russian fairy tales. The influence of cultural context on the adaptation and interpretation of these stories is analyzed. The study found significant differences in the themes and characters of tales across cultures, highlighting the influence of cultural values and historical context on these narratives [7].

The story demonstrates the power of the spiritual qualities in an artistic genre that remains forever eternal, the fairy tale. The author has inserted into the image of the world and the modes of thought whatever is most universally human in the impressions of our nature upon the world: in a word, writes with the aesthetic conditions of the genre by which the youngest may best receive an impression of life and things. The comic elements and didactic moralizing of an educational and instructional adventure story can be incorporated into a fairy tale. Apart from that, there is this moral, and by saying it is an academic issue, K.I. Chukovsky stresses the educational peculiarities of the literary fairy tale, insisting that it fertilizes, cures, and humanizes the child's consciousness. In reading, the child links up with the hero and sees the world from his or her point of view.

The folk tales are the basis of literary fairy tales, as we all know. For instance, if we want to delineate the notion and the genre of a literary fairy tale, we need to start by establishing the meaning of the term folk tale and the specific features it possesses. Before proceeding to the analysis of a literary tale, it should be defined what a literary tale is. If one considers the various methodologies available to those studying gender, this notion ultimately functions as the basis for any scientific theory. It demands a sense which is unique, universal and concrete. But opinions vary on what is and is not a literary fairy tale:

- production that the writers mention;
- creation that follows the aesthetic and ideological principles of a folktale;
- prose or poetry with folk poetry elements included;
- narrative with fairy-tale elements;
- a story that can credibly be traced back to a folk-tale and the like.

As was already established, one type of folklore story is the fairy tale. Its oral transmission from one generation to another is a defining feature of its existence. A fairy tale created by a writer differs from a folk tale. The latter is transformed during the writing and reading processes. However, since novels, short tales, plays, comedies, and other literary genres also become the heritage of generations via writing and stay unchanging, it is not thought that the form of existence is a trait that defines a genre. For this reason, it is improper to depict this aspect in a literary fairy tale [8, 5-12].

The very name «fairy tale» indicates what has to be said. This indicates that the main perception of a fairy tale is that of a narrative genre. This indicator does not change even when one understands a fairy tale written in literature. However, this characteristic is also not crucial because it is present in many other literary and folkloric (oral) genres. A further factor is that the story is provided for entertaining purposes. On this matter, however, there are a variety of opinions. The motive of the fairy tale, for instance, is knowledge, Anikin suggests. Propp would have it that there is no necessary moral dimension to fairytale, but be that as it may, folk narrative certainly has a moral at any rate. Entertainment and ideological motivations are never at odds in the fairy tale. When we discuss the fairy tale's entertainment value, we are referring to its primary aesthetic purposes. It is possible to write a literary fairy tale specifically with education in mind, but there are no aesthetic benefits at all, according to observations. If the educational value of a folk tale is so intricately entwined with its entertainment value. Sometimes we are so engrossed in the story that we fail to immediately recognize its deeper significance. Thus, expressing the writer's viewpoint and, to some part, convincing readers to agree with it are among the primary goals of a literary fairy tale. Literary fairy tales may be categorized as a genre that contains all of these elements, which set them apart from other genres.

The writer's fairy tale has been defined scientifically in a number of ways, which reflects its uniqueness both artistically and ideologically. The most comprehensive of them is the interpretation provided by L. Y. Braude. He defines a literary fairy tale as an artistic piece of prose or poetry that is either original to the writer or draws inspiration from folklore. Mostly a wonderful work that narrates the exploits of invented or classic fairy-tale characters, occasionally geared at younger readers. A story where miracles and magic mold a plot and develop characters. Still, it is unlikely that all those traits Braude enumerates will apply to every researcher. In the context of academic discussion, the term has been given a variety of meanings, many of which relate only to the genre's recorded origins; like most literature, the genre of the fairy tale began to gradually be recorded in written form from a traditional oral teller, after persisting for a long time of oral transmission before it was written. Fairy-tales can add favour of classic, folktale and fairytale-like motives or – the other way around – to renounce them [1, 208].

Consequently, some have created their own classification systems and complete list of genres for fairy tales. However, upon investigation, it can be determined that the explanation provided by scholars in the essay of the development of the concept of a literary fairy tale is the most comprehensive and applicable At least being regarded as a literary fairy tale: «A secular story, usually about a conflict of some sort between two persons; a real person and a fairy tale person, a fairy tale person and a god, two fairy tale personages, two gods, etc.; that, like its oral counterpart [i.e., a folktale], does not have to solve its problems ultimately in a «miracle» but does not, however, deal with anything impinging on the core of a religious view of the universe.» Most of the output is mystical or extravagant, relating the wondrous deeds of fictitious or legendary heroes [1, 209]..

Literary fairy tales possess great moral, ethical, and artistic potential, as recognized by Russian literary critic Belinsky. Illustrating his presentation with examples of both Russian and European fairy tales, the teacher stressed the significance of literature in education. It includes such authors as Zhukovsky, Hoffman, Pushkin and the Brothers Grimm. According to Belinsky, children's principles of their own life, as well as acquiring a taste and feeling of beauty, are supported by fairy tales. The narrator, too, he believed, should possess a rich poetic imagination, an exalted mind, and a calm, childlike simplicity of spirit.

As already mentioned, how much folklore is in the books the children read depends on their age. The most frequently used types are rhymes, songs, riddles, fairy tales, etc. In fact, folk pedagogy has been selecting these genres for generations.

Children's literary applications of folklore do differ in some important respects, too, from folklore, the real thing: new treatments, subjects, illustrations, and ideas. And that is where folklore comes in. When a child is old enough to join in with pretend play about a fairy tale, they have encountered much more folklore, and their memory of it would soon be from their own memories, which then leaks into the performance. The psychology of a child is that his system is massively saturated with literature, a child passes naturally to and fro between life and play, between art and the world. However, a striking, abrupt or downright intentional deviation from the clichés of characters, situations and motivations found in a fairy tale can weaken the plausibility of a work.

The concepts of an internal and an external modality of the fairy-tale were successfully introduced into science by D.N. Medrish. These considerations lead us to the conclusion that a high level of belief in fairy stories is the inner state of a child. The adult might find it interesting if the plot suddenly shows a new situation, a surprising mishap of a hero, if the

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

story is constructed in a totally new way, or in a way that rejects the folklore, while in fact it is perfectly evident that it does not get away from it. With children's literature, however, the case is quite another: a theatre fairy tale should back and bolster up the moral, ethical, historical and sociological perceptions and facts a child already has. With due regard to those characteristics which are more or less peculiar to children of that particular age, a very wide range exists between the kind of work suitable for different ages. It stands to reason that puppet theatre performances for younger spectators would also vary from those for teenage audiences. Psychologists warn that it is unwise to strip away the child's confidence in moral truths being too quick to tear down the child's idea that morals are inviolable as otherwise the entire moral system may collapse for them. Adolescents live in a world that is dynamic and complex with less rigid awareness. Adolescents can recognize similarities and know when two things are related, and have already started to consider texts in the way adults do when the texts are produced by young men [9, 115-123].

An «engaging» type of folklore-based children's literature recognizes that the usual dramatic and scenic elements of a fairy tale should be preserved, and that a child is capable of sympathy and feeling. Game, puzzle, counting book, music and teaser components all contribute to the story here, and that is a good thing. Kids are quite receptive when maths is presented in a fun way. A Kid's Health benefits from activities like playing games, making calls, and communicating with grandparents. The fairy tale makes play a natural aspect of the life of the young child, and an ontological one at that.

Due to their focus on children, mythological heroes need to be given age-appropriate plots. Additionally, characters and complexities are main points in this case. Fairy tales and theatrical works usually focus on characters who have magical courage, are associated with animals, are unusual, and have high moral potential. The imaginative beings featured in theatrical fairy tales are derived from the imaginations of children. Similarly, the enchanting marvels incorporated into games designed for a younger audience may also convey metaphorical significance within fairy tales intended for teenagers.

Children's literature has an emphasis on education in particular. When folklore in literature plays its natural and intrinsic functions, this is exactly the situation that results. It expands and teaches. The genre possibilities of fairy tales are worldwide, making them relevant to history, ethnography, oral folk art, and folk education. But using the old format, they can also tackle the pragmatics that a child may encounter in life. The use of more folk genres in pieces for older children adds to the ideological depth of the works and thereby raises the level of this educational challenge. So, perhaps we can see that children's literature has its own set of things at work as opposed to adult literature, and that the lore of children's literature and literary fairy tales most obviously has its own set of issues inseparable from the age of the reader.

Boyan Nichev shares D.N. Medrish's observation that verbal features are exploited in writing, exposing latent energy and life in them, and that some specialized folklore processes are searching for their literary counterpart. The folklore of the storytellers from the 1920s to the 1940s transcends national boundaries and is available to the world. Usually, new children's books took a roundabout path to become part of the national mythology. English folklore introduced K. Chukovsky and S. Marshak to oral poetry. Because they intended the translations of English children's folktales to be as accurate as possible, writers looked for equivalents in Russian folklore. Folk tales of Western Europe were told by T. Gabbe, and literary fairy tales of A. Chamisso, C. Perrault were read and revised by E. Schwartz and G. H. Andersen. The Golden

Key, or the Adventures of Pinocchio by K. Collodi, The Sage from Oz by F. L. Baum, Little Red Riding Hood, The Snow Queen – are just fairy tales written by Ch. Perrault, G. H. Andersen and company- The Naked King of E. Schwartz, The Adventures of Pinocchio by A. Tolstoy, The Wizard of the Emerald City by A. Volkov, There are countless novels of three decades old, which have the literary code between their folk legends and themselves. The powerful influence exercised on the Russian literary fairy tale of the 20th century by the Western fairy tale tradition can be accounted for through the well-known patterns of literary development. By the time Russian writers began to create dramatic fairy tales, the shoulds Western literary fairy tales had grown roots, had a history, had authority and recognition as an international literature (through B. Gauf, R. Kipling, S. Perrault, O. Wilde, G. H. Andersen, Z. Topelius, and other fairy-tale writers). The very best of this type was repeated in Soviet literature and became classical [11].

In the 1930s, a new literary fairy tale for children, which had failed miserably in the 1920s due to its lack of strength and creativity in terms of ideology and art, became an apprentice of sorts to a Western European literary fairy story. She imparts to him the ability to use folklore in a variety of ways, as well as freedom of imagination, mental fluency, and organic shape. In a way, the Western European interpretation of the fairy tale was a win-win situation. By adhering to established literary traditions, you may craft your own literary fairy tale while avoiding the faults committed by storytellers from the preceding ten years. It is plausible to surmise that the fabulists deliberately resorted to world folklore to evade exposure and to try and get more robust defenses in discussions concerning children's books and fairy tales around the start of the twentieth century and into the 1930s.

A literary fairy tale is therefore produced as a result of the synthesis, marking the creation of an entirely new creative system. This system is mobile, diverse, and incredibly hard to characterize because of its unique nature, which is the outcome of transformations. Since the plot and substance of literary fairy tales are ever-evolving, even for the same writer, their definition cannot be universal. Instead, it must reflect the times in which they are written. A literary fairy tale modifies its style and stylistic layer as well. Every literary movement and historical era produces a new creative form. Thus, we might arrive at the following definition after reviewing and evaluating the work of earlier researchers: A literary fairy tale is a multi-genre phenomenon in children's creative literature history. It is a work with a fantastic storyline, a unique concept from the writer that combines literary and folklore traditions with the pursuit of an aesthetic and ethical objective [12, 221-223].

Conclusion

It is necessary to make clear the research organization's approach in relation to the aforementioned studies of this type's universal definition. When examining the characteristics of a literary fairy tale, scientists typically combine historical and typological approaches of analysis. As a result, the literary fairy tale is seen in light of its genetic ties to the literary tradition, which allow for the differentiation of a number of key and supporting elements that establish the genre's supremacy. Furthermore, it is hard to conduct a thorough examination of the writer's fairy tale without considering the impact of the literary movement of the time. Ultimately, because of the phenomenon's organic qualities, scholars studying the literary fairy tale genre consistently highlight the scope and closeness of their classifications.

Based on the above, we can infer that the first reason there isn't a uniform definition of a literary fairy tale is that the genre is always evolving and has a lot of variation in both its form

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

and its substance. The particulars of the writer's fairy-story typology are another element that complicates the attempt to standardize the concept of a literary fairy tale. Put differently, the primary responsibility of the researcher is to ascertain the relative amounts of immutability and variability present in the writer's output. Every individual literary fairy tale should be examined in light of both its literary heritage and its relationship to folklore written by the contemporary writer. This method offers the chance to pinpoint the writer's poetics, which is the third element that we believe is necessary to pinpoint the details of a literary fairy tale's creative phenomena [10, 63-68].

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interests regarding the publication of this article. All data and conclusions presented in the manuscript are derived from original research and academic analysis conducted by the authors.

Contribution of the authors. K.R. Nurgali conceptualized the study and provided theoretical and methodological guidance. G.M. Baimagambetova conducted the primary research, literature review, and applied analytical methods. S.K. Toksanova contributed to the interpretation of findings and refinement of the article's structure.

References

1. Брауде Л. Ю. К истории понятия «литературная сказка» // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1977. — Т. 36. № 3. — С. 226–234.

2. Johnson M. The Role of Fairy Tales in Contemporary Children's Literature // Journal of Children's Literature Studies. – 2019. – Pp. 45–60.

3. Danielle M.R. Critical and Creative Perspectives on Fairy Tales: An Intertextual Dialogue between Fairy-Tale Scholarship and Postmodern Retellings. – Detroit: Wayne State University Press, 2019. – 298 p.

4. Zipes, J. The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre. – Princeton: Princeton University Press, 2021. – 256 c.

5. Әуезов М.М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 430 б.

6. Sharandin, L.; Yixin, L. Folk and author's fairy tales in the aspect of linguistic consciousness // Neophilology. – 2020. – № 6(22). – Pp. 235–249. – DOI: https://doi.org/10.20310/2587-6953-2020-6-22-235-249.

7. Ali, A. Cultural adaptations of fairy tales: A comparative analysis // Comparative Literature Review. – 2021. – Vol. 8, No. 1. – C. 33–47.

8. Olena, K. Fairy-Tale Therapy: Scientific and Methodical Aspects. – Boston: Primedia eLaunch, 2022. – 142 c.

9. Медриш Д.Н. Структура художественного времени в фольклоре и литературе // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л.: Наука, 1979. – С. 121–142.

10. Голденберг Х. Научное наследие Д. Н. Медриша: проблемы и перспективы изучения // Известия ВГПУ. Филологические науки. – 2019. – Вып. 4. – С. 98–106.

11. Ожегов С. И. Сказка // Словарь русского языка. – 10-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 662 с.

12. Нургали К. Современная литературная сказка: взгляд сквозь призму рецептивной эстетики // Вестник Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. Филологические науки. – 2019. – № 3. – С. 251–258.

К.Р. Нұрғали[1], Г.М. Баймагамбетова[2*], С.К.Токсанова[3]
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Балалар көркем сөз өнері тарихындағы әдеби ертегі – көп жанрлық құбылыс

Аңдатпа. Авторлар әдеби ертегілерге байланысты мәселелерді зерттей отырып, оларды балалар көркем әдебиетінің тарихындағы көпжанрлы құбылыс ретінде қарастырады. Бұл жанрды зерттеуге арналған көптеген ғылыми еңбектер бар. Осы мақаланың мақсаты – әдеби ертегіні балалар көркем әдебиетінің тарихындағы көпжанрлы құбылыс ретінде зерттеу. Мақалада қолданылған негізгі әдістердің бірі – ғылыми әдебиеттерді талдау арқылы әдеби ертегінің көпжанрлы құбылыс ретіндегі ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы әдіснамалық тәсілдер қолданылды. Оларға: мәдени тәсіл, аксиологиялық тәсіл, және тарихи тәсіл жатады. Сонымен қатар, периодизация әдісі, салыстырмалы талдау әдісі және семиотикалық талдау әдісі сияқты ғылыми-тәжірибелік әдістер қолданылды. Ономасиологиялық, ситуациялық-контекстуалды, салыстырмалы талдау әдістері, сондай-ақ үздіксіз іріктеу және лингвистикалық бақылау әдістері зерттеу үдерісінде пайдаланылды. Балалар көркем әдебиетінің тарихындағы әдеби ертегілердің жанрлық ерекшеліктерін зерттеу қазіргі таңда ғалымдар мен мамандар тарапынан аса көп назар аударылып жатқан тақырып емес. Дегенмен, бұл бағыттың әдебиет саласындағы маңыздылығы мен жеке тұлғаның мәдени құндылықтарын дамытуға ықпалы аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан, осы тақырыпты терең зерттеу болашақта маңызды зерттеулердің біріне айналуы мүмкін.

Түйін сөздер: ертегі, әдеби ертегі, поли-жанр, жанр, тарих, фольклор.

К.Р. Нургали[1], Г.М. Баймагамбетова[2*], С.К.Токсанова[3]
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Литературная сказка как полижанровое явление в истории детской художественной словесности

Аннотация. Авторы исследуют аспекты литературной сказки как явления, охватывающего несколько литературных жанров в контексте истории детской прозы. По сути, литературная сказка представляет собой жанр, возникающий из индивидуального, а не коллективного творчества. Существует значительное количество научных трудов, посвященных изучению этого явления. Основная цель данной статьи заключается в рассмотрении литературной сказки как явления, охватывающего несколько жанров, в контексте развития детской художественной литературы. Для достижения этой цели авторы используют разнообразные методы, включая анализ текста в форме изучения научной литературы, фокусируясь на многожанровом характере литературной сказки. В статье применяются как общенаучные, так и специальные подходы, такие, как культурологический, аксиологический и исторический. Различные научно-практические методы, включая методы периодизации, сравнительный анализ и метод семиотического анализа, также используются в исследовании. Для исследования применялись методы ономасиологического, ситуационно-контекстного и сравнительного анализа, а также методы сплошной выборки и лингвистического наблюдения. В современных исследованиях обращается меньше внимания на аспекты, связанные с изучением литературных сказок

в контексте детской фантастики. Однако соотношение значимости этого направления в области литературы и влияния на развитие личных культурных ценностей является актуальной проблемой в дальнейшем изучении этого вопроса.

Ключевые слова: сказка, литературная сказка, история, полижанр, жанр, фольклор.

References

1. Braude L. Yu. K istorii ponyatiya "Literaturnaya skazka" [To the history of the concept of «Literary fairy tale»]. Izvestiya AN SSSR. Ser. Literatura i Yazyk [Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Ser. Literature and language], 36(3), 234-244 (1977) [in Russian].

2. Johnson M. The Role of Fairy Tales in Contemporary Children's Literature (Journal of Children's Literature Studies, Pied Piper Publishing, London, 2019, pp. 45–60).

3. Danielle M.R. Critical and Creative Perspectives on Fairy Tales: An Intertextual Dialogue between Fairy-Tale Scholarship and Postmodern Retellings (Wayne State University Press, Detroit, 2019, 298 p.).

4. Zipes J. The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre (Princeton University Press, Princeton, 2021, 256 p.).

5. Auezov M. M. Adebiet Tarihi [Literary history]. (Kazakh University Publishing House, Almaty, 1991, 430 p.) [in Kazakh].

6. Sharandin L., Yixin, L. Folk and author's fairy tales in the aspect of linguistic consciousness. Neophilology, 6(22), 235-249 (2020), DOI: https://doi.org/10.20310/2587-6953-2020-6-22-235-249.

7. Ali A. Cultural adaptations of fairy tales: A comparative analysis (Comparative Literature Review, Vol. 8, No. 1, London, 2021, pp. 33–47).

8. Olena K. Fairy-Tale Therapy: Scientific and Methodical Aspects (Primedia eLaunch, Boston, 2022, 142 p.).

9. Medrish D. N. Struktura khudozhestvennogo vremeni v fol'klore i literature. In: Ritm, prostranstvo i vremya v literature i iskusstve [The structure of artistic time in folklore and literature. In Rhythm, Space, and Time in Literature and Art]. Leningrad: Nauka [Leningrad: Science] (1979), 121–142. [in Russian]

10. Goldenberg H. Scientific Heritage of D. N. Medrish: Problems and Prospects for Study (News of the VSPU. Philological Sciences, Vol. 4, Voronezh, 2019, pp. 98–106).

11. Ozhegov S. I. Skazka [Fairy tale]. In: Dictionary of the Russian Language, 10th ed. Moscow: Soviet Encyclopedia (1973), 662 p. [in Russian]

12. Nurgali K. Sovremennaya literaturnaya skazka: vzglyad skvoz prizmu retseptivnoy estetiki [Modern literary fairy tale: a view through the prism of reception aesthetics]. Bulletin of Pavlodar State University named after S. Toraygyrov. Philological Sciences, 3, 251–258 (2019) [in Russian].

Information about the authors:

Nurgali Kadisha Rustembekkyzy – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8178-2782.

Baimagambetova Gulnaz Meiramovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: baimagambetovagulnaz96@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9080-4007.

Toksanova Saniya Koptleuovna – Candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: saniya_tok@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-5041-3552.

Нұрғали Қадиша Рүстембекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8178-2782.

Баймагамбетова Гульназ Мейрамовна – хат-хабар үшін автор, PhD студент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: baimagambetovagulnaz96@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9080-4007.

Токсанова Сәния Коптлеуовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м/а, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: saniya_tok@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-5041-3552.

Нургали Хадиша Рустембеккызы – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8178-2782.

Баймагамбетова Гульназ Мейрамовна – автор для корреспонденции, PhD студент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: baimagambetovagulnaz96@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9080-4007.

Токсанова Сания Коптлеуовна – кандидат педагогических наук, и/о доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: saniya_tok@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-5041-3552.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

МРНТИ 16.31.41 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-287-300*
Научная статья

Прагматика перевода казахских пословиц на русский и английский языки (на материале повести Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай»)

Ж.Б. Абдрахманова*, М.Б. Амалбекова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*(E-mail: *abdrakhmanova_zh@list.ru; maraluspen@mail.ru)*

Аннотация. В статье исследуются семантика пословиц и закономерности переводческих решений в процессе их перевода на русский и английский языки, что и определяет актуальность данного исследования. Целью исследования является анализ и определение уровня эффективности в процессе перевода на русский и английский языки пословиц на материале повести Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай», в которой поднимаются вопросы социального и гуманистического характера. Авторы исследования систематизировали эксцерпированные из текста повести пословицы и определили наиболее оптимальные варианты их перевода. Кроме того, анализируются прагматические проблемы перевода, степень культурной адаптации и сохранения эквивалентности в переводе. Исследование проводилось с помощью метода классификации и стратификации, сравнительного анализа текстов оригинала и перевода. Также были определены с помощью метода сплошной выборки из рассматриваемых текстов приемы перевода. В результате исследования были выявлены факторы, которые оказывают влияние на переводчика в процессе выбора его переводческой стратегии с целью достижения прагматической эквивалентности. Было подтверждено, что умение переводчика интерпретировать культурологические особенности в тексте в полной мере влияет на адекватность перевода в целом. Результаты данного исследования могут применяться для оценки качества переводческих решений при художественном переводе с казахского языка на русский и английский языки. А также при составлении методических рекомендаций и учебных пособий в области художественного перевода и компаративной лингвистики.

Ключевые слова: художественный перевод, паремии, пословицы, прагматическая адаптация, эквивалентность, национальная культура.

Поступила: *20.06.2025; Доработана: 21.06.2025;* Одобрена: *23.06.2025;* Доступна онлайн: *25.06.2025*

Введение

Пословицы представляют собой ценнейшее лингвистическое наследие. Они несут в себе вековую мудрость предыдущих поколений и являются своего рода назиданием или наставлением для потомков. Однако у разных народов отражение повседневной реальности происходит по-своему, с учетом национальных обычаев, этнических особенностей, традиций, культурного и исторического наследия.

Представители казахского народа издревле славились своим красноречием, и считались мастерами отражения своих мыслей с помощью богатого и разнообразного казахского языка, поэтому казахские паремиологические единицы отличаются особой поэтичной образностью. Они довольно часто используются в произведениях казахского устного и письменного творчества и представляют собой важную лингвокультурологическую ценность. Через казахские пословицы как правило прививается любовь к родному краю, стремление к знаниям, уважение к старшим, соблюдение семейных традиций и ценностей, необходимость бороться с ленью и жадностью, и так далее.

Глубокий смысл паремиологических единиц, которые, безусловно, придают авторской речи выразительность и экспрессивность, необходимо грамотно интерпретировать в процессе перевода и для этой цели переводчик использует несколько приемов, которые могут варьироваться в зависимости от контекстуального или функционального аспектов.

Перевод паремиологических единиц как акт межкультурной коммуникации и отражение фольклора любого народа, безусловно, представляет собой одно из самых сложных направлений в лингвистике и вызывает огромный интерес в научной среде. Данный вопрос находится в центре внимания лингвистов, специалистов в области переводоведения и охватывает широкий спектр изучения: культурная семантика, прагматическая адаптация и пр. Перевод представляет собой вид деятельности, в котором участвуют два языка и две культуры, и именно языковые и культурные различия между исходным языком и языком перевода вызывают определенные трудности при передаче пословиц. Интерес к данной теме обусловлен тем, что культура казахского, русского и английского народов так же, как и их языки различна в нескольких аспектах. Переводчик должен мастерски владеть своим ремеслом, чтобы выбрать действенный способ передачи имплицитной информации в тексте перевода.

Актуальность данного исследования заключается в том, что процесс взаимодействия культуры и языка по-прежнему представляет собой один из главных проблемных вопросов в процессе перевода казахской художественной литературы, которая безусловно представляет интерес для зарубежных лингвистов и читателей, увлеченных историей и культурой кочевых народов. Казахстанские филологи рассматривают художественный перевод как способ корректной и адекватной передачи информации, отображенной в тексте, с соблюдением всех элементов фольклора, особенностей казахской культуры, ценностей и истории [1]. Однако исследования, охватывающие именно перевод паремиологических единиц, не столь многочисленны. В большей степени работы рассматривают структурно-семантические особенности пословиц, без их исследования с позиции переводческой деятельности.

С целью определения теоретической значимости данного исследования авторами были изучены научные труды лингвистов-переводчиков, которые в своих работах раскрывали трудности перевода паремиологических единиц языка.

Бейкер М., известный английский переводовед, считает, что культурно-специфические понятия вызывают определенные трудности и предлагает для перевода пословиц применять следующие стратегии: использование выражений с аналогичным значением без сохранения формы оригинала, перефразирование, языковое заимствование, перевод путем опущения [2].

Лингвист Найда Е. в случае отсутствия регулярного термина на языке-реципиенте предлагает метод поиска описательных эквивалентов [3].

Ньюмарк П. говорит об отсутствии «непереводимых» слов и ратует за применение идей компонентного анализа и использование сносок. По его мнению, переводчик единолично принимает решение о том, какие культурные аспекты должны быть переданы в тексте перевода [4].

Федоров А., представитель русской лингвистической теории перевода, в процессе перевода пословиц призывает проводить их параллель со словами-реалиями, и использовать обобщающий смысл целого высказывания вместо значения отдельных слов [5].

Представитель казахстанской лингвистической школы Амиржанова М. в вопросе перевода паремиологических единиц говорит о необходимости применения прагматической адаптации с сохранением смыслового содержания с использованием таких синтаксических приемов как градация, антитеза или эвфонические средства языка [6].

Содержание пословиц разных народов имеет антропоцентричный характер в виду назидательности и нравоучительности их содержания, направленного на человека. Паремии выражают антропоцентризм в эксплицитной и имплицитной форме посредством лексем, обозначающих понятие человека, также с помощью лексем, передающих это понятие через наименование животных, растений и климатических условий [7].

Казахские пословицы, безусловно, имеют свою аутентичность, связанную с образом жизни нашего народа, его историей, традициями и культурой. Окружающая действительность казахов, в частности, особенности природы и климата, занятие скотоводством и охотой, привело к тому, что довольно часто в фольклоре нашего народа встречаются упоминания природно-климатического ландшафта (степь, реки, горные вершины, ветер), а также наименования диких и домашних животных (волки, овцы, лошади, собаки), так называемые зоонимы. Слова в таких пословицах используются в переносном смысле и имеют аллегорический характер. Например: «Қойшы көп болса, қой арам өледі» (букв. «Если пастухов много, то все овцы передохнут»), «Көрмес түйені де көрмес» («Невидящий и верблюда не увидит»), «Қасқырдан қорыққан қой ұстамайды» («Боящийся волка овцу не держит»), «Түйеге жантақ керек болса, мойынын созады» («Если верблюду нужна колючка/еда, то он вытягивает шею»)[8]. «Жаман өзен сай қуалай ағады» («Плохая река течет по оврагам»), «Асқар тау алыстан көрінеді» («Великая гора видна издалека») и т.п. [9].

Исследование направлено на изучение культурных аспектов произведения Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай» и анализ их реализации в тексте перевода данной книги на русский и английский языки с целью определения степени их эффективности и культурной адаптации.

Сакен Жунусов активно использовал в исходном тексте пословицы о животных, показав тем самым национальную аутентичность нашего народа. Например: «Байтал

шауып бәйге алмас» («Кобылица в скачках приза не получит»), «Бір түстік өмірің болса, екі кештік мал жина» («Если у тебя есть один день жизни, то у тебя должно быть еды на два ужина»), «Ат ауыздығымен су ішіп, ер етігімен су кешейді» («Конь при нужде в удилах воду пьет, джигит при нужде в сапогах реку перейдет») и так далее [10]. Фольклор в повести Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай» выполняет особую роль. Это не просто фоновая составляющая данного произведения, а философия души казахского народа, наполненная не только заветами предков, традициями и остроумием, но и народной многовековой мудростью и юмором.

Таким образом, основная сложность при переводе художественных произведений на казахском языке заключается не только в эквивалентном переводе исторических реалий, эмоционально-экспрессивной лексики, но и паремиологических единиц, основную часть которых составляют пословицы. Бархударов Л.С. писал: «Переводчик должен не только в совершенстве владеть иностранным языком, но и учитывать лежащую за текстом реальную ситуацию» [11]. Поэтому основная задача переводчика художественного текста не просто изложить суть конкретного изречения, а раскрыть имплицитный смысл выражения, передать национальный колорит казахского народа и обеспечить доступность его понимания для представителей другого языка и культуры.

Методы исследования

Фактическим материалом научной работы являются пословицы, извлеченные из повести Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай» и их переводы на русский и английский языки. На русский язык повесть «Заманай мен Аманай» была переведена в 1991 году известным переводчиком Владимиром Солоухиным. Англоязычные читатели смогли познакомиться с данным произведением благодаря Саймону Геоган (Simon Geoghegan), который осуществил свой перевод в 2018 году.

Исследование основано на сравнительном анализе пословиц оригинала и переводов, систематизации всего фактического материала, классификации методов перевода в зависимости от техники, избранной переводчиком. Системный подход позволил распределить паремии по видам и способам их перевода. Сравнительно-сопоставительный анализ семантической составляющей применялся для выявления степени прагматической и функциональной эквивалентности исходного текста и текстов переводов. Для определения языковых и экстралингвистических сходств и различий исследуемых данных применялся метод стратификации. Теоретический обзор переводческих приемов был проведен для изучения различных подходов к переводу паремиологических единиц и передаче их культурного значения в тексте перевода. Компонентный анализ был использован для определения уровня семантической эквивалентности. В ходе переводческого анализа особое внимание уделялось анализу целесообразности использования различных переводческих приемов для достижения коммуникативной адекватности.

Результаты и обсуждение

Анализ произведения Сакена Жунусова «Заманай мен Аманай» выявил определенное количество пословиц, которые автор использовал для художественной выразительности

произведения и акцентирования ключевых моментов. Сопоставительный анализ текста показал, что переводчики данного произведения В. Солоухин и С. Геоган применяли различные способы перевода пословиц и поговорок, а именно: подбор полного или частичного эквивалента, калькирование, опущение, транслитерация с пояснением в сноске, описательный перевод, введение переводчиком новой пословицы.

Как известно, подбор аналога с идентичным смыслом и образным содержанием на языке перевода является для переводчика наивысшим мастерством при достижении эквивалентности. Однако ввиду различия культур казахского, русского и английского народов фразеологических эквивалентов в данных языках сравнительно немного. Поэтому этот прием крайне редко использовался переводчиками, особенно при переводе на английский язык.

Рассмотрим пример перевода казахской пословицы «Жаман айтпай, жақсы жоқ», который представлен в таблице.

Таблица 1

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
Қорқар болсаң, зорлық жоқ. «Жаман айтпай, жақсы жоқ» - егер қолға түсіп қалсақ, не тартсақ та, бірге тартамыз [10, 73].	Если боишься, неволить не стану. Без худа нет добра. Попадемся в руки чекистам, что же, вместе ... [12, 123].	If you are afraid, I won't force you to go. *Every cloud has a silver lining*. If we fall into the hands of the Chekists, we'll do so together. [13, 124]

На русский язык это выражение дословно переводится «без плохого нет хорошего». Обычно оно употребляется в качестве оговорки перед сообщением о каких-либо вестях в значении, что если не напомнить о плохом, то хорошее не произойдет. В русском языке существуют пословицы, идентичные оригиналу – «Нет худа без добра», «Не вспомнив о плохом, лучшего не достигнешь», «О плохом не напомнишь, хорошего не будет», «Не ровен час», «Все плохое имеет свой луч надежды», «Всякое темное облачко серебром оторочено», «Не было бы счастья, да несчастье помогло», «В одном проиграешь, в другом выиграешь» [14]. Переводчик использовал фразеологический эквивалент с незначительной модификацией: «Без худа нет добра». Дословный перевод на английский язык («No good without bad») вероятнее всего будет понятен реципиенту, однако корректность такого перевода может вызвать сомнение, поскольку в данном языке подобного выражения не существует. Английский переводчик передал эту пословицу с использованием фразеологического аналога «Every cloud has a silver lining», что дословно переводится как «Каждое облако имеет серебристую каемку», то есть за каждым обычным облаком может быть спрятано солнце. Нам также известны другие варианты аналогов с подходящим образным содержанием на английском языке: «A blessing in disguise», «No joy without alloy», «There is no evil without good», «Bad luck often brings good luck», «No great loss without some small gain» [15]. Однако авторы статьи рассматривают выбор обоих переводчиков как наиболее приемлемый в контекстуальном плане вариант.

Таблица 2

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
Жер айтпаса, жел айтады деуші еді бұрынғылар [10, 41].	Дурная весть не лежит, а по земле бежит, как раньше говорили [12, 93].	As they used to say: *bad news does not lie idle but like an ill wind flies over the steppe* [13, 69].

Для перевода казахской пословицы «Жер айтпаса, жел айтады», дословный перевод которой означает если «земля не скажет, то ветер донесет», В. Солоухин использовал русскую пословицу «Дурная весть не лежит, а по земле бежит», синонимами которой являются и такие пословицы, как «Дурная весть имеет крылья», «Худая молва на крыльях летит», «Добрая слава лежит, а дурная по дорожке бежит», «Худые вести не лежат на месте» и др. Но нужно отметить, что казахскую пословицу можно применять в ситуации не только о плохих вестях, но и положительных. Однако здесь переводчик, следуя контексту оригинала произведения, сузил значение казахской пословицы, указывая только на негативные вести.

В английском языке также существуют фразеологические аналоги: «Bad news has wings», «Barking dogs seldom bite» [14], однако С. Геоган первую часть пословицы перевел дословно с русского языка, т.е. использовал прием калькирования, а во второй части этого изречения мы видим упоминание слов «wind» (ветер) и «steppe» (степь), что вполне может быть оправдано стремлением переводчика показать особенности природного ландшафта Казахстана. Тем самым мы видим прием введения в содержание текста перевода новой пословицы. По мнению авторов статьи, в обоих случаях переводчикам в определенной степени удалось сохранить прагматическую функцию высказывания.

Применение переводчиками приема введения новой пословицы вполне приемлем при переводе данного произведения, поскольку позволяет передать культурные особенности народа, видение людей, их поведение и мышление в конкретной ситуации.

Таблица 3

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
Бір түстік өмірің болса, екі кештік мал жина дейтін [10, 41].	Раньше говорили: осталось прожить день, запасайся едой на два вечера [12, 93].	As the wise used to say: *even if you are due to die at noon, make sure you have set aside your daily bread* [13, 69].

Смысл казахской пословицы можно интерпретировать так: «если у тебя есть/остался один день жизни, то у тебя должно быть пропитания/еды на два вечера». Для описания данной ситуации оба переводчика адаптировали перевод пословицы под своего читателя. Вместо слова «мал» (скот), который играет важную роль в жизни казахского народа в качестве основного источника пропитания, В. Солоухин использовал в своем переводе более понятное для русского народа слово «еда», а С. Геоган, в свою очередь, употребил выражение «daily bread» (хлеб насущный). Таким образом переводчики сохранили структуру паремиологической единицы, но донесли ее функциональное значение путем введения новой пословицы, смысл которой стал более понятен для носителя языка перевода.

Для достижения эквивалентности в случае отсутствия аналога в языке-реципиенте способ описательного перевода также используется переводчиками как возможность отражения смыслового содержания паремиологических единиц. Описательный перевод представляет собой свободную передачу смысла в другой форме и другими словами, и является наиболее универсальным приемом, способным помочь переводчику в самых сложных ситуациях. К слову, данный метод довольно часто использовался обоими переводчиками в своих работах.

Таблица 4

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
«Өлмегенге өлі балық» дейді үлкендер [10, 168].	Старики правильно говорят: «Кому не суждено умереть с голоду, тому даже в сухой степи на дороге попадется рыба» [12, 193].	The old men were right when they said, *if a man is not doomed to die of hunger, he will find even a fish on his way through the arid steppe* [13, 25].

Дословно данную пословицу можно перевести таким образом: «Тому, кто не умер, и мертвая рыба поможет спастись», то есть необходимо бороться до конца и не опускать руки. В русском и английском языках можно подобрать аналоги: «Говорят, на безрыбье и рак рыба», «Beggats can't be choosers», «In a pinch anything will do». Однако переводчики прибегнули к описательному переводу, что в контексте произведения прозвучало более чем гармонично. Упоминание выражений «сухая степь», «arid steppe» позволяет читателю окунуться в мир природных особенностей казахского народа. Поэтому использование описательного способа в данном случае, по мнению авторов статьи, является наилучшим решением.

В случаях, когда паремиологические единицы из данного произведения не используются в современных коммуникативных ситуациях и принадлежат к другому историческому времени, в большей степени переводчики прибегают к приему калькирования. Благодаря данному приему сохраняется образность и ритмичность выражения, не нарушается смысловое содержание фразы.

Таблица 5

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
«Бөтен елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан болғаны артық», деп қасарысқан енеме тілім де тиіп кетті білем [10, 126].	«Чем быть султаном на чужбине, лучше пусть будет уланом на своей родине». Упрямство старухи видно, вывело меня из себя, и я, кажется, наговорила ей резкостей, может, даже обидела [12, 160].	«*He'd be better off an ultan in his homeland than a sultan in a foreign land*». Balzia's stubbornness made me lose my cool and I may have spoken to her sharply, even offended her [13, 189].

Значение казахской пословицы можно сформулировать так: «чем быть богатым человеком на чужбине, лучше жить скромно на родной земле». Прием калькирования, использованный при переводе казахской пословицы на русский язык, не раскрывает имплицитного значения высказывания. Возможно, это связано с тем, что В. Солоухин неправильно использовал написание казахской лексемы «ұлтан» (в русском тексте написано «улан»), которая имеет значение «подошва (обуви), подметка», а слово «улан» имеет значение 1. экспр. «юноша, отрок, 2. неол.гвардия» [16]. Английский переводчик справился с этой задачей лучше, использовав, во-первых, правильное написание казахской лексемы «ұлтан» и, во-вторых, пояснение в сноске: «Ultan – the sole of a boot, i.e. a person of a low standing and no use» (перев.: «Ултан – подошва сапога, человек низкого положения и бесполезный»). Таким образом, ему удалось объяснить читателю суть данной пословицы.

Прием калькирование используется переводчиками в случае отсутствия полного или частичного эквивалента с аналогичным метафорическим содержанием в языке перевода.

Этот прием позволяет достаточно полно передать смысл паремиологической единицы, сохранить структуру текста, не теряя при этом экспрессивную окраску.

Рассмотрим пример перевода пословицы «Шешінген судан тайынбас», приведенный в таблице 6.

Таблица 6

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
Шешінген судан тайынбас десіп, үйден ұзай бере өзді – өзі келесіп, көш қамына жасырын кісісіп те кетті [10, 72].	Но потом сошлись на том, что, раздевшись, от воды не отступают, хочешь не хочешь, а лезь в воду, и тотчас начали собираться к откочевке [12, 122].	However, they also all knew full well that *once you've undressed to go bathing, like it or not there's no escaping the water*, and so immediately set off to pack their things and ready themselves for the journey [13, 122].

В русском языке существует фразеологический аналог этой пословицы - «Назвался груздем, полезай в кузов». Однако, учитывая, что грибная культура чужда для казахов, использование данного аналога было бы неуместным. В. Солоухин прибегнул к дословному переводу, а С. Геоган – к описательному переводу. По мнению авторов статьи, оба варианта имеют место быть, но все же не в полной мере передают имплицитное значение паремиологической единицы. В качестве варианта перевода представленной пословицы нами предлагается использование следующих, более доступных для реципиента примеров, основанные на приеме модуляции: «Человек, принявший решение, не остановится», «In for a penny in for a pound» [14].

Прием транслитерации крайне редко используется в переводе пословиц, и в исследуемой нами работе этот способ применялся только один раз. Чаще всего переводчики прибегают к нему в случае отсутствия фразеологического аналога в языках перевода с целью сохранения национального колорита произведения.

Таблица 7

оригинал	перевод на русский язык	перевод на английский язык
Елу жылда - ел жаңа – жаңа туған балалар, жаңа келген жас буын жас өспірімдер, кейінге кезде бізді көзге де ілмейді [10, 156].	«Елу жилда ель жана». Теперешние дети, новое поколение, новые всплески, новые желания [12, 185].	*Another fifty years, another tribe*, so they say. The children today, the new generation, don't even give us a second glance. This is a new wave, with new desires [13, 122].

Значение казахской пословицы «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» следующее: за полвека вырастает новое поколение, за сто лет одно поколение полностью исчезает [17]. В. Солоухин использовал прием транслитерации, мастерски обыграв его при помощи сноски, в которой дал читателям объяснение: «дословно: каждые пятьдесят лет приходит новое поколение». Авторы исследования полагают применение этого способа вполне оправданным, поскольку данная пословица действительно имеет специфичный для казахского сознания посыл, не встречающийся в других культурах. Стоит отметить, что попытка С. Геоган передать значение данной пословицы методом калькирования не совсем удачная, так как не позволила раскрыть в полной мере прагматический аспект выражения. Авторы исследования предлагают использовать в данном случае описательный перевод: «During half a century generation is renewed» либо дать пояснение в сноске.

В ходе переводческого анализа исследуемого произведения авторами статьи отмечен ряд пословиц, которые были опущены переводчиками, несмотря на то что и в русском, и в английском языках существуют их фразеологические аналоги.

Например, казахская пословица «Шаш ал десең, бас алады» (дословный перевод: «Скажешь постричь, он отрежет голову») была опущена в обоих переводах, хотя в казахско-англо-русском фразеологическом словаре под авторством Ахметовой С.Г. приведены аналоги данного изречения: «Дай ему палец, он и всю руку откусит», «Give him an inch and he'll take an ell» [14].

Также обоими переводчиками была опущена пословица «Екі аяғын бір етікке тығу» (дословный перевод: «Обе ноги запихать в один сапог»), которая во фразеологическом словаре представлена в русском и английском вариантах: «Показать, где раки зимуют», «To mind cold cocking», «He will know what side his bread is buttered» [15]. В данном случае аналог пословицы на русском языке безусловно будет диссонировать с текстом самого произведения, поскольку в казахской культуре раки не имеют коннотативного значения. В этом случае авторы предлагают свой вариант перевода этой пословицы – «взять в оборот».

Стоит отметить, что в некоторых случаях, опущение пословиц и поговорок в переводе вполне оправдано. К примеру, перевод казахской пословицы «Байтал шауып бәйге алмас» вызывает определенную сложность в виду ее специфики, свойственной только для казахской кочевой культуры.

Заключение

В ходе переводческого анализа исследуемого произведения было определено, что в переводе пословиц на русский язык переводчик чаще прибегал к описательному переводу (29,19%), реже к применению в переводе аналогов (16,68%), еще реже к приему введения новой пословицы (8,34%), калькированию (4,17%) и транслитерации (4,17%). Переводчик английского языка в своем переводе значительную часть пословиц (около 41%) перевел при помощи описательного перевода, применив частично способ введения новой пословицы (12,51%) и крайне редко прибегал к использованию в своей работе аналогов (4,17%) и калькирования (4,17%). Таким образом переводческий анализ, подтвержденный числовым значением применения фразеологических аналогов, подтвердил, что русская культура ближе к казахской по сравнению с английской культурой. Этому факту безусловно способствовали исторические факторы и территориальное расположение.

Также в ходе исследования выявлен большой процент опущений в переводах пословиц, равный 37,53%. По мнению авторов статьи, это число значительно превышает дозволенное количество опущений и является показателем недостаточно тщательной проработки текста обоими переводчиками.

В схематическом виде соотношение переводческих приемов казахских паремиологических единиц на русский и английский языки выглядит следующим образом:

Анализ переводческих решений показал, что наиболее оптимальным вариантом перевода пословиц является поиск идентичных пословиц в языке перевода. Но, учитывая тот факт, что количество подобных соответствий в представленных языках ограничено в виду различия культур и национального менталитета, использование в качестве переводческого решения аналогов пословиц также является удачным переводческим решением, несмотря на то, что в некоторых случаях текст перевода имеет другую словесно-образную основу. Для дословного перевода пословиц характерно не совпадение стилистической и эмоциональной окраски выражения. Такие приемы как калькирование и транслитерация допустимы, но не всегда эффективны. Тогда как описательный перевод и введение новой пословицы требуют от переводчика высокого мастерства и творческого подхода.

Расхождение казахского, русского и английского языков в культурном плане очевидно. Разница картин мира и восприятия реальной действительности этих народов, безусловно, осложняет процесс перевода паремиологических единиц. По мнению некоторых ученых-лингвистов, решение проблемы культурных потерь или непереводимости в некоторой степени удается решать с помощью семиотического подхода, который позволяет рассматривать явления культуры как тексты и выявлять их универсальные значения [18].

Пословицы являются «единицами лингвокультурного и когнитивного порядка», наиболее ярко отражающими национальный менталитет и выражающий национальный опыт». Сохранение эквивалентности оригинала требует от переводчика профессионального подхода, глубокого знания культуры и фольклора переводимых языков. Крайне важно не утратить культурные коды, самобытность и отразить различие мышления. Кроме того, достижению максимальной эквивалентности при переводе способствует знание переводчиком национальной специфики языка и стилистических особенностей для сохранения эмоционально-экспрессивного фона, заложенного автором в своем художественном произведении.

Таким образом, авторы исследования отмечают ключевую роль герменевтического аспекта при переводе пословиц, поскольку помимо адекватного перевода языковых знаков крайне важно правильно интерпретировать имплицитный смысл паремий, который

чаще всего понятен только носителям языка. Соблюдение всех этих условий является залогом наивысшей степени эквивалентности при переводе паремиологических единиц.

Конфликт интересов:

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Вклад авторов

Абдрахманова Ж.Б. – концептуализация научной статьи, сбор и литературоведческий анализ материала, определение методологии, сбор и обобщение результатов исследования, написание текста статьи, обзор и редактирование.

Амалбекова М.Б. – курирование теоретико-методологической основы исследования, обзор литературы, участие в обсуждении и обобщении результатов, написание и редактирование текста научной статьи, утверждение окончательного варианта статьи для публикации.

Список литературы

1. Akkaliyeva A., Abdykhanova B., Meirambekova L., Jambayeva Zh., Tussupbekova G. Translation as a Communication Strategy in representing national culture//Social inclusion.-2021.-№9(1). –P.5-13. DOI: https://doi.org/10.17645/si.v9i1.3455
2. Baker M. In other Words. A Coursebook on Translation. - Poutledge, 2018. -370 p.
3. Nida E. Towards a science of translating. Leiden: E.J. Brill, 1994. - 352 p.
4. Newmark P. A textbook of translation. New York: Prentice-Hall International, 1998. - 311 p.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы)//учеб. пособие. 5-ое изд. Спб.: Филологический факультет СпбГУ, 2002. - 416 с.
6. Амиржанова М. Мақал-мәтелдердің аударылу ерекшеліктері//ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы.- 2009. -№3 - 169-187 б.
7. Джусупов М. Полиаспектный характер выражения антропоцентризма в пословицах русского, казахского, узбекского, английского языков//Tyltanym. - 2024. -№3(95) -С.12–21. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-12-21
8. Кадырханова Б., Утегенова К. Т. Паремии с компонентом-зоонимом в русском и казахском языках//Язык и текст. Сборник научных статей. Санкт-Петербург. - 2015. -С.19-27.
9. Аккозин М. Казахские пословицы и поговорки на казахском и русском языках. - Алматы, 2000. - 212 с.
10. Жүнісов С.Н. Заманай мен Аманай. Алматы: Жазушы, 1987. - 380 с.
11. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. М. : Междунар. Отношения, 1975. - 240 с.
12. Жунусов С.Н. Тропа. Пер. с каз. Солоухина В.А.. Алма-Ата: Жалын, 1991. - 221 с.
13. Zhunusov Saken. Amanai and Zamanai. The Kazakh Pen Club, 2018. - 295 p.
14. Ахметова С.Г. Казахско-англо-русский фразеологический словарь. Алматы: Мектеп, 2017. - 423 с.
15. Баймаханов Т., Байтелиев А., Утюшева Н., Байтулеуова Н.. Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках. Алма-Ата: Мектеп, 1988. - 160 с.

16. Кожахметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожахметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. Алма-Ата: Мектеп, 1988. - 224 с.

17. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений. Казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. Астана: Білге, 2003. - 368 с.

18. Kozhakhmetova G., Abeshova N., Ibragimova K. National values in the translation of Kazakh literary works//Cadernos de Traducao.-2024.-№44(1). -P.1–14. https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95714

Ж.Б. Абдрахманова*, М.Б. Амалбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақтың мақалдарын орыс және ағылшын тілдеріне аудару прагматикасы (Сәкен Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» әңгімесі негізінде)

Аңдатпа. Мақалада мақалдардың семантикасы және оларды орыс және ағылшын тілдеріне аудару барысындағы аударма шешімдерінің үлгілері қарастырылады, бұл осы зерттеудің өзектілігін анықтайды. Зерттеудің мақсаты – Сәкен Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» әңгімесіндегі қоғамдық-гуманистік сипаттағы мәселелерді қозғайтын материалды пайдалана отырып, мақалдарды орыс және ағылшын тілдеріне аудару барысындағы тиімділік деңгейін анықтау. Авторлар әңгіме мәтінінен алынған мақалдарды жүйелеп, оларды аударудың оңтайлы нұсқаларын анықтады. Сонымен қатар, аударманың прагматикалық мәселелері, мәдени бейімделу дәрежесі және аудармадағы эквиваленттіліктің сақталуы талданады. Зерттеу түпнұсқа және аударма мәтіндерді жіктеу және стратификациялау, салыстырмалы талдау әдісін қолдану арқылы жүргізілді. Аударма әдістері де қарастырылып отырған мәтіндерден үзіліссіз іріктеу әдісі арқылы анықталды. Зерттеу нәтижесінде аудармашыға прагматикалық эквиваленттілікке жету үшін оның аударма стратегиясын таңдау процесінде әсер ететін факторлар анықталды. Аудармашының мәтіндегі мәдени ерекшеліктерді түсіндіре білуі жалпы аударманың адекваттылығына толықтай әсер ететіні расталды. Бұл зерттеудің нәтижелерін қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне көркем аудармадағы аударма шешімдерінің сапасын бағалау үшін пайдалануға болады, сондай-ақ көркем аударма және салыстырмалы тіл білімі саласында әдістемелік ұсыныстар мен оқу-әдістемелік құралдарды дайындауда қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: көркем аударма, мақалдар, прагматикалық бейімдеу, баламалылық, ұлттық мәдениет.

Zh.B. Abdrakhmanova*, M.B. Amalbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Pragmatics of translating Kazakh proverbs into Russian and English (on the material of Saken Zhunusov's story 'Zamanai men Amanai')

Abstract. The article explores semantics of proverbs and the regularities of translation solutions in the process of their translation into Russian and English, which determines the rele-

vance of this study. The aim of the study is to analyse and determine the level of effectiveness in the process of translation of proverbs into Russian and English on the material of Saken Zhunusov's story 'Zamanai Men Amanai', which raises issues of social and humanistic nature. The authors systematized proverbs excerpted from the text of the story and determined the most optimal variants of their translation. In addition, the pragmatic problems of translation, degree of cultural adaptation and preservation of equivalence in translation are analyzed. The study was conducted using the method of classification and stratification, comparative analysis of the original and translated texts. As a result of the study, the factors that influence the translator in the process of choosing his translation strategy in order to achieve pragmatic equivalence were identified. The results of this study can be used to assess quality of translation solutions in the process of fiction translation from Kazakh into Russian and English at drawing up methodical recommendations and textbooks in the field of fiction translation and comparative linguistics.

Keywords: artistic translation, paremi, proverbs, pragmatic adaptation, equivalence, national culture.

References

1. Akkaliyeva A., Abdykhanova B., Meirambekova L., Jambayeva Zh., Tussupbekova G., Translation as a communication strategy in representing national culture. Social inclusion. 9(1), 5-13 (2021), DOI: https://doi.org/10.17645/si.v9i1.3455
2. Baker M. In other Words. A Coursebook on Translation (Poutledge, 2018, 370 p.)
3. Nida E. Towards a science of translating (Leiden, E.J. Brill, 1994, 352 p.)
4. Newmark P. A textbook of translation (New York, Prentice-Hall International, 1998, 311 p.)
5. Fedorov A. Osnovy obshei teorii perevoda (lingvisticheskiye problem) [Fundamentals of the general theory of translation (linquistic problems)] (Saint-Petersburg, 2002, 416 p.) [in Russian]
6. Amirzhanova M. Maqal-matelderdyn audarylu erekshelery [Specifics of proverbs translation]. Bulletin of Kazakh National Univercity, Philology Series, 3, 169-187 (2009) [in Kazakh]
7. Dzhusupov M. Poliaspektnyi harakter vyrazheniya antropocentrizma v poslovizah russkogo, kazahskogo, uzbekskogo, angliyskogo yazykov [Polyaspect expression of anthropocentrism in Russian, Kazakh, Uzbek, English proverbs]. Tyltanym, 3(95), 12-21 (2024) DOI:https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-12-21 [in Russian]
8. Kadyrhanova B., Utegenova K. Paremii s komponentom-zoonimom v russkom i kazahskom yazykah [Paremi with zoonym component in Russian and Kazakh languages] Yazyk i tekst. Sbornik statei. (Saint-Petersburg, 2015, 19-27 p.) [in Russian]
9. Akkozin M. Kazahskie poslovitzy i pogovorki na kazahskom i russkom yazykah [Kazakh proverbs in Kazakh and Russian] (Almaty, 2000, 212 p.)
10. Zhunusov S.N. Zamanai men Amanai (Almaty, 1987, 380 p.) [in Kazakh].
11. Barhudarov L.S. Yazyk i perevod: Voprosy obshei i chastnoi teorii perevoda [Language and translation. Issues of general and private theory of translation] (Moscow, 1975, 240 p.) [in Russian]
12. Zhunusov S.N. Tropa. [The Path] (Alma-ata, 1991, 221 p.) [in Russian]
13. Zhunusov Saken. Amanai and Zamanai (London, 2018, 295 p.)
14. Ahmetova S.G. Kazahsko-anglo-russkii phraseologicheskii slovar' [Kazakh-English-Russian phraseological dictionary] (Almaty, 2017, 423 p.)

15. Baimahanov T., Baiteliev A., Utyusheva N., Baituleuova N. Angliiskije poslovizy i pogovorki i ih ekvivalenty v russkom i kazahskom yazykah [English proverbs and sayings and their equivalents in Russian and Kazakh] (Alma-Ata, 1988, 160 p.)

16. Kozhahmetova H.K., Zhaisakova R.E., Kozhahmetova Sh.O. Kazahsko-russkii frazeologicheskii slovar' [Kazakh-Russian phraseological dictionary] (Almaty, 1988, 224 p.)

17. Kaidar A. Tysjacha metkih i obraznyh vyrazhenii. Kazahsko-russkii fraseologicheskii slovar' s etnolingvisticheskimi pojasnenijami [A thousand apt and figurative expressions. Kazakh-Russian phraseological expressions with ethnolinguistic expressions] (Astana, 2003, 368 p.)

18. Kozhakhmetova G., Abeshova N., Ibragimova K. National values in the translation of Kazakh literary works. Cadernos de Traducao, 44(1), 1-14 (2024), DOI: https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95714

Сведения об авторах:

Абдрахманова Жанара Булатовна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: abdrakhmanova_zh@list.ru, ORCID: 0009-0000-3208-6943.

Амалбекова Марал Бимендиевна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева. Астана, Казахстан. E-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4003-3080.

Абдрахманова Жанара Булатовна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: abdrakhmanova_zh@list.ru, ORCID: 0009-0000-3208-6943.

Амалбекова Марал Бимендиевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4003-3080.

Abdrakhmanova Zhanara Bulatovna – corresponding author, PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National Univercity, Astana, Kazakhstan. E-mail: abdrakhmanova_zh@list.ru, ORCID: 0009-0000-3208-6943.

Amalbekova Maral Bimendievna – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4003-3080.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

IRSTI 16.31.41
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-301-320

Kazakh traditions and rituals in English translations (based on story 'Ardak' by O. Bokey)

N. Zhumay[1] , L. Maracz[2]
[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2] Amsterdam University, Amsterdam, the Netherlands
(E-mail: [1] nurmiraali@mail.ru, [2] l.k.maracz@uva.nl)*

"I talk about what people feel, what they cry over and what illuminates them with joy ... Each of them deserves a lot of attention, the deepest insight into the inner world, into their lives. With my books, I want to make my contemporaries ponder over their destinies and conscious everyday life, remember and be able to respect them truly, with all my heart."
Oralkhan Bokey

Abstract. This article considers Kazakh national traditions, customs, and rituals reflected in the stories of the famous Kazakh writer Oralkhan Bokey, translated into English in 2017. O. Bokey depicted the cultural events of 1945-1970, typical of the Kazakh society of the socialist era, which had a strong influence on the writer's worldview. Kazakh culture has a rich treasure trove of national traditions dating back to the cultural heritage of the Turkic nomadic civilisation. Due to the change of generations, globalisation processes, and the ideology of society, many Kazakh traditions have diminished in cultural value. Nevertheless, the significance of these traditions is invaluable and is maintained to this day, as this phenomenon is proven by the survey conducted by the authors among people of different ages and professions. Oralhan Bokey, as a patriot of the country, representative of nomadic culture, vividly described these changes in his literary works. This article outlines methods of translating into English the customs, traditions, and rituals that are expressed in the national code found in the story of the writer Oralhan Bokey "Ardak" translated into English through the mediator language - Russian.

Keywords: Kazakh culture, traditions, transformations, cultural translation, national code, Oralkhan Bokey, vocabulary acquisition.

Received: 20.12.2024; Revised: 11.04.2025; Accepted: 28.05.2025; Available online: 25.06.2025

[1] Corresponding author

Introduction

The works of O. Bokey mainly represent the rich Kazakh national culture, traditions, customs, and rituals that differ from Western culture. In the translation into English, many of them were not translated, and many points that are important for the Kazakh culture were missed. Our task is to explain to English-speaking readers the origin of these important elements of the Kazakh national culture from ethnocultural aspects. Some of these traditions are losing their relevance in modern Kazakh culture, and about half a century ago, the writer O. Bokey was very worried about this. A detailed linguo-ethnological analysis of these cultural elements allows us to overcome cultural difficulties during translation and will contribute to the convergence of different cultures.

The main goals of our research are the following:

1. To describe in detail all the Kazakh national customs, traditions, and rituals mentioned by the well-known classic writer Oralkhan Bokey in his short story "Ardak" in detail so that English-speaking readers can find more information about them. In the translation into English, many of them were dropped or the values of these traditions were distorted; According to G. Toury, "translation is a kind of activity which inevitably involves at least two languages and two cultural traditions" [1, 200]. In our case, the translation of the work was carried out between Kazakh, Russian and English languages, and due to the above-mentioned statement, translators always face the problems of cultural aspects embedded in the original texts and how to convey them successfully in the translating language.

2. To define the writer's worldview and how the work echoes not only with all Kazakh people, but also with the universal heritage of values. By the way, the meaning of life, the purpose and essence of existence, is described in the spectrum of Kazakh being. It can be stated that the literary works narrating national traditions and living style in Kazakh literature are an integral part of world literature, and the Kazakh culture and language are also a part of the universal human values of world civilization. As the outstanding scholar Peter Newmark defines: "… culture as the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression. More specifically, I distinguish 'cultural' from 'universal' and 'personal' language [2, 111].

3. The short story "Ardak" was published in 1969. As of 2024, nearly 55 years have passed after the publication of this short story. What has happened nowadays with the traditions, customs, and rituals mentioned in this work in modern Kazakh society? We conducted a questionnaire on the traditions from this short story among Kazakh–speaking people aged 14 to 75 and analyzed their replies, and the results will be given below. We used questionnaires because they can be classified as both a quantitative and qualitative method. John Dudovskiy emphasizes that, specifically, answers obtained through closed-ended questions with multiple choice answer options are analyzed using quantitative methods and they may involve pie-charts, bar-charts and percentages. Answers obtained to open-ended questionnaire questions are analyzed using qualitative methods and they involve discussions and critical analyses without the use of numbers and calculations [3].

Literature review

Literary translation is the most complex and multifaceted discipline that ensures the transmission of cultural elements characteristic of each nation. At the same time, it becomes

urgent for researchers to consider the issue of preserving in literary translation the national traditions, customs, and habits that have accumulated such cultural features. It is well known that literary translation has often been discussed in the context of translation, cultural studies, and comparative literary criticism. Venuti (1995) views the translator as a carrier of cultural information and suggests that cultural features should be adapted to the target audience in translation [4]. Newmark (1988) recommends that translators use cultural equivalence, functional equivalence or descriptive translation to bridge the gap between source and target languages [2]. Nida (1964) suggests that dynamic equivalence can facilitate the transmission of national habits [5], while Baker (1992) says that translators should be constantly guided by glossing, annotation and expository work to ensure understanding without compromising cultural integrity [6]. Empirical studies on artistic translation show different strategies used in different linguistic and cultural contexts. Here, the translation of traditional Russian holidays such as 'Maslenitsa' is often adapted through descriptive translation to ensure contextual clarity [7]. Similarly, studies on translating Arabic literature into Western languages (Almanna, 2016) show that there are difficulties in transferring Islamic traditions without changing their intrinsic meaning [8]. A study by Plyth and Craham (2020) explores how translation affects literary and cultural systems [9], The problems of translating literary prose offer ways of dealing with the difficulties encountered [10]. Akanova (Akanova, 2024) also notes that such cultural features are little studied [11], and the main problems of artistic translation are the problem of conveying the style and atmosphere of the original, preserving the pragmatic potential of the work in the original [12].

Materials and methods

We consider one of his best short stories, «Ardak,» which was published for the first time in a daily newspaper, «Leninshyl zhas,» on 4-7 June 1969 [13].

The story «Ardak» was translated into English by the experienced British translator Simon Hollingsworth and edited by Simon Geoghegan in 2017 within the project initiated by the Kazakh Pen-club, designed to expose the best works of classic Kazakh writers to the global literary stage through their translation into English [14]. To solve the tasks set in the work, a set of methods was used, including such general theoretical approaches as the study and analysis of existing literature on the research problem, generalization and systematization of methodological approaches. While writing this paper, the main methods of analysis of the linguistic materials were used widely.

Also, to study a good range of problems related to the relationship and connection between a language and ethnos to identify obsolescent customs, traditions, and rituals in modern Kazakh society, we used ethnolinguistic methods of research. Therefore, comparative, historical, etymological, and sociolinguistic methods are also considered in order to define the important peculiarities of the work.

Results and Discussion

Oralkhan Bokey (1943 - 1993) was born on September 28, 1943, in the village of Chingistay, Katon-Karagay district of Eastern Kazakhstan. He was the only son of his parents, Bokey and Kuliya, who also had five daughters as Sholpan, Aimen, Lazzat, Manshuk, and Galiya. When

their son Oralkhan was born, his father went to work at one of the Ural military factories supporting the Great Patriotic War. Hoping for the safe return of their father Bokey, his wife Kuliya named her newborn son Oralkhan («oral» in Kazakh means «come back or return») [15].

Literary career

Oralkhan Bokey entered the literature as a writer swiftly, immediately surprising with his dissimilarity to others. His first collection of short stories and novels, «Kamchiger», published in Alma-Ata in 1970, brought him great recognition as a beginning writer.

Following the first collection, others appeared: «Pleiades» (1971), «Kaidasyn, kaska kulynym?» (Where are you, my white-fled foal? 1973), «Muztau» (Glacial Mountains, 1975).

Translated collections

Oralkhan Bokey's collections of narratives and short stories «An salady shagalalar» (The dunes are singing, 1978), «Urker auyp baradi» (The Pleiades are overturning, 1981), «Bizdin zhakta kys uzak» (Our winter is long, 1984) were published and translated into Russian by well-known translators as B. Momishuly, A. Kim, A. Konchits, R. Seisenbaev, Y. Dombrovsky, A. Orlov, V. Miroglov, Ar. Kim.

Oralkhan Bokey's books were published in German, Slovak, Bulgarian, English, Hungarian, Arabic, Chinese, Japanese, and in the languages of the CIS countries.

In this short story, "Ardak," the writer Oralkhan Bokey described 18 different Kazakh national customs, traditions, and rituals used between 1945-1970 in Kazakh society and we tried to compare them with modern Kazakh national customs, traditions, and rituals used between 2010-2019. Besides that, we used the methods of experimental research, i.e., group and individual questionnaires were organized among various ages, specialities and genders. People aged between 14 – 75 actively participated in this questionnaire, and we received quite a variety of replies from them. Comparing the answers, we gained a lot of points of view and more information about Kazakh national traditions, customs and rituals among modern Kazakh people of the 21st century.

The "Khrushchev thaw" period coincides with total cultural and economic changes in the country in 1960-1970, when the process of partial liberalization of domestic life began, the participants of the intelligentsia layer and student youth revived in the USSR, the activity of which was aimed, among other things, at reviving the national and spiritual heritage. The disappointment in Soviet national politics prompted young people with high intelligence and independent thinking ability to critically reassess the official ideology and express their own positions. In the 60s of the XX century, about 1,400 Kazakh students studied in Moscow universities. Young people enrolled in educational institutions arrived in the capital of the Soviet state from different parts of Kazakhstan. They saw for the first time their possible future in the mirror of Soviet reality, and this caused them unanimous protest, which then grew into a mass movement called «Zhas Tulpar». November 1963 is considered the official date of birth of the Zhas Tulpar youth movement [16].

Love for their people and their cultural heritage pushed the Kazakh youth to the execution of many cases that could leave a mark in the new history. The members of Zhas tulpar understood that the so-called international ideology of the Soviet government was, in fact, an ax, undercut the roots of national identity, and sought to oppose this destructive process by appealing to national cultural values and the revival of Kazakh art. And in this, you can see the origins of the age-old tradition of the Kazakh people, who have been striving for all ages to transfer their life experience to the next generation through the artistic perception of the world, embodied in oral

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

folk art. The same ideology was described in the short stories and novels written by the famous Kazakh writer Oralkan Bokey.

In the short-story "Ardak" by Oralkan Bokey we identified 18 Kazak national traditions, customs and rituals: 3 of them are about traditions and customs associated with the guest reception; 4 of them are related to marriage; 2 of them are about respect for the elderly, it is another positive feature of Kazakhs; 5 of them are about burial of the dead person; 2 of them about inheritage and patrimony; 1 tradition associated with upbringing of the child; 1 ritual is about dueling (see Table 1).

Table 1. Kazak national traditions, customs and rituals described in "Ardak" by Oralkan Bokey

№	**Kazakh national traditions, customs and rituals**	**What does tradition mean?**
Traditions and customs about inheritance and patrimony		
1	Enshi bólisý	To split the properties of the father between his sons, except for the youngest one.
2	Muragerlik, ul balanyń dúnıege kelýin qalaý	Inheritance, each Kazakh man wishes to have a son as a descendant or heir to continue his lineage
Traditions and customs associated with the guest reception		
3	Toıǵa arnap mal soıý	Slaughter a sheep or cattle for the wedding
4	Qonaqty tórge shyǵarý	To seat the guest at the place of honor
5	Qonaqqa qonaqasyna qoı soıý	A custom associated with treating a guest, to slaughtering a sheep for a guest.
Traditions and customs related to marriage		
6	Qyzdy aıttyrý	To arrange a marriage proposal.
7	Boıjetken qyzǵa jasaý daıyndaý	To prepare a dowry for a maiden.
8	Oń jaqta uıatty bolǵan qyzdyń súıekke tańba salýy	Shame for an unmarried pregnant girl, reflecting on her family
9	Qalyń mal	Redemption in the form of cattle for the bride girl
Traditions and customs about the burial of the dead person		
10	Máıitti arýlap attandyrý	Wrap the departed in a shroud
11	Ólim aldynda ósıet aıtý	To convey an exhortation, last words to his/her children before dying
12	Janazaǵa qatysyp, topyraq salysý	Participate in the funeral and janaza prayer.
13	Máıitti jerleý	Funeral, to bury a dead person
14	Qaıtys bolǵan adamnyń artynan Quran oqyp, duǵa baǵyshtaý	Reading the Quran for the departed and to pray for the soul of the departed
The ritual of dueling		

15	Urandaý	To summon an ancestral spirit
Traditions and customs about respect for the elderly		
16	Jón surasý, rýyn surasý	Dating, ask about the lineage.
17	Úlkenderdiń hálin bilý maqsatymen sálem berip turý	Showing respect to elders by greeting them.
A tradition associated with the upbringing of the child		
18	Tel emý	Raising children of different mothers together, breastfeeding by one woman.

Traditions and customs about inheritance and patrimony: enshi bólisý and muragerlik, ul balanyń dúnıege kelýin qalaý. In the original text we mention the tradition *enshi bólisý* in the short story "Ardak" by Oralkhan Bokey, when Kozha's father Esirkegen died Esirkegen's little brothers Shalabai and Dalabai wanted to allocate a share of the property, arguing that Kozha is the only son and that why as Esirkegen's blood brothers Shalabai and Dalabai had also rights to share their elder brother's property: (Qoja) jıyrma beske tolǵanda Esirkegen qaıtys boldy da, jamaǵaıyndary: Shalabaı men Dalabaı «Esirkegen saǵan áke bolsa, bizge aǵa» dep, ***enshini*** qyldaı ǵyp ***bólisip*** alǵan da syrǵaqsyp ketken edi [17, 19] - When Kozha was just twenty-five and his father, the youngest son of Kozha's grandfather Yesirkegen, passed away, his uncles labiabai and Dalabai descended down on him, ***split the property*** of the deceased into three parts each one with their own considerable share, hurriedly made their departure [18, 338].

In her research, G.A. Satylganova correctly emphasizes O. Bokey's ideology in writing national traditions and customs: "Author (Oralkan Bokey) describing related relationship and longing for apa ("apa" means grandmother in Kazakh), transmits the inner regret of the modern citizen, almost for the former past and life, who could not preserve everything valuable. The author (Oralkhan Bokey) is talking about the crack of Apa's astau ("astau" means tableware in Kazakh, the grandmother's tableware), symbolizes it as a split between today's and yesterday, the loss connections, maybe even roots, thereby make nostalgic about all the good things of yesterday's life and tradition [19, 102].

To convert the original text in Kazakh, we used the online tool sozdik.kz. [20].

Enshi bólisý is one of the most ancient traditions of the Kazakhs. The division of the share of all the cattle remaining after the death of Esirkegen Aksakal between the two brothers of the deceased and his only son, this tradition is called the division of the share (Enshi bólisý).

In the Explanatory dictionary of the Kazakh language, Enshi bólisý (to allocate a share of the property) means 1. To allocate sons in a separate family is done by parents; 2. Ownership is in ownership. 3. Figurative meaning. Task, debt [21, 229].

Today, when Kazakhs speak to relatives or friends who have grown children, they often ask, especially adult boys, the Kazakhs ask: "Ulyńnyń enshisin berdiń be?" (Did you allocate to your son a part of the inheritance due to him?"). The word "enshi" comes from the word "en" - a label that means to separate from the parental home, to have your own label, that is, your home, living creatures, utensils, and so on.

Enshi is part of the inheritance, which relies on each of the children. This word has another meaning - share. Parents conduct this tradition when they are sure that their sons can already live independently. The head of the family announces his decision at a dastarkhan, a table laden

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

with food for guests and publicly designates the inheritance for one or more sons, determining the share they will receive. This practice is seen as a sign of the father's wealth and the son's maturity and responsibility.

Enshi beru (to allocate a share of the property)? Why in the present life this national Kazakh tradition is tiring of modern Kazakh people? The root of the word *enshi* is *en*, which is a special label. According to the traditions, the minimum size of the *Enshi* was established in accordance with the customary law of the Kazakhs and taking into account the interest of other sons, who in due time will also need to be given *Enshi*. From now on, all livestock allocated for a separate house received a new label - *en*. Not only cattle but also works of art of the family, clan and tribe marked this label. And only the youngest son lives without *enshi* because he inherits all his father's other properties. The youngest in the family always inherited the house and all that remained after the father. Relatives provided feasible help with animals, things, objects of the yurt, and dishes. To prove his independence to people, the separated son tried to receive guests with a worthy treat. In the absence of proper material wealth, if the father could not allocate *enshi*, he had to pay a fee for his son's bride. There were cases in early times when the adoptive son was given *enshi*. To get ahead in the future with all sorts of complications in the matter of inheritance, the adoptive father promptly invited guests to a festive treat. After the announcement of his adopted son as heir, he gave presents to all those present in that event. If the parents, for some reason, were in no hurry to give to the children, the children themselves demanded for. Then the father was forced to give them the relying their of the inheritance. There are a lot of examples about enshi in the traditional Kazakh epics as "Koblandy Batyr" ("Valiant Koblandy") we see such lines:

Arystan týǵan Qobylandy –
Qaznadan qamqa kıedi.
Ózimniń enshim bolsyn dep,
Tobylǵy meńdi tory atty
Enshi qylyp minedi [22, 2].

The tradition of «*enshi beru*» has passed a peculiar way of becoming an evolution. "*Enshi beru*" among folk traditions occupies an unshakable place. It is often possible to be witnesses of this rite today. Sometimes this happens without an announcement about "*enshi beru*", during the time when the son marries.

The second tradition is *muragerlik, ul balanyń dúnıege kelýin qalaý* - inheritance, each Kazakh man wishes to have a son as a descendant or heir to continue his progeny. In the short story, we can read about inheritance when Kozha's daughter Ardak was to give birth to a boy, Kozha was very happy with having his heir after his death: Qoja tyrbańdaǵan qyzylshaqa náresteni joǵary kóterip turyp: - Ákesiniń aýzyn uraıyn! Baıǵa tımese - tımeı-aq qoısyn. Artymda *at ustaıtyn tuıaq* qaldy...Kempir, ái qatyn, myna jylbysqa *erkek bala* ǵoı! dep Marqakólge bir malyp ap, qoınyna tyǵa saldy [17, 41]. - Raising the *infant's crimson body* high, the old man burst out laughing and roared for all the world to hear: "…Here, take a look at this! Ha! You say that no one will take her in marriage? Well, what of it? I already *have a boy*! Hey, you, you foolish old woman! Do you understand what I have here in my hands? *This is a boy, me heir*! The continuation of my line!" [18, 411].

Inheritance is an ancient tradition of Kazakh culture. In no case does a woman own property; it is the privilege of men. Therefore, the Kazakhs inherited only through the male line. According to the ancient Kazakh traditions, the younger son couldn't hold an independent farm

and remained as an heir of the father's home (Kara Shanrak). In the Kazakh family relations, the most important is the right of inheritance of the father. Usually, he bequeathed it orally, with witnesses, and the execution was strictly adhered to. This is eloquently stated in both literary and archival documents. "Heirs could be sons, wives, brothers and relatives of the deceased. Property of parents who did not have sons after their death by inheritance law passed to the disposal of their relatives on the paternal side, even their daughters could not claim material values" [23, 227].

Traditions and customs associated with the guest reception: Toıǵa arnap mal soıý - slaughter for the wedding, a sheep or cattle. In "Ardak" we met this tradition when Kozha got married and for the wedding party, he cut a sheep: Jaıymen jatsa taǵy bir sári; Qoja toqty soıyp Esirkegenniń súıegine tańba etti, – desip ǵaıbattasypty [17, 19]. In English, this sentence was dropped.

Qonaqty tórge shyǵarý - to hold the guest to the place of honor: « - Úıbaı-aý, úlken qaınaǵam kelip qalypty ǵoı, tórge shyǵyńyz, - dep jýyp-shaıyp, Ardaqpen dańǵurdas ulynyń betinen súıgen [17, 24]. - "Oh, look! My brother-in-law has come to see us! *Come in, come in*!" and she set about kissing the boy, who was the same age as Ardak [18, 393].

Qonaqqa qonaqasyna qoı soıý - A custom associated with the treatment of a guest, to stab a sheep for a guest. In "Ardak": «Óriste júrgen maldy qaıyryp kep, *toqtylardyń birin ustap*: - Al, aǵa, *yqylas bildirińiz*, - dep Shalabaıdy qatty uıaltyp edi [17, 24]. - He brought in the flock, *selected a sheep* and, leading it to Shalabai, who had wandered outside, said to him, "Well, uncle, give it your *blessing* if it is to your liking!" [18, 393].

Before the stabbing, the sheep the master of the house should ask the guest's blessing to his family. This is considered great respect for the guest. Kazakh people, since ancient times, have been famous for their hospitality. When a guest comes, Kazakhs hold him to an honorable place in the house and show them a gentle and polite attitude toward their guests. Kazakhs always reserve the tastiest food for guests. All these mentioned customs are associated with the treatment of the guests. The Kazakh people, since ancient times, have been famous for their hospitality. All the most delicious food Kazakhs have always reserved for guests.

Traditions and customs related to marriage: *Qyzdy aıttyrý* - To woo a bride. In the short story: ...*qyzyń* saqaý dep betke basyp *aıttyrmaı* qoıa ma deımin [17, 22] - …But who on earth would ever *court* a tongue-tied lass? [18, 391].

Any wedding ceremony in Kazakh society is anticipated by matchmaking. Before the wedding, matchmakers come to the bride's house. Their task is to reach an agreement with the girl's closest relatives regarding her marriage. During courtship, the bride's father receives gifts from the guests as a token or guarantee.

The next marriage-related tradition is bojetken qyzğa jasau dayindau — preparing a dowry for a young woman. In "Ardak," this tradition is described in the following sentences: Ardaqtyń *jasaý-jabdyǵyn yńǵaılaı júr*, - deıtin Qoja [17, 22]. - We need to start putting something away for a *dowry* [18, 392].

Kazakhs have long prepared a dowry (zhasau) in advance. Part of zhasau included movable and immovable properties. The size and components of the dowry were usually not pre-agreed upon, except during matchmaking, when it was sometimes discussed whether a wedding yurt (otau) and a national headdress (saukele) would be included. Each family, based on their capabilities, prepared a dowry in advance and usually spared nothing for their daughter at her wedding. This often led families of average means to financial ruin. The dowry was always

considered the property of the woman. In case of her premature death, especially if she died childlessly, the dowry was fully or partially returned to her parents [23, 232]. In the book, Kozha wanted to show a sudden guest that his daughter's dowry was ready, so he used various household items to make Ardak's dowry appear bigger and more impressive. So the writer depicted the main importance of the dowry in the Kazakhs' life and mind.

Oń jaqta uıatty bolǵan qyzdyń súıekke tańba salýy – Public shame for an unmarried pregnant girl in front of her parents and relatives.

Tor sholaǵyn minip taý asyp *qańǵyryp* ketkisi kelgen, mynaý *tiri qorlyqty* kórmeı *mert bolǵysy kelgen*; qyryq jyl qyrǵyn bolsa da ajaldy óledi degen osy-aý, on jeti jyl boıy erkek-urǵashynyń kim ekenin bilmeı taǵy bop ósken qyzyn óz qotanynan uzatpasa da ýyz tazalyǵyn ýysynan shyǵaryp alypty [17, 37]. - Kozha felt *like dropping dead* on the spot or jumping on the horse and riding off to wherever his good steed's legs would carry him [18, 407].

The national Kazakh tradition *qalyń mal (kalym)* means redemption in the form of cattle for the bride. In the work: "Qoja saqaý qyzyn uzatyp, *qalyń mal* almaq qoı. Keı aqymaqtar tiline emes, túrine qarap aıttyryp qoıar" [17, 38]. The English version of the sentence was dropped.

In the second half of the XIX-early XX century, kalym was mainly paid for cattle. There were also the payments of kalym in whole or in part in money. And as the writer, Orlkhan Bokey, describes, Kozha also wanted to marry off his daughter Ardak to someone of her age mate and get kalym for her. But Kozha's cruel uncle Shalabai didn't let him get kalym for his daughter and sent an ill-treated young fellow called Salyk to corrupt his perverse desires to spoil Kozha's only daughter Ardak's life. When Kozha and his wife found out that their daughter Ardak, who was still unmarried, was pregnant with Salyk, their whole world changed entirely. They both had deep grief, biting remorse, and deplored this event; Kozha even decided to die because of the shame.

It is known that the chastity of the bride in a traditional society was attached great importance. The most terrible shame was considered pregnancy and the birth of a child a girl in the house of her parents before the wedding. This was tried to avoid all possible ways. The norms of customary law did not defend the honor of the girl herself but were aimed at protecting the interests of all members of the familial-related groups. A number of sources provide information about the great value attached to the chastity of the bride [24, 53].

According to the Kazakh tradition for marriage, it was necessary to observe certain restrictions established by customary law and related to exogamous norms, social, class, ethnic, and tribal affiliation of the bride and groom, and their religion. Kazakh exogamy rules generally restricted marriage within the same family up to the seventh generation. Since the bride's parents and relatives chose the bride, they aimed to arrange a marriage with families of similar social standing. The most common form of marriage involved matchmaking and paying a bride price to cover the costs of the feast. A mutual agreement was fixed by reading the prayer (in Kazakh it is called "bata"), the main matchmaker from the groom presented gifts "ukitu tagar" (tagging), meaning that the girl was captured. In the modern Kazakh world, this tradition changed its name; now it is called "syrga salu" (to present earrings). After that, they were considered official matchmakers and were presented with a special dish (kuiryk-bauyr) made of freshly cooked sheep-fat and liver. These mutual treats symbolized the establishment of long-term family relations, and gifts (kiyt) were given to all matchmakers from the groom's side. Then the groom's father presented the agreed-upon kalym (bride price), while the bride's father prepared a dowry, visiting the future son-in-law's home in return before the wedding arrangements were

finalized. This was the end of a long process of matchmaking and the wedding [23, 230]. Rites and customs related to the burial of a dead person described in the story 'Ardak' by Oralkhan Bokey are presented below (see Table 2).

Table 2. Traditions and customs associated with the burial of a deceased person

Traditions and customs	Original text. In the short story "Ardak":	Translation into English:
Máiitti arýlap attandyrý; - to wrap the departed in a shroud	Qadıshany bul dúnıeden ózi kóksegen tynyshty múrdesine arýlap attandyrǵan [17, 20]	The old woman Kadisha had long since *departed this world*, but into it came the comely, strong Ardak. [18, 389]
Ólim aldynda ósıet aıtý – to convey last words and exhortation to their children before dying	Esiń barda eliń tap, - degen aryzdasyp jatqan kempir [17, 21] Munyń jáne bir qımaıtyny – sheshesiniń elge kóship bar degen ósıeti-tuǵyn [17, 26]	Before she died, the old woman *made her final wishes* known to her son: "While it is still not too late, be sure to return back to our people in the village". [18, 389] In English, the sentence was dropped
Janazaǵa qatysyp, topyraq salysý - participate in the funeral and zhanaza prayer	Qalyń jamıǵattan bir ýys topyraq buıyrmaǵan soń – basqa bitken yrzyqtyń moldyǵynan ne paıda? [17, 21]	The sentence was omitted in the English translation.
Máiitti jerleý - To bury a dead person	Qoja sheshesiniń qabirin jalǵyz qazdy [17, 21]	The sentence was omitted in the English translation.
Qaıtys bolǵan adamnyń artynan Quran oqyp, duǵa baǵyshtaý - reading the Quran for the departed person and to pray for the soul of the departed	Qulqý Allany úsh qaıyryp – aqyretsiz attanǵan anany jarylqaǵan [17, 22]	Kozha *moved his lips in prayer*, masking his brow and face with his hands [18, 390]

All these given traditions and customs, according to the burial of the departed, are also ancient rituals. All of them are widely used in modern Kazakh society nowadays and haven't changed at all. The Kazakhs are Muslims of the Islamic faith. All memorial rites were carried out according to Islam. Kazakhs, like other peoples of Central Asia, sought to bury a man in his native cemetery near the place where he lived. In the short story "Ardak," the writer cites like Qulqý Allany úsh qaıyryp – aqyretsiz attanǵan anany jarylqaǵan [17, 22]. Here, *Qulqý Allany* – is the first verse of the 111th surah Al-Ykylas. In English: Kozha *moved his lips in prayer*, masking his brow and face with his hands [18, 390]. Representations of the dead as a guest and

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

hostage (amanat) as a guest and living hostage persist until today in modern Kazakh society. He remained in the status of "guest", "alien" during the whole time of his soul's conduct to another world, until after the final annual commemoration acquired the status of an ancestor, who embodies, above all, in this spirit [25, 63].

Next Kazakh national ritual referring to dueling is also connected with the soul of a departed, respectful ancestor. It is called *urandaý* - to summon an ancestral spirit. We encountered this ritual when Kozha met his uncle Shalabai on the way to his village. They both lived in anger towards each other and were blind with fury; they couldn't bottle up their wrath and, calling their grandfather's spirit "Yesirkegen, Yesirkegen!", rode fighting with whips. At this moment, they both were thinking how to get revenge: Tory sholaqqa qaıta sekirip minip, qamshysyn oqtap ustaǵan: túsi buzylyp, tisin shaqyr-shuqyr qaırady da, «*Esirkegen, Esirkegen*!» dep, *urandaı umtyldy* aǵasyna». «Shalabaı da saspaıtyn marqasqa eken, bul da atynyń aıylyn myqtap tartyp, tymaǵynyń baýyn baılaǵan da «Esirkegen, Esirkegen*!» dep aqyryp jiberip* qarsy tebindi [17, 27]. - Then he launched into the charge against his uncle, *calling loudly on the spirit of his ancestor to help* him: "*Yesirkegen! Yesirkegen*!". As Shalabai, who had never in his life wavered when faced with his opponent, *also called upon the spirit of his ancestor for help*, they both ended up uttering one and the same *battle cry*: "*Yesirkegen*!" [18, 396].

According to the Kazakh perception or cognition of the worldview, if a person summons his ancestor's spirit during a battle, fight, or duel, etc., then the soul of the ancestor will help or support him.

The cult of ancestors occupied a prominent place in the beliefs of the Kazakhs. Sh.Sh. Valikhanov noted that the Kazakhs «in difficult moments of life call the name of their ancestors ... In honor of the aruaks (souls), they sacrifice various animals, and sometimes they purposely go to worship at their graves and, sacrificing, ask them for something [26, 226].

Traditions and customs associated with the respect for the elderly: *Jón surasý, rýyn surasý* - dating, ask about the pedigree and Úlkenderdiń hálin bilý maqsatymen sálem berip turý - greetings to show respect for old people.

Respect for the elderly is another positive feature of Kazakhs. Traditionally, a child from early childhood is taught to be moderate and honest when dealing with older, wiser, and experienced people in life. These traditions were described by the writer Oralkhan Bokey when Kozha's mother Khadisha offended his husband's brothers for their not visiting her to know how she was getting on Shalabaı men Dalabaıdyń jat baýyr, qaıyrymy joq qatygez bolyp ósýi Qojanyń sheshesi Qadıshanyń kóńiline synyq túsirip, aq sútin tel emip óspese de, qaınylarynyń aıyna-jylynda «jeńeshe, aman otyrmysyń?» dep *sálem bermeýi* arqasyn aıazdaı qarıtyn [8, 20]. This sentence wasn't translated into English.

The same national ritual was depicted in the short story when a cunning as a box fellow Salyk came to Kozha's house, hoping for something good. Kozha asked him a lot of questions in order to know him better: - Iá, balam, jón-josyǵyńdy aıta otyr, - dedi Qoja jigit dıdarynan áldenedeı jaqsylyqtyń nyshanyn tinte. – Qaı aýyldan shyqtyń? – Aqshoqynyń arǵy qaptalyndaǵy Mámetek aýylynanmyn, súıegim – Qojambet [17, 32]. - Tell me, son, *who are you and from which village do you hail*? [18, 402].

Unfortunately, all the words referencing the young person's family, ancestors, tribe and zhuz (khanate) like *jón-josyǵy, qaı aýyldan, súıegim* were removed in the English version.

A tradition associated with the upbringing of the child: *tel emý* - growing two children of different mothers together, breastfeeding by one woman. In the source text: Shalabaı

men Dalabaıdyń jat baýyr, qaıyrymy joq qatygez bolyp ósýi Qojanyń sheshesi Qadıshanyń kóńiline synyq túsirip, aq sútin *tel emip* óspese de, qaınylarynyń aıyna-jylynda «jeńeshe, aman otyrmysyń?» dep sálem bermeýi arqasyn aıazdaı qarıtyn [17, 20].This sentence wasn't translated into English.

Tel emý - one of the ancient traditions in Kazakh national culture.

Earlier in traditional Kazakh society, women often gave birth 12–15 times, and parents, realizing that they could not feed so many children, with gratitude, passed their children to families of childless relatives. Indeed, according to statistics, at the beginning - mid-XX century, the main reason for adoption was the difficult economic situation of the family giving up the child, it was the only way to save the life of a newborn [24, 131]. Sometimes, when a woman gave birth to her baby and because of the hard life she couldn't breastfeed or if she had no breast milk to safe her newborn child, the woman gave her baby to her close relatives. This tradition is used between the wives of brothers in one family. Because if the women breast someone's child who is not of her or her husband's kin, when the children grow up they couldn't not get married they considered that they were breasted by one woman in the childhood and they were close, blood relatives.

Therefore, we underlined 18 Kazakh national traditions, customs and rituals in the short story by Oralkhan Bokey (see Table 3).

Table 3. Names of traditions and rituals in translation

№	**In the source text**	**In the translation into English**
1	*enshini bólisip*	*split the father's property*
2	*toqty soıyp*	-
3	*sálem bermeýi*	-
4	*tel emip*	-
5	*arýlap attandyrǵan*	*Had departed this world*
6	*aryzdasyp,* *ósıeti-tuǵyn*	*made her final wishes known* -
7	*bir ýys topyraq*	-
8	*qabirin qazdy*	-
9	*Qulqý Allany úsh qaıyryp*	*Silently moved his lips in prayer*
10	*aıttyrmaı*	*Appeal*
11	*jasaý-jabdyǵyn*	*dowry*
12	*tórge shyǵyńyz*	*Enter, please!*
13	*toqtylardyń birin ustap:*	*selected a sheep*
14	*«Esirkegen, Esirkegen!» dep, urandaı umtyldy*	*calling loudly on the spirit of his ancestor to help* him: "*Yesirkegen! Yesirkegen*!".
15	*jón-josyǵyńdy aıta otyr*	*May I ask, who are you*?
16	*tiri qorlyq, ýyz tazalyǵyn ýysynan shyǵaryp alý*	*Felt utterly exhausted*
17	*qalyń mal*	-
18	*at ustaıtyn tuıaq qaldy... erkek bala*	I already have a boy! This is a boy, my heir! The continuation of my line!"
%	100%	61% of them were translated into English totally and in some cases partially (1, 5, 6, 9, 15, 16)

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

It should be noted that this translation into English was conducted through a mediator language, specifically Russian. This story was translated into Russian in 1978 by the well-known translator Anatoly Kim [27]. In 2017, experienced translator Simon Hollingsworth translated this short story, "Ardak" by Oralkan Bokey, into English.

Simon Hollingsworth has been translating the books of Kazakhstani authors into English for several years. Thanks to him and his colleague Simon Geigan, the works of Oralkhan Bokey and Herold Belger were brought into English. Simon Hollingsworth, translator: - "The Art of Animal Style" is one of the aspects that resonates with me the most.I gained many valuable insights while translating books by Kazakhstani authors. I am amazed not only by the images of animals but also by the way people interact with them. Animals serve as reflections of human emotions and personal characteristics. For example, the wolf in Auezov's «Kokserek» is portrayed as a wild, gray creature closely connected to nature. And the translation itself reflects its essence better than, for example, Jack London's "White Fang". Kazakh literature does not seek to please the reader; it is always realistic and accurately reflects the essence [28].

In the short story, "Ardak," the writer Oralkhan Bokey described 18 different Kazakh national customs, traditions and rituals used between 1945 and 1970 in Kazakh society and we tried to compare them with modern Kazakh national customs, traditions and rituals used between 2010 and 2019. To identify and compare them, we used the methods of experimental research, i.e., group and individual questionnaires among various ages, specialities and genders. A diverse group of 73 Kazakh-speaking individuals aged 10 to 75 actively participated in this survey, and we received a wide range of responses. By comparing the answers, we obtained numerous perspectives and valuable insights into Kazakh national customs, traditions, and rituals among modern Kazakh people in the 21st century. We specifically inquired about three ancient traditions: *enshi bólisý* (to split the property), *tel emý* (growing two children of different mothers' together breastfeeding by one woman) and *urandaý* (to summon ancestral spirit), asking if they were familiar with these customs or if they or their parents had practiced them (see Picture 1).

Picture 1. Responses of voluntary participants

№	The participants	Age	Profession	*enshi bólisý*		*tel emý*		*urandaý*	
				know	use	know	use	know	use
1	Adkir	66	retiree	+	+	+	-	+	-
2	Maira	66	retiree	+	+	+	+	+	-
3	Asse	35	unemployed	+	+	+	+	+	-
4	Dana	29	programmer	+	-	-	-	+	-
5	Nurayle	30	economist	+	+	-	-	+	-
6	Erlan	35	mathematician	+	-	+	+	+	-
7	Alan	37	programmer	+	+	+	+	+	-
8	Amina	34	unemployed	+	-	+	+	+	-
9	Nurarys	21	student	+	-	-	-	+	-
10	Gylnara	40	state employee	+	+	-	-	+	-
11	Erlan	45	PhD student	+	-	+	-	+	-
12	Jyldyz	75	retiree	+	+	+	+	+	-
13	Bakyt	37	cook	+	-	+	-	+	-
14	Alua	31	unemployed	-	-	-	-	-	-
15	Gylnazym	29	unemployed	-	-	-	-	-	-
16	Gyldar	29	nurse	+	+	-	-	+	-
17	Tolkyn	26	accountant	+	-	-	-	+	-
18	Zyly	33	doctor	+	+	-	-	+	-
19	Dina	38	teacher	+	-	-	-	-	-
20	Aruzhek	45	reporter	+	-	+	+	+	-
21	Gylshoker	37	reporter	+	+	-	-	-	-
22	Aidyn	35	turkologist	+	+	+	-	+	-
23	Anna	29	physicist	+	+	-	-	-	-
24	Arlana	48	assistant professor	-	-	-	-	+	-
25	Alva	49	cleaning lady	+	-	+	-	+	-
26	Azerbek	42	businessman	+	-	-	-	+	-
27	Gylmar	36	teacher	+	+	-	-	-	-
28	Bakytgyl	36	dressmaker	+	+	+	-	+	-
29	Merekeje	37	methodist	+	-	+	-	+	-
30	Bibaiys	61	retiree	+	+	-	-	+	-

31	Jenar	37	translator	+	+	+	+	-	-
32	Akerke	30	master student	-	-	-	-	-	-
33	Aygil	33	teacher	-	-	-	-	-	-
34	Indira	32	psychologist	+	-	+	-	+	-
35	Jamavi	35	teacher	+	-	-	-	+	-
36	Aruzgolik	39	teacher	-	-	-	-	+	-
37	Bazbolat	38	teacher	+	+	-	-	+	-
38	Milana	14	pupil	+	-	-	-	-	-
39	Akgol	17	pupil	-	-	-	-	+	-
40	Talant	16	pupil	+	-	+	-	+	-
41	Azel	13	pupil	+	-	-	-	-	-
42	Mahambet	14	pupil	-	-	-	-	+	-
43	Dana	17	pupil	+	-	-	-	+	-
44	Jana	15	pupil	+	-	-	-	-	-
45	Aziz	33	teacher of mosque	+	-	-	-	+	-
46	Asel	36	unemployed	+	-	-	-	+	-
47	Aslina	30	teacher	+	-	+	-	+	-
48	Dana	22	state employee	+	-	-	-	+	-
49	Aygil	55	teacher	+	+	-	-	+	-
50	Arymgil	35	state employee	+	+	-	-	+	-
51	Aidya	36	translator	+	+	+	-	+	-
52	Akmaral	34	PhD student	-	-	+	+	+	-
53	Perizat	38	PhD student	+	+	-	-	+	-
54	Maktagyl	37	teacher	+	+	+	-	+	-
55	Dana	33	teacher	-	-	-	-	-	-
56	Gyljanat	36	unemployed	-	-	-	-	-	-
57	Aryan	12	pupil	+	-	-	-	-	-
58	Madi	15	pupil	+	+	-	-	+	-
59	Damir	12	pupil	+	-	-	-	-	-
60	Erlan	12	pupil	+	+	-	-	-	-
61	Tamirbek	13	pupil	+	+	-	-	-	-
62	Bolatar	11	pupil	-	-	-	-	-	-
63	Berjan	11	pupil	-	-	-	-	-	-
64	Aryn	10	pupil	-	-	-	-	+	-
65	Kamilat	10	pupil	+	-	-	-	-	-
66	Aanan	12	pupil	+	-	-	-	-	-
67	Mezanbek	14	pupil	+	-	-	-	-	-
68	Aidya	11	pupil	+	-	-	-	-	-
69	Tanyr	12	pupil	+	-	-	-	-	-
70	Arlyman	11	pupil	+	-	-	-	+	-
71	Alyman	11	pupil	+	-	-	-	-	-
72	Aarjlyn	11	pupil	+	-	-	-	-	-
73	Indira	10	pupil	+	-	-	-	-	-
				14 (80%)	48 (34%)	52 (65%)	64 (49%)	28 (98%)	73 (100%)

Table 4. The results of the questionnaire

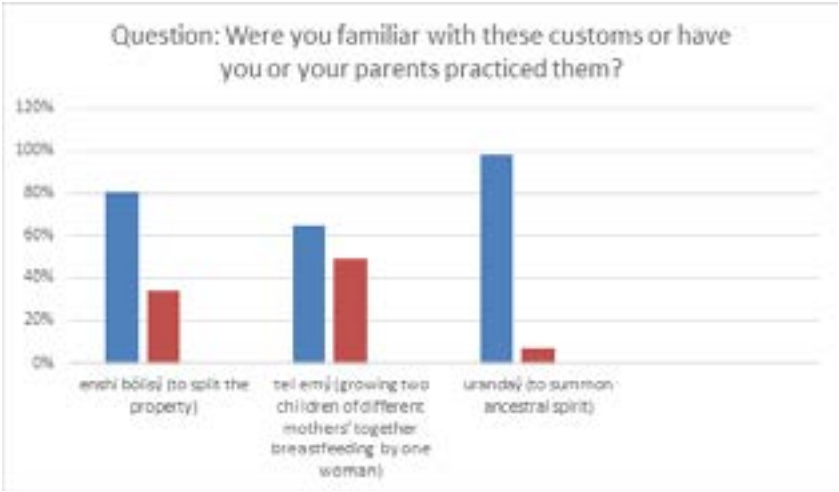

enshi bölishi - 80% of the participants know about the tradition, 34% of the participants have used it in their or their parents' lives;

tel emu - 65% of the participants know about the tradition, 49% of the participants used it in their or their parents' lives;

urandaý- 98% of the participants know about the tradition, 100% of the participants have used it in their or their parents' lives;

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

If the main goal of translation is to enrich the target language and culture, in this case it is obvious that the translator is mainly guided by both of these approaches [29, 97]. However, both of these approaches have their limitations: a translation with too many foreign elements can never be integrated into a new culture, and integration is the strongest evidence of a successful translation. In this case, it means that the translation was unsuccessful. Considering the concept of these researchers, the specificity of cultural translation must necessarily be taken into account.

Conclusion

In the conclusion, we'd like to share that African-American artist Renee Green reflects on the need to understand cultural difference as the production of minority identities that 'split' - are estranged unto themselves - in the act of being articulated into a collective body [30, 3]. According to Catford J [31], Nida E. [5] and Newmark P. [2], translation was not known as a branch of linguistics, and besides, it was also understood as a linguistic, social, and cultural phenomenon. Therefore, in the process of analysis, each detail of the literary work is pivotal and by «disassembling» and reassembling the literary text, the true reality of the author's idea will undoubtedly manifest itself [32]. So rich Kazakh national culture is an inseparable part of world culture. Therefore, this culture in order not to lose its primitive essence and value, we believe that the following actions should be carried out:

1. The works of well-known Kazakh writers should be translated into English without an intermediary language;

As we can see above, the translation of Kazakh writers as Oralkhan Bokey was translated into English with the help of the intermediary language and as a result, valuable materials, plots, historical moments and traditions, cultural values were missed during the translation through the intermediary language.

2. Joint work of English and Kazakh translators will achieve the best results and missing in the translations will be fewer; the translated texts will be closer to the original texts keeping all cultural aspects.

3. By analyzing the short story "Ardak" by Oralkhan Bokey, we had the opportunity to identify the writer's inner thoughts and worldview. The writer lived alone, without being surrounded by others. This is not an accident. The master himself seems to be torn between desperate nostalgia for his native land and the literary work that kept him in the city with weights. In his diary, Oralkan Bokey confessed: "Now I just found out that I have no real friend ... Living in the city, you start to forget about your home, your origin. Why are there ancestors - you forget that there is a moon in the sky, a sun, you forget about the stars..."

4. In 2019, exactly 50 years passed after the publication of the short story "Ardak" by O. Bokey. A lot of changes have happened since that time. According to our questionnaire, we found out that participants between 10-37 years old know little about these national traditions and half of them almost don't know anything about these given traditions. It's not only their fault; it concerns the language and cultural policy of the country. Such problems should be researched extensively and thoroughly.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The article contains no conflict of interests.

The author(s) received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Authors' contributions. *Nurmira Zhumay* – created the concept of research, conducted experimental research, organized surveys among respondents, and analyzed practical materials in Kazakh and English. *Lazslo Maracz* carried out the work with literature, analysis and generalization of research results, proofreading of the research in English, and worked with the text of the manuscript.

References

1. Toury, G. The Nature and Role of Norms in Translation. – London: Routledge, 1995. – 506 c.
2. Newmark, P. Textbook of Translation. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 1988. – 311 c.
3. Dudovskiy, J. The Ultimate Guide to Writing a Dissertation in Business Studies: A Step-by-Step Assistance // Scientific Research: An Academic Publisher. – 2018. – C. 69–82. – URL: http://research-methodology.net/about-us/ebook/ (accessed: 11.02.2025).
4. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 1995. – 344 c.
5. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964. – 352 c.
6. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992. – 324 c.
7. Kozlova, T. Cultural Transfer in Russian-English Literary Translation // Journal of Translation Studies. – 2019. – Vol. 12, № 1. – C. 45–62. – DOI: 10.25587/2222-5404-2024-21-4-106-115.
8. Almanna, A. The Routledge Course in Translation Annotation: Arabic-English-Arabic. – London: Routledge, 2016. – 256 c.
9. Plyth, P. S.; Craham, C. P. Translation Affects Literary and Cultural Systems: How to Observe the Features of Translation // Asia Pacific Translation and Intercultural Studies. – 2020. – Vol. 14, № 1. – C. 29–45. – DOI: 10.51708/apptrans.v14n1.1141.
10. Haque, M. Z. Translating Literary Prose: Problems and Solutions // International Journal of English Linguistics. – 2024. – Vol. 2, № 6. – C. 97–111. – DOI: 10.5539/ijel.v2n6p97
11. Akanova, A. Mythological Phytonyms in Kazakh Folklore Prose // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2024. – Vol. 149, No. 4. – P. 22–30. – DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-22-30
12. Stambekova, A.; Zhanysbekova, E. Peculiarities of Slang Translation in Fiction // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2024. – Vol. 146, No. 1. – P. 196–203. – DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-196-203
13. Writers and poets [Electronic resource]. – Available at: http://imena.pushkinlibrary.kz/kz/pisateli-i-poetykz/697-.html (accessed: 02.01.2023).
14. Оралхан Бокеев заговорил на английском [Электронный ресурс] // Informburo.kz. – Available at: https://informburo.kz/stati/oralhan-bokeev-zagovoril-na-angliyskom.html (accessed: 02.01.2023).
15. Authors. Bokeyev Oralkhan [Electronic resource] // Literary Portal. – Available at: https://adebiportal.kz/en/authors/view/3467 (accessed: 05.01.2023).
16. Альпеисов А. Многогранная и непростая биография // Казахстанская правда. – 2013. – 8 ноября. – URL: https://kazpravda.kz (дата обращения: 02.01.2023).
17. Бөкей Ө. Кербұғы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 209 б.

18. Bokeev, O. The Man-Deer and Other Stories. – Almaty: Academy.kz, 2017. – 441 p.
19. Сатылханова Г. Этнокультурные особенности рассказа «Апанның астауы» Оралхана Бокея // International Journal of Experimental Education. – 2017. – № 1. – С. 100–103.
20. Sozdik.kz [Electronic recourse]. – Available at: https://sozdik.kz/ru/converter/ (accessed: 05.01.2023)
21. Жанұзақов О. Түсіндірме сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 229 б.
22. Қобыланды батыр. – Алматы: Almatykitap, 2017. – 191 б.
23. Артықбаев Ж. Этнология. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 316 б.
24. Стасевич И. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. – Л.: Наука, 2011. – 202 с.
25. Коновалов А. Усопшие в казахском жилище // Лавровские (Центральноазиатско-Кавказские) чтения 1994–1995 гг.: тезисы докладов. – М.: Музей, 1997. – 198 с.
26. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1987. – 420 б.
27. Лаборатория фантастики] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://fantlab.ru/translator8763 (дата обращения: 05.11.2024)
28. Холлингсворт С. Казахская литература всегда реалистична [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://24.kz/ru/news/culture/item/286530-s-khollingsvort-kazakhskaya-literatura-vsegda-realistichna (дата обращения: 05.11.2024)
29. Al-Hassan, A. The Importance of Culture in Translation: Should Culture be Translated? International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 2, 96-100 (2018). DOI:10.7575/aiac.ijalel.v.2n.2p.96
30. Bhabha, H. The location of culture (Routledge, London, 1994, 295p.)
31. Catford, J. A Linguistic Theory of Translation (Oxford University Press, Oxford, 1965, 110p.)
32. Ахмер Б., Аймұхамбет Ж.Ә., Мирзахметов А.А. Көркем мәтін құрылымындағы детальдің қызметі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы. – 2024. – №2 (147). – Б. 158–166. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-158-166

Н. Жұмай[1*], Л. Мараш[2]
[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Амстердам университеті, Амстердам, Нидерланды

Қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының ағылшын тіліне аударылуы (О. Бөкейдің «Ардақ» әңгімесі негізінде)

Аңдатпа. Бұл мақалада белгілі қазақ жазушысы Оралхан Бөкейдің 2017 жылы ағылшын тіліне аударылған әңгімелерінде көрініс тапқан қазақтың ұлттық дәстүрлері, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары қаралады. О.Бөкей әңгімесінде жазушының дүниетанымына күшті әсер еткен социализм дәуіріндегі қазақ қоғамына тән 1945-1970 жылдардағы мәдени оқиғаларды бейнелеген. Қазақ мәдениеті түркі көшпелі өркениетінің мәдени мұрасынан бастау алатын ұлттық дәстүрлердің бай қазынасына ие. Ұрпақтардың ауысуына, жаһандану процестері мен қоғамдық идеологияға байланысты көптеген

қазақ дәстүрлері өздерінің мәдени құндылығын жоғалтты. Дегенмен, бұл дәстүрлердің мәні баға жетпес және әлі күнге дейін сақталып келеді, мұны авторлар әртүрлі жастағы және мамандықтағы адамдар арасында жүргізген сауалнама растайды. Оралхан Бөкей елдің патриоты, көшпенділер мәдениетінің өкілі ретінде бұл өзгерістерді өзінің әдеби шығармаларында жарқын сипаттады. Бұдан басқа, мақалада аралық тіл арқылы аударманың мәдени тілін талдау жолымен аудару тәсілдері қарастырылады. Бұл мақалада жазушы Оралхан Бөкейдің аралық тіл - орыс тілі арқылы ағылшын тіліне аударылған «Ардақ» әңгімесінде кездесетін ұлттық кодты білдіретін әдет-ғұрыптар, дәстүрлер мен салт-дәстүрлерді ағылшын тіліне аудару әдістері сипатталады.

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, дәстүрлері, трансформация, мәдени аударма, ұлттық код, Оралхан Бөкей, лексиканы меңгеру

Н. Жумай[1*], Л. Мараш[2]

[1.]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Амстердам университет, Амстердам, Нидерланды

Казахские традиции и обряды в переводах на английский язык (по рассказу О. Бокея «Ардак»)

Аннотация. В данной статье рассматриваются казахские национальные традиции, обычаи и обряды, отраженные в рассказах известного казахского писателя Оралхана Бокея, переведенных на английский язык в 2017 году. В рассказе О. Бокей запечатлел культурные события 1945-1970 годов, характерные для казахского общества эпохи социализма, которые оказали сильное влияние на мировоззрение писателя. Казахская культура обладает богатой сокровищницей национальных традиций, восходящих к культурному наследию тюркской кочевой цивилизации. В связи со сменой поколений, процессами глобализации и идеализацией общества многие казахские традиции утратили свою культурную ценность. Тем не менее, значение этих традиций неоценимо и сохраняется по сей день, что подтверждает опрос, проведенный авторами среди людей разных возрастов и профессий. Оралхан Бокей, как патриот страны, представитель кочевой культуры, ярко описал эти изменения в своих литературных произведениях. Кроме того, в статье рассматриваются способы перевода путем анализа культурного языка перевода через язык-посредник. В данной статье описываются методы перевода на английский язык обычаев, традиций и ритуалов, выражающих национальный код, которые встречаются в рассказе писателя Оралхана Бокея «Ардак», переведенном на английский язык через язык-посредник - русский.

Ключевые слова: казахская культура, традиции, трансформации, культурный перевод, национальный код, Оралхан Бокей, усвоение лексики.

References

1. Toury, G. The Nature and Role of Norms in Translation (Routledge, London, 1995, 506p.)

2. Newmark P. Textbook of Translation (Shanghai Foreign Language Education Press, Shanghai, 1988, 311p.)

3. Dudovskiy, J. The Ultimate Guide to writing a dissertation in Business Studies: A Step-by-Step Assistance. Scientific research: an academic publisher, 69-82 (2018). – Available at: http://research-methodology.net/about-us/ebook/

4. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation (Routledge, London, 1995, 344p.)

5. Nida, E.A. Toward a Science of Translating (Brill, Leiden, 1964, 352p.)

6. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation (Routledge, London, 1992, 324p.)

7. Kozlova, T. Cultural Transfer in Russian-English Literary Translation. Journal of Translation Studies, 12(1), 45-62 (2019). DOI: 10.25587/2222-5404-2024-21-4-106-115

8. Almanna, A. The Routledge Course in Translation Annotation: Arabic-English-Arabic (Routledge, London, 2016, 256p.)

9. Plyth, P.S., Craham, C.P. Translation affects literary and cultural systems: how to observe the features of translation. Asia Pacific Translation and Intercultural Studies, 14(1), 29-45 (2020). DOI: 10.51708/apptrans.v14n1.1141

10. Haque, M.Z. Translating Literary Prose: Problems and Solutions. International Journal of English Linguistics, 2(6), 97-111 (2024). DOI: 10.5539/ijel.v2n6p97

11. Akanova, A. Mythological Phytonyms in Kazakh Folklore Prose. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 149(4), 22–30 (2024). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-22-30

12. Stambekova, A., Zhanysbekova, E. Peculiarities of slang translation in fiction. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 146(1), 196–203 (2024). DOI: https://doiorg/10.32523/2616-678X-2024-146-1-196-203

13. Writers and poets [Electronic resource]. – Available at: http://imena.pushkinlibrary.kz/kz/pisateli-i-poetykz/697-.html (accessed: 02.01.2023)

14. Oralkhan Bokeev zagovoril na angliyskom [Oralkhan Bokeyev spoke in English]. Informburo.kz multimedia information and analytical portal [Electronic resource]. – Available at: https://informburo.kz/stati/oralhan-bokeev-zagovoril-na-angliyskom.html (accessed: 02.01.2023) [in Russian]

15. Authors. Bokeyev Oralkhan. Literary Portal [Electronic resource]. – Available at: https://adebiportal.kz/en/authors/view/3467 (Accessed: 05.01.2023)

16. Alpeiysov, A. Mnogogrannaia i neprostaia biografia [A multifaceted and complex biography]. Kazakhstanskaya Pravda. Nationwide weekly newspaper. 08.11.2013. (accessed: 02.01.2023) [in Russian]

17. Bokey, O. Kerbugy (Atamura, Almaty, 2003, 209 p.) [in Kazakh]

18. Bokeev, O. The Man-Deer and other stories (Academy.kz, Almaty, 2017, 441p.)

19. Satylkhanova, G. Etnokulturnye osobenosti rasskaza «Apamnyn astauy» Oralhana Bokeia [Ethnocultural peculiarities of the short story "Apamnyn astauy" by Oralkhan Bokey]. International Journal of Experimental Education, 1, 100-103 (2017). [in Russian]

20. Sozdik.kz [Electronic recourse]. – Available at: https://sozdik.kz/ru/converter/ (Accessed: 05.01.2023)

21. Zhanuzakov, O. Tusindirme sozdik [Explanatory Dictionary] (Daik-Press, Almaty, 2008, 229p.) [in Kazakh]

22. Koblandy Batyr (Almatykitap, Almaty, 2017, 191p.) [in Kazakh]

23. Artykbayev, Zh. Etnologia [Ethnology] (Kazakh University, Almaty, 2006, 316p.) [in Kazakh]

24. Stasevich, I. Sosialnyi status jenşiny u kazahov. Tradisii i sovremenost [The social status of women among the Kazakhs: traditions and modernity] (Nauka, Leningrad, 2011, 202p.) [in Russian]

25. Konovalov, A. Usopshie v kazahskom jilische [The departed in Kazakh dwelling]. Lavrovskie (Central Asian-Caucasian) readings 1994–1995: summary of reports (Muzei, Moscow, 1997, 198 p.) [in Russian]

26. Valikhanov, Sh. Tandamaly shygarmalary [Selected works] (Nauka, Almaty, 1987, 420p.) [in Kazakh]

27. Laboratoria Fantastiki [Laboratory Fiction] [Electronic Resource]. – Available at: https://fantlab.ru/translator8763 [in Russian] (Accessed: 05.11.2024)

28. Hollingsworth, S. Kazakhskaya literatura vsegda realistichna [Kazakh literature is always realistic]. [Electronic Resource]. – Available at: https://24.kz/ru/news/culture/item/286530-s-khollingsvort-kazakhskaya-literatura-vsegda-realistichna] [in Russian] (Accessed: 05.11.2024)

29. Al-Hassan, A. The Importance of Culture in Translation: Should Culture be Translated? International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 2, 96-100 (2018). DOI:10.7575/aiac.ijalel.v.2n.2p.96

30. Bhabha, H. The location of culture (Routledge, London, 1994, 295p.)

31. Catford, J. A Linguistic Theory of Translation (Oxford University Press, Oxford, 1965, 110p.)

32. Akhmer, B., Aimukhambet, Zh., Mirzakhmetov, A. Korkem matin kurylymyndagy detal'din kyzmeti [The function of a detail in the literary text structure]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 147 (2), 158–166 (2024). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-158-166 [in Kazakh]

Information about the authors:

Zhumay Nurmira – corresponding author, PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurmiraali@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5998-0264.

Lazslo Maracz – PhD, Professor, Amsterdam University, Amsterdam, the Netherlands. E-mail: l.k.maracz@uva.nl, Scopus ID: 55507802200

Жұмай Нұрмира – хат-хабар үшін автор, PhD докторы, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: nurmiraali@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5998-0264.

Лазло Мараш – PhD докторы, профессор, Амстердам университеті, Амстердам, Нидерланды. E-mail: l.k.maracz@uva.nl, Scopus ID: 55507802200

Жумай Нурмира – автор для корреспонденции, доктор философии (Ph.D.), и.о. доцента кафедры теории и практики перевода Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: nurmiraali@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5998-0264

Ласло Марач – доктор философии (Ph.D), профессор Амстердамского университета, Амстердам, Нидерланды. E-mail: l.k.maracz@uva.nl, Scopus ID: 55507802200

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 17.82.10; 17.07.61 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-321-332*
Ғылыми мақала

А.Ж. Шәріп
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com)

Мағжан Жұмабайұлының Гёте мен Гейнеден жасаған аудармалары

Аңдатпа. Мағжан Жұмабайұлы неміс поэзиясынан төрт өлең аударған. Оның екеуі Гётеден («Орман патшасы», «Айрылдым сенен, жан сәулем») болса, тағы екеуі – Гейнеден («Екі бетің, сұлу қыз..», «Күннің батуы»). Бұлардың ішінде Гётенің «Орман патшасы» балладасы В.Жуковский, Гейненің «Екі бетің, сұлу қыз...» өлеңі А.Фет арқылы аударылғаны мәлім. Ал Гёте мен Гейненің қалған екі өлеңін немісшеден орыс тіліне кім (немесе кімдер) тәржімелегені арнайы қарастырылған емес. Мақаланың мақсаты – Гётенің «Айрылдым сенен, жан сәулем», Гейненің «Күннің батуы» деген атаулармен мәлім өлеңдерінің Мағжан сүйенген орысша аудармаларының авторларын анықтап, олар туралы мағлұмат беру және мәтіндеріне салыстырмалы талдау жасау. Бұл үшін XIX жүзжылдықта және XX ғасырдың басында Ресейде жарық көрген газеттер мен журналдар, энциклопедиялық сөздіктер, поэзия жинақтары, сол дәуірде өмір сүрген орыс ақындарының өмірбаяндары мен олардың шығармашылық мұралары, Гёте мен Гейненің түпнұсқа әрі орыс тіліне аударылған мәтіндері және олар туралы еңбектер жан-жақты зерттелді. Мәдени-тарихи, өмірбаяндық, салыстырмалы-салғастырмалы, құрылымдық-сипаттамалық және контекстік талдау әдістерін ұштастыра қолдану арқылы деректерді сұрыптауға, мәтіндерді пайымдауға қол жеткізілді. Нәтижесінде Гётенің «An die Entfernte» атты өлеңін Ф.Миллердің «К отсутствующей» («Айрылдым сенен, жан сәулем»), Гейненің «Sonnenuntergang» атты өлеңін М.Л.Михайловтың «Закат солнца» («Күннің батуы») деп аударғаны айқындалды. Мақаланың тың нәтижелері М.Жұмабайұлының шығармашылық мұрасын зерттеуге, қазақ-неміс әдеби байланыстарын дамытуға үлес қосады.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабайұлы, «Айрылдым сенен, жан сәулем», «Күннің батуы», Иоганн Вольфганг фон Гёте, Генрих Гейне, Ф.Миллер, М.Л.Михайлов.

Түсті: 17.02.2025; Жөнделді: 18.05.2025; Мақұлданды: 04.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Мағжан Жұмабайұлының әдеби мұрасында төл туындыларымен қатар, поэтикалық көркем аудармалары да елеулі орын алады. Бұл ретте Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы дәстүрін жалғаған ол Шығыс пен Батыстың классикалық әдебиетінен бірдей сусындады. Ж.Аймауытов Мағжанның «мүрит болып, тәлім алып, еліктеген» ақындарының қатарында Шекспир, Байрон, Фет, Бальмонт, Блок, т.б. бірге Гейне мен Гётені де көрсеткен болатын [1, 162].

Мағжан немістің ұлы ақындары Гёте мен Гейнеден үйреніп қана қоймай, олардың өлеңдерін қазақ тіліне аударды. Гётеден «Орман патшасы» [2, 166-168], «Айрылдым сенен, жан сәулем» [2, 170], Гейнеден «Екі бетің, сұлу қыз..» [2, 169], «Күннің батуы» [2, 170-172] деген тақырыптармен аударған өлеңдері белгілі. Бұлардың ішінен «Орман патшасы» балладасын В.Жуковский, «Екі бетің, сұлу қыз...» поэтикалық миниатюрасын А.Фет арқылы тәржіме еткенін ақынның өзі айқын жазған.

Г.Бельгер Гётенің «Орман патшасы» шығармасын және оның Мағжан жасаған аудармасын неміс ойшылы И.Г.Гердердің дат фольклорынан алған сюжетімен, В.Жуковскийдің, Ап.Григорьевтің, сондай-ақ Қ.Бекхожинның тәржімелерімен байланыстыра талдаған [3]. Ш.Елеукенов Мағжанның өмірі мен шығармашылығына арналған кітабында ақынның Гёте мен Гейнеден аудармалары жайында қысқаша ғана шолып өтеді [4, 319-320]. К.Бейбытова Мағжанның поэтикалық аудармадағы тәжірибесін оның романтикалық бағыттағы ізденістерімен сабақтастыра бағалайды [5, 73]. А.Бейсентай Мағжанның Гётеден аударған туындыларын сипаттай баяндап, «Айрылдым сенен, жан сәулем» өлеңіне оның қай ақынның аудармасы арқылы келгенінің әзірше беймәлім болып отырғандығын өкінішті жайт ретінде айтады [6, 42].

Расында, Мағжанның Гётеден жасалған «Айрылдым сенен, жан сәулем» және түпнұсқасы Гейнеге тиесілі «Күннің батуы» аударма өлеңдері осы күнге дейін арнайы ғылыми зерттеудің нысанына айналған емес. Сондықтан осы екі шығарманың Мағжан жүгінген нұсқаларын, олардың авторларын және жарық көрген мезгілдерін анықтап, бұған қоса немісше, орысша, қазақша мәтіндерін салыстыра талдау осы мақаланың мақсаты етіп қойылды.

Көркем аударма әдеби зерттеулер ғана емес, мәдениетаралық коммуникация саласында да зор маңыз атқарады. Қазір зерттеушілер оның танымдық, мәдениеттанушылық, тарихи, аксиологиялық, дамытушылық, реттеушілік, білімгерлік функцияларын тарқата түсіндіреді [7]. Сондықтан Мағжанның немістің классикалық поэзиясынан қазақ әдебиетінің қорына әкеліп қосқан тәржімелері ақынның шығармашылық мұрасын зерделеумен бірге, еларалық рухани байланыстарды дамытуға үлес қосатын құндылықтар боп саналатыны сөзсіз.

Зерттеу әдістері

Мақалаға мәлімет жинақтау үшін дереккөздер ретінде Гёте мен Гейненің XIX ғасырда және XX ғасырдың басында орыс тіліне аударылған шығармаларының жинақтары, Ресейде жарық көрген мерзімдік әдеби басылымдар мен альманахтардың материалдары, ескі энциклопедиялық сөздіктер мен анықтамалықтар, сол заманда жасаған белгілі орыс

ақындарының және аудармашыларының өмірбаяндары мен шығармашылық еңбектері жан-жақты қарастырылды.

Деректерді жинастыру мен іріктеу, мәтіндерді саралау мен талдау барысында әдебиеттануда және аударма теориясында қолданылатын тарихи-мәдени, өмірбаяндық, салыстырмалы-салғастырмалы, құрылымдық-сипаттамалық және контекстік талдау әдістері кешенді түрде пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу нәтижесінде осы уақытқа дейін түпнұсқасы тексерілмеген және орысша нұсқасының иесі беймәлім боп келген – Мағжанның «Айрылдым сенен, жан сәулем» тәржіме өлеңіне қатысты деректер табылды. Мәтін, мазмұн сәйкестігін саралай келгенде, оның асыл түбі Гётенің 1788 жылы отыз тоғыз жасында жазған «An die Entfernte» атты өлеңі болып шықты. Бұл өлең келесі, яғни 1789 жылы Лейпцигте Иоахим Гёшен бастырған «Гёте шығармаларының» 8-ші томында алғаш рет жарияланған [8, 117]. Оны орыс тіліне аударған – ақын, жазушы, педагог Федор Богданович Миллер (1818—1881). Орыс әдебиетінде оның балаларға арналған: «Раз, два, три, четыре, пять – вышел зайчик погулять…» , - деп келетін тақпағы және сөздеріне жазылған романстар кеңінен танымал. Ұлты неміс әрі неміс тілінің мұғалімі болған Ф.Миллер Гётеден 40-тан астам өлең және үш драма аударған. Соның ішінде Мағжан мен Гётенің әлгі өлеңінің арасына дәнекер болған «К отсутствующей» атты аудармасы бірінші рет 1878 жылы ұлы неміс ақынының Санкт-Петербургте Н.В.Гербельдің редакциясымен жарық көрген жинағына енгізіліп [9, 8], 1880 жылы Ф.Миллердің өз кітабында қайта басылған [10,177]. Содан соң 1892 жылы Гете шығармаларының П.Вейнбергтің редакциясымен әзірленген екінші басылымында орын тапқан [11,71]. Мағжан осы кітаптардың бірімен таныс болғаны анық.

Гётенің әдеби мұрасын терең зерттеген академик В.Жирмунский Миллерге былай баға береді: «Оның аудармалары дәл, бірақ тілінің бояуы біршама жұтаң және стилистикалық қарадүрсіндікке бейімдігі себепті сәл құрғақ» [12, 461]. Е.Г.Эткиндтің пікірінше, ол – «кәсіби аудармашы», бірақ бойына «нағыз поэтикалық талант» дарымаған [13, 71]. Ф.Миллердің замандастары да екі ұдай пікірде болғаны байқалады. И.С.Тургенев оның тәржімелерін сынап тастаса [14 ,190], Н.А.Добролюбов «көпшілік үшін тамаша поэманың немесе драманың тіпті нашар аудармасының өзі оның мүлде жоқ болғандығынан бәрбір жақсы» деп пайымдайды [15,19].

Қарастырылып отырған өлеңнің атауы түпнұсқасында, орысшасында және қазақшасында өзара үндес емес. «An die Entfernte» орыс тіліне тікелей аударғанда, «К далекой», «К отдаленной», «К той, далекой» болуы мүмкін; сондай-ақ «entfernte» сөзі мәнмәтінге қарай, ара қашықтықты білдірсе – «удаленный»; жырақ мекенді әйтпесе алыс туыстықты меңзесе – «отдаленный», «дальний»; егер аласталған, өшірілген немесе жойылған нәрсені ишараласа – «устраненный, «удаленный», т.б. деп түсіндірілуі ықтимал. Миллер өз тарапынан «К отсутствующей» деп аударған. Бір қарағанда, бұл тақырыпқа тура келмейтін секілді. Алайда «отсутствующий» («жоқ», «қатыспай отырған», т.с.с) сөзінің орыс тілінде «безразличный, пассивный, не заинтересованный происходящим, окружающим» («немқұрайды, самарқау, айналада болып жатқан нәрсеге, төңірегіндегілерге қызықпайтын») деген ауыспалы мағыналары да бар екенін ұмытпаған жөн [16, 394]. Сонда Мағжанның аударма өлеңіне «Айрылдым сенен, жан сәулем» деп

ат қоюы өзін керексінбестен, мойын бұрмай кете барған сүйіктісінің бей-жай қылығына жаны күйзелген лирикалық кейіпкердің қалпын қапысыз танытады. Айта кеткен абзал: кеңес дәуірінде Гётенің аталған өлеңін ақын Олег Чухонцев «Ушедшей» деп тәржімелеп, әдеби айналымға қосыпты. Бұл да – шығармашылық ізденістің белгісі.

Пішін тұрғысынан қарағанда, Гётенің «An die Entfernte» өлеңі үш шумақтан тұрады; әр шумақ – төрт жол. Миллер мен Мағжанда да солай. Тек түпнұсқа мен орысша аударма шалыс ұйқаспен жазылған болса, қазақ ақыны кезекті ұйқасты пайдаланған.

Түпнұсқаның алғашқы екі жолы *So hab ich wirklich dich verloren? Bist du, o Schöne, mir entflohn?* деген сұраулы сөйлемдерге құрылған. Сөзбе-сөз аудармасы: «Осылайша, мен сені шынымен жоғалттым ба? Сен, о, Әдемі, менен қашып кеткенің бе?». Бірақ бұл риторикалық сауалдар Миллерде де, Мағжанда да жоқ. Оның орнына – орысшада: «И так — с тобою я в разлуке/ И нет надежды на возврат», қазақшада – «Айрылдым сенен, жан сәулем,/Көруге енді жоқ үміт» деген констатация бар. Яғни лирикалық кейіпкер ғашығынан күдер үзгенін төтесінен айтады. Бірақ, орысшадағыдай емес, Мағжанның қос қатарына «жан сәулем» деген сөзі жан бітіріп, эмоциялық реңк дарытып, Гётенің әуезіне («Schöne» - әдемі, сұлу, көркем) жақындатып тұр. Бірінші шумақтың үшінші, төртінші жолдарына келсек, түпнұсқада «құлаққа үйреншікті әр сөз, әр дыбыс әлі жаңғырығып» жатса («Noch klingt in den gewohnten Ohren / Ein jedes Wort, ein jeder Ton»), Миллердің кейіпкері ғашығының даусын аңсайды («Но слов твоих последних звуки/ Ещё в ушах моих звучат»), ал Мағжанның қаһарманы сүйіктісінің ақырғы лебізін ұмыта алмайды («Бірақ соңғы сөздерің/Кетпейді естен боп ұмыт»). Екінші шумақтағы көрініс табиғат аясында жалғасып, шырқау көкте сайраған бозторғайды көзімен таба алмай, санасы босқа сенделген, биіктегі арманына қолы жетпеген жан – немісше «Wanderer», орысша «скиталец» (Миллер осы баламаны таңдаған; «путник» деп те аударылады), қазақ ақынында «Жапанда жалғыз жолаушы» бейнеленеді. Бұл – шебер қолданылған метафора. Өлеңнің түйінінде Гётенің сыңарын қырдан да, орманнан да іздеген лирикалық кейіпкері: «Dich rufen alle meine Lieder;/O komm, Geliebte, mir zurück!» (Сөзбе-сөз аудармасы: «Сені менің барлық өлеңдерім шақырады; О, келе гөр, сүйіктім, маған қайтадан») деп жалбарынса, Мағжан: «Қайғымен жалғыз күңіреніп,/ «Жан жарым»» деп жылаймын» деп, көңілін шер басқан, ғашығынан үмітін жоғалтқан бейбақтың хәлін суреттейді. Ал Миллер өз аудармасын: «И в песнях всё к тебе взываю: «О, возвратись, мой милый друг!» деген жолдармен аяқтайды. Гётеде «Geliebte» («Сүйіктім»), Мағжанда «Жан жарым» деп дәріптелетін әйел заты классикалық орыс поэзиясында көбіне «возлюбленная» сөзімен берілетін. Сондықтан, бір қарағанда, Миллер қолданған «мой милый друг» тіркесі ер адамға қатысты айтылатындай көрінеді. Бірақ «друг» сөзін Пушкин, Лермонтов, Жуковский, Тютчев, т.б. ақындар қыз балаға қарата сөйлегенде де жиі қолданған. Мысалы, Пушкинде: «Ты, мой друг, не бойся/Ветру зноя,/ Ты, мой друг, не бойся Слез и бед...» («К Наталье»), «Я друг вам, но порой безмерно/Я вас любил и всюду вижу вас» («Письмо Татьяне»), Лермонтовта: «И непонятного мне счастья/ Им умиленье, друг мой, ты!» («Нет, не тебя так пылко я люблю...»), т.с.с. Сондықтан Миллер «друг» сөзін саналы түрде пайдаланған секілді.

Өйткені бұл өлең Гётенің өмірінде де, шығармашылығында да айрықша орын алған, өзара тығыз рухани жақындықта болған Шарлотта фон Штайнға арналған. Баронның әйелі, өзінен жеті жас үлкен, мәдениеті мен сауаты өте жоғары Шарлоттамен ол 1775 жылы танысып, ықыласы ауған. Жан дүниелері үйлесім тапқан. Бірақ терең достықтан әріге бармаған. Өзара жазысқан 1500-ден астам хаттары сақталған. Екеуінің қарым-

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қатынасы жөнінде неміс ғалымы Ханс-Вильгельм Келлинг өзінің байсалды зерттеуінде нақты баяндаған [17, 8]. 1786 жылы Италияға ескертпестен сапарға кеткен Гётеге Шарлотта ренішін білдіріп, 1788 жылы қайтып оралған кезінде суық қабақ танытады да, байланысын үзеді. Оған қоса, бұл мезгілде Гёте болашақ жары, қарапайым жұмысшы қыз Кристина Вульпиуспен көңіл жарастырып жүрген болатын. «An die Entfernte» өлеңі ақын тағдырының осындай қысылтаяң тұсында дүниеге келген. Кейінірек Гёте мен Шарлоттаның достығы қайта жалғас тауып, өле-өлгенше үзілмейді. Атақты композитор Франц Шуберт 1822 жылы Гётенің бұл өлеңіне ән шығарып, ол Батыс музыка өнерінің классикалық туындыларының біріне айналған.

Мағжанның «Айрылдым сенен, жан сәулем» тәржімесі әуелі 1922 жылы Қазанда басылған жинағына кірген. Мұның алдында ақынның Қызылжар қаласында Гүлсім Камалова ханымға ғашық болып, ерекше шабытты кезеңді бастан кешіргені, бірақ күйеуі бар әйелге ессіз әуестіктің баянсыз аяқталғаны белгілі [4, 50-52]. Сондықтан Гётенің сөз болып отырған өлеңін Мағжан өз сезімімен үндестік көргендіктен аударған болуы ықтимал. Әрине, бұл болжам дәлелдеуді қажет етеді.

Мағжан немістің тағы бір ұлы ақыны Генрих Гейненің шығармашылығына да назар аударған.

Зерттеу барысында анықталғандай, Мағжанның «Күннің батуы» аударма өлеңіне негіз болған Гейненің «Sonnenuntergang» атты өлеңі 1825-1826 жылдар шамасында жазылып, 1827 жылы ақынның Гамбург қаласында басылып шыққан «Өлеңдер кітабы. Солтүстік теңіз, бірінші цикл» жинағына енген [18, 313–315]. Бұл өлеңді ақын, жазушы, публицист және саяси қайраткер Михаил Илларионович Михайлов (1829-1865) аударып, тұңғыш рет 1859 жылы «Русское слово» журналында «Закат солнца» деген тақырыппен жариялаған [19]. Кейіннен ол Гейненің орыс қаламгерлері аударған жырларының жинақтарына кірген [20, 190-191; 21, 179-180].

ГейнегебараржолдаМағжанныңбұлаудармашығаденқоюытегінемес.М.Михайловтың аудармашылық шеберлігіне замандастары жоғары баға берген. Мысалы, «Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігінде»: «Михайлов орыс қоғамына Гейнені ұлы ақын бізде әлі де белгісіз дерлік уақытта және оның үстіне кей кезде түпнұсқаның сұлулығы мен көркемдігіне жететіндей аудармалары арқылы таныстырды», - деп айтылған [22]. Расында да, М.Михайлов Гейненің 60 шақты өлеңін аударып, 1858 жылы Санкт-Петербургте жеке кітап етіп бастырған [23]. Осы басылым туралы Н.А.Добролюбов: «Тіпті Гейнені оқымаған адамның өзі Михайлов мырзаның кітапшасынан бұл ақын туралы жеткілікті дәрежеде толық және дұрыс түсінік ала алады» [24, 65], - десе, П.И.Вейнберг Михайловтың басқа аудармашыларға қарағанда көш ілгері тұрғандығын және өзінің сүйікті ақынын егжей-тегжейлі зерттеп, саналы түрде таңдаудың нәтижесінде түпнұсқаның кереметтігін жеткізе білгендігін сөз етеді [25, 14].

М.Михайловтың нағашы жұрты – Ұлық Ұлыстың (Алтын Орданың) соңғы билеушісі, Ноғай Ордасының негізін қалаушы Едігенің әулеті. Неге екені белгісіз, орыс дереккөздерінде оның анасы Ольга Васильевна Орақова «киргизская княжна» (яғни «қазақ ханшайымы», өйткені ол заманда қазақты «қырғыз» атаған) деп көрсетіледі [22]. Патша билігіне мойынсұнбаған М.Михайлов «Жас ұрпаққа хат» прокламациясы үшін Сібірге жер аударылып, сол жақта ауыр сырқаттан қайтыс болған. Империялық жүйені сынаған, өзі де абақты азабын тартқан, «Мен жастарға сенемін» атты өлең жазған Алаш ақыны оның тағдырына бей-жай қарамаған тәрізді.

М.Михайлов «Современник» журналының бетінде Ресейдегі әйелдер эмансипациясы мәселесін тұңғыш болып көтерген [12, 462]. Бұл да Мағжан шығармашылығына жақын тақырыптардың бірі екендігі белгілі.

Гейне өлеңінің лейтмотивінде арғы төркіні грек мифологиясына кететін Күн, Ай, жұлдыздар туралы астралдық (солярлық және лунарлық) миф жаңғырып, ерлі-зайыптылар жұбының күрделі қарым-қатынасы соның аясында ашылады. Жұлдыздарды, яғни күнәсіз балаларын жетім қалдырған Күн мен қосағынан үмітін үзбей, күйзеліске түскен Айдың шарасыз жағдайы суреттеледі. Неміс ақынында, соған сәйкес Михайловта да Ай мен Күн араздықтан бірін-бірі көрмей кеткен Әйел-Құдай мен Ер-Құдай бейнелерінде (Luna, die Göttin, und Sol, der Gott/ Луна-богиня и Солнце-бог) көрінсе, Мағжан бұл мифтік өрнекті алып тастап, шығарма желісін қазақ ұғымына бейімдейді. Көк жүзіндегі табиғи коллизияны жер бетіндегі адамзат тіршілігіне көшіріп, күйеуі кетіп қалған әйелді батып бара жатқан Күнді тоқтата алмаған Аймен салғастырады. Екі араны айырған нәрсе – «өтірік, өсек» деп, Абай айрықша мән берген сөздерді қолданады.

Гейне өз өлеңін верлибр түрінде, яғни ұйқассыз, буын саны еркін, әр қатарының ырғағы біркелкі емес пішінде жазған. Михайлов аударма жасағанда сол тәсілді сақтаған. Ал Мағжан кезекті ұйқасты пайдаланып, төрт жолының әрбірі 7-8 буыннан құралған он төрт шумақтан тұратын тәржімесінде аз сөзге көп мағына сыйғызуға тырысқан.

Гейненің жалпы «Солтүстік теңіз» жыр шоғырындағы секілді, бұл өлеңінде де теңіз стихиясы басым (Түпнұсқада: «...weitaufschauernde, Silbergraue Weltmeer»; Михайловта: «...волнами шумящее, серебром окаймлённое море»). Мағжан оны «толқынданған дария» деген жалғыз тіркеспен береді. Оның аудармасының көркемдік кестесінде Абайдың өнегесі, дәлірек айтқанда, «Көлеңке басын ұзартып...», «Күнді уақыт итеріп» өлеңдерінің пейзаждық көріністерінің ықпалы байқалады. Мағжанның «жұқа, ақшыл бұлттары» батып бара жатқан Күнді «құрмет қып, ұзатады». Бұл түпнұсқада да, орысша аудармада да жоқ сурет. Қазақ ақыны ымыртты шақты бейнелегенде, «қызарып оттай күн батар», «жұлдыздар ұсақ ұшқындай» деп түпнұсқадан ауытқымайды, бірақ Гейне секілді «күзгі» деген сөзді қолданбай-ақ, «қара бұлт», «тұманды көк» тіркестері арқылы жыл мезгілін тұспалмен танытады.

1-Кесте. «Күннің батуы» өлеңінің түпнұсқасы мен аудармаларын салыстыру

Мәтінді талқылау нәтижелері	Г.Гейне (55 жол)	М.Михайлов (64 жол)	М.Жұмабайұлы (56 жол)
Шеберлікпен қазақыландыру мысалдары	«Luftgebilde, rosig angehaucht, Wallen ihr nach»	«Воздушные тучки, прозрачны и алы, Несутся за ним»	«Жұқа, ақшыл бұлттар Құрмет қып, оны ұзатар»
	«Einst»	«Некогда»	«Баяғы ерте заманда»
	«am Himmel glänzten, Ehlich vereint»	«в небе сияли, в брачном союзе»	«Толықсып тұрған шақ болған, Нұрлары балқып екеуі, Қосылысқан бір мезгіл»
	«Doch böse Zungen zischelten»	«Но злым языком клевета зашипела»	«Өтірік, өсек жайылған»
	«Jetzt am Tage, in einsamer Pracht, Ergeht sich dort oben der Sonnengott, Ob seiner Herrlichkeit»	«И нынче днём в одиноком величии Ходит по́ небу солнце, За гордый свой блеск»	«Осы күнде тәкаппар Күн көкте жалғыз жайнайды, Сәулесіне алтын мәз болып»

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

	«Aber des Nachts Am Himmel wandelt Luna, Die arme Mutter Mit ihren verwaisten Sternenkindern»	«А ночью По небу бродит луна, Бедная мать, Со своими сиротками-звёздами,	«Түн болса, аппақ қайғылы, Қорқып қана Ай туар. «Апалап» ерген артында Балалары – жетім жұлдыздар»
	«Weiblich gesinnt»	«Женским незлобивым сердцем»	«Айнымас әйел көңілмен»
	«fluthenkaltes Wittwerbett»	«Влажно-холодное ложе»	«Тұл төсек»
Пайдаланылмаған бейнелер	«Luna, die Göttin, und Sol, der Gott»	«Луна-богиня и Солнце-бог»	-
	«und sanfte Dichter»	«И кроткой душою поэты»	-
Аударылмай қалған жолдар	«Und die armen Götter, oben am Himmel Wandeln sie, qualvoll, Trostlos unendliche Bahnen, Und können nicht sterben, Und schleppen mit sich Ihr strahlendes Elend. Ich aber, der Mensch, Der niedriggepflanzte, der Tod-beglückte, Ich klage nicht länger».	«И бедные боги Грустно проходят по небу Свой путь безутешный И бесконечный, И смерти им нет, и влачат они вечно Своё лучезарное горе. Так мне ль — человеку, Низко поставленному, Смертью одарённому, — Мне ли роптать на судьбу?»	- - - - - - - - - - - - -
Аудармашының өз тарапынан қосқан ой түйіні		-	«Күн мен де Айды айырған, Не қылмас дейсің бұл өсек!»

Қорытынды

Орыс әдебиетіне қатысты деректер мен мәтіндерді зерттеудің нәтижесінде Гётенің *An die Entfernte* өлеңін Ф.Б.Миллердің – «К отсутствующей», Гейненің *Sonnenuntergang* өлеңін М.Л.Михайловтың «Закат солнца» деп аударғаны дәлелденді. Олар Мағжан Жұмабайұлының «Айрылдым сенен, жан сәулем» және «Күннің батуы» аударма өлеңдеріне негіз болған.

Зерттеу барысында Мағжан Жұмабайұлының Гёте мен Гейне шығармаларының орыс тіліне аударылған басылымдарымен, сондай-ақ XIX ғасыр және XX ғасыр басындағы Ресейде жарық көрген әдеби журналдармен (мысалы, «Русское слово», «Библиотека для чтения, т.б.), поэтикалық антологиялармен жақсы таныс болғандығы туралы қорытынды жасалды. Аудармашылар Ф.Миллер мен М.Михайлов жөнінде мәліметтер жинақталып, өмірбаяндары мен қаламгерлік қызметтері сараптан өткізілді және Мағжанның олар тәржімелеген өлеңдерді таңдап алу себептері жөнінде тұжырымдар берілді.

Гёте шығармаларын зерттеген британиялық ғалым Мэтью Белл оның ағылшын тіліне әр түрлі авторлар жасаған аудармаларының ерекшеліктері туралы жаза отырып, осы орайда: «Поэтикалық тіл мен мәнердің кейде нәзік, кейде өткір болып келетін контурлары бәрінен маңыздырақ», - дейді [26, 118]. Осы ретте немісше, орысша және қазақша мәтіндерге салыстырмалы-салғастырмалы және контекстік талдау жасалып, өлеңдердің жазылу тарихы, тақырыптық арқауы, жанрлық сипаты, композициялық құрылымы, көркемдік-бейнелік ерекшеліктері, лирикалық кейіпкер болмысы туралы пікірлер ұсынылды. Қазақ ақынының аудармашы ретіндегі шеберлігі түпнұсқаны өзі

өмір сүріп отырған қоғамдық ахуалмен және жеке өмір тәжірибесімен, сондай-ақ ұлттық ұғымдармен көркемдік тұрғыдан байланыстыра білгендігінен көрінетіндігі пайымдалды.

Мақаланың нәтижелері Мағжан Жұмабайұлы туралы зерттеулерге тың мәліметтер қосып, ақынның шығармашылық лабораториясына тереңірек үңілуге, оның поэзиясына Гёте мен Гейне тарапынан болған әсерді одан әрі байыптауға септігін тигізеді деген ойдамыз.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы//Кітапта: Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.6. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Б. 155-186.

2. Жұмабайұлы М. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үштомдық. 2-том. / Құрастырып, баспаға дайындағандар: К.Матыжанов, Т.Әкімова, Ж.Рақыш, Н.Сәрсек. – Астана: Түркі академиясы, 2023. – 568 б.

3. Бельгер Г. «Орман патшасына» ой жүгірткенде...//Кітапта: Көркем аударма: тәжірибе мен тағылым. Жинақты түзген К.Юсуп. – Астана: Фолиант, 2011. - Б.271-284.

4. Елеукенов Ш. Мағжан. Өмірі мен шығармагерлігі. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.

5. Бейбытова К. Жумабаев и русский символизм// Нива. - 1998. - № 3. - С. 71-75. [Электрон. ресурс]. – URL: https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1174330&simple=true (дата обращения: 10.02.2025)

6. Бейсентай А. Мағжанның поэзиялық аудармалары//Е.Бөкетов атындағы Қарағанда мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. - №4 (64). – Б.39-45.

7. Ли Лунь. Роль и функции художественного перевода в XXI веке// Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. Литературоведение. – 2020. – №2. – С.58-62. [Электрон. ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-funktsii-hudozhestvennogo-perevoda-v-xxi-veke (дата обращения: 10.02.2025)

8. Goethe, Johann Wolfgang von: Goethe's Schriften. 8. – Leipzig: Göschen 1789. – 342 s.

9. Собрание сочинений Гете в переводах русских писателей, изданных под редакцией Ник. Вас. Гербеля. Том 1. Лирические стихотворения и поэмы. – Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1878. – 424 с.

10. Стихотворения Ф.Б.Миллера. Том 6. Издание второе. – Москва: Типография Ф.Б. Миллера, 1880. – 318 с.

11. Собрание сочинений Гете в переводе русских писателей. 2-е изд. под ред. Петра Вейнберга. Том 1. – Санкт-Петербург, 1892. – 377 с.

12. Жирмунский В. Гете в русской литературе. – Ленинград: Гослитиздат, 1937. – 674 с.

13. Эткинд Е.Г. Поэтический перевод в истории русской литературы// Мастера русского стихотворного перевода: В 2 кн. – Ленинград: Советский писатель, 1968. – Кн. 1. – С.5-72.

14. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. – Москва: Наука, 1978. – Т. 1. Стихотворения, поэмы, статьи и рецензии, прозаические наброски,1834-1849. – 574 с.

15. Добролюбов А. Н. Шиллер в переводе русских писателей, т. IV // Добролюбов Н. А. Собрание сочинений: в 9 т. – Москва, Ленинград: Гос. изд. худож. лит., 1962. – Т. 3: Статьи и рецензии. Июнь-декабрь 1858. — С. 192-193.

16. Ожегов С. Толковый словарь русского языка. – Москва: ООО «Издательство ОНИКС», ООО «Издательство «Мир и образование», 2011. – 736 с.

17. Kelling, Hans-Wilhelm, «Eine berühmte menschliche Beziehung: Charlotte von Stein und Johann Wolfgang von Goethe» (2018). Resources. 11. [Электрон. ресурс]. – URL: https://scholarsarchive.byu.edu/sophsupp_resources/11 Дата обращения 10.02.2025).

18. Heinrich Heine. Abenddämmerung. Buch der Lieder, Die Nordsee, Erster Zyklus. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1827. – 372 s.

19. Михайлов М.Л. Северное море (Из «Путевых картин» Гейне)//Русское слово. – 1859. – № 11. – отд. I. – С. 110-112.

20. Гейне Г. Книга песен в переводе русских писателей. Под редакцией П.В. Быкова. Иллюстрации Поля Тумана. - Санкт-Петербург: Книгоиздательство Герман Гоппе, 1893. – 208 с.

21. Гейне Генрих (1797-1856). Книга песен: в переводе русских писателей / под ред. П. В. Быкова; ил. Поля Тумана. – Изд. 2-е, значительно измененное, 1-е иллюстрированное изд. – Санкт-Петербург: Герман Гоппе, 1897. – 199 с.

22. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1896. – Т. XIXa. – С. 497-498.

23. Песни Гейне в переводе М. Л. Михайлова. — Санкт-Петербург: Типография Якова Трея, 1858. — 144 с.

24.Добролюбов Н.А. Песни Гейне в переводе М. Л. Михайлова, СПб. 1858// Современник. – 1858. – том LXIX. – № 5. – С. 63-65.

25. Вейнберг П.И. Песни Гейне в переводе М. Л. Михайлова. СПб. 1858// Библиотека для чтения. – 1858. – т. CL. – № 7. – С. 11-17.

26. Bell M. Johann Wolfgang von Goethe: Faust. A Tragedy in Two Parts, with the unpublished scenarios for the Walpurgisnacht and the Urfaust. Translated with an introduction and notes by John R. Williams. Pp. 496. Ware: Wordsworth Editions, 2007// Translation and Literature. – 2011. - Volume 20, Issue 1. – P. 117-121. https://doi.org/10.3366/tal.2011.0011

A.Zh. Sharip
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Magzhan Zhumabayuly's Translations of Goethe and Heine

Abstract. M. Zhumabayuly translated four poems from German poetry. The poems *Orman Patshasy (Erlkönig)* and *Aiyryldym Senen, Zhan Saulem (An die Entfernte)* by Goethe, and *Yeki Betin, Sulu Kyz (Es liegt der heiße)* and *Kunnin Batuy (Sonnenuntergang)* written by Heine. This article aims to establish the names of the Russian translators whose versions of the German classics' poems were used by Magzhan Zhumabayuly, as well as to analyze the corresponding texts. The research involved examining periodicals published in Russia in the 19th and early 20th centuries, encyclopedic dictionaries, poetic anthologies, biographies, and the literary heritage of Russian poets of that era, along with original and Russian-translated texts of Goethe and Heine, as well as critical works dedicated to these authors. The use of cultural-historical, biographical, comparative, structural-descriptive, and contextual methods ensured data verification and the interpretation of the poems. It was established that Goethe's poem *An die Entfernte* was translated into Russian by F. Miller under the title K Otsutztvuyucshei (*Aiyryldym Senen, Zhan Saulem*), and Heine's poem *Sonnenuntergang* was translated by M.L. Mikhailov under the title *Zakat Solnsta Kunnin Batuy*). The results contribute to the study of Magzhan Zhumabayuly's literary heritage and promote the development of Kazakh-German literary relations.

Keywords: Magzhan Zhumabayuly, Johann Wolfgang von Goethe, «An die Entfernte», Heinrich Heine, «Sonnenuntergang», F. Miller, M.L. Mikhailov.

А.Ж. Шарип
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Гёте и Гейне в переводах Магжана Жумабайулы

Аннотация. Магжан Жумабайулы перевёл четыре стихотворения из немецкой поэзии. Два из них принадлежат Гёте («Орман патшасы», «Айрылдым сенен, жан сәулем»), а два других – Гейне («Екі бетің, сұлу қыз..», «Күннің батуы»). Известно, что балладу Гёте «Лесной царь» перевел В.Жуковский, а стихотворение Гейне «Твои пылают щечки..» – А.Фет. Однако авторство русских переводов оставшихся двух стихотворений Гёте и Гейне до сих пор не было предметом специального исследования. Целью данной статьи является установление имен русских переводчиков, чьи версии стихотворений немецких классиков были использованы Магжаном Жумабайулы, а также анализ соответствующих текстов. В рамках исследования были изучены периодические издания, выходившие в России в XIX и начале XX вв., энциклопедические словари, поэтические антологии, биографии и творческое наследие русских поэтов той эпохи, а также оригинальные и переведённые на русский язык тексты Гёте и Гейне и критические работы, посвящённые этим авторам. Использование культурно-исторического, биографического, сравнительно-сопоставительного, структурно-описательного и контекстуального методов позволило обеспечить верификацию данных и интерпретацию стихотворений. В результате исследования было установлено, что стихотворение Гёте «An die Entfernte» было переведено на русский язык Ф.Миллером под названием «К отсутствующей» («Айрылдым сенен, жан сәулем»), а стихотворение Гейне «Sonnenuntergang» – М. Л. Михайловым под заглавием «Закат солнца» («Күннің батуы»). Полученные результаты вносят вклад в изучение творческого наследия Магжана Жумабайулы и способствуют развитию казахско-немецких литературных связей.

Ключевые слова: Магжан Жумабайулы, Иоганн Вольфганг фон Гёте, Генрих Гейне, Ф. Миллер, «К отсутствующей», М.Л. Михайлов, «Закат солнца».

References

1. Aimauytov Zh. Magzhannyn akyndygy [Magzhan's Poetry]. In: Aimauytov Zh. Six-Volume Collected Works. Vol. 6. (El-shezhire, Almaty, 2013, 155-186 pp.) [in Kazakh]

2. Zhumabaiuly M. Shygharmalarynyn akademialyk tolyk zhinagy [Complete Academic Collection of Works]. Three Volumes. Volume 2. Compiled and prepared for publication by K. Matyzhanov, T. Akimova, Zh. Rakysh, N. Sarsek (Turki akademiiasy, Astana, 2023, 568 p.) [in Kazakh]

3. Belger G. «Orman patshasyna» oi zhugirtkende... [Reflecting on «The Forest King»...]. In: Literary Translation: Experience and Lessons. Compiled by K. Yusup (Foliant, Astana, 2011, 271-284 pp.) [in Kazakh]

4. Eleukenov Sh. Magzhan [Magzhan]. His Life and Works (Sanat, Almaty, 1995, 384 p.) [in Kazakh]

5. Beibutova K. Zhumabaev i russkii simvolizm [Zhumabayev and Russian Symbolism] Niva, №3, 71-75 (1998) [Electronic resource]. – URL: https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1174330&simple=true (accessed date: 10.02.2025) [in Russian]

6. Beisentai A. Magzhannyn poezialyk audarmalary [Magzhan's Poetic Translations]. Bulletin of the Karaganda State University named after E. Buketov. Philology Series, № 4 (64), 39-45 (2011) [in Kazakh]

7. Li Lun'. Rol' i funktsii khudozhestvennogo perevoda v XXI veke [The Role and Functions of Literary Translation in the 21st Century] Bulletin of Polotsk State University. Series A. Humanities. Literary Studies, №2, 58-62 (2020) [Electronic resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-funktsii-hudozhestvennogo-perevoda-v-xxi-veke (accessed date: 10.02.2025) [in Russian]

8. Goethe, Johann Wolfgang von: Goethe's Schriften. 8. [Goethe's Writings. Vol. 8] (Göschen, Leipzig, 1789, 342 p.) [in German]

9. Sobranie sochinenii Gete v perevodakh russkikh pisatelei, izdannykh pod redaktsiei Nik. Vas. Gerbelia. Tom 1. Liricheskie stikhotvoreniia i poemy [Collection of Goethe's Works in Translations by Russian Writers, Edited by Nik. Vas. Gerbel. Volume 1] Lyric Poems and Epics] (M. Stasiulevich Printing House, Saint Petersburg, 1878, 424 p.) [in Russian]

10. Stikhotvoreniia F.B. Millera [Poems by F.B. Miller] Volume 6. Second Edition (F.B. Miller Printing House, Moscow, 1880, 318 p.) [in Russian]

11. Sobranie sochinenii Gete v perevode russkikh pisatelei. 2-e izd. pod red. Petra Veinberga. Tom 1 [Collection of Goethe's Works in Translation by Russian Writers. 2nd Edition, Edited by Petr Weinberg. Volume 1] (Saint Petersburg, 1892, 377 p.) [in Russian]

12. Zhirmunskii V. Gete v russkoi literature [Goethe in Russian Literature] (Goslitizdat, Leningrad, 1937, 674 p.) [in Russian]

13. Etkind E.G. Poeticheskii perevod v istorii russkoi literatury [Poetic Translation in the History of Russian Literature], Masters of Russian Verse Translation: In 2 Books, Book 1 (Sovetskii pisatel, Leningrad, 1968, 5-72 pp.) [in Russian]

14. Turgenev I. S. Polnoe sobranie sochinenii i pisem: V 30 t. [Complete Works and Letters: In 30 Volumes]. Vol. 1. Poems, Epics, Articles and Reviews, Prose Sketches, 1834-1849 (Nauka, Moscow, 1978, 574 p.) [in Russian]

15. Dobroliubov A. N. Shiller v perevode russkikh pisatelei, t. IV [Schiller in Translations by Russian Writers, Vol. IV] Collected Works: In 9 Volumes, Vol. 3: Articles and Reviews. June-December 1858 (State Publishing House of Fiction, Moscow, Leningrad, 1962, 192-193 p.) [in Russian]

16. Ozhegov S. Tolkovyi slovar' russkogo iazyka [Explanatory Dictionary of the Russian Language] (ONIKS Publishing House, Mir i Obrazovanie Publishing House, Moscow, 2011, 736 p.) [in Russian]

17. Kelling, Hans-Wilhelm, «Eine berühmte menschliche Beziehung: Charlotte von Stein und Johann Wolfgang von Goethe» [«A Famous Human Relationship: Charlotte von Stein and Johann Wolfgang von Goethe»] Resources. 11 (2018). [Electronic resource]. – URL: https://scholarsarchive.byu.edu/sophsupp_resources/11 (accessed date: 10.02.2025) [in German]

18. Heinrich Heine. Abenddämmerung. Buch der Lieder, Die Nordsee, Erster Zyklus [Dusk. Book of Songs, The North Sea, First Cycle] (Hoffmann und Campe, Hamburg, 1827, 372 p.) [in German]

19. Mikhailov M.L. Severnoe more (Iz «Putevykh kartin» Geine. otd. I.) [The North Sea (From «Travel Pictures» by Heine. Part I.)] Russkoe slovo, №11, 110-112, (1859) [in Russian]

20. Geine G. Kniga pesen v perevode russkikh pisatelei. Pod redaktsiei P.V. Bykova. Illiustratsii Polia Tumana [Book of Songs in Translations by Russian Writers. Edited by P.V. Bykov. Illustrations by Polya Tumana] (German Goppe Publishing House, Saint Petersburg, 1893, 208 p.) [in Russian]

21. Geine Genrikh (1797-1856). Kniga pesen: v perevode russkikh pisatelei / pod red. P. V. Bykova; il. Polia Tumana. – Izd. 2-e, znachitel'no izmenennoe, 1-e illiustrirovannoe izd [Book of Songs: in Translations by Russian Writers], Edited by P.V. Bykov; Illustrated by Polya Tumana, 2nd Edition, Significantly Revised, 1st Illustrated Edition (German Goppe, Saint Petersburg, 1897, 199 p.) [in Russian]

22. Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.) [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron: in 86 Volumes (82 Volumes and 4 Supplements)] Vol. XIXa (Saint Petersburg, 1896, 497-498 p.) [in Russian]

23. Pesni Geine v perevode M. L. Mikhailova [Songs of Heine in Translation by M.L. Mikhailov] (Jacob Treia Printing House, Saint Petersburg, 1858, 144 p.) [in Russian]

24. Dobroliubov N.A. Pesni Geine v perevode M. L. Mikhailova, SPb. 1858 [Songs of Heine in Translation by M.L. Mikhailov, Saint Petersburg, 1858] Sovremennik, №5, Volume LXIX, 63-65 (1858) [in Russian]

25. Veinberg P.I. Pesni Geine v perevode M. L. Mikhailova. SPb. 1858 [Songs of Heine in Translation by M.L. Mikhailov, St. Petersburg, 1858] Biblioteka dlia chteniia, №7, Vol. CL, 11-17 (1858) [in Russian]

26. Bell M. Johann Wolfgang von Goethe: Faust. A Tragedy in Two Parts, with the unpublished scenarios for the Walpurgisnacht and the Urfaust. Translated with an introduction and notes by John R. Williams. Pp. 496. Ware: Wordsworth Editions, 2007. Translation and Literature, Volume 20, Issue 1, 117-121 (2011): https://doi.org/10.3366/tal.2011.0011

Автор туралы мәлімет:

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6704-2246.

Шарип Амантай Жарылкасынулы – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6704-2246.

Sharip Amantay Zharylkasynuly – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6704-2246.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/ METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE/ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.01.45 *DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-333-344*
Research article

The effectiveness of teaching Kazakh literature through new media resources in HIEs

N.B. Assan[1], D.N. Baigutova[2], Zh.I. Moldanova[3]
South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: [1] assan.nazerke@mail.ru, [2] dinar_1378@mail.ru, [3] jazira.ilesovna@mail.ru)*

Abstract. This study investigates how new media resources enhance the teaching of Kazakh literature in higher education. By integrating visualization, audio-video, and social platforms with traditional methods, the research explores their impact on student engagement and literary interest. The study analyzes the benefits and limitations of modern technologies in literary education, demonstrating the effectiveness of providing accessible electronic books, audio-video content, and social media platforms. It examines active Kazakh writers and poets on social media, literary platforms, and the web, focusing on their reader engagement strategies. The objectives and activities of literary platforms and popular social media prose and poetry pages are also analyzed. Employing theoretical, empirical (survey-based), and content analysis, the study reveals that new media fosters creativity, boosts interest in literature, and helps preserve national values in contemporary formats. While acknowledging technical and methodological challenges and proposing solutions, the research underscores the crucial role of new media in shaping the future of Kazakh literary education and its revival.

Keywords: media resources, Kazakh literature, higher education institution, student, platform, digital technology, electronic books.

Received: 02.04.2025; Revised: 26.04.2025; Accepted: 12.05.2025; Available online: 25.06.2025

Introduction

Kazakh literature is a vivid manifestation of national identity and culture, representing the historical memory and spiritual world of the people. It is a unique branch of artistic expression that has undergone a complex evolution from oral literature to written works over the centuries. This transformation has made it a significant heritage of national culture. Literature serves as a crucial medium for conveying the lifestyle, aspirations, political, and social events of the people through artistic language. The origins of Kazakh literature trace back to the shared heritage of the Turkic peoples of ancient times. Historical monuments such as the Orkhon-Yenisei inscriptions and the "Book of Korkut Ata" demonstrate the deep historical roots of Kazakh literature. Subsequently, the poetry of zhyraus (bards), the epic traditions of oral literature, poetic improvisations (aitys), and legends laid the foundations of national literature. Contemporary Kazakh literature reflects the harmonious blend of historical heritage and modern artistic pursuits. Tradition and innovation, as key features of the literary process, contribute to enriching the substantive depth of national literature. When discussing the historical stages of Kazakh literature's development, it is essential to highlight the contributions of scholars who meticulously studied each period and analyzed literary heritage. For instance, Shokan Ualikhanov examined Kazakh epics and legends, considering them an integral part of the nation's spiritual culture. He emphasized exploring the historical memory and worldview of the people through oral literature [1]. Ahmet Baitursynov laid the scientific foundations of literary studies. His work "Adebiet Tanitkysh" ("The Theory of Literature") was the first scientific step toward a theoretical study of Kazakh literature [2]. Mukhtar Auezov conducted profound research on Kazakh epic poetry, the art of aitys, and written literature, providing a comprehensive analysis of literary history. His epic novel "The Path of Abai" is a prominent masterpiece of national literature [3]. Scholars such as Z. Kabdolov [4], Z. Akhmetov [5], M. Bazarbayev [6], and S. Kaskabasov [7] have made significant contributions to the development of literary studies by exploring the artistic features and national essence of Kazakh literature.

One of the distinctive features of Kazakh literature is its versatility and syncretism. It evolved from the poetic elements of oral literature to encompass the complex genres of written literature, including the novel, novella, and drama. National worldview, historical memory, and artistic traditions shape the richness of its content and stylistic diversity.

Scholars such as A. Konyratbayev, A.Koshimbayev, K. Bitibayeva, and T. Zhumazhanova paid particular attention to the methodology of teaching Kazakh literature. A. Konyratbayev proposed revealing the artistic features of poetry by analyzing its form, rhyme, and content [8]. Methodologist K. Bitibayeva, in her work "The Methodology of Teaching Kazakh Literature", emphasized that "learners should perceive poetry not merely as a text but as spiritual nourishment that touches the heart" [9]. Kazakh literature remains an eternal beacon of national spirit and culture. It continues to embody the historical destiny, spiritual wealth, and creative potential of the people. Today, influenced by new technologies, Kazakh literature is developing within the new media space, resonating with global literary trends. Despite this, traditional literary heritage retains its relevance, guiding contemporary literature.

In the modern information society, perspectives on literature and teaching methods have undergone significant transformations. New media technologies, in particular, have made poetry accessible to a broader audience, elevating the processes of perception and comprehen-

sion to a new level. Media elements (visualization, audio-visual materials, and social platforms) create new opportunities for teaching literature by blending traditional literary heritage with modern educational approaches. "Educational media resources are diverse tools and materials used to support learning through communication channels. These may include textbooks, videos, interactive simulators, podcasts, e-books, educational applications, and learning management systems" [10]. Integrating such resources into the educational process enhances learners' engagement, fosters creative growth, and improves information accessibility. The following researchers conducted studies exploring the concept of new media: T. Tileubay and A.Zh. Sauirbayeva in "Digital Media: Theory and Practice" [11], S. Avdorsol and A.D. Ongarbayev in "Forming Media Digital Literacy for Primary School Learners" [12], and Sh.S. Kudaibergen and A.K. Abdirkenova in "Pedagogical Conditions for Developing Future Teachers' Media Culture" [13].

In general, the concept of "media" encompasses a broad scope and holds different meanings across various fields. Media refers to a set of tools for disseminating, storing, and delivering information. The term originates from the Latin words for "medium" and "communication." Scientifically, it encompasses any material or virtual means that facilitate the dissemination of human knowledge, culture, and experience. The primary features of media include the speed of information dissemination, the ability to influence public opinion, interactivity, and the capacity to establish connections through social networks. "New media refers to the emergence of computer, digital, and network communications and technologies within the framework of the 20th century. Recently, with the advent of new technologies and the Internet, the media industry has been evolving and transforming. However, materials published online do not necessarily embody the characteristics of new media. It is important to note that interactivity is a fundamental principle of new media" [14]. Utilizing media tools in teaching literature not only enhances learners' interest in reading but also cultivates critical thinking, creativity, and the ability to express their opinions freely. In modern educational practices, media serves as an effective tool that improves the quality of education and fosters a fresh perspective on literature.

Materials and methods

The article employed a comprehensive research methodology to determine the effectiveness of new media resources in teaching Kazakh literature. Specifically, theoretical analysis, empirical methods, and content analysis were utilized.

Firstly, the theoretical analysis method involved examining scientific literature, articles, and methodological guidelines related to the use of new media. The role and significance of modern technologies in teaching Kazakh literature were thoroughly explored.

Secondly, the empirical method was applied through a survey conducted among university students. The survey results provided insights into the impact of new media on the educational process.

Thirdly, content analysis was used to assess the representation of Kazakh literature in new media formats, including e-books, audiobooks, and video content. This analysis enabled conclusions regarding the quality and accessibility of media content.

Results and Discussion

Technologies used in modern literature lessons aim to organize the educational process effectively, enhance students' interest, and develop their creative abilities. These technologies complement traditional methods with new approaches, elevating the quality of education to a new level. In particular, teaching through new media technologies boosts learners' creativity and facilitates efficient access to information. "It is not enough to describe contemporary society merely as 'informational'; this concept should be expanded with terms such as 'integral,' 'global,' and 'digital,' incorporating the 'media' prefix. The term 'media' is understood as a collection of various information types, including not only textual messages but also additional audio and visual content" [12]. Managing and utilizing social media pages related to literature offers opportunities to obtain additional information about writers, poets, and literary works. For instance, *Instagram* pages such as *adebiportalkz, tarmaqtar, and qazaq_adebiety* are widely popular, covering various aspects of Kazakh literature and launching online projects.

"Tarmaqtar": This page is dedicated to promoting contemporary Kazakh poetry, presenting the finest examples of Kazakh poetry in a style of aesthetic minimalism. The project is not only popular on Instagram but also on TikTok, with a follower count of 42,600 (forty-two thousand six hundred).

"Adebiportal kz": This literary portal actively shares literary events, reviews, and creative news on social media. The platform introduces readers to new works and organizes literary discussions, with 18,800 (eighteen thousand eight hundred) followers on Instagram.

"*Qazaq Adebiety" newspaper*: with a history spanning over 90 years, this publication's social media pages widely promote both classical and contemporary works of national literature. The newspaper offers insights into the development of Kazakh literature, reviews of new books, and critical analyses.

In addition, the aforementioned social media pages are also considered official literary portals. They provide valuable resources for those interested in both modern and classical literature.

Adebiportal.kz (https://adebiportal.kz/kz) – this is a Kazakhstani literary portal, offering content in Kazakh, Russian, and English. The site hosts 3,899 e-books and 3,301 author profiles. It also features literary news, audio-visual materials, blogs, and educational articles.

Kitap.kz (https://kitap.kz/) – this platform functions as an online library, providing opportunities to read and listen to a wide range of works from Kazakh and world literature. Additionally, it offers audiobooks and dictionaries.

Qazaqadebieti.kz (https://qazaqadebieti.kz/) – this is a newspaper website that publishes news in the field of literature, culture, and art. It publishes literary analyses, poems, prose, and articles about creative personalities..

Qalamger.kz (https://qalamger.kz//) – this platform prioritizes contemporary poetry and prose. It features works from various genres and facilitates discussions about the creations of emerging poets and writers.

These portals offer substantial support to researchers of Kazakh literature and those engaged in creative work. Depending on your area of interest, you can find the necessary information on these websites. For learners, these online platforms ensure access to supplementary materials, enhancing their learning experience and broadening their literary horizons.

In addition, today there is a growing number of mobile applications and platforms for learning Kazakh language and literature. For example: "*Abai Institute*" – this app allows users to read, listen to, and watch works by Abai. It provides information about Kazakhstani culture and literature. The app is available in six languages and is aimed at both domestic and international audiences. *Kitap.kz* – this platform is designed for online reading and listening to the best works of Kazakh and world literature. It includes over 6,000 books, including Kazakh poetry and prose. *Tilmedia.kz* – this mobile app offers opportunities to read, watch, and listen to the Kazakh language. It provides resources such as fiction, children's literature, cartoons, and audiobooks, making it a highly effective tool for exploring Kazakh literature. These apps play a significant role in making Kazakh literature more accessible through modern technologies and expanding the horizons of media resources.

In today's information society, it is almost impossible to find someone who does not use social media content. Modern media, often referred to as the "Fourth estate," along with telecommunications, radio broadcasts, and social networks, have become so ingrained in our daily lives that it seems impossible to live without them. The internet has become a true model of communication, creating a social environment where people can connect, form groups of interest, and exchange information. The World Wide Web is the main source of information" [15]. Today, the number of social media users is steadily increasing among the public. We receive news and updates about global and local events through social networks. Some artists are gaining popularity through media channels. Writers are not left behind in this trend either. Their literary works are becoming popular on social media and widely spreading among the public. For example, the writer Baktygul Sarmekova, author of the short story collection *"Keyipker"* (*"Character"*). B. Sarmekova is in close contact with her readers on Instagram and Facebook [16]. Zhalgas Kazybek, author of *"Ak kuyin"* (*"White Storm"*), uses social networks actively, contributing to his growing popularity among young people.

The activity of Zhalgas Kazybek, the author of the book "Ak Kuyin", is increasing his popularity among young people on social networks [17]. Similarly, writers such as Alisher Rakhat, Doskhan Zhilkybai, Bakytbek Kadyr, and Lira Konys often exchange opinions with readers in the media.

Representatives of the world of poetry, such as Kalkaman Sarin, Akberen Elgezek, Tanakoz Tolkynkyzy, Erlan Zhunis, Alimzhan Alisher, and Ainur Toleu, often share their works in audio-visual formats on Instagram and Facebook. This format helps to establish direct connections with readers and provides ample opportunities for poetry to reach a wider audience. " A clear sense of freedom in artistic expression, rhythmic, and intonational structures has begun to emerge in contemporary Kazakh poetry, especially in the works of the generation that entered the poetic realm in the 2000s. This generation, moving away from traditional writing forms, has experimented and created stylistic diversity in poetry" [18, 198].

The role and significance of social media activity in modern literature can be considered through the following aspects:

1. *Promoting Creativity*: Writers and poets can quickly share their works with a broad audience through social media.

2. *Popularizing Kazakh Literature*: By adapting Kazakh literature to modern media formats, it becomes possible to promote national identity and integrate with global culture.

3. *Increasing Interest in Literature*: Interactive methods on social media—quizzes, discussions, live streams—engage readers, spark their interest in literature, and encourage creativity. For

example, teaching poetry through short videos or publishing short stories can boost interest in literary works.

4. *Preserving Literature in the Digital Age*: By publishing their works on social media, writers can adapt Kazakh literature to new formats and maintain its relevance. This is an important tool for passing on literary heritage to future generations. Through active engagement on social media, authors not only contribute to the widespread dissemination of their works among readers but also set new trends in the development of literature.

Is it effective to use the aforementioned literary portals, applications, and social media pages in Kazakh literature classes for university students? To explore this question, a survey was conducted among students of the "6B0170100-Training of Kazakh Language and Literature Teachers" and "M170100-Training of Kazakh Language and Literature Educators" educational programs at the O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University (SKPU) in Shymkent. According to the renowned scholar Z.O'Leary, "The most common ways to collect primary data are through surveys and interviews. These methods give you, as a researcher, a lot of power. You can ask whatever you want, whenever you want, in a format that is convenient for you. You also have the freedom to determine the content, order, response time, and sampling of the questions" [19, 278]. Following this perspective, an online survey was conducted using a Google Form. A total of 88 respondents participated. Among them, 72.4% of respondents are between 18-20 years old, 16.1% are between 21-23 years old, and 11.5% are over 24 years old. Educationally, 72.4% are bachelor's students, 10.3% are master's students, and the remaining 17.2% are teachers and lecturers.

The survey questions covered general information, experiences with using new media resources, the effectiveness of new media in teaching Kazakh literature, as well as challenges and suggestions. In total, 11 questions were included.

For the question *"How often are new media resources (e-books, audio works, video lectures) used in Kazakh literature lessons?"* the responses were as follows: 35.6% — "Always", 37.9% — "Often", 19.5% — "Sometimes", 5.7% — "Rarely", 1.1% — "Never" (see Diagram 1).

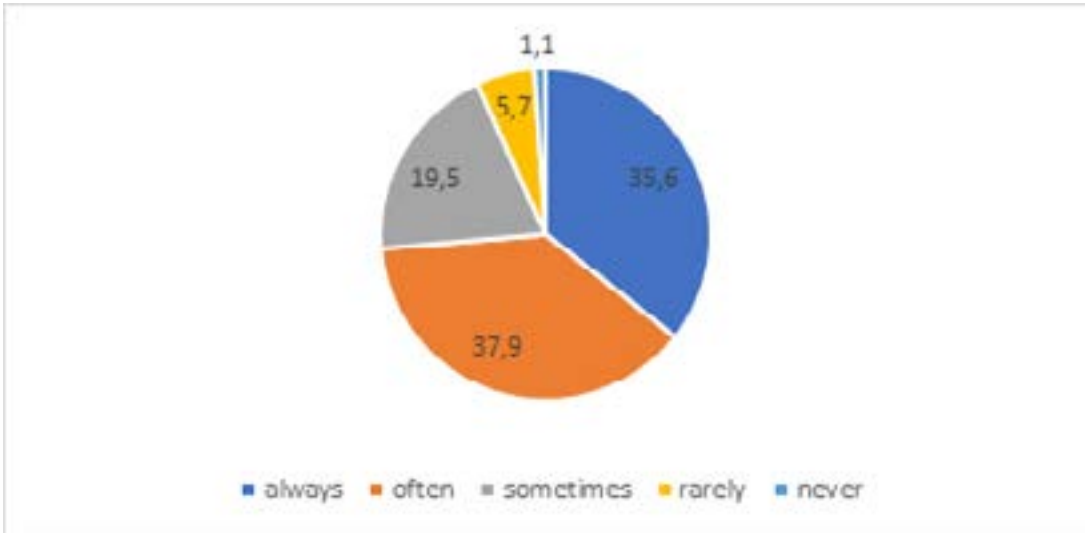

Diagram 1

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

The diagram below shows how effective it is for students and teachers to use new media resources in preparing for Kazakh literature lessons.

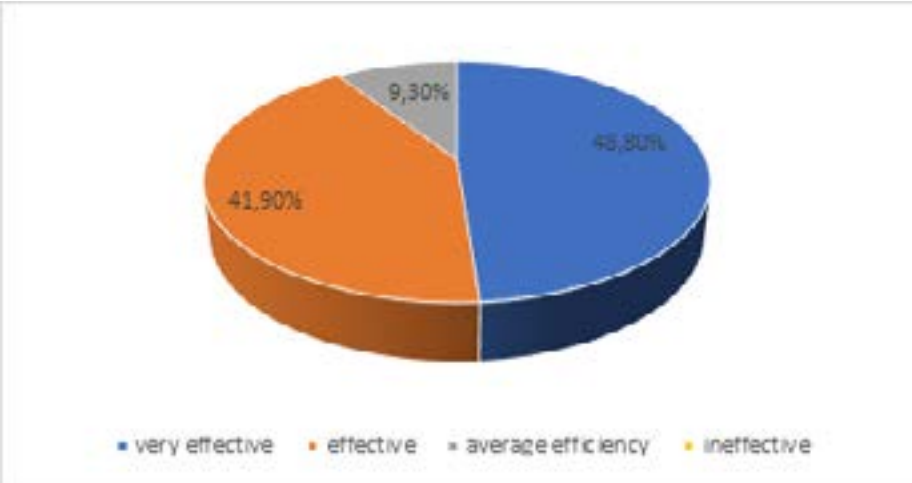

Diagram 1

When asked, "Which new media resources do you find most effective?", respondents predominantly chose e-books (66.3%) and video lectures (48.8%), with the option to select multiple answers. 61.2% of participants rated the methodology of teaching Kazakh literature through new media as "very good." Students also shared suggestions, such as incorporating 3D technology elements and using modern European methods during lessons.

Some studies highlight the drawbacks of using media resources in teaching methods. According to these researchers, the abundance, speed, and accessibility of information can inhibit cognitive abilities such as thinking, memory, and imagination. However, the results of this study demonstrate that utilizing media resources in Kazakh literature lessons significantly enhances the engagement and quality of the lessons. Effectively integrating media technologies is a requirement of the modern age. Nevertheless, it is crucial to mitigate potential negative impacts when adopting these technologies.

Conclusion

In conclusion, supporting the use of new media resources in teaching Kazakh literature is an essential component of modern education that meets contemporary societal demands. As the study has shown, the interactive, accessible, and multifaceted capabilities of new media contribute significantly to engaging students with and deepening their understanding of national literary heritage. New media resources—including e-books, audio and video content, and multimedia projects—have paved the way for Kazakh literature to resonate with contemporary audiences. This approach not only complements traditional teaching methods but also fosters the development of students' creative skills and enhances their interest in literature. Moreover, the media plays a crucial role in preserving and promoting national values.

Nevertheless, certain challenges have emerged in the application of new media, such as insufficient technical equipment, inconsistencies in content quality, and varying levels of proficiency among educators in mastering new media. Addressing these issues requires systematic

improvements to the technical infrastructure, enhanced professional development for instructors, and the production of high-quality media content.

Overall, the use of new media resources in teaching Kazakh literature is an effective tool for revitalizing national literature and making it more accessible to today's audience. This methodology not only fosters a greater respect for literature among future generations but also contributes to their cultural and national education.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. N.B. Assan: data collection, article concept development, preparation of the introduction and main concepts of the article. D.N.Baigutova: systematization and compilation of research materials, participation in the discussion of research results. Zh.I. Moldanova: critical analysis of the literature.

References

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1985. – 560 б.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 224 б.
3. Әуезов М. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 424 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
5. Ахметов З. Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 1973. – 200 б.
6. Базарбаев М. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
7. Қасқабасов С. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Санат, 1999. – 352 б.
8. Қоңыратбаев А. Әдебиет пәнін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ғылым, 2005. – 200 б.
9. Бітебаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 285 б.
10. Әбдіркенова А. Білім алу үдерісіндегі медиа ресурстардың ересектердің когнитивті сферасына әсері // 3I: Intellect, Idea, Innovation. – 2023. – №4. – Б. 110–122.
11. Тілеубай Т., Сауырбаева А.Ж. Цифрлық медиа: теориясы мен практикасы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2021. – № 2(135). – Б. 71–82. – URL: https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/197.
12. Авдарсол С., Оңғарбаева А.Д. Бастауыш сынып оқушыларының цифрлық медиасауаттылығын қалыптастыру // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Физика-математика ғылымдары сериясы. – 2024. – № 85, Т.1. – Б. 179–188. – DOI: https://doi.org/10.51889/2959-5894.2024.85.1.017
13. Құдайберген Ш.Ш., Әбдіркенова А.Қ. Болашақ мұғалімнің медиа мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары // Алтынсарин оқулары «Қазіргі білім берудегі инновациялық технологиялар: стратегия, мақсаттар, іске асыру»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2024. – Б. 277–287
14. Дурандина А. Что такое новые медиа? LES Media, 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://les.media/articles/436125-chto-takoe-novye-media-for-landing (дата обращения: 15.12.2024)
15. Байменова Б.С., Күлжабекова С.О. Жасөспірімдердің дүниетанымын медиаконтент арқылы қалыптастыру // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. – 2023. – № 145(4). – Б. 37–48.

– Қолжетімді: https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/103.

16. Сәрмекова Б. Кейіпкер: Әңгімелер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2020. – 150 б.

17. Қазыбек Ж. Ақ қиын: Повестьтер мен әңгімелер. – Алматы: Ана тілі, 2018. – 180 б.

18. Құрманбай А., Сәрсенбаева Ж., Қуатбекұлы Е. Қазіргі қазақ поэзиясының жаңа үрдістері (А. Елгезек, Е. Жүніс, Б. Қарағызұлы шығармалары негізінде) // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2023. – № 3. – Б. 197–213.

19. О'Лири З. Зерттеу жобасын жүргізу. – Нұр-Сұлтан: Каусар, 2020. – 473 б.

20. Temirbolat, A., Dautova, G., Imangaliyev, B., Sarbasov, B., & Tleubayev, S. Effective online methods and pedagogical insights in digital creativity for literature education. E-Learning and Digital Media, 0(2025). https://doi.org/10.1177/20427530251317721

Н.Б. Асан, Д.Н. Байғұтова, Ж.И. Молданова

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

ЖОО-да жаңа медиа ресурстары арқылы қазақ әдебиетін оқытудың тиімділігі

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары оқу орындарында жаңа медиа ресурстарын пайдалану арқылы қазақ әдебиетін оқытудың тиімділігі қарастырылады. Жаңа медиа элементтері (визуализация, аудио-бейне материалдар, әлеуметтік платформалар) дәстүрлі әдебиет пен заманауи оқыту әдістерін үйлестіре отырып, әдебиетті оқытуда жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Білім алушылардың әдебиетті оқуға деген қызығушылығын арттыруда мол септігін тигізеді. Зерттеудің мақсаты – заманауи технологиялардың әдеби білім беру үдерісіне қосқан үлесін анықтап, олардың артықшылықтары мен шектеулерін талдау. Қазақ әдебиеті сабақтарында электрондық кітаптар, аудио және видеоконтент, әлеуметтік желі парақшалары мен платформаларды білім алушыларға қолжетімді әрі қызықты түрде ұсыну тиімді әдіс екені дәлелденді. Бірнеше әлеуметтік желі парақшалары мен әдеби платформаларға және желіде белсенді ақын-жазушыларға талдау жасалды. Олардың шығармашылығының халық арасында таралуы және оқырмандармен байланыс орнатудағы тиімді әрекеттері сарапқа салынды. Әдеби платформалардың негізгі мақсаты мен олардың атқарып жатқан жұмыстары жайында ақпарат берілді. Сонымен бірге, әлеуметтік желілерде оқырмандарға қызықты болған проза-поэзия парақшалары талданды. Зерттеуде теориялық талдау, эмперикалық талдау және контент-талдау әдістері қолданылды. Эмперикалық талдаудың ішінде сауалнама әдісінің көмегімен бастапқы деректер жиналды. Сауалнама қорытындысына сараптама жасалды. Нәтижесінде, жаңа медианың білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, әдебиетке деген қызығушылығын арттыруға және ұлттық құндылықтарды заманауи форматта сақтауға ықпал ететіні анықталды. Сонымен қатар, техникалық және әдістемелік қиындықтар талқыланып, оларды шешу жолдары ұсынылды. Зерттеу жаңа медианың қазақ әдебиетін оқыту үдерісіндегі маңызды рөлін айқындай отырып, білім беру мен ұлттық әдебиетті жаңғырту болашағын көрсетеді.

Түйін сөздер: медиа ресурстар, қазақ әдебиеті, жоғары оқу орны, білім алушы, платформа, цифрлық технология, электронды кітаптар.

Н.Б. Асан, Д.Н. Байгутова, Ж.И. Молданова
Южно-Казахстанский педагогический университет имени У. Жанибекова, Шымкент, Казахстан

Эффективность преподавания казахской литературы через новые медиа ресурсы в вузе

Аннотация. В статье исследуется эффективность применения новых медиа в преподавании казахской литературы в высших учебных заведениях с использованием новых медиаресурсов. Элементы новых медиа (визуализация, аудио-, видеоматериалы, социальные платформы) расширяют возможности преподавания литературы, сочетая традиционную литературу с современными методами обучения и повышая интерес к чтению. Цель - определить вклад технологий в литературное образование, их плюсы и минусы. Доказано, что доступные электронные книги, аудио, видео и соцсети эффективны на занятиях. Проанализированы активные поэты и писатели в сети, их стратегии взаимодействия с читателями, цели и деятельность литературных платформ, а также популярные страницы прозы и поэзии в соцсетях. В исследовании использовались методы теоретического анализа, эмпирического анализа и контент-анализа. В эмпирическом анализе исходные данные были собраны с помощью опроса, результаты которого затем были проанализированы. В результате установлено, что новые медиа способствуют развитию творческих способностей обучающихся, повышению интереса к литературе и сохранению национальных ценностей в современном формате. Кроме того, обсуждались технические и методические проблемы, и предложены пути их решения. Данное исследование показывает перспективы модернизации образования и национальной литературы, определяя важную роль новых медиа в процессе обучения казахской литературе.

Ключевые слова: медиаресурсы, казахская литература, высшее учебное заведение, обучающийся, интерактивное образование, платформа, цифровые технологии.

References

1. Ualihanov, Sh. Tandamaly shygarmalar [Selected Works]. (Gylym, Almaty, 1985, 560 p.) [in Kazakh]

2. Bajtyrsynyly, A. Adebiet tanytkysh [The Theory of Literature]. (Ana tili, Almaty, 1991, 224 p.) [in Kazakh]

3. Auezov, M. Tandamaly shygarmalar zhinagy [Selected Works Collection] (Zhazushy, Almaty, 1979, 424 p.) [in Kazakh]

4. Kabdolov, Z. Soz oneri [The Art of Words] (Sanat, Almaty, 2002, 360 p.) [in Kazakh]

5. Ahmetov, Z. Soz oneri [The Art of Words] (Gylym, Almaty, 1973, 200 p.) [in Kazakh]

6. Bazarbaev, M. Adebiet alemi [The World of Literature] (Gylym, Almaty, 1994, 280 p.) [in Kazakh]

7. Kaskabasov, S. Kazak fol'klorynyn tarihy [The History of Kazakh Folklore] (Sanat, Almaty, 1999, 352 p). [in Kazakh]

8. Konyratbaev, A. Adebiet panin okytu adistemesi [Methods of Teaching Literature] (Gylym, Almaty, 2005, 200 p.) [in Kazakh]

9. Bitibaeva, K. Adebietti okytu adistemesi [Methods of Teaching Literature] (Rauan, Almaty, 1997, 285 p.) [in Kazakh]

10. Abdirkenova, A. Bilim alu uderisindegi mediaresurstardyn eresekterdin kognitivti sferasyna aseri [Influence of Media Resources in the Learning Process on the Cognitive Sphere of Adults]. 3I: Intellect, Idea, Innovation, 4, 110-122 (2023) [in Kazakh]

11. Tileubay, T., Sauyrbaeva, A.Zh. Tsifrlyk media: teoriyasy men tazhiribesi [Digital media: theory and practice]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series, 2(135), 71-82 (2021). – Retrieved from: https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/197 [in Kazakh]

12. Avdarsol, S., Ongarbayeva, A.D. Bastauyshsynyp okushylaryna media tsifrlyk sauattylykty kalyptastyru [Formation of Media Digital Literacy Among Primary School Students]. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Physical and Mathematical Sciences, 85, 1 (Mar. 2024), 179–188 (2024) DOI: https://doi.org/10.51889/2959-5894.2024.85.1.017 [in Kazakh]

13. Kydajbergen, Sh.S., Abdirkenova, A.K. Bolashak mygalimnin media madenietin kalyptastyrudyn pedagogikalyk sharttary [Pedagogical Conditions for Developing Media Culture in Future Teachers]. Altynsarin Readings «Innovative Technologies in Modern Education: Strategy, Objectives, Implementation»: Materials of the International Scientific and Practical Conference, 277-287 (2024) [in Kazakh]

14. Durandina, A. Chto takoe media? [What is Media?]. LES Media, 2018 [Electronic Resource]. – Available at: https://les.media/articles/436125-chto-takoe-novye-media-for-landing (accessed date: 15.12.2024) [in Russian]

15. Baimenova, B.S., Kulzhabekova, S.O. Zhasospirimderdin dunietanymyn mediakontent arkyly kalyptastyru [Formation of teenagers' worldview through media content]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series, 145(4), 37-48 (2023). – Retrieved from: https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/103 [in Kazakh]

16. Sarmekova, B. Kejipker: Angimeler zhinagy [Character: A Collection of Stories] (Zhazushy, Almaty, 2020, 150 p.) [in Kazakh]

17. Kazybek, Zh. Ak kyjyn: Povester men angimeler [The White Storm: Novellas and Stories] (Ana tili, Almaty, 2018, 180 p.) [in Kazakh]

18. Kurmanbay, A., Sarsenbayeva, Zh., Khuatbekyly, Ye. Kazirgi kazak poeziyasynyn zhana urdisteri (A. Elgezek, E. Zhunis, B. Karagyzuly shygarmalary negizinde) [New Trends in Modern Kazakh Poetry (Based on the Works of A. Elgezek, E.Zhunis, B.Karagyzuly)]. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, 3, 197-213 (2023). [in Kazakh]

19. O'Liri, Z. Zertteu zhobasyn zhyrgizu [Conducting Research Projects] (Kausar, Nyr-Sultan, 2020, 473 p.) [in Kazakh]

20. Temirbolat, A., Dautova, G., Imangaliyev, B., Sarbasov, B., & Tleubayev, S. Effective online methods and pedagogical insights in digital creativity for literature education. E-Learning and Digital Media, 0(2025). https://doi.org/10.1177/20427530251317721

Information about the authors:

Асан Назерке Бағланқызы – PhD докторант, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: assan.nazerke@mail.ru, ORCID: 0009-0004-2857-2550.

Байғұтова Динара Нышанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: dinar_1378@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9079-6916.

Молданова Жазира Илесовна – магистр, оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: jazira.ilesovna@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2590-8375.

Асан Назерке Баглановна – PhD докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: assan.nazerke@mail.ru, ORCID: 0009-0004-2857-2550.

Байгутова Динара Нышановна – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: dinar_1378@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9079-6916.

Молданова Жазира Илесовна – магистр, преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: jazira.ilesovna@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2590-8375.

Assan Nazerke Baglankyzy– PhD student, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: assan.nazerke@mail.ru, ORCID: 0009-0004-2857-2550.

Baigutova Dinara Nyshanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: dinar_1378@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9079-6916.

Moldanova Zhazira Ilesovna – Master of Arts, Teacher, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: jazira.ilesovna@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2590-8375.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/ METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE/ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

IRSTI 163151
Research article

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-345-354

The impact of the mnemonic keyword method on English lexical learning process

L.Zh. Beisenbayeva[1*], A.K. Akhmedova[2]
[1]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[2]*A. Pushkin Gymnasium №41, Taraz, Kazakhstan*

(E-mail: [1]aishalyaz@mail.ru, [2]ahmedovaasik@gmail.com)

Abstract. One of the innovative methods of learning a foreign language is the use of mnemonics to memorize words. Cognitive processes, such as the formation of associative connections, play an important role in memorizing information. When memorizing words using the Mnemonic Keyword Method, the creation of mental images and connections is essential. Furthermore, this process activates the visual and creative aspects of cognitive functions. The conducted experimental research is aimed at understanding to what extent students, who were taught to use this method, find it useful and want to continue using it in the future. This article examines the use of the Mnemonic Keyword Method for memorizing English vocabulary. The use of mnemonics increases the motivation of students and allows them to significantly expand their vocabulary. This study aimed to identify the students' opinions regarding this method. To achieve this goal, a survey (questionnaire) was conducted among first-year bachelor students of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. This study revealed the students' perspectives regarding the effectiveness of this method, the students' intentions to use this method in the future, the factors that influence their choice, and the difficulties that arise in the process of applying the method.

Keywords: vocabulary, language, mnemonic, Mnemonic Keyword Method, keyword, memory.

Received: 22.01.2025; Revised: 31.05.2025; Accepted: 04.06.2025; Available online: 25.06.2025

Introduction

In today's rapidly changing world, due to globalization and the development of information technology, English language proficiency is becoming a great advantage for any person. In Kazakhstan, there is a strong emphasis on learning the English language and developing competitive professionals who will contribute to the development of the country and its economy.

However, in the process of learning any language, there is always a concern about how to make the process of memorizing vocabulary straightforward and effective. This is because memorizing vocabulary is often a complex and time-consuming process that is associated with various difficulties.

The main problems faced by learners during this process are the following:

Information overload: Today, there are plenty of resources online and on social media. Because of an excessive amount of information, it is difficult to choose what to focus on, and this consequently leads to low productivity. The constant need to process information can cause fatigue and stress, making it difficult to identify keywords and expressions for memorization.

Insufficient practice: One of the common misconceptions is the belief that simply familiarizing with new words is enough. Consequently, the lack of practice and use of the vocabulary in a context can significantly slow down the process of vocabulary acquisition.

Inconsistent memorization: There are some stages in memorizing vocabulary that should be followed. Such as familiarizing and understanding, building associations and connections, contextualization, repetition, testing, feedback, and correction. However, sometimes some of them are omitted.

Lack of interest: if students have no interest, the process of learning any language can become extremely difficult.

Tendency to forget: The method that most students use to memorize words is cramming. This can provide short-term memorization, but without the active use of words in real situations and connections between words that are memorized, the words are forgotten in a short time

Considering all of the problems associated with learning foreign vocabulary, there is a high need to utilize effective methods of memorization. In this context, the method of Mnemonic Keyword associations stands out as an innovative and effective method. Numerous surveys and research on this topic were conducted, and many of them proved the effectiveness of these techniques. This is because psychologists believe that words that refer to bright mental imagery are much better remembered and conversely, those that are not associated with anything are remembered worse [1, 27].

Leontiev A. A. considers mnemonic techniques as building connections between memorized and well-known objects [2, 113]. While mnemonic techniques come in various forms, this particular research focuses on the «Keyword Method» of mnemonic, characterized by the creation of mental imagery. Despite being a relatively new term in the field, the concept it represents has been employed before in the works of Atkinson, R., and Raugh, M. According to them with the aid of Keyword Mnemonic, students can learn the required words in a short time, and minimum lack of retention and recognition is obtained [3].

According to Richard C. Atkinson and Michael R. Raugh, the Mnemonic Keyword Method involves a two-stage approach to learning a vocabulary item. In the initial stage, the learner associates the spoken foreign word with an English word, referred to as the keyword, which phonetically resembles some part of the foreign word. In the subsequent stage, the learner

creates a mental image of the keyword interacting with the English translation. Therefore, a keyword is linked with its translation. Their experiment proves the effectiveness of this method. Richard C. Atkinson and Michael R. stated that this method may not be appropriate for all learners, but there is the possibility that some, especially those who have difficulty with foreign languages, will receive particular benefits [3].

M. Amiryousefi and S. Ketabi demonstrated that including mnemonic techniques in classes is a useful way of enhancing vocabulary learning and recall. According to them, there are certain considerations that teachers should keep in mind when teaching vocabulary using the Mnemonic Keyword Method.

1. Learners should be encouraged to discover their own mnemonic devices. In cases where they are unable to do so, teachers can provide assistance by suggesting suitable mnemonic devices.

2. It may not always be feasible to apply specific mnemonic devices to every word. Some words may cause challenges in finding appropriate keyword associations.

3. Additionally, students exhibit varying abilities, with imagery techniques proving more effective for some, while others may benefit more from verbal strategies. [4].

Problem Statement. The Keyword Method as a sub-title of mnemonic has been experimentally proven to be influential in improving vocabulary learning. As evidenced by the findings of a study conducted by Bruning, R., Schraw, G., and Ronning, R., individuals instructed through the mnemonic approach not only saved time but also sustained their motivation to acquire new information. Additionally, the mnemonic technique assists learners in retrieving words when needed later on, distinguishing it from the more mechanical process of rote learning [5, 17].

Undoubtedly, recognizing the significance of employing specialized techniques is crucial when introducing new vocabulary to students. By exploring various mnemonic approaches, educators can enhance the effectiveness of language learning and provide valuable insights into optimal vocabulary retention strategies.

This article aims to analyze the perspectives of the students concerning the efficacy of this method. It is particularly worth noticing, as the success of this method lies in active student engagement and their intrinsic motivation to apply this method.

This study aims to answer the following research questions:

1. How often do students use the Mnemonic Keyword Method?

2. To what extent do students perceive the Mnemonic Keyword Method as beneficial in facilitating their language acquisition?

3. What factors influence students' preferences for or against the usage of the Mnemonic Keyword Method in English lexical learning?

The article examines the important role of mnemonics in the effective formation of a lexical stock. Special attention is paid to the opinion of students who, as part of a scientific experiment, were trained to use mnemonics to learn foreign words in the context of the Mnemonic Keyword Method.

The scientific significance of the work: The study of students' opinions on the Mnemonic Keyword Method can provide an immersion into the cognitive processes underlying the use of mnemonics for memorizing words. This contributes to a better understanding of how students perceive and apply this method. The results of the study can lead to the improvement of English language teaching methodologies. The understanding of how students perceive mnemonics can help teachers adapt their methods to teach more effectively.

Practical significance of the work: The results of the study provide practical value for teachers, enriching their understanding of how students can effectively use mnemonics. This may lead to the development of specific strategies to better adapt this method in curricula. The study can stimulate conversations about how to increase students' motivation and success in learning English vocabulary. Practical findings can be used to create more effective motivation strategies.

Methodology

This research employed a quantitative research methodology, utilizing an online survey as the primary instrument for data collection. The survey, administered anonymously, took the form of a carefully crafted questionnaire. Its purpose was to delve into the perspectives of students at L.N. Gumilyov Eurasian National University regarding the efficacy of the Mnemonic Keyword Method in enhancing the acquisition of foreign language vocabulary.

The participants of the survey were 15 students who attended the General English course. The students memorized new vocabulary by the use of Mnemonic Keyword Method. They were first-year bachelor students majoring in foreign languages. During the semester, the students learnt how to use this method by building important skills such as developing visual memory and associating and connecting objects. After completing the academic term, they were asked to participate in a questionnaire to share their insights and opinions about using the Mnemonic Keyword Method.

A variety of materials and methods aimed at developing students' lexical skills were used to conduct the research. All materials were carefully selected, taking into account their psychological, pedagogical, and methodological significance. The components were chosen according to their role in the effective acquisition of lexical material and the development of language skills.

To develop the theoretical basis for this survey, the works on the methodology of language teaching, the psychology of learning foreign languages and memorizing words, fundamental theories of cognitive science, as well as the theory of the formation of associative connections in the brain using mnemonics were studied. This includes the works of the following authors: Zimnaya, I. A., Leontiev A. A., R. C. Atkinson and M. R. Raugh, M. Amiryousefi and S. Ketabi, S.S.Kunanbaeva, Bruning, R., Vygotsky L.S., and others.

The participants of this survey were first-year students of the specialty Foreign Language: two foreign languages of the Eurasian National University. Those were 15 students who actively used the Mnemonic Keyword Method for memorizing English words during one academic semester. At the end of the semester, they were offered a questionnaire including questions about their opinion on this method.

15 students took part in the survey, 14 of them are female and 1 is male. Since they are first-year students, 14 of them are between the ages of 16 and 18 and one student is between the ages of 19 and 20. As can be seen in Figure 1, all the students who took part in the survey were well acquainted with the method and were able to choose its exact description. This indicates that they have a complete understanding of the Mnemonic Keyword Method.

During the scientific experiment, the following materials were used:

- Lexical materials from various sources, in particular from the English file textbook used during the course, to form a database of words.

- Textbooks aimed at developing the skills of using the Mnemonic Keyword Method for memorizing foreign vocabulary.

- Video tutorials aimed at using mnemonics in learning vocabulary, as well as illustrative examples of their use.

The content of the research material:

The research material covers various aspects of mnemonics used to improve the memorization of lexical material. This includes association techniques, image creation, and the use of visual and sound associations.

The methods used:

- Analysis of the methodology of mnemonics and its application in the process of learning vocabulary.

- Development and testing of special exercises for training mnemonic skills.

- Conducting a survey with students to assess the effectiveness of using mnemonics in learning vocabulary.

Results and Discussions

This part of the article provides a discussion regarding the results of the study that were presented in the previous section. According to the answers of the students, they have a general idea of this method and its basic principles. For this study, it was extremely important to find out how often students use the Mnemonic Keyword Method now and whether they intend to use it in the future. It was established from the results that all the recipients are already actively using the method and are going to continue applying this method in the future.

The majority of the students, 60%, indicate that the reason for their desire to continue using this method lies in the fact that during the past academic semester, when they memorized words using this method, they noticed a significant improvement in their vocabulary retention. One possible reason is that by using both aural and visual imageries, the keyword emerges as a highly efficient method for learning vocabulary. The fundamental principle underlying this technique is that enhancing the retention of a foreign word is achievable by simultaneously incorporating auditory and visual associations. As a result, this contributes to establishing stronger connections between the new words and pre-existing cognitive frameworks [6].

As established from the survey, students believe that using Mnemonics makes the process of memorizing vocabulary more enjoyable and engaging. When creating associations, students have the opportunity to use their creativity and imagination by creating vivid and memorable images in their brains. Creating vivid associations is a key aspect of successful memorization and effective learning. Vivid associations include visual images that activate visual memory and they are often accompanied by emotional reactions. The words and associations that trigger a strong emotional response are more easily recalled than ones that don't [7].

Some students answered that the Mnemonic Keyword Method helps them relate new words to real-life experiences and situations. According to cognitive science, the Mnemonic Keyword Method promotes associative memorization by linking new information with previously known facts or the experience of students. This method is based on the use of associative links between new material and existing representations of the students. Information is better remembered when it is associated with some semantic context or with existing knowledge. Due to this process, the formation of neural connections is enhanced. Therefore, in the future, the information will

be more effectively remembered and recalled. Keywords can be viewed as anchors that help students recall and associate new words with various situations from their own lives. When using this method, various parts of the brain are activated, such as the hippocampus and cortex, which are responsible for processing and storing information. Based on the above, the Mnemonic Keyword Method can be considered effective in terms of cognitive mechanisms of memory and associative learning [8].

It is important to note that using any method may be followed by some challenges. Half of the students who participated in the study say that the main difficulty for them is staying focused while coming up with mnemonics. The process of creating associative connections requires strong concentration and attention, which can be difficult for some students. Focusing on creating visual images and associations improves the student's attention to the material being studied. Based on this, it can be suggested that while teaching vocabulary using the Mnemonic Keyword Method, it is also necessary to introduce exercises for the development of attention and concentration, for example, Memory Games, Visualization, Jigsaw Puzzles, etc.

One of the reasons that students also pointed out is running out of time because creating mnemonics takes longer than expected. When using the Mnemonic Keyword Method, it is important to keep in mind that the process of selecting keywords may be time-consuming. It is believed that the first months of using this method are the most difficult since students do not yet have a database of their own keywords. Over time, when many words are memorized using this method, students` own dictionary of associations is formed. For example, the keyword for «con» can be «конь» (horse), and for «sw», for example, «свинья»(pig). Thus, in the future, students will need less time to select keywords.

Another challenge for students is that they believe some words don't seem to fit the mnemonic approach, making it less effective. This may be due to the individual characteristics of some words or abstractness. Also, some words are easier to remember without creating associations.

Memorizing abstract concepts poses a challenge, as visualizing such ideas can be intricate. These are words such as: noble, admirable or honorable. A possible solution here would be to create associations with a situation described by the word, which is memorized. To illustrate: the word "admirable" sounds like the Russian word "а*д*мира*л*" (admiral). The association can be: «An admiral is professionally practicing with swords, and his soldiers admire him, saying how admirable he is.»

It is important to take into account that the use of mnemonics is individual and a student should decide for themselves which words to remember using associations or without them. This is because the effectiveness of this method can vary greatly from student to student and it is very important that everyone finds their optimal approach.

By using the Mnemonic Keyword Method, the learning process can become more interesting and engaging. However, as with any mnemonics, its effectiveness may vary depending on the individual preferences of the student and the nature of the material being studied.

Conclusion

The acquisition of vocabulary is an integral aspect of language learning. Nowadays, many students face challenges in mastering a wide range of vocabulary items, whether for examination purposes or to enhance their communication skills. While a minority may achieve success, a majority often encounters difficulties memorizing and applying the words in real-life conversational contexts.

The general investigation on the implementation of mnemonics in FLT has a long history and has been explored by many scientists. These techniques are memory aids that help learners retain and recall new words and their meanings more effectively. Mnemonics capitalize on the brain's natural ability to associate new information with familiar or easily remembered information, making the learning process more efficient and enjoyable.

One of the main features of mnemonic techniques is that new information is integrated with known and this provides better memorization and recall. Therefore, mnemonic techniques are effective for learners of various age groups and proficiency levels.

This article analyzes the use of the Mnemonic Keyword Method for memorizing English words. This study aimed to find out the students' opinions about the method. A survey prepared in Google Forms was used to collect the data.

According to the results of the survey, we can conclude that students find this method effective and are going to use it in the future. Students appreciate the creativity required in this method and how the process of selecting keywords is correlated with their real-life experience.

Nevertheless, there is still room for further exploration in employing Keyword Mnemonic for learning foreign language vocabulary. This is due to the fact that in order to effectively use the method, a teacher should help students develop the ability to visualize and focus when coming up with mnemonics. We suggest that teachers using this method to memorize English words need to pay attention to these difficulties and offer students exercises to overcome them.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

No funding sources and other contributions were made to the research. The article contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. In this research L.Zh. Beisenbayeva worked on conceptualization and design, A.K. Akhmedova made the literature review and collection of materials.

References

1. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. — Москва: Академия, 1991. – 199 р.

2. Леонтьев А.А. Педагогика здравого смысла: Избранные работы по философии образования и педагогической психологии / Сост., предисл., коммент. Д.А.Леонтьева.— Москва: Смысл, 2016.— 528с.

3. Atkinson R. C., Raugh M. R. An Application of the Mnemonic Keyword Method to the Acquisition of a Russian Vocabulary // Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory. – 1975. – Vol. 1, № 2. – P. 126–133. – URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED096841.pdf (дата обращения: 11.02.2025)

4. Amiryousefi M., Ketabi S. Mnemonic Instruction: A Way to Boost Vocabulary Learning and Recall // Journal of Language Teaching and Research. – 2011. – Vol. 2, № 1. – P. 178–182. – URL: https://www.academypublication.com/issues/past/jltr/vol02/01/23.pdf (дата обращения: 11.02.2025)

5. Bruning R., Schraw G., Ronning R. Cognitive Psychology and Instruction. 3rd ed. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2004. – 456 p.

6. Kayaaltı M. Mnemonic Technique – An Effective Vocabulary Teaching Method to Plurilingual Students // Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM). – 2018. – URL:

https://www.researchgate.net/publication/337293283_Mnemonic_Technique_-An_Effective (дата обращения: 11.02.2025)

7. Siriganjanavong V. The Mnemonic Keyword Method: Effects on the Vocabulary Acquisition and Retention // Canadian Center of Science and Education. – 2013. – Vol. 6, № 10. – URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1076854.pdf (дата обращения: 11.02.2025)

8. Сапрыгин Б. В. Когнитивный подход к обучению иностранному языку: возможность различного понимания // Современные проблемы науки и образования. – 2023. – № 3. – URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=32672 (дата обращения: 11.02.2025)

Л.Ж. Бейсенбаева [1*], А.К. Ахмедова [2]

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[2]Гимназия №41 имени А. С. Пушкина, Тараз, Казахстан

Влияние метода мнемонических ключевых слов на процесс лексического обучения английскому языку

Аннотация. Одним из инновационных методов изучения иностранного языка является использование мнемотехники для запоминания слов. Мнемотехника ключевых слов основана на создании ассоциаций между новым словом и уже знакомым ключевым словом или изображением. Когнитивные процессы, такие, как формирование ассоциативных связей, играют важную роль в запоминании информации. При запоминании слов с использованием мнемонического метода ключевых слов важно создавать мысленные образы и связи. Кроме того, этот процесс активизирует визуальные и творческие аспекты когнитивных функций. Проведенное экспериментальное исследование направлено на то, чтобы понять, в какой степени студенты, которых научили пользоваться этим методом, находят его полезным и хотят продолжать использовать в будущем.

В данной статье рассматривается использование мнемонического метода ключевых слов для запоминания английской лексики. Использование мнемоники повышает мотивацию учащихся и позволяет им значительно расширить свой словарный запас. Целью данного исследования было выявление мнений учащихся относительно этого метода. Для достижения этой цели был проведен опрос (questionnaire) среди студентов первого курса бакалавриата Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Это были студенты, которые использовали метод мнемонических ключевых слов на уроках английского языка в течение одного академического семестра. Это исследование выявило взгляды студентов относительно эффективности данного метода, намерения студентов использовать этот метод в будущем, факторы, влияющие на их выбор, и трудности, возникающие в процессе применения метода.

Ключевые слова: лексика, язык, мнемоника, метод мнемонических ключевых слов, ключевое слово, память.

Л.Ж. Бейсенбаева [1*], А.К. Ахмедова[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]А.С. Пушкин атындағы №41 гимназия, Тараз, Қазақстан

Мнемоникалық тірек сөз әдісінің ағылшын тілінің лексикалық оқыту процесіне әсері

Аңдатпа. Шет тілін үйренудің инновациялық әдістерінің бірі-сөздерді есте сақтау үшін мнемотехниканы қолдану. Когнитивті ғылым және есте сақтаудың негізгі принциптері тұрғысынан бұл әдіс оқытудың ең тиімді әдістерінің бірі болып саналады. Ассоциативті байланыстарды қалыптастыру сияқты когнитивті процестер ақпаратты есте сақтауда маңызды рөл атқарады. Тірек сөздердің мнемоникалық әдісін қолдана отырып, сөздерді жаттау кезінде психикалық бейнелер мен байланыстар жасау маңызды. Сонымен қатар, бұл процесс когнитивті функциялардың визуалды және шығармашылық аспектілерін белсендіреді. Жүргізілген эксперименттік зерттеу осы әдісті қолдануға үйретілген студенттердің оны қаншалықты пайдалы деп санайтынын және болашақта қолдануды жалғастырғысы келетінін түсінуге бағытталған.

Бұл мақалада ағылшын лексикасын есте сақтау үшін мнемоникалық тірек сөз әдісін қолдану қарастырылады. Мнемотехниканы қолдану оқушылардың ынтасын арттырады және олардың сөздік қорын едәуір кеңейтуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты студенттердің осы әдіске қатысты пікірлерін анықтау болды. Осы мақсатқа жету үшін Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті бакалавриатының бірінші курс студенттері арасында сауалнама (questionnaire) жүргізілді. Сауалнамаға бір академиялық семестрде ағылшын тілі сабақтарында мнемоникалық тірек сөзі әдісін қолданған студенттер қатысты. Зерттеу нәтижесінде студенттердің берілген әдістің тиімділігіне, студенттердің болашақта осы әдісті қолдану ниетіне, олардың таңдауына әсер ететін факторларға және әдісті қолдану процесінде туындайтын қиындықтарға қатысты көзқарастары анықталды.

Түйін сөздер: сөздік қор, тіл, мнемотехника, мнемоникалық тірек сөзі әдісі, тірек сөз, жады.

References

1. Zimnyaya, I. A. Pedagogikalyk psihologia. [Pedagogical Psychology]. (Academy, Moscow, 1991, 199 p.)[in Kazakh]

2. Leontiev A. A. Pedagogika zdravogo smysla [Pedagogy of common sense] (Smysl, Moscow, 2016, 245 p.) [in Russian]

3. Atkinson R. C., M. R. Raugh. An Application of the Mnemonic Keyword Method to the Acquisition of a Russian Vocabulary. Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory, 1(2), 126–133 (1975) [Electronic resource]. – Available at: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED096841.pdf (accessed: 19.12.2023)

4. Amiryousefi M., S. Ketabi. Mnemonic Instruction: A Way to Boost Vocabulary Learning and Recall. Journal of Language Teaching and Research, 2(1), 178–182 (2011), [Electronic resource]. – Available at: https://www.academypublication.com/issues/past/jltr/vol02/01/23.pdf (accessed: 07.04.2024)

5. Bruning, R., Schraw, G., and Ronning, R. Cognitive psychology and instruction (5th ed.) (Prentice Hall, 1999, 426 p.).

6. Kayaalti M. Mnemonic Technique – An Effective Vocabulary Teaching Method to Plurilingual Students. Modern Journal of Language Teaching Methods, 8, 388-400 (2018)

7. Siriganjanavong V. The Mnemonic Keyword Method: Effects on the Vocabulary Acquisition and Retention. English Language Teaching, 6(10), 1-10 (2013). DOI: https://doi.org/10.5539/elt.v6n10p1

8. Saprygin B.V. Kognitivnyj podhod k prepodavaniju inostrannogo jazyka: vozmozhnost' razlichnogo ponimanija. [Cognitive approach to teaching a foreign language: the possibility of different understanding]. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. [Modern problems of science and education.], 3(6) (2023). DOI: https://doi.org/10.17513/spno.32672 [in Russian]

Information about the authors:

Beisenbayeva L.Zh. – corresponding author, Ph.D., Lector, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aishalyaz@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5932-9263.

Akhmedova A.K. – Master of Pedagogy, English Teacher, A. Pushkin Gymnasium №41, Taraz, Kazakhstan. E-mail: ahmedovaasik@gmail.com, ORCID: 0009-0009-1589-2279.

Бейсенбаева *Л*.Ж. – хат-хабар үшін автор, PhD докторы, аға оқытушы, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aishalyaz@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5932-9263.

Ахмедова А.К. – педагогика ғылымдарының магистрі, ағылшын тілі мұғалімі, А.С. Пушкин атындағы №41 гимназия, Тараз, Қазақстан. E-mail: ahmedovaasik@gmail.com, ORCID: 0009-0009-1589-2279.

Бейсенбаева *Л*.Ж. – автор для корреспонденции, доктор PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aishalyaz@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5932-9263.

Ахмедова А. К. – магистр педагогических наук, учитель английского языка, Гимназия №41 им. А.С. Пушкина, Тараз, Казахстан. E-mail: ahmedovaasik@gmail.com, ORCID: 0009-0009-1589-2279.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Бас редактор: Ж.Ә. Аймұхамбет

Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы. - 2025. - 2 (151). - Астана: ЕҰУ. 355 б.
Шартты б.т. - 20,3 Таралымы - 10 дана Электронды нұсқа: http: // bulphil.enu.kz

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды